

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

În memoria lui GHEORGHE I. BRĂȚIANU,
marele istoric român căzut la datorie
în anii represiunii comuniste

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

Serie nouă, tomul 4, 1993

1-2

ianuarie—februarie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), PAUL CERNOVO-
DEANU, VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CONSTANTINIU,
EUGEN DENIZE, GEORGETA PENELEA - FILITTI, NAGY
PIENARU, APOSIOL STAN, ION STANCIU, ANATOL ȚĂRANU.

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.
În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de
presă din întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament este de
1200 lei pentru persoane fizice și 3000 lei pentru persoane juridice.
Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ORION SRL,
Splaiul Independenței 220 A, București, 6, P.O. Box 74—19 Bucu-
rești, T: 11939CBT x R, Fax (40) 1.3122425.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)

NAGY PIENARU

VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele
pentru schimb precum și orice corespondență
se vor trimite pe adresa redacției revistei

„REVISTA ISTORICĂ”.

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — București, tel. 650.72.41.

G.I. Brătianu (1898—1953)

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOM IV, Nr. 1—2
Ianuarie—Februarie 1993

S U M A R

40 DE ANI DE LA MOARTEA LUI GHEORGHE I. BRĂȚIANU

- JOHN REGISTER (*University of Durham*), Un moment al istoriografiei europene:
către o istorie universală. Moștenirea lui Henri și Jacques Pirenne, March Bloch și
Gheorghe Brătianu 5
ȘERBAN PAPACOSTEA, Gheorghe I. Brătianu: Istoricul și omul politic 19
POMPILIU TEODOR, Gheorghe Brătianu, istoric al relațiilor internaționale 35

*

- RADU MANOLESCU, Marea Mediterană și Marea Neagră în evul mediu (Schiță a e-
voluției lor ca arii de supremație navală și comercială) 43
MICHEL TANASE (*Paris*), Avatururile unui act de donație. Donația făcută Cisterciene-
nilor, în Țara Birsei, de către Bela IV, la 17 martie 1240 55
MIHAI SORIN RĂDULESCU, Un voievod al Transilvaniei și înrudirile sale curțene
VIRGIL CIOCÎLTAN, Migratori și sedentari: cazul mongol 81
89

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

- ION STANCIU, Ion I. C. Brătianu, Statele Unite și noul front politico-diplomatic,
1917—1919 103
ANASTASIE IORDACHE, Ion I. C. Brătianu — Încheierea unei vieți și a unei opere
de proporții istorice 109

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

- VALERIU STAN, Două note diplomatice inedite din 1866 ale lui Ion C. Brătianu 123
GEORGETA PENELEA FILIȚI, Un „strălucit aghirotant” al lui Ionel Brătianu:
I. G. Duca și Notele sale despre Conferința de la Lausanne din 1922 (I) 128

RESTITUIRI

- GHEORGHE I. BRĂȚIANU, În jurul întemeierii statelor românești (I) 139

ÎNTREGIRI DOCUMENTARE

- Un program de curs universitar al lui Gheorghe I. Brătianu (*Șerban Papacostea*) 175
Pacea de la Paris și România. O luare de poziție a lui Gheorghe Brătianu cu o mărturie
inedită (*Ștefan Delureanu*) 176

„Revista istorică”, tom IV, nr. 1—2, p. 1—198, 1993

Noi date privind genealogia familiei Brătianu (Șerban Rădulescu-Zoner, Dana și Dumitru Bleancă)	178
---	-----

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Ciclul de conferințe: „Brătienii în istoria României”, București, mai—noiembrie 1992 (Nagy Pienaru); Congresul internațional de istorie militară: „Războiul și Muntele”, Zürich, 19—24 august 1991 (Aurel David); Al 6-lea Simpozion Internațional de Arheologia Navelor și Corăbiilor, Roskilde, 2—5 septembrie 1991 (Traian Dvorski); Stagiul documentar în Bulgaria (Anca Popescu) . .	181
---	-----

NOTE

MARIA G. BRĂȚIANU, <i>Georges I. Brătianu l'enigme de sa mort. Les témoignages</i> . Paris, 1992, 40 p. (Florin Constantiniu); * * <i>L'Alliance Atlantique. Données et structures</i> , Service de l'Information OTAN, Bruxelles, 1989, 639 p. (Adrian Grecu); * * <i>Dracula. Essays on the Life and Times of Vlad Tepeș</i> , Edited by Kurt Treptow, East European Monographs. Distributed by Columbia University Press, New York, 1991, 336 p. (Eugen Denize); * * <i>L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France</i> , Publiées et présentées par Hâmit Batu et Jean Louis Bacque—Grammont, Éditions Isis, Istanbul, 1987, 555 p. (Nagy Pienaru); * * <i>Etudes historiques hongroises 1990</i> , Publiées à l'occasion du XVII ^e Congres International de Sciences Historiques, 7 vol., Budapest, 1990 (Viorel Achim); * * <i>La stampa italiana e la « polveriera d'Europa » (1905—1919)</i> , Milano, 1989, 108 p. (Raluca Tomi); EDDY H. G. van CAUWENBERGHE (ed.), <i>Money, Coins and Commerce: Essays in the Monetary History of Asia and Europe (From Antiquity to modern Times)</i> , Leuren University Press, 1992, 553 p. (Irina Gavrilă); TVETANA GHEORGHI-EVA, <i>Enicearite v bălgarskite zemi</i> (Ienicerii pe pământurile bulgărești), Nauka i Izkustvo, Sofia, 1988, 240 p. (Adrian Tertecel)	187
--	-----

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE
Tome IVe, Nos 1–2
Janvier – Février 1993

SOMMAIRE

40 ANS DEPUIS LA MORT DE GEORGES I. BRĂȚIANU

JOHN ROGISTER (<i>University of Durham</i>), Un moment de l'historiographie européenne: vers une histoire universelle. L'héritage de Henri et Jacques Pirenne, Marc Bloch et Georges Brătianu	5
ȘERBAN PAPACOSTEA, Georges I. Brătianu: l'historien et l'homme politique . .	19
POMPILIU TEODOR, Georges Brătianu, historien des relations internationales . . .	33

*

RADU MANOLESCU, La Méditerranée et la mer Noire au Moyen Âge (Esquisse de leur évolution comme aire de suprématie navale et commerciale)	43
MICHEL TANASE (<i>Paris</i>), Les avatars d'une donation. La donation faite aux Cisterciens, dans le pays de Bârsa, par le roi Bela IV, le 17 mars 1240	55
MIHAI SORIN RĂDULESCU, Un voievode de Transylvanie et ses parents d'Europe	
VIRGIL CIOCÎLTAN, Migrants et sédentaires: le cas mongol	89

HOMMES REPRÉSENTATIFS DANS L'HISTOIRE DES ROUMAINS

ION STANCIU, ION. I. C. Brătianu, Les Etats-Unis et le nouveau front politique et diplomatique, 1917–1919	103
ANASTASIE IORDACHE, Ion I. C. Brătianu — Fin d'une vie est d'une œuvre de dimensions historiques	109

MÉMOIRES, CORRESPONDANCE, NOTES

VALERIU STAN, Deux notes diplomatiques inédites de 1866 de Ion C. Brătianu . . .	123
GEORGETA PENELEA FILITTI, Un „brillant officier d'ordonnance” de Ionel Brătianu: I. G. Duca et ses <i>Notes</i> sur la Conférence de Lausanne en 1922 (I)	128

RESTITUTIONS

GEORGES I. BRĂȚIANU, Autour de la création des Etats Roumains (I)	139
„Revista istorică”, tom IV, nr. 1–2, p. 1–198, 1993	

COMPLÉMENTS DOCUMENTAIRES

Un programme de cours universitaires de Georges I. Brătianu (<i>Șerban Papacostea</i>) . . .	175
La paix de Paris et la Roumanie. Une prise de position de Georges I. Brătianu et un témoignage inédit (<i>Ștefan Delureanu</i>) . . .	176
Nouvelles données concernant la généalogie des Brătianu (<i>Șerban Rădulescu-Zoner, Dana et Dumitru Bleoancă</i>) . . .	178

LA VIE SCIENTIFIQUE

Le cycle de conférences: „La famille des Brătianu dans l'histoire de Roumanie”, Bucarest, mai-novembre 1992 (<i>Nagy Pienaru</i>); Le Congrès international d'histoire militaire; „La Guerre et la Montagne”, Zürich, 19–24 août 1991 (<i>Aurel David</i>); Le 6 ^e Symposium International d'Archéologie des Navires et des Vaisseaux, Roskilde, 2–5 septembre 1991 (<i>Traian Dvorski</i>); Voyage de documentation en Bulgarie (<i>Anca Popescu</i>) . . .	181
---	-----

NOTES

Maria G. Brătianu, <i>Georges I. Brătianu, l'énigme de sa mort. Les témoignages</i> , Paris, 1992, 40 p. (<i>Florin Constantiniu</i>); **, <i>L'Alliance Atlantique. Données et structures</i> , Service de l'Information OTAN, Bruxelles, 1989, 639 p. (<i>Adrian Grecu</i>); **, <i>Dracula. Essays on the Life and Times of Vlad Tepeș</i> , Edited by Kurt Treptow, East European Monographs. Distributed by Columbia University Press, New York, 1991, 336 p. (<i>Eugen Denize</i>); **, <i>L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France</i> , publiées et présentées par Hâmit Batu et Jean-Luis Bacque-Grammont, Editions Isis, Istanbul, 1987, 555 p. (<i>Nagy Pienaru</i>); **, <i>Etudes historiques hongroises 1990</i> , publiées à l'occasion du XVII ^e Congrès International de Sciences Historiques, 7 vol., Budapest, 1990 (<i>Viorel Achim</i>); **, <i>La stampa italiana e la polveriera d'Europa (1905–1919)</i> , Milano, 1989, 108 p. (<i>Raluca Tomi</i>); EDDY H.G. van CAUWENBERGHE (éd.), <i>Money, Coins and Commerce: Essays in the Monetary History of Asia and Europe (From Antiquity to modern Times)</i> , Leuren University Press, 1992, 553 p. (<i>Irina Gavrilă</i>); TVETANA GHEORGHIEVA, <i>Enicearite v bălgarskite zemi</i> (Les janissaires sur les terres bulgares), Nauka i Izkustvo, Sofia, 1988, 240 p. (<i>Adrian Tertecel</i>) . . .	187
--	-----

UN MOMENT AL ISTORIOGRAFIEI EUROPENE : CĂTRE O ISTORIE UNIVERSALĂ. MOȘTENIREA LUI HENRI ȘI JACQUES PIRENNE, MARCH BLOCH ȘI GHEORGHE BRĂȚIANU

JOHN REGISTER

„Il n'est qu'une seule véritable histoire, c'est
l'histoire universelle”

Henri Pirenne

La Oslo, în 1928, a avut loc întâlnirea a trei oameni de seamă, fapt care a influențat în mod determinant evoluția istoriografiei în secolul nostru. Între aceștia trei, unul este recunoscut drept fondator al unei celebre școli istorice, al doilea este cunoscut, deși oarecum uitat în zilele noastre, iar al treilea este subapreciat pe nedrept. Vom încerca să reînviem acest moment și — adăugându-le un al patrulea, precum celor Trei Mușchetari —, să arătăm în ce constă aportul lor la un efort colectiv și internațional care să ne permită înțelegerea istoriei nu ca fapt strict național ori politic, ci cu adevărat universal. Acești savanți din țări diferite erau în același timp niște patrioți, sau chiar partizani ai ideii naționale predominante în țara lor, însă legăturile acestea profunde nu i-au împiedicat să elaboreze o istorie nouă, cea a lumii și a oamenilor marcați de influența pământului, mării, climei și elementelor, precum și a credințelor care decurg din acestea.

Dintre cele trei personalități, cea cunoscută dar oarecum uitată astăzi este Henri Pirenne. Era și cel mai vîrstnic dintre cei trei: în 1928 avea șaptezeci de ani. Istoric național al Belgiei, el va fi pentru țara sa ceea ce Sanchez Albornoz reprezintă în Spania ori Nicolae Iorga în România. Cele șapte volume ale magistralei *Histoire de Belgique* pe care nu a terminat-o decît în 1932, au contribuit la cunoașterea modului în care s-a făurit unitatea țării sale, unitate care de curînd fusese totuși pusă la-ncercare de războiul din 1914—1918. Acest mare istoric, profesor la Universitatea din Gand, a fost de asemenea un patriot. În timpul războiului a refuzat să țină cursuri la universitatea unde predă, „reformată” de ocupant, și a fost închis în Germania. De altfel, el a profitat de această perioadă de recluziune pentru a se consacra meditației istorice din care va rezulta o ultimă lucrare, *Mahomet et Charlemagne*, publicată abia după moartea sa, survenită în 1935¹. Dacă

¹ Asupra lui Henri Pirenne (1862—1935) vezi studiul lui Bryce Lyon, *Henri Pirenne: a biographical and intellectual history*, E. Story-Scientia, Gand, 1974; *Mahomet et Charlemagne* a fost republicat în volumul colectiv *Mahomet et Charlemagne: Byzance, Islam et Occident dans le haut Moyen Age*, Jaca Books, Milan, 1986, avîndu-i ca autori pe H. Pirenne, B. Lyon, A. Guillou, F. Gabrielli, H. Steuer.

Pirenne a venit la Oslo în 1928, în parte aceasta s-a petrecut datorită faptului că voia să vorbească despre ea, iar autorul știa că tezele sale vor avea un efect răsunător.

Dar să nu anticipăm, căci principalul motiv pentru care Henri Pirenne a sosit în capitala norvegiană era legat de rolul său primordial în crearea Comitetului internațional de științe istorice. El a fost unul dintre promotorii acestuia. Reputația, importanța operei istorice de dinainte de război și, în același timp, „îndrăzelile metodologice ale gândirii sale cutezătoare”², în fine, atitudinea hotărâtă de patriot din timpul războiului au făcut ca, atunci când savanți europeni și americani au fost invitați de el să se întrunească la Bruxelles, în 1923, la un congres internațional, invitația sa să fie larg acceptată, deși Pirenne a ținut să-i omită pe reprezentanții adversarilor din 1914—1918. El a prezidat acest prim congres de după război și a jucat, împreună cu alți savanți, un rol esențial în negocierile delicate care au condus la stabilirea, în 1926, la Geneva, grație unui ajutor financiar american, a Comitetului internațional de științe istorice, organism în care erau reprezentate nouăsprezece țări. Semnarea tratatului de la Locarno și intrarea Germaniei în Societatea Națiunilor au contribuit la îndepărtarea ultimelor reticente ale lui Pirenne în legătură cu participarea savanților germani și austrieci la acest nou organism. Totuși, amintirile de război au determinat alegerea unei țări neutre în perioada conflagrației, Norvegia, drept sediu al primului congres organizat de noul comitet internațional.

Conținutul comunicărilor prezentate celor de față avea menirea de a informa despre stadiul cercetărilor și noilor interpretări grupate de o manieră mai puțin rigidă pe secțiunile cronologice obișnuite. În afară de comunicări mai erau prezentate „rapoarte” care, presupunându-se că problema era cunoscută, se limitau la indicarea principalelor surse bibliografice și a stadiului chestiunii, „cu punctele cistigate, cele care rămîneau de lămurit și mijloacele de a le lămuri”. Congresele trebuiau să se desfășoare sub tensiunea raportului dintre faptele concrete și noțiunea „că nu există altă știință decît cea a generalului”³. Însă este sigur că Pirenne, ocupîndu-se de marile probleme ale istoriei concrete, avea să dea exemple convingătoare de întrepătrundere a cercetării empirice cu reflecția metodologică.

Al doilea istoric sosit la Oslo a fost francezul Marc Bloch. În vîrstă de patruzeci și doi de ani, acesta era pe atunci profesor la Universitatea din Strasbourg. Alături de prietenul său Lucien Febvre, participase la congresul de la Bruxelles din 1923. Împreună ei pregăteau deja la Oslo crearea a ceea ce avea să devină mai tîrziu revista *Annales*. După cum se știe, întemeietorii acestei reviste își aleseseră drept scop să dărîme înprejmuirile etanșe ce separau diferitele domenii ale cunoașterii. La istorie nouă trebuiau

² Karl Dietrich Erdmann, „Genèse et débuts du Comité international des Sciences historiques, fondé le 26 mai 1926”, *Comité international des Sciences historiques: bulletin d'information* XIII (1986), p. 8; de același autor, vezi *Die Ökumene der Historiker, Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences historiques*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987, p. 162—189 (capitolul despre congresul din Oslo).

³ Erdmann, „Genèse et débuts”, p. 17.

să se alăture metode noi și, în mod special, metoda comparativă⁴. Însuși titlul primei comunicări ținute de Marc Bloch la Oslo avea rezonanța unui manifest: „Pentru o istorie comparată a societăților medievale (necesitatea pentru autorii de monografii și de lucrări generale privind cadrul național de a ține seama de învățăturile istoriei comparate)”⁵. Bloch a făcut o a doua comunicare la congres asupra „problemei sistemelor agrare cu privire la Franța în mod special” care îi anunța deja cartea, ajunsă celebră, despre *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* publicată la Oslo în 1931.

Al treilea istoric de care ne ocupăm este românul Gheorghe Brătianu. În vîrstă de numai treizeci de ani, el făcea parte dintr-o delegație importantă în fruntea căreia se afla Nicolae Iorga, un alt mare istoric în țara sa. Brătianu aparținea clasei conducătoare. Într-adevăr, bunicul său Ion Brătianu a fost unul din artizanii independenței României, în vreme ce tatăl său, Ion I. C. Brătianu, decedat cu un an înainte, fusese președintele Consiliului în perioada războiului. În 1919, în parte datorită eforturilor sale, România Mare devenise o realitate politică prin dobîndirea Transilvaniei, Banatului, Bucovinei și Basarabiei. Cît despre tînărul Gheorghe Brătianu, de o inteligență plină de viață, dotat pentru studiu, vorbind și scriind în mai multe limbi, el va deveni unul dintre cei mai mari istorici din țara sa, chiar dacă opera lui, pe nedrept dată uitării la noi din cauza evenimentelor tragice petrecute în România după 1945, începe doar să fie mai bine cunoscută⁶. Gheorghe Brătianu se angajase ca voluntar în armată imediat după intrarea României în război, în anul 1916. Însă îndată după demobilizare, el s-a dedicat studiilor de drept, urmate de un stagiu în 1921–1922 la Sorbona precum și la Ecole des Chartes, a căror disciplină intelectuală severă l-a marcat pentru totdeauna. Luîndu-și doctoratul în țară, este numit profesor la Universitatea din Iași (în Moldova), în 1924. Dar la un an după congresul de la Oslo a vrut să-și susțină teza de doctorat în litere la Sorbona. În această teză, intitulată *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Brătianu valorifica rezultatele cercetărilor întreprinse de el în arhivele italiene, pe care de altfel tocmai le publicase parțial sub titlul *Actes des notaires génois de Péra et Caffa à la fin du XIIIe siècle*. Marea descoperire a lui Brătianu în arhivele medievale ale cetăților maritime italiene este importanța pe care a avut-o comerțul acestora în Marea Neagră. Într-adevăr, în cadrul

⁴ Despre March Bloch (1886–1944), este util a se consulta Carole Fink, *Marc Bloch: A Life in History*, Cambridge University Press, 1989, precum și textele adunate și prezentate de Harmut Atsma și André Burguière în *Marc Bloch aujourd'hui, Histoire comparée et Sciences Sociales*, E.H.E.S.S., Paris, 1990; de asemenea, Bryce și Mary Lyon, *The birth of Annales history: the letters of Lucien Febvre and March Bloch to Henri Pirenne (1921–1935)*, Commission Royale d'Histoire, Bruxelles, 1991.

⁵ Arhivele Universității libere din Bruxelles: Fondul Henri Pirenne: volum de piese manuscrise și tipărite intitulat „H. Pirenne. Au 4eme Congrès des Sciences historiques, Oslo, 1928”: programul tipărit al Congresului.

⁶ Despre Gheorghe I. Brătianu (1898–1953), vezi textele adunate și prezentate (cu cîteva rezumate în franceză, engleză și germană) de Victor Spinei, *Confluente istoriografice românești și europene: 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988; în franceză, există scurta introducere la ediția noastră a celor „Sept comptes-rendus inédits de Georges I. Brătianu (Première partie)”. *Parlement, Etats et Représentation*, X (1990), p. 89–92, și introducerea lui Stelian Brezeanu la reeditarea unuia din textele-cheie ale lui Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988. Pentru bibliografia operei, a se vedea *Les écrits de G. I. Brătianu*, Paris, 1983.

unui subiect la prima vedere restrîns, cum ar fi actele întocmite de notarii agențiilor comerciale genoveze și venețiene, Gheorghe Brătianu a descoperit o lume nouă și pasionantă: interesele și rivalitățile economice, precum și influența lor asupra evenimentelor politice. El și-a format o imagine despre contactul dintre popoarele de origini și religii diferite: greci, turci, tătari, avlahi, ruși, evrei, chazari și, pe de altă parte, italieni, precursori ai capitalismului ce va permite Occidentului să cucerească lumea.

Totuși, nu despre acest aspect al muncii sale a vorbit Brătianu în comunicarea pe care a ținut-o la congresul de la Oslo. Trecut cu întîrziere în program, și poate un pic umbrît de puternica personalitate a lui Nicolae Iorga, el s-a mulțumit să prezinte un capitol referitor la chestiunea Orientului: „problema frontierelor ruso-române în timpul războiului din 1877—1878 și la congresul de la Berlin”. În ciuda alegerii unui subiect destul de clasic în istoria diplomației moderne, Brătianu și-a manifestat interesul mai ales față de comunicările ținute la congres de Pirenne și Bloch. Era pentru întîia oară cînd îl întîlnea pe Marc Bloch. Împreună, ei aveau să facă bilanțul acestui congres, examinînd laolaltă avantajele și neajunsurile noii organizări internaționale a studiului istoriei⁷.

Totuși, dintre comunicările provenite din mai multe țări, una singură avea să rețină atenția și să aibă un răsunet puternic asupra publicului: cea a lui Henri Pirenne trecutî în program pentru ziua de 14 august, la orele zece dimineața, sub titlul: „Expansiunea islamului și începutul Evului Mediu”⁸. Pentru întîia oară marele istoric dădea la iveală argumentele tezei care avea să poarte numele său și care avea să-și găsească expresia definitivă în *Mahomet et Charlemagne*. Atacînd vechea concepție conform căreia năvălirile barbare din secolul al IV-lea distruseseră ordinea clasică a Romei, rupseseră unitatea mediteraneană creînd astfel o nouă societate din care s-a născut Evul Mediu, Pirenne avansa două teze radical diferite:

1. invaziile germanice nu puseseră capăt nici unității mediteraneene a lumii antice, nici în esență civilizației romane, așa cum ea se mai păstra încă în secolul al V-lea, epocă în care în Occident nu mai exista împărat;

2. ruperea de tradiția antică a fost datorată înaintării rapide și neprevăzute a Islamului în secolul al VII-lea. Consecința ei a fost separarea definitivă a Orientului de Occident, punînd capăt unității mediteraneene: „... l'Occident est embouteillé et forcé de vivre sur lui-même en vase clos. Pour la première fois depuis toujours, l'axe de la vie historique est repoussé de la Méditerranée vers le Nord”⁹.

Deci, potrivit acestei teze, mai întîi ar fi existat o continuitate a economiei antice în jurul Mediteranei, după invaziile germanice; apoi, rolul decisiv al invaziei musulmane care separă Orientul de Occident; și, în sfîrșit, contrastul dintre epoca merovingiană, orientată către Sud și spre comerțul cu Mediterana și cea a Carolingienilor, îndreptată către Nord și economia

⁷ G. I. Brătianu, „Un savant et un soldat: March Bloch (1886—1944) in *Revue historique du sud-est européen*, XXIII (1946), p. 11—12.

⁸ Fondul Henri Pirenne (citât mai sus, nota 5): programul definitiv al congresului, p. 8.

⁹ Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, ediție stabilită de Jacques Pirenne și Fernand Vercauteren, Bruxelles, 1937, p. 260, citât de G. I. Brătianu în „Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen-Age: la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient”, *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVIII (1939), p. 255.

rurală, propriu-zis medievală. „Fără Mahomed”, cum spunea Pirenne într-o frază rămasă celebră, „Charlemagne n-ar fi existat”.

Deschiderea făcută de tezele lui Pirenne era enormă, iar Brătianu știa bine acest lucru atunci când scria, cițiva ani mai târziu, că ele puneau „în cauză limitele și conceptul de Ev Mediu”. Mai întâi, ele modificau datele geografice și geopolitice ale acestuia: „a retrage invaziilor germanice din secolul al V-lea rolul principal pentru a-l atribui Islamului în secolul al VII-lea”, scria istoricul român, „înseamnă a pune accentul pe Orient și a întemeia istoria medievală pe ruperea lumii orientale de cea a Occidentului, iar nu pe contrastul dintre Nord și Sud. Orientul mai este pentru Pirenne, pînă la sosirea Islamului, factorul fecund, Constantinopol, centrul lumii, marcînd astfel superioritatea Orientului în procesul de descompunere și de transformare a lumii antice”¹⁰.

Succesul răsunător al tezelor lui Pirenne a impus modificări în programul de la Oslo, deoarece a fost hotărîtă inserarea unei ședințe suplimentare după-amiaza pentru a permite savantului belgian să răspundă la întrebări. Pirenne avea un fel seducător de a-și expune ideile și de a răspunde adversarilor. Dar succesul ideilor sale s-a făcut simțit mai ales în anii care au urmat congresului de la Oslo. Bloch și Brătianu au părăsit capitala norvegiană puternic influențați nu numai de ideile lui Pirenne, ci și de constatarea că numai o cercetare întreprinsă prin colaborarea mai multor savanți care studiază aceeași problemă putea da roade. Bloch avea să aplice această metodă la *Annales*, al căror prim fascicul apărea în anul următor. Brătianu s-a inspirat din această metodă atunci când a reorganizat, în 1941, *Revue historique du sud-est européen*¹¹. Realizînd unul din scopurile programului de la Oslo, Bloch și Febvre au consacrat un număr al revistei *Annales* problemelor legate de „tehnici, istorie și viață”. „Noua istorie” se născuse.

Mai târziu, savanții noștri s-au interesat în mod deosebit despre rolul aurului în prăbușirea lumii antice și începutul Evului Mediu. Alegerea acestui subiect era probabil influențată de împrejurările oferite de epocă. Într-adevăr, în 1931 Marea Britanie trebuia să renunțe la etalonul aur, semn care anunța declinul puterii sale mondiale și al rolului său imperial¹². Un prim articol al lui Brătianu privind „Distribuția aurului și motivele economice ale divizării imperiului roman” a fost publicat într-o revistă românească în anul 1934. Henri Pirenne, căruia autorul i-l trimisese, a putut lua cunoștință și să-l menționeze într-o notă din ultima sa lucrare, *Mahomet et Charlemagne*. În acest articol, Brătianu pune în relief supremația economică și politică a Orientului, începînd cu secolul al III-lea (și chiar mai devreme). Aici vedea el momentul de declanșare a rupturii dintre Orient și Occident, pe care Islamul o va desăvîrși. Interesul pe care Pirenne l-a arătat, la sfîrșitul vieții, față de lucrările lui Brătianu nu este poate străin de republicarea articolului, sub titlul „L’or et l’empire romain” în revista belgiană *Le flambeau*, printre ai cărei colaboratori se numărase și Henri Pirenne. Henri Grégoire, directorul-fondator al revistei, califica pe bună dreptate studiul istoricului român drept

¹⁰ Brătianu, „Une nouvelle histoire de l’Europe”, *op. cit.*, p. 256.

¹¹ Brătianu, „Un savant et un soldat”, *op. cit.*, p. 12.

¹² Această interpretare mi-a fost sugerată de colegul meu, profesorul Frank Spooner, căruia sînt fericit să-i aduc mulțumiri aici.

o „teorie complementară” aceleia a marelui istoric belgian, dispărut în octombrie 1935¹³.

Între timp, Marc Bloch publicase în 1933 în revista *Annales* un eseu consacrat „problemei aurului în Evul Mediu”, eseu care a declanșat publicarea, în aceeași revistă, a unei serii de contribuții ale savanților din mai multe țări asupra acestei chestiuni. Brătianu a republicat acest articol pentru a doua oară la Paris, în 1938, într-un volum de studii bizantine, pe care l-a dedicat memoriei lui Henri Pirenne¹⁴. Lucrările mai multor savanți din țări diferite asupra aceleiași probleme demonstau astfel posibilitățile de colaborare internațională și deschideau calea spre un proiect de istorie universală.

Brătianu avea să meargă și mai departe încă pe această cale preconizată de opera lui Henri Pirenne. O întreagă serie de lucrări asupra comerțului în Marea Neagră ori despre economia Bizanțului va veni nu numai să susțină teza lui Pirenne, modificând unele date cronologice, ci îndeosebi să afirme importanța Bizanțului și a Orientului. El va fi istoricul Mării Negre, sora uitată a Mediteranei. La zece ani după congresul de la Oslo, membrii Comitetului internațional de științe istorice se întruneau la Zürich la ceea ce a constituit ultimul congres dinaintea celui de-al doilea război mondial. Brătianu a prezentat aici o comunicare importantă care anunța „o istorie nouă a Europei în Evul Mediu: sfârșitul lumii antice și triumful Orientului”. De o manieră mai exactă decât în anii din urmă, el făcea deosebirea între două zone ale vechiului imperiu roman în secolul al III-lea, între o Europă bogată, urbană și industrială, care se găsea în Orient și una mai puțin bogată, rurală și agricolă ce corespundea, printr-o destul de ciudată răsturnare de împrejurări, Europei occidentale din zilele noastre. La drept vorbind, acest contrast nu fusese întotdeauna chiar atât de evident. Superioritatea Orientului — și la acest nivel putem aprecia drumul parcurs de Brătianu în cercetările sale — nu era pentru el doar un fenomen de ordin material, ci și spiritual. În vreme ce în Occident civilizația avea să regreseze odată cu sensul universal al imperiului, sfîșiat de dominațiile rivale ale dictatorilor de provincii, progresele cultelor orientale ajungeau la ceea ce el numea „acest ciudat sincretism religios și mistic al ultimelor secole ale antichității, care deschidea calea spre monarhia orientală de drept divin și triumful creștinismului, provenit el însuși din provinciile asiatice”. Nu s-a mers, adăuga el, pînă la afirmația paradoxală, a lui Guignebert, potrivit căreia „les occidentaux n'ont jamais été chrétiens”?¹⁵

În alte studii, inspirate de cercetările unui nou organism creat în 1936 de Comitetul internațional de științe istorice, Comisia internațională pentru istoria Adunărilor de stări, Gheorghe Brătianu s-a ocupat, sub aspect comparativ, de dezvoltarea instituțiilor reprezentative. La acest capitol el a lăsat o operă considerabilă, deoarece a trasat evoluția adunărilor de stări în țările române din Evul Mediu pînă în secolul al XVIII-lea. Dar ceea ce va reține aici atenția noastră este faptul că el a dovedit existența influen-

¹³ Într-o altă revistă, *Byzantion*, X, p. 817—818.

¹⁴ *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Geuthner, Paris, 1938.

¹⁵ Brătianu, „Une nouvelle histoire de l'Europe”, p. 258—259.

țelor bizantine în organizarea municipală a cetăților italiene, cu ale lor *quartiere* și *contrade*, similare celor din Bizanț¹⁶.

Concluziile lui Brătianu erau următoarele, iar ele se puteau înscrie în cadrul tezelor lui Pirenne:

1. în imperiul roman exista un dezechilibru între Orientul urban și industrial și Occidentul rural și agricol;

2. războaiele din secolul al III-lea și etatismul din secolul al IV-lea accentuaseră acest contrast;

3. Islamul nu a făcut altceva decât să desăvârșească în Mediterana o evoluție economică și socială trasată deja prin divizarea imperiului roman. El a grăbit elenizarea Bizanțului și a obligat papalitatea să recurgă la alianța carolingiană și să se orienteze spre Nord. Astfel, ideile lui Brătianu se întîlnesc cu ale lui Pirenne. În acest mod trebuia recunoscut, în opinia lui Brătianu, un fapt evident și anume rolul predominant al Orientului, care crease Biserica, în nașterea Europei și a civilizației europene¹⁷.

Publicarea de către Brătianu a volumului *Études byzantines d'histoire économique et sociale* în 1938, venea să completeze cercetările asupra instituțiilor urbane din Imperiul bizantin. Autorul a trimis un exemplar fiului lui Henri Pirenne, Jacques, care i-a cerut în februarie 1939 să-l ajute într-o întreprindere care avea drept scop promovarea studiilor de drept oriental¹⁸.

Încă din 1932, Marc Bloch a bănuț că Jacques Pirenne (1891–1972), egiptolog și jurist remarcabil, putea să devină colaborator la *Annales*. Într-o scrisoare trimisă lui Henri Pirenne, Bloch declara că „istoria dreptului este foarte apropiată de cea a structurilor sociale” și adăuga, în legătură cu Jacques Pirenne: „Nu ar putea să ne dea într-o bună zi ceva mai general despre societatea Egiptului antic? spre exemplu, cu privire la problema «feudalității» egiptene, despre care se vorbește atît, fără să se știe prea bine, mi se pare mie, ce se înțelege prin această vorbă”¹⁹.

Jacques Pirenne își alesese un cadru mai larg; în același an 1932 scotea la Bruxelles primul tom din *Histoire des institutions et du droit privé de l'ancienne Egypte*, proiectată în trei volume. Chiar dacă nu a colaborat la *Annales*, el a fost fără îndoială influențat de această revistă deoarece, alături de alți savanți, a întemeiat la Bruxelles un Centru Internațional de Drept antic care avea drept scop nu numai editarea seriei de *Archives d'Histoire du Droit oriental*, precum și a unei colecții de memorii în anexă, ci și să realizeze cercetări colective de mare anvergură. Una din secțiile Arhivelor fiind consacrată dreptului bizantin, Jacques Pirenne a vrut ca Brătianu să preia direcția părții relative la dreptul public: trebuia să publice el însuși în revistă,

¹⁶ Asupra acestui aspect al operei sale, vezi articolul nostru „Les Assemblées d'états dans l'œuvre de Georges I. Brătianu”, *Parlements, Etats et Représentation*, V (1985), p. 1–12. (Este vorba de textul unei comunicări cu ocazia comemorării lui Gheorghe Brătianu, care a avut loc la 19 noiembrie 1983 la Collège de France sub președinția lui Paul Lemerle, membru al Academiei Franceze).

¹⁷ „Une nouvelle histoire de l'Europe”, p. 262–263.

¹⁸ Arhivele contelui Jacques-Henri Pirenne, La Hulpe, Belgia: Actele contelui Jacques Pirenne: volum legat purtînd titlul „Archives d'Histoire du Droit oriental, Tome III, 1939–1949”: Jacques Pirenne către Gheorghe Brătianu, 9 februarie 1939 (copie dactilografiată).

¹⁹ Marc Bloch către Henri Pirenne, 9 octombrie 1932, în Lyon, *The birth of Annales history*, p. 146–147 (nr. 67). Despre viața și opera lui Jacques Pirenne, vezi mărturiile adunate în *Manifestation Jacques Pirenne sous la Présidence d'Honneur de Son Altesse Royale le Prince Albert: Bruxelles 23 octobre 1957*, Ad. Goemare, Bruxelles, f.a.

să caute colaboratori și să-și exprime părerea în legătură cu articolele primite. Brătianu a acceptat și a promis să trimită pentru numărul următor al Arhivelor o comunicare privind sfârșitul regimului de partide în Bizanț²⁰. Revăzându-l pe Jacques Pirenne la Bruxelles în 1939, Brătianu a fost însărcinat de acesta să facă o introducere bibliografică la studiul instituțiilor bizantine²¹. Izbucnirea războiului a întrerupt aceste proiecte. „Mi-e teamă”, îi scria Brătianu lui Pirenne la 10 septembrie în același an, „că nu va mai putea fi vorba — vai, pentru cită vreme? — de congrese ori de colaborări internaționale. Din fericire, țările noastre se țin încă deoparte”²². Prin intermediul valizei diplomatice, a reușit să-i trimită textul despre Bizanț. Evoluția situației internaționale și ocuparea Belgiei l-au constrâns pe Jacques Pirenne să suspende publicarea revistei „Archives d'Histoire du Droit oriental”, cel puțin pe durata războiului. Articolul lui Brătianu a fost publicat abia în 1941, în *Revue historique du sud-est européen*. Războiul despărțise în două Europa savanților.

Cei patru istorici despre care am vorbit aici nu au evoluat exclusiv la nivel științific. Ei au fost, cum am mai arătat, niște patrioți activi. Henri Pirenne făcuse parte din rezistență în timpul primului război mondial, ceea ce i-a atras internarea în lagăr în Germania. Marc Bloch, membru al Rezistenței în al doilea război mondial, a fost executat de germani în 1944. Gheorghe Brătianu, voluntar în ambele războaie, a murit tragic în 1953 pentru că a refuzat orice compromis cu regimul instaurat în țara sa de sovietici. Marc Bloch, evreu naturalizat, a iubit cu pasiune Franța dintotdeauna. În această privință, există un pasaj care merită să fie citat în omagiul deosebit de emoționant pe care Brătianu, deja aflat sub amenințare la el în țară, îl aducea colegului său francez: „Marc Bloch a căzut ca un soldat în fața dușmanului, dar exemplul său rămâne viu. Sensul lui este acela al libertății și al dreptății, împotriva oricărui imperialism și oricărei tiranii. Întreaga strălucire a sacrificiului său înalță prestigiul țării pe care a apărut-o, Franța, spre care se îndreaptă de un secol și jumătate speranțele și voința popoarelor oprimate, așa cum el, în timpul vieții, a sporit prestigiul științei franceze. S-ar cuveni să cunoaștem mai bine această pagină de epopee. Se pare că ultima carte pe care a citit-o, pentru a-și liniști sufletul și, în același timp, pentru a căuta cheia iscusită a unui limbaj cifrat, a fost opera poetică a lui Ronsard. E regretabil că nu putem ști la ce pasaj s-a oprit privirea sa atentă și inutil să încercăm a-l găsi. Mărturisesc totuși că mi-am pus această întrebare. Să fi aflat el oare un accent profetic în aceste versuri din « Hymne de la Mort »:

„Quand mon heure viendra, Déesse, je te prie
Ne me laisse longtemps languir de maladie
Tourmenté dans un lit; mais puisqu'il faut mourir
Donne-moi que soudain je te puisse encourir
Ou pour l'honneur de Dieu, ou pour servir mon prince
Navré, poitrine ouverte, au bord de ma province.”

²⁰ Actele contelui Jacques Pirenne: Gheorghe Brătianu către Jacques Pirenne, București, 20 februarie 1939, și răspunsul acestuia din 23 februarie 1939 (copie dactilografiată).

²¹ Actele contelui Jacques Pirenne: Jacques Pirenne către Gheorghe Brătianu, 20 mai 1939 (copie dactilografiată) și răspunsul acestuia datat București, 26 mai 1939.

²² Gheorghe Brătianu către Jacques Pirenne, 10 septembrie 1939, și răspunsul lui Pirenne din 25 septembrie (copie dactilografiată).

Să se fi oprit mai degrabă la acest « Éloge de la France »:

„Car de toute vertu la France est une école
Je te salue, heureuse et seconde maison,
Qui fleuris de tout temps, sans perdre ta saison
Mère de tant de Rois, de tant de riches villes ...”

Ori va fi fremătat, veteran al războaielor din veacul nostru, la această « exhortation pour bien combattre le jour de la bataille »:

„Courage donc Amis! C'est une sainte guerre
De mourir pour son Prince et défendre sa terre
De garder sa maison, sa femme et ses enfants ...”

Dar mai curînd să presupunem că ultimul său gînd l-a întîlnit pe cel al nemuritorului autor în poemul « Exhortation pour la paix »:

„.... vivez en amitié
Chrétiens, changez votre ire avecque la pitié
Changez à la douceur les rancunes amères ...
Et que le nom de Mars, ses crimes et ses faits
Ne soient plus entendus, mais le beau nom de paix.”²³

Istoricul român a resimțit el însuși gravitatea opțiunilor despre care este vorba în aceste texte.

Henri Pirenne și Gheorghe Brătianu cred amîndoi în vocația națională a patriei lor, ambele țări fiind creații ale secolului al XIX-lea. Henri Pirenne a crezut în unitatea Belgiei în ciuda divergențelor etnice care s-au manifestat în timpul primului război mondial și după aceea. În 1935, ambasadorul Belgiei la Londra, Baronul Cartier de Marchienne, semna la ministrului său de externe, Paul Hymans, că olandezul Pieter Geyl, pe atunci titularul unei catedre la Universitatea din Londra, ducea ceea ce el numea „o propagandă anti-belgiană în mediile intelectuale pro-germane”²⁴. Geyl prezenta formarea Belgiei ca pe un efect întîmplător al tratatelor diplomatice din secolul al XIX-lea. Cartier ar fi reușit cu siguranță să-l aducă pe Pirenne la Cambridge pentru a combate tezele lui Geyl dacă marele savant belgian nu ar fi murit în același an.

Făcînd parte din anturajul regelui Albert I, Henri Pirenne, iar mai tîrziu fiul acestuia, Jacques, au predat în particular prințului moștenitor Leopold. Ajuns rege, Leopold al III-lea va face apel în mai multe rînduri la Jacques Pirenne care i-a fost consilier și secretar în perioada crizei constituționale din anii 1945—1950. „Chestiunea regală” a compromis cariera universitară a lui Jacques Pirenne. Gheorghe Brătianu a dat și el lecții în particular suveranului, dacă ar fi să judecăm după schița regăsită a unei serii de cursuri săptămînale privind istoria europeană de la Revoluția franceză înapoi, destinate tînărului rege Mihai în 1941. Pe dosul schiței sînt prevăzute alte cursuri, între care unul despre teza lui Pirenne²⁵. Gheorghe Brătianu a crezut în România Mare; în același an 1941, a plecat pe front pentru a lupta împotriva sovieticilor și a reda țării sale, pe atunci aliată cu Germania, frontiera naturală de pe Nistru, pierdută cu un an în urmă. Atunci

²³ Brătianu, „Un savant et un soldat”, *op. cit.*, p. 19—20.

²⁴ Arhivele Universității Libere din Bruxelles, Fondul Henri Pirenne: „Correspondance générale. Henri Pirenne 1934—1935”: Scrisoarea baronului de Cartier din 23 ianuarie 1935 (Ref. B7-4/2 595/308).

²⁵ Fotocopia schiței cursului regal (aparținînd doamnei Maria Brătianu, Paris).

cînd România a părăsit alianța germană în 1944 pentru a termina războiul alături de Aliați, aflîndu-se după aceea sub ocupație militară sovietică și sub regim comunist, Brătianu a devenit una din victimele noului regim. El a murit în urma tratamentului inuman aplicat de temnicheri în sinistra închisoare de la Sighet²⁶.

Jacques Pirenne a fost singurul dintre acești istorici care s-a putut consacra întreprinderii de a scrie o istorie universală. Părăsind Belgia după invazia din mai 1940, el s-a refugiat mai întîi la Grenoble, iar apoi la Geneva. La universitatea din acest ultim oraș a ținut cursurile care au stat la baza monumentalei lucrări *Les grands courants de l'histoire universelle*²⁷. Publicată în șapte volume între anii 1944—1956, această operă este o magistrală sinteză a istoriei omenirii din antichitate pînă în epoca „războiului rece”. Una din ideile călăuzitoare ale lui Jacques Pirenne a fost sublinierea rolului mării în istorie. De asemenea, el s-a străduit să urmărească atent fenomenele de ordin spiritual și condițiile materiale ale existenței umane, respingînd în același timp excesele adeptilor materialismului istoric. Nu este cu puțință să facem aici nici măcar rezumatul acestei opere de dimensiuni imense. Gheorghe Brătianu, care a citit primele două volume, le-a făcut niște recenzii amănunțite, dintre care una, publicată abia în 1990, cuprinde vreo douăzeci de pagini, pline de entuziasm pentru opera lui Jacques Pirenne²⁸.

Între 1943 și 1949, Gheorghe Brătianu a redactat o lucrare importantă, rămasă în cea mai mare parte inedită, intitulată *Formules d'organisation de la paix dans l'Histoire Universelle* și dedicată Comitetului internațional de științe istorice al cărui membru fusese în 1926²⁹. Publicarea chiar și întîrziată a acestui text se impune astăzi. El cuprinde forma dezvoltată a cursurilor ținute de autor în acea vreme la Universitatea și Școala de Război din București. Întregul spirit al noii școli istorice născută în 1928—29 se regăsește în introducere. După ce se întrebă dacă pacea care urma să fie încheiată după al doilea război mondial va fi „o pace a înțelegerii și reconcilierii ori a sclaviei și durerii”, Brătianu își precizează demersul:

„Ni s-a părut deci necesar, pentru a reuși să cercetăm mai în amănunt viitorul, să ne întoarcem la surse și să examinăm din nou diferitele soluționări ale acestei probleme capitale de-a lungul istoriei. Va fi mai ales o schiță de istorie politică ce nu va fi lipsită de elemente împrumutate din istoria economică, socială sau chiar culturală și religioasă; este însă evident că factorul esențial va fi acela care determină faptele și relațiile politice”³⁰.

Brătianu descoperă mai întîi contrastul frapant dintre lipsa de imaginație a omenirii în ceea ce privește formulele ce au fost folosite cu scopul de a organiza pacea de-a lungul istoriei și progresele tot mai mari din domeniul științelor exacte și al tehnicii.

Brătianu vrea de asemenea să depășească nu numai cadrul cronologic, ci și pe cel european. Ne aflăm deja în domeniul istoriei universale. Pentru

²⁶ Maria G. Brătianu, *Georges I. Brătianu: L'énigme de sa mort. Les témoignages*, Paris, 1988, 28 p.

²⁷ *Manifestation Jacques Pirenne*, p. 23—29.

²⁸ Register, „Sept comptes-rendus inédites de Georges I. Brătianu (Première partie)”, p. 95—113. După cît se pare, recenzia era destinată publicării în *Revue historique du sud-est européen*.

²⁹ Manuscrisul (396 de pagini) aparține doamnei Maria Brătianu.

³⁰ „Formules d'organisation de la paix”, p. 2.

studierea lumii antice, el a trebuit să integreze în tabloul politic regiunile Asiei și Africii de Nord care sînt legate de unitatea mediteraneană. Acest fapt este adevărat și pentru Evul Mediu, epocă în cursul căreia, în opinia lui Brătianu, Europa nu este în cele din urmă decît „peninsula occidentală a unui imens spațiu euro-asiatic”. În sfîrșit, în epoca modernă trebuia de asemenea să se țină seama „nu numai de teritoriul european, ci și de influența Europei, de populația și civilizația ei dincolo de mări în urma colonizării”. În epoca contemporană, aceste influențe „se dezvoltă sub semnul reciprocității pînă la a înclina balanța în favoarea noilor puteri de dincolo de ocean, așa cum s-a întîmplat odinioară cu coloniile în lumea elenistică ori cu provinciile imperiului roman”³¹.

Ceea ce urmează ar fi putut fi o cronologie difuză și strivitoare; însă avînd în vedere că Brătianu se limitează strict la explorarea unei teme alese — cea a alternanței între ceea ce el numește formulele *ierarhice* și cele *federative* în organizarea păcii — el ne pune la dispoziție un fir călăuzitor. Este posibil ca argumentul său să fi avut mai multă forță dacă ar fi preferat termenul de *hegemonie* în locul aceluia, destul de bizar, trebuie să o spunem, de *ierarhie*. Dar nu e mai puțin adevărat că rezultatul este o strălucitoare analiză despre care se poate spune că, dacă ar fi fost publicată în epocă, ar fi fost desigur recunoscută drept o contribuție importantă a noii școli istorice la studiul relațiilor internaționale. De altfel nici nu este prea tîrziu pentru a obține drept de cetate.

Unii au identificat în această lucrare o concepție îndatorată în mare măsură istoricilor de felul lui Jacques Pirenne și cărții sale *Grands courants de l'histoire universelle*³². Dar dacă este adevărat că aceasta din urmă se inspiră din aceeași dorință de a survola istoria, trebuie totuși să recunoaștem faptul evident că, separați de război iar apoi de Cortina de fier, Gheorghe Brătianu și Jacques Pirenne au lucrat independent unul de altul. Primul volum al lucrării lui Pirenne a apărut în 1944, în vreme ce Brătianu scria la *Formules d'organisation de la paix* încă din 1943, iar primele treizeci de pagini care definesc scopul lucrării au fost redactate între 1943 și 1945³³. Pe de altă parte, obiectivele lor erau diferite. Lucrarea savantului român are mai curînd legătură cu o altă operă a lui Jacques Pirenne, *La Belgique devant le nouvel équilibre du monde*, a cărei primă ediție (scrisă în colaborare cu fiul său Jacques-Henri Pirenne) a apărut în noiembrie 1944. Ea a fost retipărită la Bruxelles în 1946. Brătianu era probabil la curent cu proiectul lui Jacques Pirenne căci, semnalînd apariția celui de-al doilea volum din *Grands courants*, adăuga în ultimul fascicul din *Revue historique du sud-est européen*, redactat de el în 1946:

„Savantul și istoricul belgian pregătește de asemenea o altă lucrare despre pace, eră nouă în istoria lumii, în care vom regăsi fără îndoială

³¹ „Formules”, p. 4.

³² Spre exemplu, A. Pippidi în introducerea sa la extrasele publicate în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, Iași XXIV (1987), p. 47.

³³ Conform însemnărilor făcute de autor pe coperta manuscrisului său, însemnări copiate de Maria Brătianu care a avut amabilitatea de a ni le transmite, Gheorghe Brătianu a publicat o serie de rezumate ale „Formelor” în *Revue historique du sud-est européen*, XXII (1945), p. 67—104, și XXIII (1946), p. 31—56. Ultimul rezumat este înedit.

preocupări asemănătoare cu ale noastre din *Formules d'organisation de la paix*³⁴.

Cei doi istorici au vrut să răspundă, fiecare în felul lui, la întrebarea pusă atât de frecvent și formulată mai târziu de Jacques Pirenne în acești termeni: „există oare experiență istorică, iar istoria ne permite oare să distingem evoluția care orientează și structurează timpul nostru?” Pe bună dreptate sau nu, amindoi au împărtășit aceeași opinie, anume că „la nivelul unei sinteze cuprinzătoare, istoria conține numeroase învățăminte”³⁵.

După al doilea război mondial, Jacques Pirenne credea că „asemenea aceleia care provocase, în secolul întâi, formarea imperiului roman în jurul Mediteranei, evoluția pe care am parcurs-o trebuia să unească țările liberale din America de Nord și Occidentul Europei într-o federație atlantică”³⁶. Aceste cuvinte erau pronunțate în 1957, în epoca în care războiul rece era în toi: ele exprimau o constatare referitoare nu numai la ruptura care se produsese în Europa, ci și la un nou „curent” al istoriei.

Ne rămîne să abordăm un ultim aspect al subiectului. Spirit larg și, în plus profesor de istorie *universală*, Gheorghe Brătianu a ținut să comenteze contribuția originală a romancierului H. G. Wells la cunoașterea istoriei universale. Cîți istorici de meserie (cum ar fi Iorga, spre exemplu) i-au refuzat lui Wells orice alt titlu în afara aceluia de simplu literator! O comunicare la Institutul de Istorie „N. Iorga” despre „H. G. Wells și istoria universală” se afla printre hîrțile lăsate de Brătianu, destinate desigur apariției în numărul pe anul 1947 din *Revue historique du sud-est européen*, pe care n-a mai avut posibilitatea de a-l da la tipar. În acest text, publicat în 1990, autorul analiza „opera de amator a lui H. G. Wells, ale cărui multiple prejudecăți și imperfecțiuni de detaliu nu ne pot determina totuși să uităm semnificația de ansamblu și ideile generoase”³⁷. Citîndu-l pe Marc Bloch care, în *L'étrange défaite*, împărtășea părerea că istoria în anumite condiții se poate „exersa în a pătrunde viitorul”, Brătianu invocă această idee pentru a aborda opera istorică a lui Wells. În opinia lui, acesta din urmă se străduise să „integreze atât cît îi stătea în putere, avînd în vedere cunoștințele-i mai curînd sumare, istoria Extremului Orient și a celor două Americi în istoria generală prea multă vreme destinată în exclusivitate faptelor europene”. Dezechilibrul, care prevalase în opera lui Wells în ceea ce privește diferitele perioade ale istoriei, departe de a-i fi reproșat de Brătianu, îi permite mai curînd acestuia din urmă să constate că „antrenați de masa documentelor care crește pe măsură ce ne apropiem de perioada actuală, istoricii sînt în mod firesc înclinați să dea mai multă amplasare faptelor mai recente, care ocupă în lucrările de istorie generală un loc mult mai vast...”. Și dă ca exemplu *Les grands courants de l'histoire universelle*. Această operă „datorată totuși condeiului unui egiptolog, adună într-un singur volum întreaga istorie a Antichității pînă la Islam și mai are nevoie de alte trei pentru a urmări firul evoluției umane pînă în zilele noastre. Desigur, am putea justifica importanța mai mare acordată secolelor mai apropiate de noi prin ritmul mai rapid al istoriei moderne, dimensiunilor tot mai mari ale descoperirilor, comuni-

³⁴ Vol. XXIII (1946), p. 366.

³⁵ *Manifestation Jacques Pirenne*, p. 38.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Rogister, „Sept comptes-rendus de Georges I. Brătianu (Seconde partie)”, *Parlements, Etats et Représentation*, X (1990), p. 189–213.

cațiilor, dezvoltării tehnicii; trăim poate în mai puțin de un an ceea ce odinioară forma substanța unui secol: diferența este aceea dintre un film derulat cu viteză maximă și imagini proiectate cu încetinitorul”³⁸. Pentru Brătianu, ca și pentru Marc Bloch, istoria era „prin esență o știință a schimbării”.

Este vremea să tragem concluziile. Între 1928 și 1939 istoricii noștri au trăit un moment în istoriografia europeană în care un proiect de istorie universală, și chiar realizarea lui erau posibile deoarece colaborarea dintre savanții din mai multe țări și din discipline diferite — lucru curent în zilele noastre — devenise o realitate. Noțiunea de istorie universală făurită de Polibiu (1, 3, 4; IV, 28; XXIX, 8) putea pentru întâia oară, odată cu acești trei istorici, să dea roade pentru că ea se sprijinea pe o viziune de ansamblu a economiei mondiale. Al doilea război mondial a frânt acest elan. El a făcut din Bloch și Brătianu niște victime; a compromis cariera lui Jacques Pirenne; și mai ales a împărțit Europa în două vreme de o jumătate de secol, ruptură prea puțin favorabilă ideii de istorie universală în care Europa joacă un rol atât de însemnat. În zilele noastre, istoricii ar ezita înainte de „a scruta viitorul”, iar specializarea excesivă pentru care au optat îi îndepărtează de studiul istoriei universale. Progresele științifice ne obligă să aducem rectificări tezelor lui Henri și Jacques Pirenne, Bloch și Brătianu. Dar ele au avut totuși meritul de a-i determina pe istorici să regîndească istoria. Iar apoi metodele și reflexele istoricilor din 1928 au dat roade: școlile moderne le datorează mult.

La începutul anului 1952, un deținut din cumplita închisoare de la Sighet a fost transferat spre izolare în celula nr. 8 de la parter, în locul lui Gheorghe Brătianu. Celula aceasta, cea mai supravegheată din închisoare, se afla aproape de locul în care zi și noapte stăteau gardienii. Singur în noua sa temniță, acest deținut a zărit „scrijelit pe zid un plan de istorie universală, scris în limba franceză, probabil cu un cui”³⁹. Ideea unei istorii universale îi va urmări mereu pe aceia care au fost seduși de ea.

Mulțumiri

Acest text este cel al conferinței ținută pe data de 29 noiembrie 1990 la Fundația Simone și Cino del Duca din Paris. Îi mulțumim doamnei Simone Cino del Duca pentru ocazia pe care ne-a oferit-o de a evoca în fața unui public avertizat opera celor patru istorici. Mulțumirile noastre se adresează în mod special doamnei Maria Brătianu, care ne-a dat tot sprijinul în realizarea cercetărilor noastre asupra lucrărilor tatălui ei și în dactilografierea textului nostru; contelui Jacques-Henri Pirenne, care ne-a deschis cu multă amabilitate accesul la arhivele tatălui său, Jacques Pirenne, și care ne-a împărțit cunoștințele sale aprofundate asupra mediului politic și istoric al epocii; și doamnei Despy-Meyer, arhivar la Universitatea Liberă din Bruxelles, care ne-a îndrumat pașii în cercetările noastre asupra Fondului Henri Pirenne. În sfârșit, *last but not least*, datoria noastră către profesorul

³⁸ *Ibidem*, p. 200—201.

³⁹ Maria G. Brătianu, *Georges I. Brătianu: l'énigme de sa mort*, p. 17 (mărturia pârintelui A. Rațiu).

Eric de Dampierre, care a recitit textul nostru cu multă răbdare, îmbunătățindu-l mereu prin sfaturile date, nu este cea mai mică și de aceea îi arătăm aici întreaga noastră recunoștință.

UN MOMENT DE L'HISTORIOGRAPHIE EUROPÉENNE: VERS UNE HISTOIRE UNIVERSELLE. L'HÉRITAGE DE HENRI ET JACQUES PIRENNE, DE MARC BLOCH ET GEORGES BRATIANU

Résumé

L'évolution de l'historiographie au XXe siècle a été influencée de manière déterminante par la rencontre à Oslo, en 1928, de trois personnalités scientifiques: le Belge Henri Pirenne, le Français Marc Bloch et le Roumain Georges Brătianu. C'est à leur mémoire, et à celle de Jacques Pirenne qu'est consacrée la présente étude.

Leur contribution en tant que scientifiques, mais aussi en tant qu patriotes actifs, rend aujourd'hui possible la compréhension de l'histoire non seulement sous son aspect national, mais aussi (et surtout) universel.

Les progrès scientifiques nous obligent à corriger leurs thèses, mais elles ont eu le mérite d'avoir déterminé les historiens à repenser l'histoire et de représenter le fondement de toute école historiographique actuelle.

GHEORGHE I. BRĂȚIANU : ISTORICUL ȘI OMUL POLITIC*

ȘERBAN PAPACOSTEA

A cuprinde sistematic într-un cadru cu necesitate limitat, cum e cel de față, activitatea creatoare a unui om de știință foarte fecund în variate domenii ale disciplinei pe care a slujit-o ar fi neîndoielnic o încercare temerară ; a trata în același cadru în detaliu, manifestările aceleiași personalități în viața politică, în care s-a implicat continuu, ar fi o tentativă nu mai puțin prezumțioasă. Prezentarea de față are un țel mult mai modest ; acela de a surprinde, pe lângă manifestările principale ale celor două linii de evoluție paralele ale vieții publice a lui Gheorghe I. Brătianu, corelația dintre opera sa istorică și acțiunea lui politică. Expunerea noastră are mai degrabă caracterul unei puneri a problemei decât pretenția de a o rezolva. Alte lucrări, întemeiate pe o masă de informație mai largă — ineditul încă așteaptă să fie dat la lumină — și pe o reflecție reînnoită, prilejuită de contactul cu documente noi, vor adînci desigur problematica unei traiectorii umane care și-a fixat locul de frunte în istoria atît de frămîntată a societății românești din intervalul cuprins între primul război mondial și răsturnările provocate de sfîrșitul celei de-a doua conflagrații mondiale¹.

Gheorghe I. Brătianu, istoricul. Ingredientul principal al oricărei activități în domeniul scrierii istoriei, la fel, dar poate mai mult decât în alte domenii ale investigației științifice, e vocația. O puternică chemare de care foarte probabil nu a fost străină ereditatea i-a îndrumat de timpuriu pașii spre cercetarea trecutului, care avea să devină și să rămînă pînă la capătul vieții preocuparea sa dominantă. De la primul studiu, precoce, al elevului de liceu Gheorghe Brătianu pînă la reflexiile ultime ale aceluiași istoric ajuns la maturitatea viziunii sale în închisoarea din Sighetul Marmației, reflexii ale căror urme au fost înscrise pe zidurile celulei în care și-a dat sfîrșitul, pasiunea cercetării și înțelegerii istoriei — cea a țării sale ca și cea a omenirii — i-a dominat spiritul și intelectul.

Intrarea sa pe drumul mare al activității intelectuale i-a fost înlesnită de grija maternă care a vegheat asupra copilăriei și adolescenței sale. O remarcabilă stăpînire a limbilor străine, condiție esențială pentru cunoașterea producției istoriografice de peste hotare și pentru transpunerea propriei opere

* Conferință susținută la Așezămîntul Ion I. C. Brătianu la 6 noiembrie 1992.

¹ Cea mai temeinică și cuprinzătoare reconstituire a biografiei, carierei istoriografice și a celei politice a lui Gheorghe I. Brătianu se datorează lui V. Spinei. *Gheorghe I. Brătianu între vocația istoriei și tentațiile vieții politice*, în vol. *Confluențe istoriografice românești și europene, 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Iași, 1988, p. 241—354. Cea mai cuprinzătoare listă a scrierilor istoricului se găsește în broșura *Les écrits de G. I. Brătianu* Paris, 1983.

în limbi accesibile cercurilor interesate ale istoricilor străini, și o aleasă cultură generală, au conferit intelectului său acea bogăție care permite oricui o stăpânește să fructifice la maximum talantul înzestrării naturale. S-a adăugat un mediu profesional favorizant, influența și încurajarea la început a îndrumătorului multor vocații istoriografice ale acelei vremi, Nicolae Iorga, care a deschis paginile revistei sale, „Revista istorică”, primelor contribuții științifice ale istoricului în devenire. Nu au lipsit nici posibilitatea de a-și întregi pregătirea în străinătate sub conducerea unor iluștri dascăli ai școlilor superioare din Franța, și aceea, la fel de însemnată, de a întreprinde teme nice și fructuoase cercetări în bibliotecile și arhivele străine, în deosebi cele italiene. Ursitoarele au favorizat așadar chemarea spre cercetarea trecutului pe care o sădiseră în personalitatea tânărului istoric Gheorghe Brătianu.

Ce a rezultat din această fericită îmbinare de însușiri înăscute și de împrejurări favorabile? Nu e aici locul să reconstituim în succesiunea și în amănuntele lor lucrările numeroase care au ilustrat investigația sa istoriografică. Ne mărginim să evocăm principalele direcții parcurse de efortul său neîncetat de cunoaștere a trecutului, al celui românesc în primul rând.

Cine urmărește îndeaproape opera istorică a lui Gheorghe Brătianu pe terenul istoriei românești, nu în succesiunea cronologică a scrierilor sale ci în linearitatea lor tematică, surprinde fără dificultate unitatea fundamentală de preocupări a istoricului în acest câmp de investigație. Activitatea sa în domeniul istoriei românești s-a consacrat fundamental problematicii dificile și controversate a formării poporului român și a creațiilor sale statale urmărite de la originea lor pînă la împlinirea Marii Uniri din 1918. Pe firul lung al acestei istorii seculare cîteva puncte nodale se observă în preocuparea istoricului: exprimate în cuvinte cheie, ele se numesc: *continuitate*, *formarea statelor medievale* sau în terminologie tradițională *întemeierea lor*, *tradiția* legată de acest proces istoric, *structura* statului românesc în evul mediu, *unirea principatelor* și *întregirea unității*, *acțiunea externă* a statului român modern pusă în slujba împlinirii unității naționale și a apărării sale. Deși despărțite de intervale de timp relativ mari, în decursul celor aproape patru decenii de activitate istoriografică pe care i le-a acordat soarta, scrierile sale în acest domeniu reflectă în evoluția lor o remarcabilă continuitate de preocupare.

O serie de contribuții speciale consacrate epocii întemeierii statelor românești și primelor lor manifestări politice au marcat cea dintîi fază a scrisului său istoric. Absorbit apoi precumpănitor, în anii de studiu în străinătate și, după revenirea sa în țară, de studiile sale de istorie universală și de obligațiile de catedră, el părea să se fi îndepărtat de problematica evului mediu românesc. Cînd, în 1937, a dat la iveală o lucrare care avea să însemne o etapă în evoluția istoriografiei românești: *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*.

Născută din nevoia resimțită de autor de a lămuri aspectul cel mai controversat al istoriei românești, acela al continuității sale în spațiul carpato-dunărean, contestată din considerente și interese politice îndeosebi în istoriografia ungară ale cărei teze tradiționale găsiseră ecou în scrierea recentă a unui mare savant francez, Ferdinand Lot, fost profesor la Sorbona al lui Gheorghe Brătianu, lucrarea s-a impus ca una din cele mai temeinice

demonstrații ale permanenței românești în nordul Dunării de-a lungul întregului ev mediu.

Demersul istoricului român în luarea sa de atitudine față de lucrarea lui Ferdinand Lot dezvăluie temeinicia și profunzimea intelectului său. Conceput inițial ca un răspuns, o simplă recenzie la lucrarea istoricului francez, textul lui Gheorghe Brătianu s-a dezvoltat pe parcurs luând dimensiunile unei lucrări proprii, ale unei cărți în care converg, la nivelul unei erudiții excepționale și al unei capacități superioare de interpretare a faptelor, datele furnizate de sursele istorice, arheologice, lingvistice și etnografice. Ca în alte cazuri similare în disciplina istorică, accidentul a devenit prilej de reflexie adâncă și factor declanșator al unei contribuții fundamentale. Înțelegând, ca orice mare istoric, solidaritatea fenomenelor istorice dintr-un câmp de observație specific, peste limitele de spațiu și de timp, istoricul român a oferit în scrierea sa și o schiță a devenirii istorice a poporului român, din vremea plămădirii acestuia pînă la împlinirea destinului său politic odată cu Unirea din 1859 și cu desăvîrșirea acesteia în 1918.

Dincolo de scrierea istoricului francez căruia îi aduce un tribut de recunoștință pentru spiritul dezinteresat în care își concepute paginile despre români, lucrarea lui Gheorghe Brătianu viza o întreagă școală istoriografică străină care contesta continuitatea românească nu din considerente științifice ci din fidelitate față de o veche tradiție istoriografică pentru care acest act de contestare mergea mină în mină cu refuzul de a recunoaște drepturile românilor asupra spațiului lor istoric. Desigur, Ferdinand Lot înțelesese vanitatea iluziei argumentării intereselor actuale cu mijloacele istoriei: „Nici un popor din Europa n-a fost așezat, de cînd lumea, pe pămîntul pe care îl ocupă în prezent. Românii nu trebuie să cedeze Transilvania, mai mult decît englezii Marea Britanie sau ungurii Valea Tisei, pentru a se reîntoarce cei dinții în Germania, sau ceilalți în Siberia. Argumentele trebuie să le cîntărim, fără nici o considerație de politică contemporană (v. traducerea românească a scrierii: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1940, p. 14).

Istoric în înțelesul deplin al cuvîntului, Gheorghe Brătianu știa cit de păgubitoare pentru știință și zadarnică de altminteri în planul realității este contaminarea dintre investigația științifică și patima politică. Cu modestia sa caracteristică și cu spiritul de obiectivitate care îl caracteriza, el își încheie astfel lucrarea: „aș fi fericit dacă cu prilejul acestui comentariu al unei lucrări nepărtinitoare, pe care am fi dorit să o vedem mai direct informată despre istoria românească și bibliografia sa recentă, aș fi putut să aduc în aceste dezbateri, ceva din spiritul de obiectivitate indispensabil oricărei cercetări științifice care i-a lipsit de atîtea ori în anii din urmă. Dacă există o cheie a enigmelor și o lămurire a miracolelor, ele nu se pot afla, cel puțin în domeniul studiilor istorice, în dezlănțuirea patimilor și a vrăjmășiilor naționale ” (*ibidem* p. 121). Și tocmai această îmbinare fericită între dezbaterile unei mari probleme a istoriei naționale cu cea mai desăvîrșită probitate și eleganță intelectuală face din cartea lui Gheorghe Brătianu momentul culminant al uneia din cele mai de seamă tradiții ale istoriografiei române.

Trei ani după apariția textului francez, așadar în 1940, vedea lumina tiparului versiunea românească a scrierii istoricului român cu privire la problema continuității. 1940 a fost anul care a adus sfîșierea unității naționale, realizată cu prețul unor imense sacrificii în timpul primului război mondial. Asaltată din trei puncte cardinale de puteri care pîndiseră îndelung prilejul

favorabil — sosit odată cu prăbușirea Franței și a sistemului versaillez —. România a cedat teritorii întinse și o masă numeroasă de populație românească adversarilor ei. Cu spiritul de anticipare care l-a caracterizat și pe care îl împărtășea cu toți marii istorici, Gheorghe Brătianu presimțise pericolele care amenințau țara, „într-o vreme când revizionismul se manifesta vehement împotriva stipulațiunilor teritoriale ale ultimelor tratate de pace”. Revizionismul politic fusese pregătit — arăta istoricul — de „o adevărată ofensivă științifică, tinzând să dovedească temeinicia pretențiilor lor < se înțelege ale istoricilor din Ungaria > și să denunțe pe Români ca pe adevărați uzurpatori ai unei situații nemeritate și nedrepte, dacă nu din punct de vedere strict etnic, cel puțin din acela al tradiției și istoriei” (*ibidem*, p. 16).

Cercetarea serioasă a trecutului și argumentarea temeinică a realităților istorice românești în opera lui Gheorghe Brătianu ca și a altor istorici români se dovedise neputincioasă față de marile furtuni dezlănțuite de forțele hotărâte să schimbe orînduieile păcii care puseseră capăt celui dintîi război mondial. Ceea ce nu l-a împiedicat să caute temeiurile istorice ale unității românești, convins fiind că, dacă nu fusese și nu putea fi în măsură să stăvilească agresiunea și sfirtecarea trupului național, cunoașterea temeinică a trecutului putea deveni o componentă însemnată a pregătirii, în momente mai prielnice, a renașterii naționale. Cu precădere acum, investigația sa științifică s-a îndreptat spre problema esențială pentru istoria noastră, aceea a apariției statului românesc și a tradiției cu privire la acest proces decisiv, răscruce a istoriei românești. Adresindu-se cititorilor în prefața cărții în care și-a adunat studiile consacrate acestei chestiuni — *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945 —, el își încheia considerațiile științifice prin sublinierea legăturii nemijlocite între conștiința continuității, tradiția istorică și aspirațiile actuale ale națiunii: „Ce le pot dori mai mult — scria el în încheierea considerațiilor sale preliminare — decît să afle în această încercare de-a reășeza pe temeiul tradiției dezvoltarea istoriei noastre politice, după cum a fost așezată aceea a originilor noastre ca neam, sentimentul de securitate ce ți-l dă, în mijlocul revoluțiilor celei mai frămîntate epoci a istoriei, reazemul unui element de permanență și de continuitate? Prin această latură, cercetarea trecutului își aduce încă o dată contribuția la deslușirea prezentului și, să nădăjduim, la pregătirea viitorului” (*ibidem*, p. 11).

Apariția statului în istoria românească, proces care a făcut posibilă salvarea entității etnice românești, a constituit obiectul unei atenții particulare din partea celor care, de-a lungul timpurilor, s-au aplecat asupra trecutului nostru, de la tradiția străveche, care a prezentat mitic faptul, pînă la analiza științifică în spiritul pozitivismului secolului XIX, negator al mitului și legendei, tendință al cărei reprezentant principal în scrisul istoric a fost Dimitre Onciul.

În miezul tradiției istorice medievale, a cărei plămădire e foarte apropiată în timp de vremea „întemeierii” statelor, s-a aflat tema descălecătului. Potrivit acestei viziuni a tradiției, Țara Românească și Moldova au fost întemeiate de „descălecători” veniți, în cel dintîi caz din Făgăraș, în al doilea din Maramureș. Trecînd munții împreună cu cetele lor, descălecătorii au „întemeiat” pe teren virgin, nelocuit, țările, le-au lătit hotarele pînă la împlinirea cadrului istoric cunoscut și le-au înzestrat cu orînduieile necesare

statului din vremea aceea. Timp de secole, până în a doua jumătate a secolului XIX, în acest chip și-au reprezentat românii, adică elita lor cărturărească, apariția statelor proprii.

Dezvoltarea spiritului critic în istoriografia românească și apariția unei generații de istorici formați la școala riguroasă a criticei izvoarelor, a înlăturat din principiu legenda, mitul, din categoria izvoarelor credibile și a așezat pe noi temeiuri interpretarea genezei statelor românești. Cu drept cuvânt, reprezentanții acestui curent au constatat că alte izvoare, mai credibile, documente și cronici, semnalează existența românilor și a unor formații politice românești în afara arcului carpat, înaintea descălecatului, atât la sud cit și la răsărit de munții care alcătuiesc fortăreața transilvană. Ei au căutat și găsit în dezvoltarea și maturizarea acestor formații, în procesul coagulării lor, explicarea fundamentală a apariției Țării Românești și a Moldovei în sistemul de state european al secolului al XIV-lea. Argumentarea riguroasă a reprezentanților acestui curent de interpretare, sprijinit de stadiul de evoluție al gândirii științei istorice în general, a impus acest punct de vedere care părea să se definitiveze în istoriografia noastră; aceasta, până la apariția studiilor lui Gheorghe Brătianu asupra tradiției istorice cu privire la întemeierea principatelor române.

Format el însuși la o școală a rigorismului critic, istoricul român nu a înlăturat rezultatele pozitive și incontestabile ale premergătorilor săi în cercetarea acestei chestiuni. Dar, receptiv la toate curentele și tendințele noi ale gândirii istorice din vremea sa, între care un loc de frunte l-a ocupat înțelegerea gândirii arhaice și descifrarea transmisiunilor ei învăluite în mit și legendă, el a readus în discuție problema constituirii statelor medievale românești. Îmbinând o erudiție sigură cu o înțelegere largă, în spirit modern, a mentalităților străvechi, Gheorghe Brătianu a realizat o fericită sinteză între tradiția medievală și cercetarea modernă în problema originilor statului. După laborioase cercetări de detaliu, el a adăugat însemnate elemente noi la cunoașterea realităților românești din perioada anterioară întemeierii, descoperind în sursele vremii noi atestări ale românilor și ale organismelor lor politice la sud și răsărit de Carpați. În același timp însă, el a putut confirma realitatea descălecatului nu numai în cazul, dovedit documentar, al Moldovei, dar și în cel al Țării Românești. Mai mult decât atât, pe această temelie, el a pătruns și a demonstrat legătura profundă între desfășurările politice dinlăuntrul arcului carpat, unde politica regalității ungare a restrâns tot mai mult, până la anihilare, autonomiile politice românești, și trecerea centrului de greutate al vieții politice românești, din Transilvania în teritoriile extracarpatiche; progres considerabil în înțelegerea istoriei românești ca fenomen global într-una din etapele sale decisive. Pe temeiul sigur al acestei cercetări, care în rezultatele ei esențiale are perspectiva de a rămâne un bun definitiv cîștigat, istoriografia ulterioară scrierilor sale a putut aduce noi contribuții, adîncind rezultatele dobîndite prin investigațiile sale.

Apariția în istoria românească a statului, înveliș protector al națiunii în devenire, a creat premiza necesară împlinirii acesteia în epoca modernă. Urmînd aceeași direcție de investigație, istoricul a realizat lucrări de primă însemnătate cu privire la evoluția statului în evul mediu (*Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele române*, Evry, 1977), la înfăptuirea Unirii și la întregirea ei precum și la politica externă în legătură cu efortul de apărare și consolidare a unității (*Politica externă a lui Cuza Vodă și dezvoltarea*

ideii de unitate națională, București, 1932; *Bismarck și Ion C. Brătianu*, București, 1936; *Politica externă a lui Carol I*, București, 1942; *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu*, București, 1939 etc.). Într-o prezentare de ansamblu viziunea istoricului asupra trecutului românesc, îndeosebi în funcție de problemele cheie amintite, și-a găsit împlinirea în lucrarea *Originile și formarea unității românești*, București, 1942.

Din rîndurile dense ale titlurilor contribuțiilor sale la cunoașterea trecutului românesc se întrevide limpede firul conducător care, pornind de la problema complexă și obscură a formării poporului român și a continuității sale în spațiul carpato-dunărean, a evoluat spre cea a genezei statelor românești în evul mediu, a formării statului român modern și a împlinirii sale în 1918. De-a lungul acestui fir conducător al cercetării istoricului în domeniul trecutului românesc se regăsesc ca pietre de hotar realitățile cheie care se numesc: *popor, stat și națiune*.

„Nu există istorie strict națională, iar cea a românilor e mai puțin decît toate celelalte” a spus Nicolae Iorga. Niciunul din istoricii generației elevilor lui Iorga nu era mai calificat decît Gheorghe Brătianu să înțeleagă și să aplice acest adevăr profund. Din multitudinea de factori externi care au influențat istoria românească, el s-a aplecat cu specială atenție asupra cîtorva esențiali: thalasocrația italiană medievală în Mediterana răsăriteană și în Marea Neagră, domeniu unde a lăsat lucrări fundamentale, astăzi încă considerate capitale pentru cunoașterea acestui important capitol al istoriei europene în evul mediu; istoria Bizanțului, îndeosebi în manifestările ei social-economice, în cercetarea căroră contribuțiile sale îl recomandau, potrivit opiniei unuia dintre principalii bizantiniști ai vremii, să asume sarcina dificilă de a oferi o sinteză asupra domeniului; istoria Mării Negre a cărei funcție de istorie universală el cel dintîi a identificat-o, potrivit aprecierii unui alt reputat specialist francez al problemei; ș.a.m.d. În viziunea lui Gheorghe Brătianu, istoria românească era inseparabil legată de cea a cadrului universal în care s-a desfășurat. Nu alta a fost viziunea sa în problemele politice ale actualității căroră le-a consacrat o parte însemnată a energiei sale.

Gheorghe Brătianu, omul politic. Deși s-a implicat din tinerețe în viața politică, odată cu înscrierea sa în Partidul național-liberal, și nu a încetat să se manifeste în viața publică pînă cînd împrejurări neprielnice pentru el ca și pentru întreaga țară l-au împiedicat să continue această activitate. Gheorghe Brătianu nu s-a aflat niciodată în situația de a participa la exercițiul puterii, încercarea prin excelență a omului politic. În lipsa acestei probe a focului ne rămîne să analizăm opțiunile sale principale în politica internă și în cea externă a României, manifestate de-a lungul celor două decenii cît a durat participarea sa la viața politică a țării.

Alegerea sa primă a fost adeziunea firească, dictată de puternica tradiție a familiei căreia îi aparținea, la Partidul Național-Liberal și, implicit, la cele două mari principii îngemănate înscrise în numele însuși al partidului: idealul *libertății*, în lăuntrul societății românești, și acela al extinderii acesteia la toți românii, prin împlinirea și apoi apărarea *unității naționale*. Și unul și celălalt aveau să rămîna principii călăuzitoare pentru gîndirea și acțiunea politică a lui Gheorghe Brătianu.

Ideea națională în primul rînd. În timpul primului război mondial, foarte tînr încă, el a participat în calitate de voluntar la războiul care avea să se încheie cu desăvîrșirea unității naționale. Douăzeci de ani și mai bine după aceea, el a îmbrăcat din nou haina ostășească pentru a lua parte la operațiile pe frontul de est care au readus, dar numai pentru cîțiva ani, în hotarele țării, teritoriile românești smulse din unitatea națională în urma ultimatumului din vara anului 1940 de nestăvilita poftă de cuceriri a imperiului sovietic, fidel continuator al tradiției imperialiste a țărilor „tuturor Roșiilor”. Nu se putea manifestare mai categorică a devotamentului său față de cauza națională pentru care s-a arătat dispus să asume riscul cel mai mare. Cu arma ca și cu condeiul, Gheorghe Brătianu s-a identificat cu această cauză.

Unitatea națională nu însemna altceva decît dreptul tuturor românilor de a trăi în libertate, în același cadru statal, așadar liberi de dominațiile străine și de asuprirea la care acestea îi condamnaseră.

Cealaltă față a concepției național-liberale, *liberalismul*, preconiza libertatea în viața social-economică și politică a societății românești. Și acestui principiu, Gheorghe Brătianu i-a rămas fidel de-a lungul întregii sale existențe. Oricît s-a străduit o propagandă ostilă, cea a regimului comunist și a unora din exponenții săi, să susțină contrarul, folosind în acest scop unele din opțiunile sale de politică externă, e sigur că Gheorghe Brătianu nu a părăsit niciodată crezul libertății care fusese și rămăsese ideea călăuzitoare a forței politice căreia îi aparținea prin tradiție ca și prin înclinațiile fundamentale ale spiritului său.

În repetate rînduri în cursul activității sale politice, el și-a reafirmat fidelitatea față de ideea de libertate în viața politică și în cea economică, libertate fără de care era convins că națiunea nu putea progresa, nu putea valorifica din plin capacitățile ei native și situația favorabilă rezultată din atît de tîrzie eliberare națională și împlinire a unității naționale. În 1935, într-o vreme cînd totalitarismul era în ascensiune vertiginosă în Europa centrală și cînd tendințele autoritare și curentul extremei drepte cîștigau teren în România, Gheorghe Brătianu și-a reafirmat categoric opțiunea irevocabilă pentru libertate în ordinea politică și cu precădere în cea economică: „Am convingerea — afirma el — că nu vom salva liberalismul politic cu așezămîntul său monarhic constituțional și cu regimul parlamentar, nu-l vom salva decît dacă vom asigura menținerea liberalismului economic; dacă vom sprijini aceste instituții democratice pe o nouă elită a păturii mijlocii cu rădăcini înfipte în toate straturile sociale ale acestei națiuni” (*Liberalism și democrație*, București, 1935, p. 20). Dacă sacrificii trebuiau făcute, adăuga el, era preferabilă o îngădire temporară a libertăților politice și salvagardarea intactă a celor economice, din care neapărat aveau să reînvie și cele dintii. Omul de acțiune politică avea să se manifeste constant consecvent cu această opțiune principală.

Participarea sa de sine stătătoare la viața politică a început în anul 1930 și s-a prelungit pînă în august 1944 cînd răsturnarea cursului politic al țării, în funcție de evoluția generală a situației politice și militare în Europa, l-a îndepărtat de la această activitate încă înainte de a-l scoate din circuitul public prin regimul domiciliului obligator și apoi al prizonieratului fatal de la Sighet. Reținem cîteva manifestări mai însemnate ale acestei activități.

Atitudinea sa față de problemele care au frămîntat lumea politică românească în acest interval îngăduie observatorului să deslușească opțiune-

nile sale principale și să constate concordanța între „cugetare” și „faptă” în manifestările sale politice. Reduse la cele esențiale, aceste probleme au fost: așa-numita „restaurație” a regelui Carol II; regimul politic al restaurației și tendințele manifestate de rege în această privință; orientarea politicii externe a țării în anii când dinamismul agresiv al celui de-al Treilea Reich în câmpul relațiilor internaționale a pus sub semnul întrebării sistemul de alianțe instituit în urma primului război mondial; politica țării în timpul celui de al doilea război mondial; și, mai mult pe planul reflecției și al scrisului, problemele legate de reorganizarea sistemului de relații internaționale, a formulei de organizare a păcii, astfel cum se întrevedeau la sfârșitul războiului.

Revenirea prințului Carol în țară și înscăunarea sa în domnie a fost rezultatul împletirii unui șir de factori favorizanți. La nivelul superior al vieții politice, faptul a exprimat puternice interese ale unor personalități și grupări politice care, mai mult sau mai puțin întemeiat, sperau să-și împlinească programele sau în unele cazuri să-și satisfacă ambițiile în noul cadru politic pe care urma să-l inaugureze regele Carol II. În păături mai largi decât cele ale clasei politice, revenirea lui Carol și instaurarea unui regim mai ferm decât cel al regenței răspundeau unei aspirații de schimbare, de ieșire din dificultățile în care se zbătea societatea românească, frământată deopotrivă de scorioase neajunsuri în ordinea materială, agravate de primele repercuzii în țară ale crizei economiei mondiale, și de aspirațiile generale de reînnoire, de „schimbare la față”, care și-au văzut, pentru scurt timp de altminteri, speranța de împlinire în modificarea succesiunii dinastice.

Atitudinea lui Gheorghe Brătianu față de regele Carol II și de regimul său pare să cuprindă o contradicție marcată, cea anume între sprijinul acordat în 1930 instaurării în domnie a moștenitorului desmoștenit al tronului, înlăturat de la succesiune prin hotărîrea lui Ion I.C. Brătianu, omologată de regele Ferdinand, pe de o parte, și, pe de altă parte, refuzul său constant, pînă la capătul domniei de zece ani a lui Carol II, de a colabora la diversele formule guvernamentale experimentate de rege.

Ignorăm motivația reală, profundă, a opțiunii lui Gheorghe Brătianu în problema Carol care a prilejuit prima sa manifestare autonomă în viața politică. Sigur este că revenirea în țară a prințului, hotărît să ocupe scaunul din care fusese alungat, a fost întîmpinată favorabil de tînărul istoric. Tre-cînd peste opoziția conducătorilor partidului din care făcea parte și, mai grav, dată fiind psihologia sa, peste voința tatălui său care impusese actul de înlăturare de la succesiune a lui Carol, Gheorghe Brătianu a stabilit contacte cu acesta îndată după revenirea sa în țară. Faptul a dus la ruptura politică cu Partidul Național Liberal și la constituirea unui nou partid, care a păstrat denumirea celui din care a fost exclus, dar a cărui ideologie fundamentală a preluat-o; s-a adăugat numai, în uzul public, denumirea de „georgist” pentru a marca individualitatea noii grupări politice.

Și totuși, în ciuda acestei atitudini favorabile noii domnii pe care a salutat-o și încurajat-o la însăși instaurarea ei, colaborarea între coroană și noul ei titular, pe de o parte, și partidul format prin disidență tocmai ca urmare a acceptării faptului împlinit la 6 iunie, nu s-a produs, nici în contextul imediat și nici de-a lungul întregii domnii a lui Carol II. Explicația acestei nepotriviri, a acestei colaborări neîmplinite, se află deopotrivă în tendințele fundamentale manifestate de noul rege în viața politică a țării și

în personalitatea lui Gheorghe Brătianu, în trăsăturile esențiale ale caracterului său. Regele Carol nu a întârziat să manifeste tendința de a diviza forțele politice ale țării pentru a asigura succesul înclinațiilor sale spre guvernarea autoritară, „peste partide”, cum spunea Nicolae Iorga, în vreme ce Gheorghe Brătianu, structural și congenital legat de tradiția liberală, a regimului de libertăți realizate în formula monarhiei constituționale, nu se arăta dispus să devină instrumentul unei astfel de politici. Pas cu pas, pe măsură ce politica regelui Carol avea să prindă contururi mai precise, șeful noului Partid Național Liberal s-a îndepărtat de cel a cărui înscăunare în domnie o favorizase. Din aderent al noului rege el a devenit cu timpul opozant consecvent, ceea ce dovedește că opțiunea sa din 1930 nu fusese dictată de considerente de oportunism, ci de o convingere, de altminteri repede înșelată.

Împins tot mai mult spre opoziție, pe măsură ce descoperea sensul politicii noului regim, Gheorghe Brătianu a sfârșit prin a se ralia forțelor care au încercat să îngrădească evoluția spre formele autoritare de guvernare, care se îndepărtau tot mai mult de regimul constituțional.

Triumful național-socialismului în Germania odată cu preluarea puterii de către Adolf Hitler la începutul anului 1933 și, mai ales, cursul tot mai fățiș expansionist și agresiv adoptat în anii următori de cel de al Treilea Reich au pus sub semnul întrebării echilibrul instaurat în Europa la sfârșitul primului război mondial. Perspectivele unor însemnate modificări în sistemul politic european ca urmare a agresivității tot mai marcate a politicii externe germane și a incapacității repetat manifestate a democrațiilor occidentale de a stăvili acest curs au provocat în lumea politică românească dezbateri aprinse și înfruntări de opinii cu privire la politica externă a țării. Înțelegând cât de „primejdioasă pentru viitorul Europei e această cotitură în care ne aflăm astăzi”, pentru a-i cita propriile cuvinte (*La politique extérieure de la Roumanie*, Bucurest, 1937, p. 3), Gheorghe Brătianu s-a angajat hotărât în dezbateri, manifestându-și clar punctul de vedere. Opțiunea sa în această privință constituie unul din punctele cele mai controversate ale biografiei și acțiunii sale politice.

Îndrumată de Nicolae Titulescu în spiritul respectului absolut al sistemului de alianțe constituit în urma păcii de la Versailles în scopul asigurării trăinicieii acesteia și pentru a împiedica modificarea rezultatelor ei, politica externă românească a urmărit, în chip firesc, consecvent cu interesul național, să consolideze formula de securitate europeană elaborată de învingători și așezată sub autoritatea Ligii Națiunilor.

Pe măsură însă ce echilibrul versaillez a fost subminat de inițiativele forțelor „dinamice” ale statelor totalitare de extremă dreaptă — Germania și Italia —, înțelepciunea acestei opțiuni a fost pusă sub semnul îndoielii de unii din exponenții lumii politice românești. Cu deosebită acuitate a izbucnit controversa cu privire la direcțiile politicii externe românești și îndeosebi a relațiilor cu U.R.S.S. la mijlocul deceniului al patrulea, când a devenit actuală chestiunea integrării marelui stat din Răsărit în sistemul securității europene.

Politicii de identificare cu securitatea europeană, în sensul cel mai riguros al termenului — ceea ce în condițiile vremii însemna îngrădirea expansionismului italian și mai ales a celui german —, politică al cărei exponent cel mai intransigent era Nicolae Titulescu, Gheorghe Brătianu, în repe-

tatele sale luări de poziție publice, i-a opus o altă concepție pe care o considera mai realistă și mai conformă interesului național, acela anume al salvagădării unității naționale prin adaptarea la realitățile modificate ale relațiilor internaționale după 1933. Față în față s-au aflat două concepții de politică externă, două formule de apărare a unității naționale cu mijloacele diplomației.

Pentru Titulescu, menținerea echilibrului european postbelic constituia o prioritate absolută. Urmind în această privință evoluția politicii franceze care a căutat în cooperarea cu Rusia sovietică un sprijin împotriva primejdiei expansionismului german, Titulescu a început în 1934 prin a restabili relațiile diplomatice cu U.R.S.S. care s-a angajat să nu încalce „suveranitatea” României, angajament indirect de a nu viola integritatea teritorială a țării, clauză prin care de fapt era vizată Basarabia.

Evoluția situației în cursul anului următor, 1935, când Franța, urmată de Cehoslovacia, a semnat cu U.R.S.S. un pact de asistență militară, a pus România în fața a ceea ce Gheorghe Brătianu a numit „o teribilă dilemă” (*La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, Bucurest, 1943, p. 176); avea țara să se încadreze în noua conjunctură creată de evoluția relațiilor franco-sovietice, acceptând trecerea trupelor sovietice prin teritoriul său în ajutorul Cehoslovaciei, sau avea ea să refuze asumarea unui asemenea angajament?

Pentru Gheorghe Brătianu, a cărui atitudine în această privință a reflectat deopotrivă preocupări actuale și considerente istorice, răspunsul era un nu răspicat. În repetate rânduri, el și-a manifestat opoziția față de direcția în care Titulescu părea hotărât să angajeze țara. Interpelările sale în Parlament și campania de presă pe care a deschis-o erau menite să împiedice evoluția politicii externe a țării în direcția preconizată de Titulescu.

Manifestarea cea mai răsunătoare a opoziției sale față de politica lui Titulescu a fost călătoria pe care a întreprins-o la începutul anului 1936 la Berlin unde a ținut, semnificativ, o conferință despre *Bismarck și Ion C. Brătianu*, evocare a politicii de apropiere de Germania inițiată de bunicul său în urma experienței nefericite pe care o prilejuise alianța cu Rusia în timpul războiului de independență și al tratativelor de pace care i-au pus capăt. Șederea la Berlin i-a prilejuit contacte în sferele conducătoare ale celui de al Treilea Reich, în cursul cărora i s-a părut că a obținut dacă nu angajamente categorice cu privire la frontiera română de apus, cel puțin o certă distanțare față de revizionismul ungar. Călătoria la Berlin în 1936 a fost unul din momentele însemnate ale unui șir de atitudini care l-au apropiat de factorii de conducere ai Reichului în strângerea legăturilor cu care a căutat un sprijin pentru apărarea integrității naționale.

La sfârșitul lunii august 1936, Titulescu a fost demis din funcția de ministru al afacerilor externe, fapt în urma căruia a fost abandonată și încercarea lui de a împinge mai departe, spre cooperare activă, relațiile cu U.R.S.S. E greu de spus în ce măsură opoziția internă față de politica lui, în cadrul căreia Gheorghe Brătianu a ocupat un loc de frunte, a cîntărit în adoptarea deciziei de a-l înlătura de la conducerea diplomației românești.

Mult timp a persistat întrebarea: care din cele două formule de politică externă era mai potrivită cu interesul fundamental al țării în acea vreme: cea preconizată de Titulescu — identificarea pînă la capăt cu sistemul securității europene în spiritul alianțelor postbelice — sau cea al cărei interpret

de seamă devenise Gheorghe Brătianu, care, fără a repudia categoric aceste alianțe, înclina spre o politică mai nuanțată, prin apropierea de Germania?

Nu e nici în intenția nici în posibilitățile autorului rîndurilor de față să intervină cu o judecată de valoare proprie în dezbaterile care a împărțit în două tabere opuse factorii politici ai țării, în acea vreme și mult timp după ce protagoniștii acelor situații au dispărut de pe scena istoriei. Istoricii care cu imparțialitate vor cerceta acea epocă și perspectivele nefaste cu care s-au văzut confrunțați oamenii politici ai țării vor înțelege neîndoiește că atunci, ca de atâtea alte ori în trecutul românesc, alternativa nu era simplă, soluția nu se impunea cu absolută evidență, și că în fiecare din opțiunile posibile se afla o parte de adevăr și de interes național. De fapt, s-au înfruntat două formule, ambele puse în slujba aceluiași țel. Amintim doar, pentru a ilustra și punctul de vedere al lui Titulescu și al adepților și continuatorilor politicii sale, că în concepția lor principala primejdie pentru țară, adică cea imediată, venea de la dinamismul „revoluționar” pe plan internațional al politicii Reichului. Apărarea ordinii stabilite la Versailles, consolidată ulterior prin pactele regionale încheiate în spiritul tratatelor din 1919, li s-a părut cel mai sigur mijloc de conservare a unității și integrității naționale. Iată cum expunea această convingere, cel mai strălucit reprezentant al acestei școli de gândire și practică politică, Grigore Gafencu, în răspunsul pe care l-a dat în 1952 lui Pamfil Șeicaru, unul din contestatarii cei mai înverșunați ai politicii externe românești în anii care au precedat dezlănțuirea celui de al doilea război mondial:

„Apărarea în comun a unor interese comune, potrivit unei concepții de ordine generală, e o metodă de politică externă care nu poate face minuni, dar care e totuși cea mai potrivită ca să ocrotească „siguranța” unei țări. Străduințele lui Titulescu, atît de crunt batjocorite azi de unii amatori de gândire politică, au dat greș, fiindcă în sprijinul unei idei juste nu au fost strînse din vreme forțele trebuincioase. Nimeni însă nu a fost în stare să propună o idee mai bună; iar atunci cînd de totalitarismul hitlerist, atît de străin de firea și de interesele noastre, am încercat să legăm unele filozofii autohtone, nu am izbutit decît să grăbim împlinirea unui cumplit și amar destin” (*Învățămintele istoriei*, „Destin”, 3, 1952, p. 113). Astăzi încă, într-o variantă metamorfozată, aceea anume a interpretării actului de la 23 August, polemica continuă.

Războiul declanșat de Germania în toamna anului 1939 a răsturnat din temelii echilibrul internațional instaurat două decenii în urmă la Versailles. Atrasă în vârtejul acestor răsturnări în ciuda încercărilor conducătorilor ei de a o menține în neutralitate, România a suferit grele amputări teritoriale la răsăritul, apusul și sudul granițelor sale, fiind atrasă de îndată în orbita puterii celui de al Treilea Reich. Europa echilibrului și a securității colective pe care încercaseră să o sprijine exponenții politicii externe a României în intervalul care a separat cele două războaie mondiale lăsa locul unei Europe a imperialismelor de esență totalitară dezlănțuite. Scena istorică se schimbase, protagoniștii vechilor realități ale vieții internaționale au lăsat locul unor noi interpreți, expresie și agenți ai situației modificate de pe urma acestor transformări. Scrisul istoric al lui Gheorghe Brătianu face acum un loc mai însemnat decît în trecut preocupărilor actuale, în primul rînd apărării drepturilor istorice ale țării. *La Moldavie historique et ses frontières*, *La question roumaine en 1940*, urmată de *Deuxième mémoire sur*

la question roumaine en 1940, Le démembrement de la Roumanie ou un cleaving territorial et démographique du Sudest de l'Europe, La Bessarabie. Droits nationaux et historiques, Origines et formation de l'unité roumaine, editate în diverse limbi de circulație internațională, sunt rezultatul străduințelor sale din acești ani de a apăra prin scrisul său dreptul la unitate națională a poporului român. Scrisul său i-a precedat și însoțit acțiunea; când a izbucnit războiul în Răsărit, în 1941, el a îmbrăcat a doua oară haina militară în calitate de voluntar, participând la campaniile armatei române pînă la și dincolo de fluviul Nistru.

Evoluția războiului, cu alternanțele de victorii și înfrîngerii ale celor două tabere care se înfruntau, dar al cărui curs a devenit evident în iarna anului 1942—1943, a îndreptat tot mai mult reflecția istoricului spre problema viitoarei formule de organizare a păcii și a locului României în această nouă formulă. Străduindu-se să încadreze problematica prezentului în dimensiunea istorică, Gheorghe Brătianu a inițiat un curs universitar intitulat *Formule de organizare a păcii în istoria universală*, care avea să alcătuiască materia unei lucrări astăzi încă inedită în cea mai mare parte a ei.

Formulele de echilibru sau federative și cele ierarhice sau hegemonice s-au alternat de-a lungul istoriei în soluționarea problemei păcii, constata istoricul. Cum avea însă să fie pacea care avea să urmeze prăbușirii Reichului și sfîrșitul celui de al Doilea Război Mondial? Curînd după încheierea războiului dacă nu chiar înainte de sfîrșitul său, evoluția evenimentelor a arătat din ce în ce mai limpede ce fel de pace avea să se instaureze în Europa după capitularea Germaniei. Născut din hegemonia, apoi dominația sovietică, impusă tot mai apăsător popoarelor din Europa central-răsăriteană, „războiul rece” a lăsat timp de decenii continentul împărțit în două vaste arii, cea a totalitarismului de model sovietic, cea a regimurilor democratice aflate sub protecția scutului puterii americane. Evoluție care a cuprins și România, redusă în curs de trei ani după actul de la 23 august la situația de stat dependent de U.R.S.S., guvernat de consilierii sovietici prin mijlocirea agenților puterii ocupante, conducătorii PCR. Împlinirea acestei evoluții a deschis calea celei mai îndelungate și singeroase terori cunoscute în istoria țării care, între altele, a urmărit deliberat o politică de lichidare a elitelor naționale.

Printre victimele de frunte ale acestei evoluții s-a aflat și Gheorghe Brătianu. Suspendat de la catedră în 1947, supus regimului domiciliului obligatoriu, el a fost arestat în primăvara anului 1950 împreună cu foștii demnitari ai țării — deși el însuși nu îmbrăcase niciodată vreo dregătorie — și internat în închisoarea de la Sighetul Marmăției, unde avea să-și dea sfîrșitul trei ani mai tîrziu în condiții astăzi încă insuficient lămurite, dar care neîndoielnic au fost o modalitate de asasinat.

Istorie și actualitate în gîndirea și acțiunea lui Gheorghe Brătianu. Oricine urmărește în paralel opera istoricului Gheorghe Brătianu în domeniul istoriei românești și activitatea sa politică nu poate să nu observe remarcabila convergență sau chiar unitate de viziune și acțiune în desfășurarea celor două laturi esențiale ale activității sale publice.

În centrul concepției sale istorice ca și al opțiunii și acțiunii sale politice s-a aflat ideea de *libertate*. În opoziție cu interpretările deterministe, sociologizante ale istoriei, care cîștigau teren în gîndirea vremii sale, el a apărut ideea de individualitate a faptului istoric, a rolului personalității,

a liberului arbitru, în desfășurarea proceselor istorice. Pentru el, istoria nu e succesiunea automată și necesară a unor situații predeterminate, ci împletirea factorilor generali cu voința omului care acționează în acest cadru. Nu alta a fost viziunea sa ca om politic, dezvoltată în mediul de familie și politic în care s-a format. Libertatea în viața publică și în primul rînd în domeniul activității economice s-a aflat permanent în centrul crezului său politic.

Libertatea individului dar și a sumei indivizilor care alcătuiesc o *națiune*. În trecutul românesc, caracterizat prin îndelungate dominații străine asupra unor părți însemnate ale teritoriului național și ale națiunii române, aspectul național al libertății s-a pus mai acut ca în numeroase alte cazuri de pe continentul european. De-a lungul întregii sale activități publice, Gheorghe Brătianu s-a identificat cu efortul împlinirii și al refacerii unității naționale românești, adică cu crezul dreptului la libertate al tuturor românilor.

Între numeroasele sale scrieri în această chestiune centrală în opera sa istoriografică și participarea sa ca voluntar la campaniile de întregire și eliberare națională din 1916—1918 și 1941—1942, legătura e aceea a unei perfecte coerențe între gînd istoric și acțiune politică. Entitățile națiune și stat sunt corelate în dezvoltarea societății europene, iar istoricul care a discutat în repetate rînduri problema națiunii în evul mediu și în epoca modernă cunoștea mai bine decît mulți alții însemnătatea acestei corelații și funcția esențială a statului ca factor protegitor al națiunii. Întreaga sa acțiune politică s-a desfășurat în sensul consolidării statului român, în formula care a răspuns cel mai bine aspirației spre libertate individuală și colectivă a poporului român, aceea a monarhiei constituționale. Deopotrivă obiect de reflexie istorică și preocupare de politică actuală a fost pentru Gheorghe Brătianu tema apărării națiunii și statului cu mijloacele politicii externe.

O atare coerență între gîndire și acțiune vine desigur, în sens imediat, din sfera reflecției, dar în chip decisiv și de departe ea este produsul unui irezistibil imperativ moral. Într-adevăr, Gheorghe Brătianu a fost nu numai un istoric a cărui operă, prea timpuriu curmată, l-a situat în rîndurile dintîi ale istoriografiei naționale și europene; el a fost și o conștiință istorică în acțiune.

Forța exemplară a tipului uman superior pe care l-a reprezentat a fost produsul unui îngemănat imbold interior: simțul *datoriei* desfășurat în spiritul unei mari *tradiții*. În gîndirea sa istorică în domeniul istoriei românești ca și în acțiunea sa politică s-au împletit trei tradiții devenite indisolubile: cea a familiei căreia îi aparținea, cea a partidului cu care această familie s-a identificat, cea a statului român în împlinirea modernă a căruia rolul bunicului și al părintelui său a fost covîrșitor. E ceea ce explică funcția centrală pe care tema *tradiției* a ocupat-o în gîndirea și acțiunea sa.

Într-un moment de iritare, provocat de conflictul cu un grup de istorici din generația elevilor săi, Nicolae Iorga îl caracteriza astfel pe Gheorghe Brătianu: „acest timid convins că are un mare drept părintesc și o mare misiune națională” (V. Spinei, *op. cit.*, p. 272). Dincolo de elementul de iritare, caracterizarea lui Nicolae Iorga cuprinde un mare adevăr. Acțiunea lui Gheorghe Brătianu s-a desfășurat rectiliniu pe direcția interesului național larg conceput în spiritul tradiției și al misiunii istorice asumate de familia sa. Sentimentul datoriei, rezemat de această tradiție, i-a inspirat deo-

potrivă forța de a rezista tentațiilor puterii, atunci când puterea s-a îndepărtat de rostul ei național tradițional, hotărîrea de a-și expune viața pe cîmpul de luptă cînd în joc se aflau interesele supreme ale națiunii și, mai presus de toate, tăria de a nu abdica de la crezul vieții sale atunci cînd a trebuit să plătească acest act de fidelitate cu prețul propriei existențe.

Unul din autorii puciului împotriva lui Hitler în iulie 1944, Henning von Tresckow, în ultima scrisoare adresată unui prieten, după eșecul acțiunii și în imediata așteptare a sfîrșitului său a așternut pe hîrtie următoarea reflecție: „Valoarea morală a omului se adevărește deplin cînd acesta se arată pregătit să-și sacrifice viața pentru a-și apăra convingerile”. Sfîrșitul tragic al lui Gheorghe Brătianu, acceptat cu supremă demnitate, a încununat traiectoria rectilinie a unui mare istoric și a unei conștiințe întruchipate și nealterate.

GHEORGHE I. BRĂTIANU HISTORIEN ET HOMME POLITIQUE

Résumé

Une analyse attentive de l'oeuvre historique de Georges Brătianu dans le domaine de l'histoire du peuple roumain et de son activité politique, nous révèle des convergences remarquables entre les deux dimensions de sa vie, fruit de ses options civiques et intellectuelles fondamentales.

Descendant d'une famille qui aux XIXe et XXe siècles s'est identifiée avec les grandes étapes de la réalisation de l'unité et de l'indépendance roumaines et en même temps avec la création d'un régime pluraliste et libéral, Georges Brătianu est resté fidèle jusqu'à sa mort aux idéaux nationaux et libéraux qui furent ceux de son grand-père et de son père et du parti national-libéral dont ils avaient été les chefs les plus influents. C'est pour contribuer à cette oeuvre qu'il prit les armes comme volontaire au cours de la guerre de 1916—1918; et ce fut le même idéal d'unité nationale qui le détermina à s'enrôler une nouvelle fois en 1941 lorsque la Roumanie tenta de récupérer la Bessarabie et le nord de la Bukovine, arrachés une année auparavant à l'unité nationale — par suite d'un ultimatum de Staline.

Les recherches historiographiques de Georges Brătianu sont consacrées aux aspects les plus significatifs de l'histoire de la nation et de l'État roumains: la continuité des Roumains au nord du Danube au Moyen Âge âprement contestée par les historiens hongrois, la lente genèse des États roumains au XIVe siècle et ses structures fondamentales, la réalisation tardive de l'unité roumaine aux XIXe et XXe siècles, la contribution de la diplomatie au parachèvement de ce but.

Héritier d'une grande tradition nationale qu'il continua et défendit avec acharnement en homme politique et en historien, Georges Brătianu paya de sa vie sa fidélité aux principes de liberté individuelle et nationale, idées directrices de sa vie et de sa carrière publique, brutalement interrompues par une main criminelle en 1953.

GHEORGHE BRĂȚIANU, ISTORIC AL RELAȚIILOR INTERNAȚIONALE

POMPILIU TEODOR

Istoria și teoria relațiilor internaționale sint considerate un rezultat al ultimilor 50 de ani, cînd viața internațională a intrat într-o fază a politicii mondiale. Cercetările și dezbaterile care se poartă, cu rară dezinvoltură, par a sugera o posibilitate de interpretare a vieții internaționale de ieri și de astăzi prin criterii adecvate ¹. Semnificativ pentru destinul actual al investigațiilor istoricilor și teoreticienilor relațiilor internaționale este, printre altele, și tendința spre istoria propriei discipline ce caută în trecut precedente care să garanteze o validitate ². Căutarea „forțelor profunde” în sfera istoriei relațiilor internaționale și lărgirea investigației la ansamblul vieții istorice din trecut în toată diversitatea ei, exprimă, fără îndoială, orientarea spre o istorie integrală.

Evoluția ni se pare justificată metodologic dacă o raportăm la complexitatea scenei politice europene actuale care înfățișează, urmare a prăbușirii sistemului socialist, fenomene a căror înțelegere depășește istoria diplomatică. Evenimente ce se desfășoară într-un crescendo continuu, începînd cu 1989, oferă substanța unor inevitabile interogații despre rădăcinile proceselor istorice din zilele noastre. Or, în acest context, istoriografia este firesc să chesționeze propriul ei trecut ce uneori rezervă surprinza unor pagini reprezentative pentru gîndirea istorică. Este și cazul operei lui Gh. I. Brătianu, atîta vreme prohibită, în unele din laturile ei, de un regim totalitar prin istoriografia oficială ce a ignorat sau a condamnat viziunea istoricului despre integritatea statului român.

Apropierea de scrisul istoric al lui Gheorghe Brătianu în ultimii aproximativ 10—15 ani a deschis reale perspective valorificării uneia din cele mai novatoare opere care, prin ideile ei, nu a încetat, în pofida opreliștilor, să fertilizeze istoriografia română ³. Exegeza istorică, în cazul lui Brătianu, cu rare excepții, a ocolit activitatea omului politic, istoria relațiilor internaționale și politica externă a României. Studiul lui V. Ripeanu a constituit un promițător început ⁴, urmat de excelenta micromonografie a lui V. Spinei, ce constituie o sistematică și documentată reconstituire, în care s-au fixat punctele de sprijin pentru viitoarea exegeză a omului politic ⁵. Mutațiile petre-

¹ B. Vigezzi, *La vita internazionale tra storia e teoria*, în „Relazione Internazionali”, 1990/Marzo, p. 26—27.

² *Ibidem*, p. 31.

³ *Confluente istoriografice românești și europene. Gheorghe Brătianu*. Coordonator: Victor Spinei, 1988, p. 3—349.

⁴ V. Răpeanu, *Gheorghe Brătianu*, Studiu introductiv la Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemcierea statelor românești*, ed. V. Răpeanu, București, 1980, p. V—LXXXVI.

⁵ V. Spinei, *Gheorghe I. Brătianu. Între vocația istoriei și tentația vieții politice*, în *Confluente istoriografice românești și europene*, p. 241—249.

cute în Europa răsăriteană au deschis noi posibilități pentru a reveni la examinarea relațiilor internaționale, la istoria diplomatică și la politica externă a României în perioada interbelică. Dacă despre ultimele două aspecte s-a scris relativ recent, cu obiectivitate, în condiții totuși neconfortabile, despre istoria relațiilor internaționale, cultivată cu strălucire, cum o să încercăm să arătăm, nu s-a stăruit, deși contribuțiile teoretice și istorice constituie o pagină originală din gândirea unui istoric, a cărui operă se dovedește încărcată de idei novatoare, anticipative, dacă avem în vedere timpul cînd a fost scrisă.

Totuși, un început l-a făcut istoricul Andrei Pippidi atunci cînd, atrăgînd atenția asupra unei opere inedite a lui Brătianu, dedicată formulelor de organizare a păcii, a publicat, cu lămuririle necesare *Sumarul* acesteia și un capitol din lucrare ⁶. Asociate lecției de deschidere la cursul ce trata aceeași problemă, editată după război, paginile publicate dezvăluie o contribuție de seamă prin modernitatea ei despre care, pe bună dreptate, s-a remarcat: „La publication de ces pages posthumes de G.I. Brătianu est encore nécessaire quarante ans après, parce qu'elle fera connaitre un chapitre nouveau, le plus important peut-être, de l'oeuvre de leur auteur. Celui-ci aura été parmi les premiers à s'engager dans un domaine peu exploré de la recherche historique” ⁷. Considerațiile editorului și textele date la lumină sînt de natură să îndemne la cercetarea contribuțiilor istoricului la istoria relațiilor internaționale care constituie o fațetă reprezentativă a operei sale. Făcînd parte din ultimele sale scrieri, lucrarea la care ne referim își are antecedentele ei în opera anterioară a istoricului, în fundamentalele cercetări ale medievistului român. Cu avantajul unei practici istoriografice de anvergură în sfera istoriei medievale, pe terenul istoriei pontice, prin studiile consacrate comerțului genovez în zona Mării Negre, rivalităților comerciale, care au generat confruntările dintre Genova și Veneția ⁸, cercetările publicate, mai cu seamă în deceniul trei al secolului nostru, l-au condus pe istoric la ideea Mării Negre „placă” turnată a comerțului internațional la sfîrșitul evului mediu ⁹. Împărtășind ideea lui Franz Altheim, potrivit căreia problemele istorice interesează „numai dacă le evaluăm din unghiul universalității”, Gh. I. Brătianu, sub impactul contemporaneității, a dat expresie unei reflexii istorice care a cristalizat o teorie generală pentru studiul relațiilor internaționale.

Dacă analizele actuale consacrate vieții internaționale observă o dispută între istorici și teoreticieni ¹⁰, trebuie să subliniem că istoricul român a venit în examinarea problemelor internaționale dinspre practica istorică care l-a condus spre originale formulări teoretice. Acestea ar fi putut să contribuie — și pot și astăzi — la înțelegerea unor acute probleme politice internaționale. Ideile pe care le-a formulat pe parcursul studiilor pontice, reconstituirile fap-

⁶ A. Pippidi, *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, t. XXIV/2, p. 45—61.

⁷ *Ibidem*, p. 48.

⁸ S. Iosipescu, *Studiile pontice ale lui Gheorghe Brătianu*, în *Confluente istoriografice românești*, p. 85—120; M. M. Alexandrescu-Dersca, Gh. I. Brătianu, *istoric al expansiunii genoveze în Marea Neagră*, în *Ibidem*, p. 121—138. Pentru ansamblul contribuțiilor de istorie pontică V. *Les écrits de G. I. Brătianu*, Paris, 1983; V. Spinei, *Bibliografie*, în Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea romană*, vol. II, București, 1988, p. 284—317.

⁹ *La Mer Noire, plaque tournante du trafic internationale à la fin du Moyen Âge*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, t. XXI, 1944, p. 36—39.

¹⁰ B. Vigezzi, *op. cit.*, p. 26—28.

telor istorice relevate și rosturile lor au aruncat fascicule de lumină asupra unor împrejurări politice din zona răsăriteană a continentului și, deopotrivă, asupra istoriei europene în general la sfârșitul evului mediu, dominat de dinamica renașcentistă.

Descifrarea înțelesurilor „forțelor profunde” ale istoriei arealului pontic a însemnat punctul de plecare pentru încheierile, nu lipsite și astăzi de interes, am spune chiar dimpotrivă, a uneia din ultimele sale scrieri *Formule de organizare a păcii în istoria universală*¹¹, în care experiența reconstituirilor într-o zonă de convergență a intereselor internaționale a luat forma unor idei de valoare contemporană. „Dans la seconde guerre mondial, le pacte tripartite entre l'Allemagne, l'Italie et le Japon, en groupant trois des principales puissances totalitaires, marqua de nouveau le point de vue hiérarchique dans le partage arbitrage du monde. La formule fédérative fut reprise par la Charte de l'Atlantique et l'organisation des Nations Unies destinée à remplacer la Ligue des Nations qui avait échoué. Mais la conduite même de la guerre sur toute l'étendue de l'ancien hémisphère (lacune dans le texte ou désaccord!) ont rendu nécessaires des contacts plus directs et des décisions plus rapides. Les „grands Trois” de 1943 et 1945, devenus ensuite les „grands Quatre”, y ont acquis une autorité toujours plus considerable. Sauront-ils en user avec plus de discernement que leurs predecesseurs et pourront-ils résister à la tentation de substituer de nouveau un direction hiérarchique au projet généreux d'une fédération de tout les peuples”.¹²

Aceste cuvinte, de dincolo de mormânt, reproduse de A. Pippidi, din manuscrisul lucrării, mărturisesc, o dată mai mult, interesul istoricului pentru istoria recentă a continentului. Ideea lucrării — inițial un curs universitar — s-a născut, desigur, în atmosfera anilor ce au urmat războiului, când destinul Europei și al țării sale era din nou negociat și amenințat de divizarea continentului. „De tout les problèmes que se présentent à notre investigation, il n'en est certainement pas de plus intéressant et de plus actuel que celui de l'organisation de la paix. C'est le but vers lequel tendent tous les vœux de l'humanité, après tout d'années de destructions et de ruines”¹³. Marcat profund de desfășurarea evenimentelor contemporane, încercat de îndoiceli asupra soluțiilor care se întrevedeau și erau pe cale de a se impune prin fixarea unor noi zone de influență, istoricul avertiza asupra gravelor consecințe care pînneau din nou lumea și propria lui țară. În aceeași vreme, un alt om politic, Grigore Gafencu, în exilul său genevez, avertiza la rîndu-i asupra unor soluții politice cu grave consecințe. „Nu există pace posibilă și nici vreun mijloc de a se ajunge la un acord indispensabil între occidentali și sovietici, dacă nu se ține seama de cauzele care au provocat conflictul și de elementele care au constituit victoria. Războiul a izbucnit în 1939 tocmai pentru că libertatea era în pericol; lupta disperată a națiunilor a consfințit triumful principiului unității asupra celui al împărțirii, triumful principiului echilibrului asupra celui al hegemoniei, triumful libertății asupra fascismului hitlerist..... să urmeze sensul luptei și al victoriei: ea nu poate fi altfel.

¹¹ Gh. I. Brătianu, *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, t. XXII, 1945, p. 67—104; t. XXII, 1946, p. 31—56.

¹² A. Pippidi, *Une oeuvre inédite de Georges Brătianu. Avant propos. Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle par G. I. Brătianu*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, t. XXIV/2, 1987, p. 46—61.

¹³ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, t. XXII, 1945, p. 46—61.

După cataclismul care a devastat lumea, încheierea păcii înseamnă: să se pună capăt abuzului forței, să se asigure libertatea națiunilor, să se restabilească echilibrul în diversitate, cu alte cuvinte să se restabilească Europa. Aceasta mai înseamnă ca marile puteri, a căror voință este astăzi determinantă, să-și fixeze ele însele niște limite pentru salvarea unui principiu de drept, singurul în măsură a le face să se bucure în liniște și îndreptățire de roadele victoriei comune”¹⁴. Organizarea păcii în sensul în care o concepute și Brătianu l-a preocupat în aceiași ani și pe diplomatul român, care se distinsese ca istoric participant al istoriei imediate.

Problemă de stringentă actualitate, i-a prilejuit lui Brătianu o investigare de proporții în spațiul istoriei universale, încercînd să reconstituie raportul dintre sistemul ierarhic și cel federativ, cu intenția de a lămuri organizarea politică postbelică.

Considerațiile lui Brătianu din această istorie universală, scrisă ca istorie a păcii, capătă înțelesuri mai profunde dacă le raportăm la reflexiile și reconstituirile din *Marea Neagră* și pe un plan mai depărtat la ideile pe care le-a formulat începînd cu deceniul patru despre politica externă a României și diplomația românească.

Deși acestea din urmă nu intră în acest moment în atenția noastră, în bună măsură, cum vom vedea, ele se întemeiază pe investigațiile istoricului, pe observarea atentă a desfășurărilor istoriei universale. Pentru aceste considerente ne vom opri la experiența ce i-a fost oferită de studiile pontice ce constituie baza reflexiilor sale despre viața politică internațională văzută dinspre istoria Europei răsăritene, la contribuția sa teoretică cuprinsă în special în formele de organizare a păcii și, desigur, la avertismentele adresate celor ce negociau o pacc în împrejurările dramatice ale epocii imediat postbelice, în afara cunoașterii istoriei europene și chiar împotriva sensului ei fundamental.

Universalist de formație, atent însă esențial la mersul istoriei românești, în raport de cadrul general, Gheorghe I. Brătianu, pe urmele lui Nicolae Iorga, s-a îndreptat, în ambianța istoriografiei franceze, spre descifrarea rolului Genovei și Veneției în zona Mării Negre. Inițiate ca cercetări de istoria prezenței genoveze în arealul Pontului Euxin, studiile își asociază semnificații ce interesează istoria economică și politică a Mării Negre, în secolul al XIII-lea. Convins că raportul istorie-geografie are o valoare definitorie a realizat pagini ce accentuează rolul deținut de mediul geografic în procesele istorice și care și-a pus amprenta inconștientă și profundă asupra grupurilor umane. Astfel redactarea tezei de doctorat, consacrată spațiului pontic, i-a îngăduit o constatare definitorie pentru concepția ce va prezida la teoria pe care o va dezvolta în materie de relații internaționale. „Totuși, dacă actorii sînt diferiți, scena nu s-a schimbat; necesitățile comerțului sînt aceleași, aceleași drumuri comerciale vedeau defilînd caravanele noilor timpuri, aceleași porturi, care primeau odinioară triremele, adăposteau galerele și teridele navigatorilor evului mediu”¹⁵. Această viziune diacronică legată de timpul geografic, în sens braudelian, era de natură să explice succesiunea desfășurărilor istorice petrecute în scena Mării Negre. Discutînd întreaga problematică a spațiului în legătură cu dimensiunile internaționale ale comerțului genovez și relațiile ce le-a stabilit

¹⁴ G. Gafencu, *Ultimele zile ale Europei*, București, 1992, p. 24–25.

¹⁵ Gh. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII-e siècle*, Paris, 1929, p. 290.

între precocitatea dezvoltării capitaliste și Renaștere, cu spiritul de aventură și de întreprindere, Brătianu dezvoltă ideile semănate în lecția de deschidere la cursul de istorie universală medievală despre un secol XIII de răscruce în istoria europeană care, datorită economiei monetare a traficului internațional, substituindu-se schimburilor restrinse și sub protecția podului imens dintre Europa și Extremul Orient, creat de stăpânirea mongolă, a deschis drumul misiunilor și negustorilor ¹⁶.

Adiacent în cercetările consacrate istoriei monetare europene în care a privit fenomenele la scara întregului spațiu european, el a acordat un loc prioritar părții lui răsăritene. Studiile sale pontice l-au condus la investigarea detaliată a conflictului dintre Genova și Veneția pentru controlul Strimtorilor ¹⁷, a accesului prin Strimtori și care a rămas, cum singur mărturisea, elementul invariabil de-a lungul secolelor ce s-a confundat cu „Problema Orientală”. „Toate puterile — afirma el — care au încercat de a stabili în marea Levantului o supremație politică sau comercială, reaprind eternul focar de discordie. După epoca îndepărtată a hegemoniei Atenei în Pontul Euxin, pînă la campaniile Ecaterinei a II-a și la războaiele din Orient în secolul XIX, cauza conflictului este întotdeauna aceeași” ¹⁸. Contribuția tezei sale de doctorat ce condensa o serie întreagă de studii, dedicată comerțului în Marea Neagră în secolul XIII s-a transformat, în cele din urmă, prin conexiunile și implicațiile stabilite într-un studiu complex de relații internaționale care cuprind, în jurul conflictelor militare, alianța genovezilor cu hanul Persiei și a Veneției cu tătarii, implicațiile istoriei bizantine și repercusiunile conflictului în viața internațională. Într-un fel am putea socoti că Brătianu, prin cercetările sale de istorie pontică, a așezat temeiurile unui demers istoriografic care întrunește condițiile unei moderne investigări de istoria relațiilor internaționale.

A doua etapă parcursă de studiile lui Brătianu și în strînsă dependență cu studiile pontice ni se înfățișează prin monografia pe care a dedicat-o Mării Negre ¹⁹. Încercarea de studiere a unui spațiu, aparent închis, este evident o consecință a reflexiilor prilejuite de adîncirea cercetărilor anterioare care relevaseră însemnătatea internațională a Pontului Euxin. La acestea s-au asociat implicații de ordin contemporan, legate de convulsii sfîrșitului celui de al doilea război mondial care readuc, încă înaintea încheierii ostilităților, îngrijorările firești ale unui istoric atent la destinul statului român. Obsedat de desfășurările războiului și posibilele grave implicații postbelice, referințele la stările de lucruri în curs, lasă să se întrevadă preocupări imediate. Așa se explică geneza cursului rostit în 1941—1942 și continuarea din 1942—1943 precum și a capitoului *Marea Neagră, placă turnantă a traficului internațional la sfîrșitul evului mediu*, care stau la baza convingerii sale despre utilitatea unor acorduri regionale. „În domeniul politic a devenit indispensabil ca toate problemele să fie abordate dintr-o perspectivă universală. Cu toate acestea, este limpede că și cadrul unei organizații, cuprinzînd toate statele planetei, așa cum îl schițează Societatea Națiunilor imediat după primul război mondial și pe care se străduie să-l realizeze sub ochii noștri Națiunile Unite, permite

¹⁶ Idem, *Concepțiunea actuală a istoriei universale*, București, 1924.

¹⁷ Idem, *Les origines de la guerre de Curzola (1924—1299) entre Genes et Veni e*, în „*Melanges d'Histoire generale*”, II, 1927, Cluj, p. 87—100.

¹⁸ *Recherches sur le commerce genoïs ...*, p. 287.

¹⁹ Idem, *Marea Neagră*, vol. I, II. Ediție, Studiu introductiv, note și comentarii de Victor Spinei, București, 1988.

subzistența acordurilor regionale ce grupează țări dintr-o arie geografică limitată, apropiate prin interese comune și foarte adesea printr-o soartă comună. „Aceste realități, care se impun politicii actuale, este posibil să fie prelungite în trecut; devine chiar util să le fie investigate originile și să li se stabilească evoluția”²⁰. Considerînd marea un factor de convergență și ca atare de unitate, așa cum Atlanticul unea țările Europei Occidentale, el era convins cu referire la Marea Neagră că multe evenimente se lămuresc printr-un „fond comun de interese și de aspirații relevant de istoria pontică, socotită ca un tot, a cărei unitate de-a lungul epocilor constituie un factor esențial al acestui ansamblu de probleme, desenat/.../ sub rubrica prea generală, dar comodă, de „Chestiunea Orientală”²¹. Traversînd momentele dificile ale războiului și incertitudinile ce se accentuaseră la încheierea ostilităților, urmate de spulberarea iluziilor supraviețuirii structurilor regimului politic democratic, Brătianu avertiza, referindu-se la „Chestiunea Orientală”: „Ar fi zadarnic s-o ignorăm, chiar periculos să-i neglijăm datele; cei care fac abstracție de ea riscă să construiască pe nisip. Se poate, ca Valéry, să respingem spiritul istoric și să facem din această atitudine fundamentul unei filozofii, pe terenul realităților politice și economice, trecutul nu se lasă învins și istoria își ia revanșa asupra celor care nu țin cont de ea. Evenimentele din ultimii ani o demonstrează suficient”²². El era convins că spațiul oferit de bazinul Mării Negre înlesnește considerații ce depășesc problemele regionale și se raportează la forțe care acționează asupra cîmpului istoriei universale.

Încercarea de istorie a Mării Negre a fost concepută, dezvoltînd convingeri cristalizate anterior, cu referiri la expansiunea comerțului Mediteranei spre Extremul Nord și Extremul Orient, la invaziile asiatică și la rivalitatea puterilor maritime care și-au disputat în cursul vremii controlul Strîmtorilor, la „legea ce pare să regleze — pentru a-l cita — marșul cuceritor al imperiilor din Sud în spațiul pe care li-l oferă stăpînirea Bosforului, la hotarele Traciei și ale Asiei Mici, sau la tendințele opuse și constante ale unui alt imperiu, cel de Nord, de a-și croi o cale prin Strîmtori către marea liberă”²³. Cu exemple din istoria secolului al XIX-lea el argumentează că Strîmtorile și Marea Neagră au stat în centrul preocupărilor și conflictelor internaționale, pentru a încheia argumentația prin evocarea faptelor din istoria imediată. „În sfîrșit, în ultimele luni ale celui de al doilea război mondial, la Ialta, în Crimeea, se întîlnesc cele trei „mari”, pentru a hotărî sfîrșitul campaniei din Europa și pacea pe care popoarele tot o mai așteaptă”²⁴. Scrise aceste cuvinte în condițiile domiciliului forțat, cu puțin înainte de arestare, a gîndit o dată mai mult la continuarea cercetărilor și la marile probleme ale lumii contemporane atît de neprielnice spațiului în care se afla propria lui țară. „Deocamdată ar fi o foarte mare satisfacție pentru mine să știu acest manuscris, redactat în condiții amin-tind ambianța în care a fost scrisă *Cartea Minunilor* a ilustrului Marco Polo — ce a parcurs, de altminteri și el, la întoarcere, ținuturile riverane ale Mării Negre, — ajuns să depășească multiplele bariere ridicate actualmente între Răsărit și Apus și să-mi aduc modesta contribuție la progresul cercetării

²⁰ *Ibidem*, vol. I, p. 74.

²¹ *Ibidem*, p. 75.

²² *Ibidem*, p. 75—76.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, p. 78.

istorice. Aș dori, măcar, să amintească celor preocupați de destinul Europei faptul că aceasta trebuie considerată în totalitatea ei și că spiritul, în ciuda piedicilor, răzbate, totuși, unde dorește”²⁵.

Lucrare de excepțională valoare, prin concepția ce a stat la baza ei, oferă un grăitor exemplu despre sincronismul demersurilor din istoriografia europeană care a produs, la puțină vreme, Mediterana lui Braudel. Dar dincolo de construcția operei și viziunea ce l-a călăuzit pe autor, ea conține, în structura ei de idei, o contribuție însemnată la înțelegerea dinamicii relațiilor internaționale într-o zonă de convergență a intereselor politice care au marcat istoria arealului pontic din cele mai vechi timpuri pînă la împrejurările la care era martor neputincios.

În această ambianță nefastă pentru spațiul Europei Răsăritene, Brătianu, cu experiența unei opere istorice de respirație, a înscris una din cele mai strălucite contribuții din propria lui bibliografie și deopotrivă în teoria relațiilor internaționale. Fără să fie cuprinse într-un studiu de sine stătător, aceste considerații teoretice, risipite generos în opera lui, și-au aflat un loc în Cuvîntul înainte la Marea Neagră și în Introducerea la aceeași lucrare subintitulată *Geografia istorică și politică a Mării Negre*. Datorînd esențiale sugestii cărții lui Jacques Pirenne, dar și lucrărilor lui Nicolae Iorga, Gh. I. Brătianu, examinînd peisajul politic contemporan, încearcă să-i deslușească sensul, prin cercetarea originilor pentru a descifra evoluția realităților politice. El ajunge la concluzia că evenimentele contemporane se lămuresc prin raportarea lor la fondul comun de interese. Investigînd istoria pontică, Brătianu, îndeamnă la observarea atentă a „Chestiunii Orientale” despre a cărei însemnătate și gravitate era convins²⁶.

Preocupat de soarta țării sale și de destinul Europei, a consacrat ultimii ani, dinaintea arestării, redactării finale a lucrării dedicată formulelor de organizare a păcii în istoria universală.

Lucrarea, așa cum ne este înfățișată de Sumarul ei cuprinde trei cărți: *Ierarhie și federație antică*, a doua *Organizarea păcii în evul mediu*, a treia *Echilibrul puterilor sau Societatea Națiunilor*. Cuprinsul amintit, lecția de deschidere și capitolul publicat de Andrei Pippidi, îngăduie cunoașterea în linii mari a concepției care a prezidat la geneza cărții. Aceste texte constituie un reper pentru situarea aportului istoricului la o problemă istorică ce nu fusese frecventată. Examinarea formulelor de negociere a păcii într-o perspectivă istorică universală i se păruse de stringentă necesitate.

Formulele de organizare a păcii în istoria universală au fost de natură să releve două soluții prin care se pune capăt conflictelor și trecerii la organizarea păcii: *formula ierarhică*, impusă de supremația mai mult sau mai puțin accentuată, mai mult sau mai puțin absolută a unei singure puteri sau a unui singur stat. La această hegemonie unică tind, în mod necesar, ideea de imperiu, generatoare de imperialism antic și modern. Ea cuprinde, uneori, o variantă: aceea a unui directoriu din mai multe puteri care delimitează între ele zonele de influență și de expansiune imperială²⁷. A doua este, în viziunea istoricului *formula federativă*, care se sprijină pe antanta mai multor state și tinde de a

²⁵ *Ibidem*, p. 79—80.

²⁶ *Ibidem*, p. 75—76.

²⁷ *Idem*, *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, op. cit., XXII, 1945, p. 69.

organiza viața politică a popoarelor după un principiu de paritate în guvernarea lumii; ea reprezintă, implicit, aplicarea unui principiu democratic în domeniul raporturilor internaționale ²⁸. În opinia istoricului, investigarea se limita la politic și în mod particular la politica externă a statelor europene, într-o accepțiune mai largă pentru Antichitate, mai extinsă în cazul evului mediu, unde incursiunea depășea limitele artificiale care separă Europa de Asia, în timp ce pentru epoca modernă a ținut seama de teritoriile de dincolo de mări, din Lumea Nouă.

Aplecarea cercetătorului de astăzi asupra textului lui Brătianu relevă, pentru perioada interbelică, ineficacitatea tentativelor diplomatice și totodată efectele negative ale aranjamentelor de natură ierarhică, care au sacrificat micile state și au dus la acordul dintre Germania și U.R.S.S. Semnalând pactul tripartit dintre Germania, Italia și Japonia, îl încadrează, firesc, în aceeași ordine ierarhică. În ceea ce privește formula federativă, el se referă la Cartea Atlanticului și la organizarea Națiunilor Unite, destinată înlocuirii Ligii Națiunilor. Brătianu nu întârzie însă să menționeze revenirea la o nouă direcție ierarhică prin cei trei „mari” care au devenit „patru” și nici să se întrebe dacă nu se va impune din nou o direcție ierarhică care să substituie proiectul unei federații a popoarelor. Interogațiile sale privind cursul evenimentelor și noile evoluții politice în viitor mărturisesc un anume scepticism care, așa cum lucrurile s-au desfășurat, nu era din nefericire fără temei.

Desigur că aceste repere pe care le-am semnalat nu epuizează întreaga problematică care conturează o contribuție importantă la un domeniu al cercetării istorice. El este, fără îndoială, unul din cei dintâi istorici care au stăruit la noi asupra istoriei relațiilor internaționale, căutând în trecut explicațiile profunde ale unor fenomene imediat contemporane. Din păcate, lucrările sale, *Marea Neagră* și *Formule de organizare a păcii*, nu au intrat în circuitul științific. Prima a fost imprimată de abia în 1969, a doua a fost ignorată deși lecția introductivă, publicată în 1945—1947, oferea ideile esențiale ale cărții. Cu toate acestea contribuția lui Brătianu la istoria relațiilor internaționale își păstrează întreaga ei însemnătate pentru descifrarea evoluțiilor politicii internaționale.

Investigarea concepției istoricului, despre istoria relațiilor internaționale, învederează o viziune istorică care a rezultat din practica cercetării fenomenelor universale. Ideea raportului general-particular era prezentă în paginile lecției sale de deschidere la cursul de istorie universală. Modul în care a conceput istoria spațiului românesc lăsa să se întrevadă cele dintâi rezultate ale studiilor pontice. Acestea din urmă i-au relevat noile dimensiuni ale istoriei europene și rolul spațiului Mării Negre, ca zonă de convergență a vieții internaționale. Un al doilea factor determinant pentru cristalizarea concepției sale a fost, fără îndoială, evoluția raporturilor internaționale în epoca postbelică, începând cu anii '30 când s-au modificat datele scenei politice internaționale și se prelininau consecințele viitoare grave pentru România. În sfârșit, angajarea României în război alături de Germania și urmările ei nefericite au determinat o investigare istorică, care a avut drept obiect spațiul Europei răsăritene prin Marea Neagră și cercetarea formulelor de organizare ale păcii. Amintim, totodată, că întreaga operă a lui Brătianu, consacrată politicii ex-

²⁸ *Ibidem*.

terne a României și diplomației noastre, a stat sub semnul unor concluzii izvorâte din cercetările istoricului universal care i-au furnizat importante puncte de sprijin pentru conturarea viziunii lui politice.

Din aceste considerații preliminare rezultă că Brătianu, prin opera lui, a venit, la începutul perioadei postbelice, pe temeiul rezultatelor cercetărilor sale anterioare și sub impulsul datelor istoriei trăite, cu o reflexie originală în sfera relațiilor internaționale. Beneficiar al unei întinse culturi istorice, cititor pasionat, a urmărit, chiar în condițiile domiciliului obligatoriu, noile apariții din câmpul istoriografiei universale. Un exemplu este și recenzia la volumele lui Jacques Pirenne²⁹, consacrate marilor curente ale istoriei universale și considerațiile independente făcute în ultimele sale lucrări.

El a preliminarat tendințele actuale care încorporează în conceptul de istorie a relațiilor internaționale istoria integrală și diacronică cu toate compartimentele ei, utilă descifrării sincroniei postbelice ce sta sub semnul unei politici planetare.

Istoric, legat fundamental de destinul României, a înțeles că datoria lui era de a se apleca asupra fenomenelor și proceselor generale pentru a descifra sensul evoluțiilor politice care se desfășurau sub ochii săi. Avertismentele formulate lăsau să se întrevadă pericolul pentru lume a împărțirii continentului și a dictatelor marilor puteri. Din păcate evoluțiile la care asistase confirmau temerile sale, fără ca să afecteze însă încrederea sa în viitor. Revenirea la calm și la climatul științific obiectiv nu i-a fost dat s-o trăiască. În schimb, ideile ale redescoperite pot să contribuie la progresul cercetărilor istorice și deopotrivă la formarea unei noi generații de oameni politici în România.

GEORGES BRĂTIANU, HISTORIEN DES RELATIONS INTERNATIONALES

Résumé

Georges I. Brătianu a analysé les problèmes internationaux du point de vue de la pratique historique, fait qui l'a conduit vers des formules théoriques originales. Les idées avancées dans les études pontiques, la reconstitution des événements historiques relevés et leur signification ont jeté de nouvelles lumières sur des circonstances politiques de l'Europe orientale et en général sur l'histoire européenne à la fin du Moyen Age, déminé par la dynamique de la Renaissance.

Devenu spécialiste en histoire universelle tout comme son prédécesseur Nicolas Iorga, Georges I. Brătianu s'est orienté, dans l'ambiance de l'historiographie française, vers l'étude du rôle de Gênes et de Venise dans la zone de la mer Noire. Convaincu du fait que le rapport histoire — géographie a une valeur définitoire, l'historien roumain a écrit des pages qui relèvent le rôle du milieu géographique dans les processus historiques, qui a profondément marqué les groupes humains.

²⁹ „Revue Historique du Sud-Est Européen”, t. XXII, 1945, p. 268–305.

L'organisation de la paix, problème extrêmement actuel après la seconde guerre mondiale, lui a fourni l'occasion de mener une investigation massive dans le domaine de l'histoire universelle, en essayant de reconstituer le rapport entre le système hiérarchique et celui fédératif, dans l'intention de démêler les problèmes concernant l'organisation politique de l'après-guerre. L'étude de sa conception au sujet de l'histoire des relations internationales relève une vision historique issue de la pratique de recherche des phénomènes universels. L'idée du rapport général-particulier était présente dans sa leçon inaugurale au cours d'histoire universelle.

MAREA MEDITERANĂ ȘI MAREA NEAGRĂ ÎN EVUL MEDIU

(Schită a evoluției lor ca arii de supremație navală și
comercială)

RADU MANOLESCU

Este de la sine înțeles că termenii de „arie de supremație navală și comercială” implică luarea în considerare nu numai a mării propriu-zise, ci și a zonei mai înguste sau mai întinse de litoral prin mijlocirea porturilor maritime și fluviale și a căilor terestre ale căreia corăbierii și negustorii intrau în contact economic și politic cu regiunile aferente din interior. Astfel, litoralul românesc al Mării Negre, din Dobrogea la limanul Nistrului, era în evul mediu în conexiune cu regiunea Dunării de Jos, legată de Dobrogea, Muntenia și Moldova prin orașe portuare maritime și fluviale.

Totodată, Marea Neagră fiind legată, prin Strimtori (Bosfor, Dardanele) de Marea Mediterană și de mările care-i intră în componență, evoluția comerțului pontic nu poate fi desprinsă de cea a comerțului mediteranean.

Marea Mediterană ¹

Pînă la separarea Imperiului Roman în Imperiul Roman de Apus și Imperiul Roman de Răsărit (395), Marea Mediterană a constituit axa cu multiple funcții a unui stat care se întindea de-a lungul întregului litoral al unei mări interioare lumii romane.

Reflectînd distanțarea Occidentului de Orient, în timp ce în bazinul oriental al Mării Mediterane și în regiunile limitrofe acestuia păstrarea vieții urbane și a circulației monetare a asigurat menținerea pentru cîteva secole a thalasocrației și a unității economice romano-bizantine ², în bazinul occidental al Mării Mediterane și în regatele romano-germanice care au succedat Imperiului Roman de Apus în secolele V—VI, procesul tot mai accentuat de ruralizare și de înstăpînire a economiei de auto-subzistență a dus la declinul navigației mediteraneene și la destrămarea unității vieții economice a romanității apusene. Principalul stat din Europa apuseană din secolele VI — IX, cel franc merovingian și apoi carolingian, avea ca axă Rinul și regiunile limitrofe lui, iar firavul său comerț maritim era orientat mai puțin spre Marea Mediterană și mai mult spre Marea Nordului.

Cucerirea și expansiunea arabă din secolele VII — IX au avut ca urmare luarea în stăpînire de către arabi a Orientului Apropiat, a Africii de Nord, a Peninsulei Iberice și a principalelor insule și arhipelaguri din Marea Mediterană (Cipru, Creta, Sicilia, Sardinia, Corsica, Baleare). În timp ce în bazinul

¹ N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane*, Vălenii de Munte, 1914.

² Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966.

occidental al Mediteranei a fost instaurată, pentru secolele VIII — X, supremația navală arabă, în bazinul său oriental, ca urmare a menținerii în Imperiul bizantin a unei vieți economice înfloritoare și a unei flote puternice, ca și a recuperării de către acesta de la arabi, în secolul al X-lea, a principalelor insule (ca insula Creta în 960—961), a fost reinstaurată — mai puțin de-a lungul litoralului Orientului Apropiat și al celui egiptean — supremația navală bizantină, astfel încît, către mijlocul secolului al XI-lea, generalul Katakalon Kekaumenos afirma că „flota este gloria Romaniei” (Imperiului bizantin, R.M.)³.

În condițiile unei Europe apusene ruralizate și ale unei supremații economice și navale a Răsăritului, balanța comerțului Occidentului cu Orientul era net deficitară, avînd ca urmare o scurgere de metal prețios din Vest spre Est.

Din secolul al XI-lea, cumpăna istoriei a început însă să se încline tot mai mult în favoarea Occidentului.

Procesul de urbanizare ca și progresul meșteșugurilor, comerțului, operațiilor bănești și navigației și al tehnicilor aferente acestora au asigurat sursa exportului Occidentului în Orient și expansiunea sa navală și comercială în Marea Mediterană, îndeosebi în bazinul său oriental.

Italia a fructificat poziția sa la interferența ariilor maritime romanică, bizantină și arabă și dezvoltarea sa precoce urbană și navală pentru a-și asigura o timpurie expansiune navală și comercială⁴. În cadrul acestei expansiuni, chrysobolul acordat Venetiei de împăratul Alexios Comnenul în 1082 deschidea ample perspective comerțului venețian în Imperiul bizantin.

În același timp, un șir de factori politici a ușurat expansiunea navală și comercială occidentală în bazinele apusene și răsăritene ale Mării Mediterane. În secolul al XI-lea, flotele orașelor portuare de pe litoralul nord-vestic și vestic al Italiei, în frunte cu Genova, Pisa, Amalfi, Salerno, au curățat Marea Tireniană de pirații sarazini care își aveau bazele în porturile din nord-vestul Africii, în timp ce normanzii veniți din Normandia au cucerit Sicilia de la arabi. La rîndul lor, în cadrul Reconquistei, aragonezii au eliberat în secolul al XIII-lea litoralul Aragonului și Arhipelagul Balearelor, orașele portuare Barcelona și Valencia devenind principalele avant-posturi ale expansiunii navale, comerciale și politice a aragonezilor în bazinul occidental al Mediteranei. În bazinul oriental al Mării Mediterane, orașele portuare italiene au profitat din plin de urmările primelor cruciade pentru a pune bazele expansiunii lor navale și comerciale în Orientul Apropiat. Ca răsplată pentru participarea lor cu nave de război și de transport la operațiile militare și navale din timpul primei cruciade și din anii următori, pisani, genovezii și venețienii au obținut întinse privilegii comerciale în regatul Ierusalimului, inclusiv cartiere în orașele din regat, în care au întemeiat colonii prospere, ca la Ierusalim, Iaffa, Acra, Beirut, Tripoli, Antiochia etc. În același timp, corăbierii și negustorii italieni, mai ales venețienii, și-au consolidat pozițiile comerciale în Imperiul bizantin, pregătind dominarea economică a acestuia în secolele următoare.

³ Citat de I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences Historiques, Rome, 1955*, Bucurest, 1955, p. 170.

⁴ Y. Renouard, *Le rôle des hommes d'affaires italiens au Moyen Age*, în idem, *Études d'histoire médiévale*, I, Paris, 1968, p. 405—418.

Devierea cruciadei a IV-a împotriva Imperiului bizantin, întemeierea Imperiului latin de Constantinopol în 1204 și împărțirea posesiunilor bizantine între cruciații latini și venețieni potrivit înțelegerii — *Partitio Romaniae* — încheiate între aceștia⁵, au adus Veneției stăpânirea unor întinse teritorii în noul imperiu — cartiere în Constantinopol și în alte orașe, posesiuni pe litoralul tracic și adriatic și în Peloponez, insule în Marea Egee — și largi privilegii comerciale, care au făcut din republica lagunelor cea mai mare putere navală și comercială din bazinul oriental al Mării Mediterane. Întemeierea domeniului colonial comercial al Veneției pe ruinele fostului Imperiu bizantin — *Romania venețiană*⁶ — a marcat apogeul supremației navale și comerciale venețiene în Orientul creștin.

Constituirea Imperiului de Niceea în 1205, succesor al Imperiului bizantin și rival al Imperiului latin de Constantinopol, a creat condiții favorabile expansiunii navale și comerciale a republicilor maritime italiene în bazinul oriental al Mediteranei. Inițial, din rațiuni diplomatice, Imperiul de Niceea, prin tratatul comercial niceeano-venețian din 1214, reînnoit în 1219⁷, a acordat întinse privilegii comerciale Veneției în imperiu. Ulterior, Imperiul de Niceea s-a orientat spre o alianță politică cu Genova, rivala Veneției în bazinul oriental al Mării Mediterane, alianță finalizată prin tratatul de la Nymphaion (martie 1261), prin care, în domeniul comercial, le erau atribuite genovezilor cartiere în Constantinopol, portul Smirna și alte posesiuni, precum și dreptul de a face comerț scutit de taxe vamale în întregul Imperiu bizantin ce urma a fi restaurat, inclusiv în Marea Neagră⁸. Aplicarea prevederilor tratatului de la Nymphaion, în condițiile recuceririi Constantinopolului și ale restaurării Imperiului bizantin (iulie-august 1261), a pus bazele întemeierii domeniului colonial comercial al Genovei în bazinul oriental al Mării Mediterane și în Marea Neagră — *Romania genoveză*⁹ — și a pregătit intrarea Bizanțului într-o dependență economică tot mai strânsă față de republica ligură. Reflectând animozitatea populației bizantine față de subordonarea economică a imperiului față de Genova, cronicarul Alexios Makrembolites scria la 1348 că „primul Paleolog care a luat sceptrul imperiului¹⁰ a adus la noi un popor venit din Italia, un popor cutezător și aspru, nerecunoscător și crud față de binefăcătorii săi; patria sa este Genova sau, pentru a spune mai firesc, gheena focului”¹¹.

Deși prăbușirea Imperiului latin de Constantinopol a reprezentat o grea lovitură pentru Veneția, aceasta și-a păstrat o mare parte din întinsul său domeniu colonial comercial din bazinul oriental al Mării Mediterane (insula Creta, insule în Marea Egee, fortărețele Modon și Coron din peninsula Moreea etc.). Ținând seama de forța economică și navală venețiană din bazinul oriental al Mării Mediterane și pentru a echilibra influența economică și navală genoveză în imperiu, Bizanțul a încheiat cu Veneția tratatul comercial din 1265, reînnoit în 1268 și în anii următori, prin care le erau acordate venețienilor largi privilegii comerciale în imperiu.

Lupta pentru supremație navală și comercială în Marea Mediterană a fost complexă și înverșunată, ea ducând la confruntări armate nu numai

⁵ R. Manolescu (coordonator), *Orașul medieval. Culegere de texte*, București, 1976, p. 155–157 (text îngrijit de S. Brezeanu); vezi harta posesiunilor venețiene la S. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, București, 1981, p. 168.

⁶ F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles)*, Paris, 1959.

între creștini și musulmani, între latini și bizantini, ci și între republicile maritime italiene. Astfel, o escadră pisană a atacat și prădat Amalfi în 1135, ceea ce a dus la declinul acestui oraș, iar o escadră genoveză a înfrînt flota pisană în largul insulei La Meloria în 1284, fapt care a grăbit amurgul Pisei.

În cursul secolelor XI—XIII, ca urmare a expansiunii navale și comerciale a republicilor maritime italiene, ariile supremației navale și comerciale bizantine și arabe au fost considerabil restrînse, bazinele occidental și oriental ale Mării Mediterane fiind dominate îndeosebi de flotele venețiană și genoveză. Totodată, pătrunderea în comerțul pontic a genovezilor și a venețienilor (mai intens din a doua jumătate a secolului al XIII-lea) a dus la intensificarea legăturilor navale și comerciale dintre Marea Mediterană și Marea Neagră și la îndelungi și înverșunate conflicte între Genova și Veneția pentru instaurarea și menținerea supremației navale și comerciale în Marea Neagră.

Cele aproape două secole de existență a Imperiului bizantin restaurat în 1261 reprezintă o lungă agonie, manifestată prin diminuare teritorială, declin al economiei și al orașelor, consolidare a dominării vieții economice de către Veneția și mai ales de către Genova, slăbire a flotei, reducere drastică a veniturilor statului, devalorizare monetară¹².

Genovezilor le-a fost acordată și lărgită concesiunea exploatarei minelor de alaun de la Focea din Asia Mică, folosit ca fixativ în vopsirea postavurilor în industria țesăturilor de lână din Occident (1275, 1300). Ei au obținut largi privilegii de comerț în imperiu, ajungîndu-se pînă la interzicerea pătrunderii navelor bizantine în Marea Neagră, arie comercială rezervată odinioară imperiului. Genovezii aveau în stăpînire teritorii ale imperiului (carticrul Pera din Constantinopol, devenit pivotul activității lor comerciale în Bizanț, insulele Chios, Samos, Lesbos). Lipsiți de fondurile necesare întreținerii flotei, bizantinii au dizolvat-o în 1284, iar încercarea de refacere din 1348 a fost zădărnicită de genovezi prin atacarea și distrugerea navelor imperiale. Reflectînd preponderența comerțului genovez efectuat prin Pera față de cel bizantin desfășurat prin Constantinopol, pe la 1337 încasările anuale ale vămii genoveze din Pera se ridicau la 200 000 hiperperi, iar ale celei din Constantinopol la 30 000 hiperperi¹³.

În condițiile declinului economic și naval tot mai accentuat al Bizanțului, între sfîrșitul secolului al XIII-lea și sfîrșitul secolului al XIV-lea rivalitatea veneto-genoveză pentru supremație navală și comercială în bazinul oriental al Mării Mediterane și în Marea Neagră a devenit tot mai înverșunată, la ea participînd și statele vecine (Imperiul bizantin, Hoarda de Aur,

⁷ S. Brezeanu, *Le premier traité économique entre Venise et Nicée*, în „Revue des études sud-est européennes”, 1974, nr. 1, p. 143—146.

⁸ R. Manolescu (coordonator), *Orașul medieval*, p. 160—163 (text îngrijit de S. Brezeanu).

⁹ M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe — début du XIVe siècle)*, Genova, Roma, 1978.

¹⁰ Mihail al VIII-lea Paleologul (1259—1282), împărat de Niceea, iar din 1261 al Imperiului bizantin restaurat.

¹¹ M. Balard, *Bilan des publications sur Péra-Galata à l'époque génoise*, în „Varia turcica”, XIII, Istanbul-Paris, 1991, p. 5 (extras).

¹² S. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 177, 179, 181, 182, 192, 193, 195, 196.

¹³ Ch. Diehl, R. Guiland, L. Oeconomos, R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 tâ 1453*, Paris, 1945, p. 581 (*Histoire Générale*, fondée par G. Glotz, *Histoire du Moyen Age*, om. IX, 1).

tinărul stat otoman, Ungaria, în confruntare cu Veneția pentru litoralul dalmat). Războaiele navale veneto-genoveze au fost purtate pentru controlul Strimtorilor, care asigură legătura dintre bazinul oriental al Mării Mediterane și bazinul pontic și de aceea sînt cunoscute și sub numele de „războaie ale Strimtorilor”. Ca urmare a celor trei războaie — primul purtat în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea, al doilea desfășurat între 1350 și 1355, iar al treilea purtat între 1376 și 1381, cunoscut și ca „războiul de la Tenedos” sau „războiul Chioggiei”, respectiv de la numele insulei care asigura intrarea în Strimtori și al insulei din vecinătatea Veneției ocupată de genovezi și încheiat cu pacea de la Torino (1381), genovezii și-au păstrat preponderența pe litoralul Crimeei și la Dunărea de Jos, iar venețienii au rămas în stăpînirea Tanei, de la gura Donului. Aceste războaie au sleit forța navală a Genovei, grăbindu-i declinul, iar ultimul dintre ele a înlesnit expansiunea otomană în Europa sud-estică¹⁴.

Începută spre sfîrșitul secolului al XIII-lea și continuată în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea, ofensiva otomană, favorizată de declinul economic, politic, militar și naval al Imperiului bizantin, de rivalitatea veneto-genoveză, de dezbinarea statelor balcanice și de intervenția politică, militară și navală inefficientă a statelor din Europa Centrală și Occidentală, a avut ca rezultat cucerirea de către turcii otomani a Asiei Mici bizantine, a Europei sud-estice pînă la Dunăre și a celor mai multe insule din Marea Egee, expansiune care a culminat cu cucerirea Constantinopolului (1453) și a Imperiului de Trapezunt din Asia Mică (1461), care a marcat sfîrșitul statelor bizantine¹⁵. Cucerirea în a doua jumătate a secolului al XV-lea a restului Asiei Mici și a celorlalte insule din Marea Egee, iar în secolul al XVI-lea a Orientului Apropiat, a litoralului Africii de Nord și a insulelor Rodos și Cipru a avut ca urmare instaurarea supremației navale a Imperiului otoman în bazinul oriental al Mării Mediterane, marcînd astfel intrarea ei într-o nouă epocă a istoriei sale.

Marea Neagră¹⁶

Marea Neagră, legată de Marea Mediterană prin Strimtori, a evoluat, ca arie de supremație navală și comercială, îndeosebi în secolele XIII—XV, în strînsă conexiune cu Marea Mediterană.

Din secolul al VI-lea și pînă la hotarul dintre secolele XII și XIII, Imperiul bizantin, bazat pe o economie prosperă și pe o flotă puternică, și-a putut menține preponderența navală și comercială în Marea Neagră, menită a funcționa ca o anexă a economiei bizantine, principalele centre ale comerțului pontic bizantin fiind, în epoca Comnenilor (secolele XI—XII), Con-

¹⁴ Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale în răsăritul și sud-estul Europei în secolele XIV—XV*, în idem, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 249—252.

¹⁵ S. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 181—205.

¹⁶ Gh. I. Brătianu, *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969; traducere în lb. română: *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, vol. I—II, București, 1988; Ch. Verlinden, *Le commerce en mer Noire des débuts de l'époque byzantine au lendemain de la conquête de l'Égypte par les Ottomans (1517)*, Moscou, 1970 (*XIII Congrès International des Sciences Historiques, Moscou, 16—23 Août, 1970*); M. Berza, *La mer Noire à la fin du Moyen Age*, în „Balcania”, IV, 1941, p. 409—435; Gh. Brătianu, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Age*, în „Revue historique du sud-est européen”, XXI, 1944, p. 36—69.

stantinopolul, Trapezuntul, pe litoralul microasiatic și Soldaia, în Crimeea¹⁷. Migrația slavilor și protobulgarilor și existența primului stat bulgar în secolele VIII—X nu au afectat sensibil preponderența navală și comercială pontică a imperiului, care și-a menținut controlul asupra Mării Negre, inclusiv asupra litoralului ei balcanic¹⁸ și la Dunărea de Jos¹⁹. „Drumul de la varegi la greci”, care în secolele IX—XI mijlocea legătura combinată terestră, fluvială și maritimă între Marea Baltică și Marea Neagră²⁰, a fost de asemenea controlat de Imperiul bizantin în segmentul său pontic. Funcționarea lui a asigurat contactul dintre ariile comerciale bizantină, arabă, rusă și scandinavă, stimulând înflorirea, de-a lungul traseului său, a unor orașe rusești, precum Kiev și Novgorod și scandinave, ca Birka suedeză. Din a doua jumătate a secolului al XI-lea, destrămarea vechiului stat rus și intensificarea incursiunilor popoarelor de stepă, îndeosebi pecenegii, în regiunile din nordul Mării Negre au stinjenit tot mai mult circulația de-a lungul segmentului nord-pontic al „drumului de la varegi la greci”, blocând funcționarea întregului traseu. În schimb, la sfârșitul secolului al X-lea — începutul secolului al XI-lea, restaurarea stăpînirii bizantine în Peninsula balcanică, ca urmare a ocupării teritoriului statului bulgar și la Dunărea de Jos a creat condiții favorabile restabilirii preponderenței navale și comerciale bizantine de-a lungul întregului litoral apusean pontic²¹.

De la sfârșitul secolului al XII-lea, preponderența navală și comercială a imperiului în Marea Neagră a intrat într-o criză tot mai acută.

Pentru a atenua privilegiile sufocante pentru economia bizantină ale venețienilor, bizantinii au acordat în 1169 genovezilor privilegiul de a face negoț în Marea Neagră, cu excepția zonei Mării de Azov, rezervată încă Bizanțului. Se dădea astfel acces, pentru prima oară, unor negustori străini în Marea Neagră, pînă atunci rezervată comerțului imperiului²². Deși materialul documentar cunoscut nu îngăduie să se precizeze dacă genovezii au beneficiat efectiv de prevederile privilegiului din 1169, acordarea lui reflecta o atenuare a politicii pontice a Bizanțului și deschidea calea pătrunderii masive a corăbierilor și negustorilor italieni în Marea Neagră în secolul următor.

La hotarul dintre secolele XII și XIII, constituirea statului vlahobulgar și luptele dintre acesta și bizantini pentru litoralul balcanic al Mării Negre au creat noi dificultăți supremației navale și comerciale pontice a Bizanțului.

Existența sultanatului selgiucid de Iconium (Konya) și constituirea, aproape concomitentă, la începutul secolului al XIII-lea, a Imperiului de Trapezunt (1204—1461), a Imperiului latin de Constantinopol (1204—1261) și a Imperiului de Niceea (1205—1261), toate dispunînd de acces la litoralul

¹⁷ Ș. Papacostea, *La mer Noire: du monopole byzantin à la domination des Latins aux Détroits*, în „Revue roumaine d'histoire”, 1988, nr. 1—2, p. 49—71.

¹⁸ S. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 53.

¹⁹ P. Diaconu, E. Stănescu, *Le commerce fluvial et maritime dans la région comprise entre le Danube et la mer Noire aux IVe — XIIe siècles*, în *Études d'histoire maritime ...*, (Paris, 1970), p. 279—284.

²⁰ Traseul său în H. Kinder, W. Hilgemann, *Atlas zur Weltgeschichte*, I, München, 1964, trad. în lb. engleză: *Atlas of World History*, vol. I, Harmondsworth, 1977, p. 132.

²¹ P. Diaconu, E. Stănescu, *op. cit.*, p. 284—288.

²² Ș. Papacostea, *La mer Noire*, p. 52—55.

ponti: au dus, în prima jumătate a secolului, la confruntări între aceste state pentru supremație navală și comercială în Marea Neagră.

Veneția, beneficiind de poziția privilegiată obținută în Imperiul latin de Constantinopol și de puternica sa flotă și împinsă de interese comerciale și de considerente strategice, și-a manifestat și ea, mai ales din deceniul al patrulea al secolului al XIII-lea, interesul față de Marea Neagră²³.

De la mijlocul secolului al XIII-lea, două mari evenimente au avut profunde consecințe asupra Mării Negre.

Cucerirea tătară și întemeierea imensului stat tătar, întins de la Oceanul Pacific la Marea Baltică și nordul Mării Negre, au avut ca urmare atât instaurarea dominației mongole în stepele nord pontice și la Dunărea de Jos, cât și crearea condițiilor pentru stabilirea unor legături comerciale între Marea Neagră, Asia Centrală și Orientul Îndepărtat, legături de care corăbierii și negustorii republicilor maritime italiene au căutat să profite, întemeindu-și, cu acordul stăpînitorilor tătari, factorii comerciale pontice.

În același timp, tratatul de la Nymphaion (1261)²⁴ prevedea, în legătură cu Marea Neagră, ca autoritățile bizantine „să nu îngăduie să facă negoț în Marea cea Mare (Marea Neagră, R.M.) nici un latin, cu excepția genovezilor și pisanilor... și nici să facă vreo pagubă genovezilor la intrarea în Marea cea Mare sau la ieșire, cu sau fără mărfuri; ei pot să meargă liber și, întorcându-se, să revină, scutiți de orice taxă comercială...”²⁵. Deoarece Pisa era în acest timp în declin, accelerat de înfrîngerea navală suferită din partea genovezilor în largul insulei La Meloria (1284), de prevederile referitoare la comerțul pontic au profitat inițial numai genovezii. Astfel, în urma restaurării Imperiului bizantin la Constantinopol în 1261, a avut loc „o substituie în paza Strîmtorilor” a venețienilor prin genovezi²⁶, reflectînd instaurarea, pentru două secole, a supremației navale și comerciale a Genevei în Marea Neagră: Totodată au fost create condiții pentru o mai strînsă legătură între Marea Mediterană și Marea Neagră.

În aceste condiții, genovezii, al căror pivot naval și comercial în Strîmtori și în Marea Neagră îl constituia Pera constantinopolitană, au pătruns, din ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, tot mai insistent în Pont, întemeindu-și factorii comerciale pe litoralul nordic, în Crimeea (cu centrul la Caffa), precum și pe litoralul vestic (la Cetatea Albă) și la Dunărea de Jos (la Vicina, apoi la Chilia și Licostomo). În același timp, reflectînd interesul lor pentru întregul litoral pontic, genovezii au obținut privilegii comerciale și în Imperiul de Trapezunt în 1314 și în anii următori²⁷.

²³ *Ibidem*, p. 64—69; Marie Nystazopoulou-Pélékidis, *Venise et la mer Noire du XIe au XVe siècle*, Venezia, 1970, p. 22—23 (extras din „Thesaurismata”, tom. VII).

²⁴ Vezi mai sus, p. 45.

²⁵ R. Manolescu (coordonator), *Orașul medieval*, p. 162 (text îngrijit de S. Brezeanu).

²⁶ Ș. Papacostea, *La mer Noire*, p. 70—71.

²⁷ Din ampla bibliografie asupra problemei, menționăm (a se vedea și n. 16): M. Ballard, *La Romanie génoise*; Laura Balletto, *Genova, Mediterraneo, Mar Nero (secc. XIII—XV)*, Genova, 1976; *Cinquant'anni di storiografia medievistica italiana e sovietica. Gli insediamenti genovesi nel Mar Nero*, Genova, 1982; *Colocviul româno-italian: „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII—XIV”*. *Colloquio romeno-italiano „I Genovesi nel Mar Nero durante i secoli XIII e XIV*, București, 1977; R. Manolescu, *Le commerce sur le littoral ouest de la mer Noire (à partir du milieu du XIIIe siècle jusqu'au milieu du XVIe siècle)*, în *Etudes d'histoire maritime ...*; G. Pistarino, *I Gin dell'Oltremare*, Genova, 1988.

La rindul său, Imperiul bizantin, pentru a atenua influența economică crescândă a genovezilor, a restabilit privilegiile comerciale ale venețienilor în imperiu prin tratatul bizantino-venețian din 1265, reînnoit în 1268 și 1277, prin care li se îngăduia să se stabilească și să facă negoț în unele porturi ale imperiului, inclusiv în Marea Neagră²⁸. Privilegiile comerciale similare au obținut venețienii și în Imperiul de Trapezunt în 1319. De asemenea, venețienii au obținut de la tătari dreptul de a întemeia factorii comerciale în Marea de Azov, principala factorie fiind Tana, la vărsarea fluviului Don în Marea de Azov, concedată în 1333²⁹.

Prin flota și mijloacele lor comerciale, corăbierii și negustorii italieni, îndeosebi genovezi, au exercitat, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în cursul secolului al XIV-lea, o incontestabilă supremație navală și comercială pontică și au contribuit ca, prin consolidarea legăturilor Mării Negre cu Marea Mediterană și prin asigurarea, pe căi terestre sau combinate maritime și terestre, a contactelor acestora cu Marea Baltică, cu Europa Centrală, cu Orientul Apropiat și cu Asia Centrală, să facă din Marea Neagră o „placă turnantă” a comerțului medieval³⁰.

Portulanele italiene și catalane ale epocii³¹, reflectând interesul Occidentului pentru comerțul pontic și pentru căile comerciale maritime, fluviale și terestre folosite de navigatorii și de negustorii participanți la negoțul din Marea Neagră, de la Dunărea de Jos și din țările vecine, atestă legăturile Mării Negre atît cu Marea Mediterană cît și, prin căi combinate, de apă și de uscat, cu alte mări. Astfel, în portulanul majorchezului Angelino Dulcert (1339) este însemnat și orașul Lwów (Liov) din Polonia cu mențiunea „*ad civitatem istam vadunt mercatores et postea vadunt per mare Gothallandie* (Marea Baltică, R.M.) *ad partes Flandres, specialiter in Bruges*”³².

De la mijlocul secolului al XIV-lea, legătura dintre Marea Neagră și Europa Centrală a fost realizată și de-a lungul Dunării, prin privilegiul comercial acordat genovezilor de regele Ungariei, Ludovic I, în 1349, îngăduindu-li-se acestora să-și transporte mărfurile „pe apa Dunării și pe uscat, venind de la Orșova spre Timișoara, pînă la Buda”³³.

Rivalitatea navală și comercială veneto-genoveză din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și din secolul al XIV-lea s-a desfășurat atît în bazinul oriental al Mării Mediterane, cît și în Marea Neagră, cele trei „războaie ale Strîmtorilor” reflectînd lupta dintre cele două republici maritime italiene îndeosebi pentru supremația navală și comercială pontică³⁴. Unul dintre obiectivele politicii genoveze în Marea Neagră, acela de a nu permite venețienilor să pătrundă în Marea de Azov, unde s-a constituit centrul de greutate al dominației navale și comerciale pontice a Genovei, s-a definit încă din

²⁸ Marie Nystazopolou-Pélékidis, *op. cit.*, p. 25.

²⁹ *Ibidem*, p. 23–31.

³⁰ Gh. Brătianu, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international ...*

³¹ M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice*, București, 1978; C. Cihodaru, *Litoralul de apus al Mării Negre și cursul inferior al Dunării în cartografia medievală (secolele XII–XIV)*, în „Studii. Revistă de istorie”, 1968, nr. 2, p. 217–241; Silvia Baraschi, *Izvoare scrise privind așezările dobrogene de pe malul Dunării în secolele XI–XIV*, în „Revista de istorie”, 1981, nr. 2, p. 311–345.

³² Gh. Brătianu, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international ...*, p. 45.

³³ *Documente privind istoria României, veacul XIV, C. Transilvania*, vol. IV, București, 1955, p. 486.

³⁴ Vezi mai sus, p. 47.

timpul tratativelor veneto-genoveze din 1269, cu prilejul cărora Genova a condiționat încheierea armistițiului de angajamentul Veneției „să nu meargă la Tana” (*quod non iretur ad Tanam*). Concedarea Tanei de către tătari venețienilor în 1333 a dus, în anii următori, la agravarea raporturilor dintre venețieni și genovezi și la complicarea relațiilor acestora cu tătari³⁵.

Conflictul veneto-genovez s-a desfășurat și pe litoralul apusean al Mării Negre, în zona Dunării de Jos, unde genovezii, temeinic implantați, împiedicau accesul venețienilor la comerțul cu grâne din zonă. De aceea venețienii se plîngeau în 1359 de genovezii aflați „*in partibus Licostomi et etiam in aliis partibus, ubi sunt caricatoria frumenti intra Mare Maius (Marea Neagră, R.M.)... quod per dictos Jannuenses non permittuntur emere frumentum... nisi ponant se in societate et liga cum eis ad emendum frumentum*”³⁶. Interesați în cumpărarea cerealelor la „schelele pentru grîne de la Marea cea Mare”, venețienii au trebuit să țină seama de poziția dominantă de aici a genovezilor și să încheie tranzacțiile cu cereale, atestate în 1360, prin mijlocirea acestora³⁷.

Amploarea negoțului cu grîne realizat sau controlat de genovezi în orașele portuare de la Dunărea de Jos se oglindește în cartularul notarului Antonio di Ponzò din Chilia din anii 1360—1361. În acești ani, „pe canelele din Chilia unde corăbiile sînt încărcate cu griu” (*ad spozorias Chili, ubi ligna onerantur grano*), la Licostomo sau încă la Vicina, au fost colectate, comercializate sau transportate pe 28 de nave circa 904 tone de cereale, porturile de destinație fiind: Pera (genoveză) și Constantinopol, Mesembria (Nesebăr), Sozopol și Gatopol (Akhtopol) pe litoralul bulgar actual, Fama-gusta din insula Cipru, Genova³⁸.

Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, progresul economic și dezvoltarea vieții urbane în Țările Române, ca și străbaterea teritoriului lor de segmentele românești ale marilor căi comerciale care legau Occidentul și Europa Centrală și centro-răsăriteană de sud-estul continentului, de Dunărea de Jos și de Marea Neagră au creat condiții prielnice pentru realizarea unor contacte economice între Apusul și Răsăritul Europei prin mijlocirea orașelor portuare ale Țării Românești și Moldovei, ca Brăila, atestată în cuprinsul Țării Românești în 1368, Chilia, intrată în stăpînirea Țării Românești spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, disputată succesiv de Țara Românească și Moldova, rămasă în stăpînirea Moldovei între 1465 și 1484 și Cetatea Albă, stăpînită de Moldova din deceniul al nouălea al secolului al XIV-lea pînă în 1484. Stăpînirea lor de către, respectiv, Țara Românească și Moldova le-a creat condiții superioare pentru funcționarea ca centre ale comerțului intern și internațional la Dunărea de Jos și Marea Neagră, asigurîndu-le însemnătatea economică și politică-militară din secolul al XV-lea³⁹.

³⁵ Ș. Papacostea, «*Quod non iretur ad Tanam*», un aspect fundamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle, în „Revue des études sud-est européennes”, 1979, nr. 2, p. 201—217.

³⁶ Thomas George Martin, *Diplomatarium veneto-levantinum*, tom. II, Veneția, 1889 (reeditare New York, 1965), p. 58.

³⁷ R. Manolescu, *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII—XV*, în „Re-ista istorică”, 1990, nr. 6, p. 549.

³⁸ *Ibidem*, p. 549—551.

³⁹ R. Manolescu, *Les villes portuaires roumaines au Moyen Age (milieu du XIVe — milieu du XVIe siècles)*, în *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*, V, Stuttgart, 1981, p. 47—63,

Referitor la Țara Românească, cruciatul german Hans Schiltberger constata în 1396 că la Brăila „și au locul lor de așezare corăbiile (*kocken*) și galerele (*galein*), cu care negustorii aduc mărfuri din țara păgînilor”⁴⁰.

În ce privește Moldova, așezarea sa de-a lungul căii comerciale care lega Marea Neagră de Polonia și Marea Baltică⁴¹ i-a ușurat rolul de mijlocitoare a comerțului dintre Europa centro-răsăriteană și sud-estică. Izvoarele menționează corăbieri și negustori atît moldoveni în Marea Neagră, cît și străini în Moldova.

Datele unui proces comercial atestă existența între 1449 și 1453 a unor relații comerciale între negustori din Lwów, Suceava și Pera, iar soluția recuperării pagubelor suferite de unii genovezi peroti „*de bonis ipsorum Vellacorum*”⁴² în *Pera repertorium*”⁴³ reflectă prezența curentă a negustorilor din Moldova la Pera. Firmanul sultanului Mehmed al II-lea din 1456 îngăduia ca „negustorii din Cetatea Albă... să vină cu corăbiile lor la Adrianopole, la Brusa și Istanbul”⁴⁴, evident, pe o cale combinată, maritimă și terestră. Sînt, de asemenea, menționați ca făcînd negoț la Lwów „*mercatores transmarini Walachie*”⁴⁵ în 1472⁴⁶ și la Caffa „*mercatores Valachiae*”⁴⁵ în 1475⁴⁷.

La rîndul lor, corăbierii și negustorii străini se îndreptau spre porturile Moldovei, îndeosebi spre Cetatea Albă, precum cei din Trapezunt și din Armenia în 1445⁴⁸, sau, în repetate rînduri, din Caffa. În 1474 consulul caffez Antoniotto Cabella informa autoritățile din Genova că, din cauza lipsei de grîne și a piedicilor puse de tătari negoțului cu cereale din Crimeea, „*molti mercanti e patroni de nave e navili ... vadan per grani in altre parte, zoe a Mocastro, unde ne asai e de quello locho speremo averne a sufficientia...*”⁴⁹. Cetatea Albă era un port de tranzit și pentru vasele poloneze încărcate cu cereale din Podolia, care, coborînd pe Nistru, intrau în Marea Neagră și apoi în Marea Mediterană, cronicarul Stanislav Sarnicki menționînd în secolul al XVI-lea „*Bialogrodun* (Cetatea Albă, R.M.) *emporium celebre et obvivum nostris hominibus, nam temporibus Casimiri*”⁵⁰ *Cyprum usque demeabant naves onerariae tritico podolico plenae*”⁵¹.

⁴⁰ *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 30 (cu emendarea traducerii termenilor de *kocken* și *galein* prin corăbii (de tipul *cocca*) și galere).

⁴¹ P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age* în „*Revista istorică română*”, III, 1933, p. 172–193.

⁴² Adică moldoveni.

⁴³ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor*, vol. III, București, 1897, p. 27–31.

⁴⁴ R. Manolescu (coordonator), *Orașul medieval*, p. 176 (text îngrijit de M. Guboglu).

⁴⁵ Adică din Moldova.

⁴⁶ Hurmuzaki, *Documente privind istoria Românilor*, vol. II, partea 2, București, 1891, p. 217.

⁴⁷ Joannis Dlugossii, *Historiae Polonicae*, tom. XIV, Cracovia, 1878, p. 630.

⁴⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. I, p. 83.

⁴⁹ A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Taurologuri*, tom. III, Genova, 1879, p. 121.

⁵⁰ Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei (1447–1492).

⁵¹ Citat de P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age*, p. 186.

Importanța Chiliei și a Cetății Albe pentru comerțul Europei Centrale și centro-răsăritene la Dunărea de Jos și la Marea Neagră explică rivalitatea dintre Ungaria și Polonia din secolul al XV-lea pentru a intra în stăpînirea lor⁵².

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea, cuceririle otomane în Peninsula Balcanică, în Asia Mică și în Marea Egee au avut însemnate repercusiuni asupra navigației și comerțului din Marea Neagră. Luarea în stăpînire a țărmlui pontic balcanic și dobrogean în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea și în primele decenii ale secolului următor, preluarea controlului deplin al Strîmtorilor prin cucerirea Constantinopolului în 1453, ocuparea litoralului pontic microasiatic, inclusiv a Trapezuntului în 1461, au făcut din otomani stăpînii celei mai mari părți a litoralului apusean și ai litoralului sudic al Mării Negre. În aceste condiții, lupta antiotomană purtată de Ștefan cel Mare a inclus și o dimensiune pontică, reflectată în strădania de a păstra cele două mari orașe portuare de la Dunărea de Jos și de la limanul Nistrului, Chilia și Cetatea Albă și de a încheia alianțe cu stăpînitorii din Marea Neagră care luptau împotriva turcilor, ca seniorii de Mangop din Crimeea în anii 1472—1475⁵³.

Cucerirea coloniilor genoveze din Crimeea, în frunte cu Caffa și a senioriei de Mangop și instaurarea suzeranității otomane asupra hanatului Crimeii în 1475 precum și ocuparea Chiliei și a Cetății Albe în 1484 au făcut din otomani stăpînii aproape ai întregului litoral și ai principalelor orașe portuare ale Mării Negre. Stăpînindu-i litoralul și principalele porturi, otomanii au transformat Marea Neagră într-o „mare turcă”, în care și-au exercitat timp de cîteva secole supremația politică și navală, folosită pentru exploatarea resurselor economice, a activității comerciale și a veniturilor vamale, reinstaurînd astfel în folosul lor monopolul pontic bizantin de odinioară.

LA MÉDITERRANÉE ET LA MER NOIRE AU MOYEN ÂGE (ESQUISSE DE LEUR ÉVOLUTION COMME AIRES DE SUPRÉMATIE NAVALE ET COMMERCIALE)

Résumé

Après avoir défini le terme d'aire de suprématie navale et commerciale, qui suppose la prise en considération de la mer proprement-dite et du littoral avec les ports maritimes et fluviaux afférents et la mise en évidence de la communication entre les deux mers par les Détroits, l'auteur esquisse l'évolution des aires de suprématie navale et commerciale en Méditerranée et en mer Noire.

Après la dissolution de la suprématie navale et commerciale romaine, dans le bassin oriental de la Méditerranée s'est maintenue la thalassocratie de l'Empire Romain d'Orient (byzantin); par contre, dans le bassin occiden-

⁵² Ș. Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*, în „Revue Roumaine d'histoire”, 1976, nr. 3, p. 421—436; idem, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV — XVI)*. *Drum și stat*, în idem, *Geneza statului în evul mediu românesc*, p. 151—204.

⁵³ R. Manolescu, *Le commerce sur le littoral ouest de la mer Noire ...*, p. 261—263.

tal eut lieu, à partir du processus d'affaiblissement de la vie urbaine, le déclin de la navigation et du commerce maritime occidental. À la suite de l'expansion arabe, dans le bassin occidental méditerranéen s'est instaurée la suprématie navale et commerciale arabe, tandis que dans le bassin oriental l'Empire byzantin a maintenu partiellement sa suprématie navale et commerciale. À partir du XIe siècle, à la suite du progrès de la vie urbaine, de la navigation et du commerce en Occident, les flottes des républiques maritimes italiennes, notamment celles de Venise et de Gênes, ont imposé leur hégémonie navale et commerciale tant dans le bassin occidental que dans celui oriental de la Méditerranée qui, à partir de la seconde moitié du XVe siècle, fut remplacée par la prépondérance navale ottomane, exercée dans le bassin oriental de la Méditerranée.

Dans la mer Noire, à la thalassocratie byzantine succéda, à partir du XIIIe siècle, dans les conditions de la domination économique italienne, la suprématie navale et commerciale des républiques maritimes d'Italie, de Gênes notamment; l'une des conséquences en fut l'intensification des relations commerciales entre la Méditerranée et la mer Noire. La prépondérance navale et commerciale de Gênes dans la mer Noire s'exerça par Péra et les colonies de Crimée et au Bas-Danube par Vicina au XIIIe siècle et par Kilia et Licostomo au XIVe siècle. À partir de la seconde moitié du XIVe siècle, le progrès économique des Pays Roumains et la traversée de leur territoire par les voies commerciales qui rattachaient l'Europe centrale, central-orientale et la mer Baltique au Bas-Danube et à la mer Noire ont eu pour conséquence la croissance de l'importance commerciale et politique des ports roumains de Brăila, Chilia et Cetatea Albă. La conquête par les Ottomans, dans la seconde moitié du XIVe siècle et au XVe siècle, de la plus grande partie du littoral et des principales villes portuaires de la mer Noire, y compris de Chilia, Cetatea Albă et Brăila, a transformé la mer Noire en une „mer turque” pour plusieurs siècles.

AVATARURILE UNUI ACT DE DONAȚIE

Donația făcută Cistercienilor, în Țara Bârsei, de către BELA IV, la 17 martie 1240

MICHEL TANASE

I. CONSIDERAȚII PRELIMINARE

A existat în trecutul Transilvaniei un *eveniment* aparte care, totuși, nu s'a bucurat de deosebita atenție a istoricilor, deși fusese semnalat, documentar, prin copii ale actului respectiv, de câteva ori, încă din secolul trecut. Este vorba de donația lui Bela IV, regele Ungariei (1235 — 1270), prin care *conventul* * ordinului religios al Cistercienilor din Franța primește patru biserici în Țara Bârsei: Feldioara, Sânpetru, Hărman și Prejmer.

În ce împrejurări și în ce scop s'a făcut donația? De ce, în realitate, au existat două acte originale, al doilea emis la 4 zile? Care au fost „actorii” principali? Care a fost, atunci, impactul economico-social al donației? În ce măsură a fost ea considerată, ieri și azi, ca un eveniment „istoric”?

La aceste întrebări, analizele și răspunsurile pe care le propun stau sub semnul accepțiilor conceptuale ale „noii” școli franceze de istorie, cea a *Analelor* anilor '30 ¹. Asta, în măsura în care, în ultimii ani, asistăm la o întoarcere, în câmpul istoriei, a „evenimentului” ².

Motivările care au determinat prezentul studiu au fost, pe de o parte, interesul pe plan istoric, pe care-l prezintă documentele originale, „redescoperite” de mine, pe de altă parte, constatarea că multe din ideile atâtor specialiști, din domeniul istoriei artei, privind implicațiile de ordin arhitectonic/artistic ale acestei donații, sunt fie lacunare, fie greșit orientate.

O ultimă remarcă: faptul că acest act (nu donația!) s'a bucurat, totuși, timp de aproape cinci secole, de o atenție constantă, atât din partea celor interesați, Cistercienii din Franța, cât și a istoriografilor și istoricilor, actul fiind publicat sub multiple „ipostaze”, (original, duplicat, copie, transcriere, etc.), mi-a sugerat termenul, aparent bizar, al titlului de... *avatar* *, tocmai pentru a caracteriza „metamorfozele” acestui eveniment, pe plan „mediatic”.

* Termenii în cursive, urmați de asterisc, sunt definiți în glosar.

¹ Cf. M. Vovelle, *L'histoire et la longue durée*, în *La Nouvelle histoire*, Dir. J. Le Goff, Paris, 1978, p. 318.

² P. Nora, *Le retour de l'événement*, în *Faire l'histoire*, Paris, 1974.

II. CONTEXTELE DE ABORDARE A EVENIMENTULUI

1. Evenimentul și istoriografia

Primii care au consemnat donația, sub forma *duplicatului* *, au fost istoriografi cistercieni, sau ai regilor Franței, în secolele XV și XVII.

Istoriografi ai secolului trecut — Maghiari, Sași, Români — au publicat actul din 1240 sub singura formă care le stătea la dispoziție: o copie a unui duplicat, aflat la un moment dat la *abația* * cisterciană din Zirz, Ungaria. Toți acești istoriografi l-au considerat drept *original* *, dar nu l-au analizat atent și nici nu l-au încadrat în istoria Transilvaniei.

Istoricii zilelor noastre nici măcar n'au menționat această donație, deși actul fusese publicat de câteva ori. Fiindcă, la rândul lor, nu i-au înțeles nici semnificația, nici valoarea și influența-i deosebită în istoria Transilvaniei meridionale. Astfel, Șt. Pascu, într-o amplă lucrare de sinteză ³, nu amintește de acest document decât incidental (o simplă dată), când enumeră cetățile din Transilvania, dar fără a aminti de prezența Cistercienilor în Țara Bârsei, deși documentul pe care-l citează o indică clar. Iar T. Năgler, într-o monografie exhaustivă ⁴, nici el nu pomeneste de donația făcută Cistercienilor, acordând doar Cavalerilor teutoni un rol mai deosebit în Țara Bârsei.

La fel, O. Mittelstrass ⁵, după ce delimitează, grafic, o „generoasă” *Terra Borza 1211* — cu 3 cetăți teutone și o suprafață triplă decât cea realmente atribuită Cavalerilor! — enumeră comunitățile germane ale Țării Bârsei, în care include și aceste patru sate, ca atestate în 1240, dar nici o mențiune privind apartenența lor la ordinul cistercian!

2. Evenimentul și criticii de artă

Unii oameni de artă, lipsiți de aportul prealabil al istoricilor, găsind la unele biserici din Țara Bârsei oarecare caracteristici cisterciene — de ordin artistic sau arhitectonic — au dedus că bisericile respective au stat *sub administrația directă* a abației de la Cârța, pe Olt, în Țara Făgărașului, deci implicit sub influența-i artistică nemijlocită.

— Astfel, George Oprescu ⁶, vorbind despre Hărman și Prejmer, afirmă că „*ambele au strînse legături cu mănăstirea Cîrța* [...]. *Biserica din Prejmer trece chiar în 1240 în posesia mănăstirii cisterciene, pentru ca, în anul următor, biserica protectoare ca și cea protejată să fie jefuite și arse de tătari*”.

— Pentru Grigore Ionescu ⁷, la biserica din Prejmer „*planul este rezultatul modelului de la Cîrța*”; părere preluată și de Gustav Treiber ⁸, chiar dacă autorul vede în planul prejmerian o imitație a bisericii din Vietlütbe din Mecklenburg, Germania.

³ *Voievodatul Transilvaniei*, Vol. I, Cluj, 1971, pag. 149.

⁴ *Așezarea Sașilor în Transilvania*, București, 1981.

⁵ *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens in Mittelalter*, München, 1961, p. 62 și harta nr. IX cu „Proprietățile funciare bisericesti în Transilvania”.

⁶ *Bisericile cetăți ale Sașilor din Ardeal*, București, 1957, p. 222.

⁷ *Istoria arhitecturii în România*, București, 1963, p. 95.

⁸ *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, München, 1971, p. 140.

— Iar Juliana Fabritius-Dancu⁹ deduce că „iradierile șantierului de la Cârța se manifestă în bisericile înălțate cu contribuția Cistercienilor, în a doua jumătate a sec. XIII, la Prejmer, Feldioara, Hărman, Sînpetru și Sf. Bartolomeu”.

În timp ce H. și A. Fabini¹⁰, după o informație a lui O. Velescu, afirmă că într-o diplomă a regelui Bela IV, „zisă din 1240” (sic), cele 4 biserici au fost atribuite mănăstirii Cârța. Deși, câteva pagini mai departe, menționează că „veniturile mai multor comunități religioase au fost atribuite ordinului de către rege”. Apoi, autorii preiau o informație a arheologului R. Heitel, după care „bolta și părțile superioare (ale bisericii din Prejmer) au fost ridicate indubitabil sub influența Cârței”. Confuzia între Ordin și respectiva mănăstire, în ceea ce privește donatarul, fiind evidentă.

Alți critici de artă, deși au înțeles corect apartenența acestor proprietăți direct de capitulul * general din Franța, au considerat, în baza altor criterii, că rolul de administrare a venit totuși abației de la Cârța:

— Astfel, Geza Entz¹¹ — deși precizează importanța sistemului de filiațiune la Cistercieni — recurge, pentru a demonstra un raport de influență directă între șantierul de la Cârța și bisericile din Țara Bârsei, la o prezumție de ordin geografic, aceia că „îndepărtata casă-mamă burgundă nu putea să-și exercite drepturile decât prin intermediul mănăstirii cisterciene care se găsea în vecinătate imediată”.

— Iar Nicolae-Dan Busuioc¹², vede în unele influențe artistice, o situație conjuncturală în care capitulul a fost „reprezentat în Transilvania prin forța împrejurărilor de abația din Cârța”.

3. Contextul geoistoric

Cine au fost Cistercienii?

Ordinul religios al Cistercienilor a apărut în Franța, lângă Dijon, la 1098, din inițiativa călugărilor Robert de Molesme, Stephen Harding și Aubry. Dar, adevăratul mentor al ordinului este considerat Bernard de Fontaine, canonizat mai târziu sub numele Bernard de Clairvaux. Principiile noului ordin, deși continuau cele ale *Regulei* * benedictine, puneau în evidență marile tendințe ale renovării spirituale, care se manifestau în curentul apărut la sfârșitul secolului al XI-lea: renunțarea la fastul ostentativ, izolarea mănăstirilor de tumultul orașelor, întoarcerea la lucrul manual¹³. Aceste orientări, în contradicție cu practicile „luxoase” ale celebrului ordin de Cluny, vor da naștere unei arte tipic cisterciene, încadrată „în faza de cea mai mare vivacitate a unei lungi mișcări de dezvoltare agricolă”, cum o consideră Georges Duby¹⁴.

⁹ Cetăți părănești din Transilvania, în revista „Transilvania”, Sibiu, 1980, pl. IX.

¹⁰ Kirchenburgen in Siebenbürgen, Wien-Köln-Graz, 1986, p. 60.

¹¹ Le chantier cistercien de Kerc (Cârța), în: „Acta Historiae Artium”, IX/1–2, Budapesta, 1963, pp. 7 și 30.

¹² Arhitectura gotică timpurie din Țara Bârsei în lumina unor noi cercetări, în „Studii și cercetări de istoria artei”, t. 25, București, 1978, p. 7.

¹³ Cf. A. Joris, L'essor du XIIe siècle, în Histoire de la France (dir. G. Duby), Paris, 1970 (Ed. 1977) și J.-B. Mahn, L'ordre cistercien et son gouvernement, des origines au milieu du XIIIe siècle (1098–1265), Paris, 1945, Ed. 1982.

¹⁴ Saint Bernard, L'art cistercien, Paris, 1976, p. 19.

Această artă fusese codificată într'unul din textele de bază ale ordinului: *Carta Caritatis* *. În ce privește lucrul manual, acesta n'ar fi fost realizabil, dată fiind amploarea domeniilor obținute de către Cistercieni, în raport cu numărul efectiv de călugări și cu „pregătirea” lor. Într'adevăr, majoritatea acestora proveneau dintr'o lume aparte: marea nobilime, clerul și cavalerii. Astfel, apar converșii (*conversus* = convertit), recrutați din populațiile rurale autohtone/locale. În epoca sa de glorie, „secolul de aur”, al XII-lea, ordinul cistercian ajunsese la peste 600 de abații iar „fermele” lor erau un model de exploatare agricolă pentru toată Europa.

Structura organizatorică a ordinului era centralizată la extrem pe principiul unei subordonări „filiatice” *sui generis*, care funcționa pe principiile unor raporturi instituționale specifice:

— decizie și control periodic pe linie descendentă, ascultare pe linie ascendentă,

— simple contacte de vecinătate, imprimate, uneori, de rivalități și chiar animozitate, între abațiile aparținând unor filiațiuni diferite,

— dependență față de episcopul diocesan.

Ordinul avea cinci filiațiuni. Cîteaux fiind „mama” a patru „fiice”, create între 1113 și 1115: La Ferté, Pontigny, Clairvaux și Morimond care, la rândul lor, au creat alte fiice, urmând un curent care pleca din Franța, cuprinzând Anglia, Spania, Italia, Suedia, Polonia, Ungaria și Balcanii. Iar abația din Cîteaux avea, în plus față de privilegiul de fondatoare și conducătoare a ordinului, propria-i filiațiune, cu 109 de abații.

Adunările generale ale ordinului se țineau anual, câte 5 zile, în luna septembrie, la Cîteaux, și, în principiu, fiecare abate era obligat să participe la lucrările acestui capitolu. Absențele, deși sancționate, erau, totuși, curente. Ulterior, datorită marilor distanțe, s'a permis abaiților din Danemarca, Suedia, Prusia și Ungaria să nu vină decât odată la trei ani.

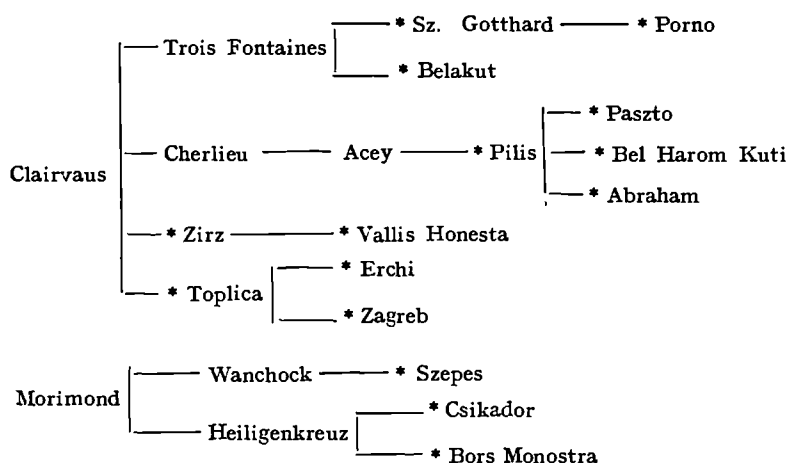
Ordinul cistercian în Ungaria și Transilvania

Prestigiul religios al ordinului precum și aspectele sale înnoitoare pe plan agricol erau cunoscute și regilor unguri, încă din timpul sfântului Bernard, când se și înființează, în Ungaria, prima lor abație (Csikador, 1142). Apoi, ca urmare a relațiilor matrimoniale cu casa regală și nobilimea franceză — Bela III s'a căsătorit cu Anne de Châtillon, apoi cu Marguerite, fiica lui Ludovic VII — așezarea Cistercienilor în regatul Ungariei s'a intensificat. Astfel, până în 1274, Ordinul a înființat, în regatul Ungariei și în Transilvania, 18 abații (cele cu asterisc) aparținând la trei filiațiuni ¹⁵:

Pontigny — * Egres

* Kerz
 * St. Cruz

¹⁵ După L. Janauschek, *Arbor genealogica abbatiarum Cisterciensium in Originum Cisterciensium*, Tomul I, Viena, 1887. Dar E. Fügedi (*La fondation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*, în „Annales ESC”, Paris, 1970, nr. 4) avansează cifra de 20 de mănăstiri cisterciene înainte de invazia tătar-mongolă.

Legăturile dintre Ordin și regii Ungariei se situau pe același plan ca cele pe care le aveau cu regii Franței sau Angliei care, de asemenea, favorizau și ajutau ordinul. De unde, slujbele speciale oficiate cu ocazia adunărilor generale, în ultima zi a unei sesiuni¹⁶, pentru donațiunile importante, respectiv pentru cele făcute direct capitlului general.

Din registrele ordinului, publicate de către J. Canivez¹⁷, aflăm că, la 1238, „*Pro domino rege Francorum, pro domino rege Hungariae, atque regina (...) dicatur una missa de Spiritu Sancto*”¹⁸, iar la 1243, „*pro rege Angliae, rege Scotiae, pro rege Ungariae et regina uxore eius et liberis eorum (...) una missa de Sancte Trinitate dicatur (...)*”¹⁹. Vom vedea că aceste slujbe trebuiesc puse în raport cu donația din 1240.

Încă în 1183, cu ocazia vizitei făcute de către abatele de Cîteaux, Pierre, la abațiile sale din Ungaria, regele Bela III (1172–1196) acordase ordinului un foarte important privilegiu, cu caracter general, prin care așezămintele lor din Ungaria dobândeau aceleași drepturi ca cele deținute de ei în Franța²⁰.

Ultima lor abație din Ungaria — în sensul expansiunii lor spre sud-estul european — era cea din Egres (Igrış), situată în dioceza Cenadului, pe malul Mureșului, la porțile Transilvaniei. Proprietățile acesteia se vor extinde până pe malul stâng al Târnavei-Mari, în apropiere de Blaj²¹.

În Ungaria, existența tuturor mănăstirilor a fost curmată brusc, după bătălia de la Mohacs (1526) și ocuparea țării de către Turci. Timp de un secol și jumătate ordinul cistercian n’a mai avut acolo nici un așezămint.

¹⁶ J. B. Mahn, *op. cit.*, p. 175.

¹⁷ *Statuta Capitulum generalium ordinis cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, Ed. J. Canivez, 8 vol., Louvain, 1933–1941. Aceste „statute” erau veritabile decrete, cu valoare legislativă și executivă, măsurile luate fiind obligatorii pentru ansamblul ordinului în continuare *Statuta*, Anul: număr registru).

¹⁸ *Statuta*, 1238: 11.

¹⁹ *Statuta*, 1243: 12.

²⁰ Chr. Henriquez, *Regula constitutiones et privilegia ordinis Cisterciensis*, Antverpiae, 1630, p. 238.

²¹ M. Tanase, *L’expansion de Cîteaux dans le Sud-Est européen*, în *115e Congrès des Sociétés savantes*, Avignon, 9–15 april 1990.

Doar în anul 1699, abația Heinrich din Silezia va primi bunurile celei din Zirz și va reconstrui această abație. În 1814, „noua” abație va reuni vechile așezăminte din Pilis și Paszto iar în 1878 pe cel din St. Gothard²². Începând cu secolul XIII, apare o lentă perioadă de decadență a ordinului. Probleme de natură economică, în primul rând, expansiunea otomană, apoi, revoluția franceză, în final, cu urmările ei pe plan european, dau ordinului lovituri teribile. La rândul ei, reforma luterană i-a adus mari prejudicii: sute de mănăstiri au fost prădate, incendiate sau secularizate²³. În anii dinaintea celui de al doilea război mondial, ordinul — divizat în două ramuri încă din secolul al XVII-lea — mai avea doar 67 de așezăminte, din care 48 în Europa²⁴.

Un aspect arhitectonic inedit

În 1985, descoperind, la Dijon, actele originale ale donației, pusese în evidență, prin coroborarea realităților istorice cu aspecte arhitectonice, rolul pe care l-au avut Cistercienii în Țara Bârsei în elaborarea unui model original de fortificație a bisericilor, model preluat și adaptat, ulterior, de alte sate săsești din Transilvania²⁵. Concluziile studiului meu, bazate pe analizele tipologice ale formelor de fortificații saxone ale Transilvaniei meridionale, prin includerea arhetipului Cavalerilor teutoni (proprietarii anteriori), pun în evidență apariția unui prototip cistercian de fortificație, tocmai la două din cele 4 biserici-sate ale Ordinului: Prejmer și Hărman.

Abația de la Cârța

La puțin timp după data vizitei, în Ungaria, a superiorului din Cîteaux, va fi înființată, de către abația din Egres, prima abație cisterciană din Transilvania, cea de la Cârța, pe Olt.

Dacă documentele care au stat la dispoziția istoricilor îi autorizau să stabilească faptul că acest așezământ fusese înființat datorită donației regale, cea a lui Emeric, „*in terram exemptam de Beaccis*”²⁶, nici un act cu mențiunea precisă a datei de fundare nu le stătea la dispoziție.

Astfel, au apărut câteva propuneri privind această dată, legate de anii guvernării, în mai multe etape, a voievodului Transilvaniei, Benedict, anul 1202 fiind, în general, reținut.

În ce mă privește — anticipând rezultatele finale ale unui studiu în curs de elaborare²⁷ — consider că trebuie să admitem, ca dată *ante quem* a fundării *instituționale* a abației de la Cârța, anul 1198. Dovada o constituie o înscrisoare în registrele de ședință ale capitlului general din care aflăm că „*abatele transilvănian, care timp de zece ani n'a venit la capitlu*” fusese somat s'o facă sub sancțiunea destituirii²⁸.

²² T. Hümpfner, *Les fils de S. Bernard* (sic) *en Hongrie*, Budapesta, 1927, p. 24.

²³ Dom Maur, Cocheril, *Les Cisterciens*, în *Les Ordres religieux, la vie et l'art*, tome I, Paris, 1979.

²⁴ Ch. Grolleau et G. Chastel, *L'ordre de Cîteaux. La Trappe*, Paris, 1932.

²⁵ M. Tanase, *Les églises-forteresses des Saxons de Transylvanie: un modèle original cistercien*, în *113e Congrès des sociétés savantes*, Strasbourg, 5—9 april, 1988.

²⁶ Documente privind istoria României, Veacul XI, XII și XIII, C. Transilvania, vol. I, p. 200.

²⁷ M. Tanase, *Les phases de l'occupation du sol en Transylvanie meridionale, X^e — XIIIe s.*, École prat. des hautes études, IV Sect.

²⁸ Statuta, 1208: 21.

Desființată ca așezămînt, încă în 1477, din ordinul regelui Matei Corvinul, abația de la Cârța a rămas, în parte, unul din rarele vestigii arhitectonice ale prezenței cisterciene în sud-estul Europei.

Donația lui Bela IV

Regele Ungariei va contribui în mod substanțial la cheltuielile de subvenționarea adunărilor anuale ale capitlului general din Franța, donându-i, în 1240, patru biserici în Transilvania meridională. Această donație, făcută de rege ca deținător al puterii publice (din pământurile aparținând teritoriului regal) avea caracter ereditar și era irevocabilă²⁹. Ea a fost consacrată prin două acte „originale”, emise la Buda, la un interval de 4 zile (17 și 21 martie):

— *Un act solemn*, investit cu Bula de aur.

— *Un duplicat-amplificat*, purtând sigiliul de ceară.

Ambele acte — aflate la arhivele departamentale Côte — d'Or, Dijon — au o deosebită valoare sub triplul aspect al:

conținutului, care, datorită amănuntelor privind o seamă de aspecte juridico-economice ale donației, permite, printr'o complexă analiză, o serie de deducții de ordin geoistoric;

*adnotărilor de pe verso*³⁰, care permit, prin coroborare cu aspecte geo-istorice, o mai bună înțelegere a importanței, la acea vreme, a evenimentului;

calității „caligrafice”, aspect care interesează mai degrabă domeniul paleografic, unul din documente fiind reprodus, în facsimil, în diferite lucrări de specialitate, ca exemplu tipic de scriere gotică a secolului XIII³¹.

Dar, precum am menționat, cele două acte originale n'au fost cunoscute, până azi, istoricilor noștri, decât prin copii ale duplicatului, publicate în diferite culegeri de documente. Iar istoriografii unguri care consultaseră originalele la Dijon, n'au menționat existența adnotărilor dorsale respective.

Pentru o bună cunoaștere a situației, doar ample analize ale originalelor permit elucidarea aspectelor conținutului faptic și a celui juridic. În plus, a contextului „publicității”, adică a necesității și obligației juridice de a comunica actul, spre luare la cunoștință și executare, părților interesate, în speță, coloniștilor germani și, desigur, abatelui cistercian din Ungaria, delegat cu gestiunea acestor bunuri.

Prin urmare, următoarele analize par necesare:

— una cu caracter diplomatic, privind structura conținutului, sensul adnotărilor, deosebirile de exprimare formală, precum și variantele gramaticale rezultând din diferența „*lecturilor*” * făcute de diverși editori;

!— altele, cu implicații geoistorice, spre a clarifica contextele în care s'a ajuns la greșita sau lacunara interpretare fie a sensului donației, fie a influențelor artistice ulterioare.

²⁹ Cf. A. Herlea, *Studii de istorie a dreptului*, vol. II, *Dreptul de proprietate*, Edit' Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 29.

³⁰ Lectura adnotărilor a fost verificată de către Prof. Dr. Dietrich Lohrmann, de la *Deutsches Historisches Institut*, Paris. Revizuirea juridică a fost asigurată de către juristul brașovean Aurel Steva. Ambilor, autorul le aduce mulțumirile sale.

³¹ J. Stiennon, *Paléographie du Moyen Age*, Paris, 1991, p. 115.

Conținutul

Actul este scris pe hârtie, format italian (470 mm × 595 mm).

Trebuie analizat prin urmărirea părților clasice, cunoscute din *diplomatică* *: protocol inițial, text, protocol final și subdiviziunile lor ³².

— *Protocolul* începe cu invocația (invocatio) specifică actelor solemne: „*In nomine sancte Trinitatis et individue unitatis*”. Urmează suscripția (intitulatio) asemănătoare cu cea din alte acte ale epocii: „*Bela, Dei gratia Hungariae, Dalmaciae, (...), Cumaniaque rex*”. Apoi, adresa care, în accepția diplomaticii epocii, reprezenta nu atât persoana căreia îi era destinat actul ei (folosind un termen actual) introducerea unei „publicități” lărgite: „*universis Christi fidelibus presentem paginam inspecturis*”, care se adresează tuturor credincioșilor chemați (de obicei doar „formal”) să cunoască actul respectiv. Salutul urmează nemijlocit adresei: *salutem in vero salutari*.

— *Textul* corespunde și el, în forma sa, schemei clasice: preambul (*exordium*), notificare (*notificatio*), expunere (*expositio*), etc.

În preambul, regele menționează motivele, de ordin material și spiritual, care-l determină să facă donația. Notificarea este extrem de precisă în definirea donatarului și a scopurilor sale:

*Convent(us) * monasterii Cistercii
in subsidium expansarum quas annis
singulis ad usum generalis capitulis*

(adică: în sprijinul cheltuielilor care vor fi făcute, anual, pentru folosința întregului capitolu general)

După care, nemijlocit, urmează enumerarea bunurilor transmise:

<i>Castrum Sancte Mariae</i>	— Marienburg	— Feldioara
<i>Mons Sancti Petri</i>	— Petersburg	— Sânpetru
<i>Mons Mellis</i>	— Honigberg	— Hărman
<i>Tartilleu (sic)</i>	— Tartlau	— Prejmer

Actul nu conține termenul *donatio* ci pe cel, similar, de *collatio*, precizându-se dreptul de proprietate prin extinderea sa: bisericile și pământurile lor (*territorium dictarum ecclesiarum*), cu fructele și drepturile aferente (*cum proventus et iuribus ac omnibus suis pertinentiis*). Din punct de vedere juridic, avem de-a face cu un contract solemn și unilateral, prin care donatorul cedează irevocabil un bun, fără nici un fel de angajament, din partea donatarului. Termenul *proventus* ar trebui înțeles, aici mai ales, sinonim cu „producție, recoltă” și nu neapărat ca „venituri” din taxe, cum s’a tradus uneori.

Urmează, apoi, unele clauze, „prohibitive și rezervative” în favoarea Cistercienilor, precizându-se că aceste proprietăți nu se aflau sub jurisdicția episcopului diocezan, stabilindu-se că acesta nu avea nici o putere asupra lor, jurisdicția ținând în mod direct de rege.

— *Protocolul final* nu comporta, la acea epocă, nici un fel de semnătură, validarea fiind asigurată prin:

— *subscripție*,

adică menționarea, după precizarea locului de emitere al documentului (Buda), cancelarului și a martorilor, în cazul nostru marii demnitari ai regelui: episcopi, conți, bani.

³² După A. de Bouard, *Manuel de diplomatique, française et pontificale*, Paris, 1929 p. 253—320 și A. Giry, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, Paris, 1984.

— *data*,

în modul specific al calendarului roman (iulian):

millesimo ducentesimo quadragesimo (1240)

sexto decimo [ante] kalendas Aprilis (17 martie) ..

— *sigiliu*,

denumit al majestății (dispărut) sau Bula de aur (*Aurea sigilii*), care avea, după urmele lăsate pe document, un diametru de 65 mm, și era plasat, prin atârnare cu un șnur din fire roșii și albe (existent), jos și la mijlocul actului.

Adnotările de pe verso

Șase grupe de adnotări aparțin actului solemn:

Dreapta, sus, în limba franceză:

1246 *anc. St.*

1) 23 *mars*

1247 *nouv. St.*

Data a fost scrisă, în mod evident, după reforma calendarului din 1582, datorită necesității de a preciza corespondența cu data veche: 1246 *an <cién> St <yle>* și 1247 *nou <veau> St <yle>*, interpretare eronată a arhivarului întrucât respectiva reformă (gregoriană) nu adăugase un an, ci scăzuse 10 zile!

Imediat dedesubt, un alt scris (*ductus*):

2) *Double des lettres Patentes cy Jointes*

Notând „al doilea exemplar (duplicat) al deciziei regale aici anexate” pare evident că arhivarul care a făcut adnotarea nu era prea priceput nici în ale diplomatiei, întrucât documentul în chestiune era un „act de donație” și nu o „scrisoare deschisă” (*regală*), cum ar trebui tradusă expresia, la plural, *lettres patentes*. Prin asemenea „scrisori” se acordau doar favoruri, privilegii și, mai târziu, funcții, sinecuri, grade.

Puțin mai jos, se fac mențiuni de înregistrare, clasificare și cele privind locul de păstrare; desigur cu ocazia preluării de către arhivele noi create, după Revoluție:

3) *Layette VVV i-er cartable Liasse III Côte 6-ème*

stânga, jos, în latină:

4) *donatio quarundam ecclesiarum in Ungaria pro Cistercio*

Deci, un scurt rezumat al actului, scrisul aparținând epocii în care, sosind actul la destinatar, a fost arhivat. Sub acest text, un singur cuvânt, cu alt *ductus*:

5) *inutile*

Fie în latină (*inutile (est)*), fie în franceză (*inutile*) mențiunea n'a putut fi adăugată decât la o dată când proprietățile nu mai erau ale ordinului, deci actul devenise caduc. Ultima mențiune, dedesubt, cu alt scris:

6) *tt' XXIX'* adică: *titulus XXIX*

(primul clasament, cel al arhivelor capitului de la Cîteaux)

Conținutul

Scriș pe hârtie, format francez (460 mm × 470 mm), a fost cunoscut, la noi, doar după copii publicate. Știm că originalele actelor epocii nu erau în mod obligatoriu unice. Uneori, se făceau mai multe originale, fie pentru a asigura conservarea unui titlu de-o importanță deosebită, fie pentru a-l comunica altor părți interesate. Când multiplicarea se făcea cu modificarea formei și a datei, actul lua numele de *ampliatio* (duplicat). În cazul actului în speță, s'a schimbat nu numai forma, dar și o parte a conținutului. De unde denumirea, desigur neobișnuită, pe care am adaptat-o *ad hoc* „*duplicat-amplificat*”.

— Invocația folosită în original nu mai apare: actul începe direct cu suscripția (*Bela, Dei gratia*, etc.).

— Textul, până la rândul 10, rămâne identic cu cel al actului solemn, adică până la condițiile de exercitare a dreptului de proprietate, după care se vor introduce două clauze. Una de obligativitate temporară, asumată de rege, în favoarea donatarilor — întrucât în momentul donației amintitele biserici nu erau pe deplin disponibile (*nondum vacabant*), donatarii nu puteau beneficia pe deplin de uzufruct, produsele la care aveau dreptul (*earum proventus*) fiind strânse de alții.

Astfel, regele se obligă a plăti, anual, Cistercienilor, câte o sută de mărci de argint de fiecare biserică, până la intrarea lor în posesiune. Apoi, impune celor care strâng, la acea dată, produsele (...*hi, qui... proventus ad presens percipiunt...*) să plătească, tot anual, Cistercienilor, câte o marcă de argint de fiecare biserică. În continuare se precizează existența unui drept de patronat veșnic în favoarea ordinului.

— Protocolul final este similar cu cel al actului solemn cu necesarele modificări, data fiind diferită:

millesimo ducentesimo quadragesimo (1240)

duo decimo <ante> kalendas Aprilis (21 martie)

Subscripția este identică cu cea a primului act.

Semnul de validare este *Sigiliul de ceară* (care a dispărut), mai mic, amplasat în partea de jos, la stânga, așa cum rezultă din găurile prin care treceau șnururile, după plierea documentului, pe o fâșie de 5 cm în partea de jos.

Adnotările de pe verso

Sunt mai bogate decât cele ale actului solemn, iar unele extrem de importante pentru contextul istoric în cauză.

Dreapta, sus, în limba franceză:

21 avril 1240 aprez Pasques

Lettres Patentes de Bel Roy d'Hongrie, de Dalmatie, et de Cracie (sic) par lesquelles (...) pour l'utilité et le Proffit de l'abbaye de Cisteaux, et la récompense des dépenses qu'elle est obligée de faire chaque année lors du chapitre général, il lui a donné dans la Burcia, partie de la Transylvanie quelques Eglises, scavoir le château de Ste Marie, le Mont S. Pierre, et le Mont du Miel, sur lesquelles l'Evêque diocésain n'a aucune inspection ny jurisdiction Laquelle appartient au d(it) Bel immédiatement avec les revenus, droits, et toutes les appartenances qui veut qu'aucune chapelle, autel, et cimetières Soient édifiés dans la Suite sans leur consentement sur le territoire (...) et au

cas ou il en fut édifié, elles appartiendroient aux Sieurs de Cisteaux, et leurs serait paye chaque an cent Marcs d'argent le jour de l'assomption de la Vierge dont la nomination leurs demeureroient réservée, et que les d(ites) Eglises étant vacantes le d(it) Bel se charge de payer aux d(its) sieurs de Cisteaux les d(its) cent marcs d'argent, qui (...) possédants paisiblement les d(ites) Eglises ne recevrait plus la somme de cent marcs d'argent.

Layette VVV i-er cartable. Liasse III Cotte 6-ème.

Acest rezumat aparține probabil aceluiași arhivar din timpul Revoluției, cu puține cunoștințe în ale istoriei, diplomatice și calendarului, date fiind următoarele neconcordanțe:

— Bela, regele Ungariei, a devenit... *Bel* (cel frumos!), poate printr'o asimilare, figurativă, cu un celebru rege francez *Philippe le Bel* (1268—1314)?

— *kalendas Aprilis*, care înseamnă „înainte de calendele lui aprilie” (deci 21 martie) a devenit 21 aprilie.

— Localitatea „*Tartilleu*” (probabil fiindcă n'avea o consonanță latină...) arhivarul n'a mai menționat-o.

Jos și de-a lungul actului:

TT'XXIX'

Carta regis Bele Hungariae de quinque ecclesiis et centum mar[c]is argent(eis) in transilvanis partibus. Et nota quod est alia litera (sic) de ista donatione/sigillata aureo ipsius regis, que fuit portata per abbatem de Pillisco ad partes illas.

Dreapta, jos, încă odată, prima parte a textului de mai sus:

Bele (deasupra rândului)

Carta regis Hungar<ie> de quinque ecclesiis et centum/ marcis argent<eis> in Transylvaniae partibus.

Litera — 1240

Aceste mențiuni, aflându-se exact deasupra (găurilor) sigiliului Cistercienilor, au aparținut arhivarului de la Cîteaux.

IV. ANALIZELE CONTEXTUALE

Evenimentul în discuție — act și consecințe — a fost constituit, din capul locului, de un ansamblu de împrejurări (de un context geoistoric, cu alte cuvinte), la care apar câteva „întrebări” — în sensul, mai puțin cunoscut, de „ansamblu de întrebări” — cărora răspunsuri necorespunzătoare, sau uneori incomplete, li s-au adus. Doar analize complete, căutând elemente aparent disparate în timp și spațiu, pot scoate în evidență rolul pe care l-a avut (cel puțin) în istoria Țării Bârsei donația lui Bela IV.

1. Contextul geoistoric premergător donației

Am explicitat mai sus contextul politic general în care regii Ungariei favorizaseră ordinul cistercian, acordându-i privilegii și făcându-i donații situate în regat. În cazul în speță, apare o întrebare de „bun simț”:

De ce donația s'a făcut la extremitatea estică a regatului maghiar, într'o regiune destul de recent cucerită?

Pare evident că, pentru Cistercienii din Franța, ar fi fost mai favorabil să primească în proprietate terenuri situate la vestul regatului, mai apro-

piate de capitlul general, cel care urma să profite nemijlocit de această liberalitate. Dat fiind că regele Ungariei avea în „proprietate personală”, o bună parte a regatului, o asemenea atribuire ar fi fost posibilă. Totuși, donațiunea s'a făcut la extremitatea estică a regatului. De ce?

Există părerea că, în acțiunea lor, de ocupare a Transilvaniei, reșii unguri ar fi făcut apel la diferite ordine: Cavalerii Ioaniți, Cavalerii teutoni și Cistercienii. În măsura în care „vocația” primelor două ordine era și militară, acordarea de proprietăți, cu privilegiile corespunzătoare, ca o compensație a serviciilor aduse, ar părea justificată.

Dar, nu era cazul Cistercienilor, a căror vocație principală se situa pe plan spiritual. Deși unii membri ai ordinului participaseră, în trecut, ca predicatori, legați papali, sau chiar oameni de arme, la diferite acțiuni „belicoase”³³;

— În peninsula iberică, contra musulmanilor, când au înființat, *ad hoc*, Ordinul militar de Calatrava (1158).

— În Europa orientală (Prusia).

— În sudul Franței, contra ereticilor *catari* *.

— În Țările Sfinte (cruciada a 2-a și a 3-a).

Totuși, după repetatele cereri ale capitlului general, adresate papei Inocentiu III (rămase fără de efect), papa Onoriu III îi va scuti pe Cistercieni de toate aceste obligații impuse anterior în mod arbitrar, fiindcă aveau un caracter militar sau de prozelitism. Deci, la 1240, vremea participării la asemenea acțiuni, mult criticate de către Sfântul Bernard, trecut, Cistercienii, se îndreptau spre ceea ce avea să constituie una din cauzele decadenței lor: tendința excesivă de achiziționări de domenii. De unde, acceptarea unor proprietăți situate într-o regiune fertilă și cu defrișări posibile: Țara Bârsici.

Cine fuseseră proprietarii/posesorii anteriori donației?

Se știe că, cu aproape 30 de ani mai înainte, Andrei II, donase Cavalerilor teutoni tocmai această mult disputată *Terra Borza*, „redistribuită” apoi Cistercienilor. Fără a intra în analize deosebite, se poate totuși avansa ideea că unele similitudini cu rolul jucat de aceiași cavaleri, în Prusia, au dus la părerea că acești Teutoni au fost aduși în arcu carpatic tocmai în scopuri militare, când în realitate lucrurile au fost, poate, diferite. Să rămânem, pentru moment, la lectura atentă a unui pasaj al textului actului de donație, din 1211, privind acei Cavaleri teutoni: „... *le-am dat voie să-și ridice cetăți din lemn și orașe de lemn ca să apere regatul împotriva Cumaniilor*”. Pare evident că regele nu înțelege să transfere Cavalerilor un „program de cuceriri” ci să le permită să „exploateze” aceste terenuri în condiții optime, în care acest mod de construcție este adecvat doar pentru „apărare”. Prin urmare, Cavalerii teutoni primiseră același tip de proprietate, zisă de „raport” (*Commenderie*, în Franța, *Kommende*, în imperiul german), cu care fuseseră înzestrați și în alte părți ale Europei, inclusiv în alte părți ale regatului Ungariei, și din care realizau venituri care le permiteau să-și ducă misiunile militare în Țările sfinte³⁴.

³³ Cf. Dom Maur Cocheril, *op. cit.*, p. 385.

³⁴ L. Dailliez, *Les Chevaliers teutoniques*, Paris, 1979, p. 181.

Depășind întinderile acestui drept și privilegiile legate de el, Cavalerii teutoni vor intra în conflict cu regele Ungariei, De unde, episoadele polemico-juridice care s'au prelungit cu mult peste data (1225) avansată în mod obișnuit de către istorici.

2. Contextul politico-juridic al transferului proprietății

Regele se afla în fața unui adevărat „imbroglio” juridic:

Conflictul cu Cavalerii teutoni, a cărui rezolvare intra sub jurisdicția superioară a papei, era deci *sub judicium*. Chiar dacă regele era ferm hotărât să scape de Teutoni, nu putea, sub sancțiunea excomunicării, să treacă peste o procedură în curs.

În acest conflict, papa trimisese, în 1225, în calitate de mediatori, pe abații de Lilienfeld, Egres și Cârța. Deci capitlul general era bine informat cu privire la acest domeniu care urma să devină, după câțiva ani; „vacant”. Totuși, contextul nu ne permite să deducem că abația de la Cârța ar fi fost destinată să devină viitoarea proprietară a posesiunilor în litigiu.

Apoi, regele știa că între Cistercieni și Cavaleri nu existau divergențe fundamentale. Ambele ordine, aflate sub directa dependență a papei, în diferite împrejurări, în alte părți ale Europei, practicaseră chiar vânzări de proprietăți între ele. Această „nouă” donație — pe care o putem asimila unui transfer unilateral, regele preluând, temporar, obligațiile producătoare de venituri — trebuia deci făcută cu tact.

Care a fost rostul întocmirii a două acte originale?

Pe de o parte, Cavalerii teutoni urmau să beneficieze, până la rezolvarea definitivă a litigiului, de uzufruct, prin perceperea veniturilor de la coloniști. Pe de altă parte, Cistercienii trebuiau despăgubiți, cu atât mai mult cu cât (vom vedea) donația data de câțiva ani, timp în care fuseseră în imposibilitatea de a percepe fructele proprietății. Așa s'ar explica emiterea a două acte, la interval de 4 zile. Actul solemn avea un rol „instaurator” privind dreptul de proprietate, în timp ce actul duplicat servea pentru introducerea clauzelor temporare compensatorii. Acest ultim act avea și scopul de a fi prezentat unor părți interesate care nu luaseră parte la redactarea sa: Cavalerilor teutoni, cărora, prin scrisori anterioare li se retrăsese dreptul de proprietate (dar asupra cărora se revenise temporar) și, desigur, coloniștilor germani.

La ce dată a avut loc realmente donația?

A priori, întrebarea n'ar avea rost, data emiterii actului constituind răspunsul așteptat. Totuși, două pasaje ne revelează (printr'o precisă folosire, la acea dată, a timpului verbelor respective) o altă realitate/posibilitate cronologică:

Mai întâi, acel *duximus conferendas*, care trebuie tradus prin „hotărîsem să fie dăruite” (mai mult ca perfectul, ca în textul latin) și nu „am hotărît să dăruim” (perfectul compus, folosit în *Documente*, care poate avea valoare și de prezent).

Apoi, în fraza următoare, toate situațiile/realitățile privesc trecutul, fiind exprimate, gramatical, prin timpul imperfect: „*Verum qui tempore nostre collationis ecclesie prenominate nondum vacabant et ideo Cistercienses earum proventus ad plenum non poterant (...)*”. Adică: „în vremea donațiunii (...) nu erau încă libere (...) nu puteau să obțină (...)”

Răspunsul trebuie căutat prin coroborare cu unul din pasajele registrului ordinului, privind slujbele ținute, la Cîteaux, și pentru regele Ungariei; mesa din 1238. Deci, este foarte probabil ca donația să fi avut loc cu puțin înaintea acestei slujbe.

3. Caracterul și întinderea dreptului de proprietate

Întrucât dreptul canonic se afla, în acel secol, al XIII-lea, la apogeul său dar începea să fie respins de către autoritatea regală³⁵, cuprinsul/întinderea unui drept de proprietate este, uneori, dificil de determinat. În cazul în speță, se considerase necesar să se specifice, textual, exacta întindere a acestui drept, în sensul că toate construcțiile viitoare, biserici și capele, altare și cimitire, nu se puteau face decât cu învoirea Cistercienilor. Deci, o altă serie de întrebări se cere clarificată:

Ce primiseră Cistercienii: biserici? sate? patronat?

Dacă în notificarea donației, textul se referă la „unele biserici” (*quasdam ecclesias*) în Țara Bârsei, în rândurile următoare se precizează că-i vorba de parohii (*parochias*) și pământul (*territorium*) numitelor biserici, precum și un drept de patronat. Dar, înainte de a fi un edificiu de cult, *Biserica* (ca instituție, *ecclesia*) a fost o „adunare, comunitate, a primilor creștini”. În evul mediu, această comunitate nu era posibilă fără existența pământului necesar comunității. De unde mai târziu expresia, folosită în Transilvania, de *eclesie/eclejie*”³⁶, atât pentru „parohie” cât și pentru averea acestei parohii.

Evident, o biserică — în domeniul rural — era destinată locuitorilor unui sat. În cazul în speță, satele fuseseră întemeiate de către coloniști aduși din Germania (Turingia) de către Cavalerii teutoni, proprietarii celui ținut. Acești *hospites* primiseră terenuri în folosință veșnică, cu simplul drept de posesiune³⁷. Acești coloniști nu veneau, în general, cu preoții lor, aceștia fiind numiți de către episcopii diocezieni. Acești preoți aveau și rolul de a strânge zeciuiala cuvenită proprietarului (rege, nobil, episcop). De unde, asimilarea, în practică, a noțiunii de „biserică”, cu un domeniu complex format din „biserică, capelă, pământuri (*extravilan*), cu toate veniturile, *drepturile și 'pertinențele' aferente*”.

În cazul nostru, mai apare o excepție: cea privind dependența unei abații față de episcopul diocezan. Principiul acestei dependențe, admis încă de către Sf. Bernard, prevedea o strictă ierarhie: „*Abatele ascultă de episcop, episcopul de arhiepiscop, acesta de primat* (superior al mai multor arhiepiscopi) *iar acesta de papă*”³⁸. Or, regele menține independența anterioară față de episcopul diocezan (independență asigurată și Cavalerilor teutoni), tocmai spre a evita Cistercienilor un amestec local în gestiunea proprietăților lor.

Dreptul de patronat, cunoscut încă din Digestele lui Justinian, devenise o instituție a dreptului canonic, biserica moștenind, în general, vechile insti-

³⁵ M. Planiol, *Traité élémentaire de droit civil*, T. I., 1932, p. 18.

³⁶ Cf. A. Ciorănescu, *Diccionario etimológico Rumano*, Tenerife, 1958–1966.

³⁷ Cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, vol. III, p. 34 și T. Năgler, *op. cit.*, p. 189.

³⁸ Dom Maur Cocheril, *op. cit.*, p. 386.

tuții ale dreptului roman³⁹. Faptul că li se conferă Cistercienilor acest drept de patronat veșnic (*jus patronatus (... in perpetuum)*) ne permite să tragem concluzia că acești coloniști germani ai Țării Bârsei se aflau în aceeași stare de dependență în care fuseseră față de Cavaleri. Astfel, prin patronat se păstrau raporturi de servitute, în sens de dependență „social-religioasă” între cei eliberați și (noii) proprietari (patroni).

Apare, în continuare, o întrebare cu răspuns aparent simplu:

Cine sunt „acei care percep în prezent veniturile”?

Traducând (în fraza: ...*hi ... qui ... proventus ad presens percipiunt*) pe *percipiunt* cu „acei care strâng”, istoriografii români care au tradus duplicatul (Hurmuzaki/Densușianu și DIR) au vizat, implicit, pe coloniștii germani? Traducerea nefiind comentată, e greu de știut.

Din punct de vedere al unei analize de text, problema ar rămâne deschisă întrucât în limba latină *fructus percipere* poate însemna atât „a culege, a strânge fructele” cât și „a primi, a percepe aceste fructe”, ca venituri.

Cred că sensul potrivit, în cazul de față, este cel pe care-l impune o altă analiză, una contextuală, de natura geoistorică în care intră și termenul *proventus*, analiză pe care am dezvoltat-o cu altă ocazie, în cazul Țării Bârsei (v. nota 25). În acest caz, acel „hi” se referă la Cavalerii teutoni care, la data donării celor 4 biserici-terenuri, erau încă „posesorii” acestor bunuri în litigiu. În plus, folosirea eliptică a adjectivului demonstrativ *hi*, în loc de „Cavalerii” cum ar fi fost logic, este o dovadă în plus de prudență, de tactul de care dă dovadă regele”.

Ce reprezintă compensațiile de 1 și 100 de mărci de argint?

Contravaloarea veniturilor anuale fusese estimată deci la 100 de mărci de argint pentru fiecare „biserică”. O valoare care poate da naștere la discuții contradictorii:

Pe de o parte, știm din Diploma Andreiană din 1224, că totalitatea coloniștilor din Transilvania meridională (exclusiv cei din Țara Bârsei) aveau obligația de a plăti visteriei regale, anual, suma de 500 mărci⁴⁰. Pe de altă parte, există o listă, stabilită în 1186, a veniturilor regelui Bela III, în care apare o poziție cu „oaspeții” (*hospites regis de Ultrasylvas*) care contribuiau cu 15.000 de mărci⁴¹.

Fără a intra în fondul problemei — care ține și de alt aspect: cel al credibilității unor documente, exagerate sau chiar false — cred că suma de 100 de mărci de argint pare a corespunde valorilor de circulație ale epocii. În schimb, rostul obligării coloniștilor la plata sumei unei singure mărci este, evident, simbolic, în raport cu reala compensație de 100 de mărci. În felul acesta raportul juridic între noii proprietari și arendașii lor devine real: *ut ex hoc evidenter appareat, easdem ecclesias nomine Cisterciensum quoad vexerint detineri*.

³⁹ Cf. *Digesta Justiniani*, Edit. Mommsen, 1896 (37, tit. 14), și A. Herlea, *op. cit.*, vol. I, *Organizarea de stat*, p. 138.

⁴⁰ *Documente, veac XI—XIII*, vol. I, pp. 208—210.

⁴¹ Manuscris latin, Biblioteca Națională din Paris, nr. 6238.

4. Când, eum și cât timp și-a exercitat Ordinul drepturile

Când a intrat capitulul de la Cîteaux în possessio juris?

Dacă donația a putut avea loc în 1238 (sau cu puțin mai înainte), intrarea în *possessio juris* n'a fost posibilă nici în 1240, data emiterii actului. Dar când?

Câteva elemente — ale contextului istoric, ale actului însuși și ale registrelor cisterciene — jalonează discuția stabilirii datei probabile a intrării în posesie:

- 1240 — data actului
- 1241 — 31 III — o parte a Tătarilor invadează Țara Bârsei
9 IV — o altă parte îi bate pe Cavalerii teutoni, conduși de Gerhard von Malberg, la Lignietz.
- 1242 — luna mai, invadatorii se retrag din Europa.
Bela IV, care se refugiase în Dalmația, revine și ia măsuri de repopulare a regatului⁴².
Putem presupune că regele, aflând de înfrângerea Teutonilor, decide punerea în *possessio juris* a Cistercienilor.
- 1243 — mențiunea, din registrele ordinului, privind a doua mesă ținută în cinstea regelui Ungariei.
- 1246/47 — adnotările de pe spatele actului solemn, la care următoarea explicație pare pertinentă:
este o înscrisoare care pare a fi fost luată de pe un alt document, înainte de a fi fost distrus, arhivarul cistercian (sau al noilor arhive republicane) interpretând calendaristic această dată.
- fără dată — adnotarea pe duplicat, în latină, a existenței actului solemn și că acel act fusese dus (spre prezentare celor interesați) în Transilvania:
„Inscrisul regelui Bela al Ungariei privind cinci biserici și o sută de mărci de argint în părțile Transilvaniei. Mai notează că este încă o scrisoare a acestei donațiuni, sigilată în aur de către același rege, care a fost dusă de către abatele de Pilis în acele locuri”.

Cunoscând greutatea de deplasare de atunci, procedura de comunicare a putut să fie condiționată de termenul de 3 ani, care intra în obligațiile de participare, rezervat abațiilor din Ungaria, la adunările generale ale ordinului, deci intrarea în *possessio juris* n'a fost posibilă decât între 1244 — 1246.

Cine a putut exercita administrația directă/indirectă?

Se știe că Cistercienii au fost buni administratori. Precum constată G. Duby⁴³ „marea parte a resurselor provenea din exploatarea domeniului (...), ei refuzau arende (...) și situau punerea în valoare directă a patrimoniului ca sursa celor mai abundente venituri. Abațiile cisterciene își administrau bunurile prin intermediul converșilor (...)”.

În ce măsură coloniștii germani au fost, imediat, implicați în noile moduri de administrare cisterciană? În ce măsură Cistercienii au „înrolat” oameni ai locului (de care amintesc, indirect documentele vremii) așa cum

⁴² H. Bogdan, *Histoire de la Hongrie*, Paris, 1966, p. 17

⁴³ G. Duy, *op. cit.*, p. 97.

procedau în alte regiuni? Greu de formulat o ipoteză, pentru moment. Fiindcă, nici despre modalitățile lor de administrare — produse/venituri, transport/transfer, gestiune directă sau prin delegație, etc. — în care capitulul general și-a exercitat dreptul de proprietate nu avem știri directe.

Deci, în privința abației care a putut primi această însărcinare se impune o amplă discuție:

— Trebuie exclusă ipoteza că ar fi fost abația din Cârța. În filiațiunea acestei abații, abația-mamă de origine era cea din Pontigny, care nu era subordonată abației de Cîteaux, beneficiară nemijlocită a donațiunii. Apoi, abația din Pontigny se găsea lângă Auxerre, deci la peste 100 km dincolo de Cîteaux, unde produsele transilvănene trebuiau să ajungă.

— Presupunând, totuși, că abația din Cârța ar fi fost delegată cu administrarea, o copie a actului ar fi trebuit să se fi aflat la această abație, iar, din 1477, după trecerea patrimoniului cistercian în proprietatea bisericii sibiene, la arhivele acesteia.

— Apoi, cu ocazia acestei reorganizări teritoriale, a Scaunului Sibiu, proprietățile din Țara Bârsei, în cazul în care ar fi aparținut mai înainte abației din Cârța, ar fi trebuit să revină comunității săsești, ca „*Sieben-richter-und Stadgüter*”⁴⁴.

— O primă modalitate (teoretică) ar fi fost ca administrarea să fi fost asigurată prin directa filiațiune a Cîteaux-ului. Inconvenientul era de natură geografică: niciuna din abațiile acestei filiațiuni nu era în vecinătatea Țării Bârsei.

— O altă posibilitate, mai directă și geografic convenabilă, ar fi fost ca administrarea să fi fost asigurată prin filiațiunea Cîteaux → Clairvaux → Zirz. Pentru această ipoteză ar pleda faptul că la Zirz s'a păstrat multă vreme o copie a duplicatului, pe care au folosit-o, începând cu Fejér, toți istoriografii moderni. Împotriva acestei ipoteze apare contradicția între adnotarea făcută pe duplicatul aflat Cîteaux (în care, pe de o parte, se precizează că nu duplicatul a fost dus în Transilvania ci actul solemn) și, pe de altă parte, se menționează că abatele de Pilis a fost cel care a dus actul. Se poate presupune că copia aflată la Zirz provenea de la abația din Pilis.

Rămâne, deci, ca cea mai logică, ipoteza că abația din Pilis a constituit veriga de legătură cu Capitulul general, prin filiațiunea Cîteaux → Cherlieu → Acey → Pilis, cele trei abații din Franța fiind, în plus, situate în aceeași regiune burgundă.

Până când și-a exercitat ordinul dreptul de proprietate?

În materie juridică, transmiterea/pierderea dreptului de proprietate are două cauze: una de natură contractuală (vânzare, schimb, donație, nerespectarea contractului) alta de natură involuntară (abandon, pierdere, forță majoră, exproprierie). În cazul în speță, și datorită lipsei oricărui document, sau a unui eveniment real de coroborat, rămânem în domeniul supozițiilor, atât în privința cauzelor cât și a datei când acest transfer a avut loc. Ipoteze de analizat în funcție de interesele celor două părți, Cistercienii și coloniștii:

⁴⁴ Cf. E. Wagner, *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*, Wien, 1977

A. Cistercienii

Au practicat întotdeauna o politică de achiziții imobiliare, la care „publicitatea” juridică își avea rolul ei. Astfel, nu întâmplător prescripțiunile, normele care constituie modul, „regula”, de viață cisterciană, se găsesc și în colecțiile cu sursele lor de venituri, donații și privilegii. Se poate constata că publicitatea juridică, privind donația în cauză, a fost practică de ei, în mod aproape continuu (până la evidenta pierdere a dreptului de proprietate), în diferite forme:

La intrarea în possessio juris

Așa cum am arătat, la data donațiunii, Cistercienii nu putuseră intra în deplină proprietate. Dacă arhivarii cistercieni n’ar fi adnotat ambele acte, pe verso, n’am fi știut nimic nici despre raporturile juridice reale, dintre ei și „arendășii” lor, nici despre data (probabilă) a intrării în proprietate.

Prima atestare a realizării afective a obligației (sau numai a necesității) de publicitate, o constituie deci adnotarea făcută pe duplicatul originalului, de coroborat, apoi, cu adnotările făcute pe actul solemn.

Prin comunicări interne ulterioare

Începând cu secolul al XV-lea, înalți responsabili ai ordinului cistercian au publicat trei culegeri de texte juridice privind privilegiile și donațiile făcute ordinului:

1. Johannes de Cireyo, *Privilegia Ordinis Cisterciensis*, Dijon: Petrus Mellinger, 4 July 1491, Incunabul, Biblioteca națională, Paris, două exemplare sub cotele: H 942 și H 943.

Editorul a fost abate de Cîteaux, între 1476—1501, când încearcă o reformă a ordinului. Ori, una din nemulțumirile ordinului era tocmai dispersarea bunurilor mănăstirilor și amestecul puterii seculare în afacerile religioase⁴⁵. Era deci bine plasat pentru a face inventarul proprietăților și privilegiilor ordinului la data apariției acestei culegeri.

Exemplarul consultat n’are paginație proprie, fiind numerotat ulterior. Donația lui Bela IV (respectiv duplicatul-amplificat) poartă N° 134 și abatele de Cirey menționează că este conținută în „două acte solenne, unul fiind înzestrat cu sigiliul de aur”.

Exemplarul cu cota H 942 are multe adnotări și sublinieri privind demnitarul actului, data și observațiile autorului, probabil ale istoriografilor unguri care îl cercetaseră.

2. Chrisostomus Henriquez, *Regula constitutiones et privilegia ordinis Cisterciensis. Antverpiae, M.DC.XXX.*

Lucrare publicată „din ordinul și cu aprobarea” superiorilor ordinului cistercian, în care Henriquez reține textele a 21 de privilegii și două donații (p. 233), din care privilegiul acordat de Bela III, în 1183, și donația lui Bela IV.

3. O a treia culegere va apărea în 1713⁴⁶, dar proprietățile cisterciene din Țara Bârsei nu mai figurau.

Existența acestor trei lucrări cisterciene, care ar duce la presupunerea că ordinul și-a exercitat dreptul de proprietate până, cel puțin, în 1630, și

⁴⁵ Dom Maur Cocheril, *op. cit.*, p. 397.

⁴⁶ Dom Louis Meschet, *Privilèges de l’ordre de Cisteaux* (...), Paris, 1713, 535 p.

faptul că în 1713 proprietățile nu mai apar, ne permite să tragem concluzia că acest drept s'a prelungit până spre sfârșitul secolului XVII?

Nimic mai riscant... Contextul geoistoric cere o anumită prudență în interpretarea acestei situații. Se știe că, începând cu veacul al XVII-lea, catastrofele care au zdruncinat ordinul s'au acumulat. Reforma luterană și schisma anglicană au constituit începutul. Invazia turcă (1526) a dus, la rândul ei, la distrugerea tuturor mănăstirilor din Ungaria. Iar Revoluția franceză (1789) i-a fost lovitura de grație.

Apoi, se știe că o parte a arhivelor ordinului, în special cele privind capitlul general, a avut o soartă tristă: abația Cîteaux fusese devastată în câteva rânduri, iar la Revoluția franceză, călugării înșiși ar fi distrus, după o mărturie credibilă⁴⁷, o mare parte a documentelor de valoare, spre a nu fi predate bibliotecii Comisarilor districtului. Totuși, actele de donație din 1240 au fost păstrate cu... sfințenie! De ce?

Se poate presupune că Cistercienii — mari diplomați, buni juriști, ai evului mediu — au păstrat conștiința nedreptăților și spoliierilor de care avuseseră parte. Păstrând actele de donație, prevedeau, poate, o posibilă — deși iluzorie! — și viitoare acțiune de *restitutio in integrum*.

B. Coloniștii

În încercările lor pentru dobândirea unei autonomii largite, Sașii din Țara Bârsei au avut de luptat și cu autoritățile religioase care-i „patronau”, obligându-i la plata unor impozite suplimentare față de cele datorate regelui⁴⁸. Deci, cu ocazia străduințelor făcute de către capitlul din Brașov, în 1453, de a obține decanatul de Milcov⁴⁹, coloniștii au putut dobândi proprietatea mult râvnită. Apoi, până la o dovadă certă, se poate avansa și ipoteza că și Reforma (a cărei îndeplinire, în mod unitar, fusese decisă de către Universitatea saxonă în 1544) a fost prilejul potrivit, pentru coloniștii din Țara Bârsei, de a se elibera atât de sub patronatul cistercian cât și de a dobândi acest drept de proprietate.

V. ISTORICUL PUBLICITĂȚII DOCUMENTELOR

Noțiunea de „publicitate” care, în cazul de față, ar putea da loc la neînțelegeri, trebuie înțeleasă sub trei aspecte:

— *juridic* (unde sinonimul de „publicare” este tot atât de adecvat), cel derivînd din vechile practici ale dreptului medieval, eclesiastic și civil, care cereau ca actul juridic să fie întocmit potrivit unor forme solemne, probante și de comunicare. Ultima, era menită să asigure luarea la cunoștință, de către terțe persoane: cele care, deși avînd unele obligațiuni, nu fuseseră „părți” prezente. Dacă, în zilele noastre, publicarea este o „*procedură avînd ca obiect ducerea la cunoștință tuturor a unui act juridic, spre a le fi opozabil*”⁵⁰, asigurată prin cărți funciare, birouri de conservarea ipotecilor, buletine ofi-

⁴⁷ F. Claudon, *A propos des archives de Cîteaux*, în: *Saint Bernard et son temps*, Dijon, 1928—29, p. 113.

⁴⁸ Cf. T. Năgler, *op. cit.*, pp. 262—282.

⁴⁹ E. Wagner, *op. cit.*, p. 41, nota 52.

⁵⁰ H. Capitant, *Vocabulaire juridique*, Paris, 1936.

ciale, etc., în trecut publicitatea era asigurată prin prezentarea originalelor, sau duplicatelor, terțelor persoane și, uneori, prin *cartularii**, culegeri de *Privilegia*, etc.

Acest aspect a fost tratat mai sus (IV/4/A) întrucât permitea clarificarea exercitării în timp a dreptului de proprietate cistercian.

— *istoriografic*, propriu cercetătorilor „oficiali”, în ale trecutului, cărora le revenea sarcina de a strânge, selecționa și, eventual, publica documente. De fapt, aceste operații n’au avut întotdeauna (și n’au, uneori, nici azi...) caracterul de obiectivitate și dezinteresare presupus ca aparținând domeniului istoriografic⁵¹.

— *istoric*, în care publicitatea o constituie, *ipso facto*, faptul de a face cunoscut și a interpreta, prin lucrări istorice, documentele în discuție.

Comunicarea istoriografică

Începînd cu secolul al XVII-lea, documentul intră în circuitul lărgit al științei diplomatice, ale cărei începuturi sunt asigurate de către istoriografia oficiali.

1. A. Duchesne, *Extraits divers, concernant principalement la Bourgogne. Fol. 138: Extraits du livre des privilèges de l'Ordre de Cîteaux*. Coll. Duchesnes, vol. 63, Bibl. natională, Paris.

André Duchesne, Seigneur de la Sansonnière (1584—1640), considerat drept părintele istoriei Franței, se consacră problemelor de istorie în dubla calitate de „geograf și istoriograf brevetat al regelui Franței”. Chiar la 1619, publicase o *Istorie a regilor, ducilor și conților de Burgundia*, adică regiunea în care apăruse ordinul Cistercienilor. În calitatea sa de istoriograf oficial, strânge o imensă cantitate de documente, originale dar și copiate de propria-i mînă⁵², care constituie, azi, cele 121 de volume ale colecției care-i poartă numele. Dintre toate privilegiile și donațiile ordinului, Duchesne n’a reținut decât două: unul era donația lui Bela IV! Transcrierea s’a făcut după duplicatul din 21 martie, aflat atunci la Cîteaux. Copierea conține multe erori de transcriere a numelor proprii și a prescurtărilor, de unde putem conchide că Duchesne n’a folosit ediția incunabilă a lui Cirey.

Iar două secole mai târziu, fără să cunoască existența originalelor, istoriografi unguri, sași și români vor publica, și ei, doar copia duplicatului, de altfel, singura publicată până la ora actuală:

2. György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Buda, 1830—1846, *Supplementum*, vol. IV, 3, p. 550.

Deși, în nota sa introductivă, editorul precizează rostul donațiunii iar într-o notă finală indică corect locul și natura sursei (ex autographo Zirczensi), toți cei care i-au folosit ulterior textul au comis greșeala de a se referi la ... „originalul” Fejér! Nici la acest autor termenul de autograf nu înseamnă neapărat original și găsim la el, pentru alte acte: originale in archiva... sau ex originali authentico... Deci, dacă Fejér ar fi avut sub mînă un original n’ar fi ezitat să-l menționeze.

⁵¹ Cf. Voltaire, *Dictionnaire philosophique, Historiographie*; „Il est bien difficile que l'historiographie d'un prince ne soit pas un menteur; celui d'une république flatte moins, mais il ne dit pas toutes les vérités...”

⁵² După R. Poupardin, *Catalogue des manuscrits des collections Duchesne et Bréquigny*, Paris, 1905.

3. G.D. Teutsch, Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, Wien, 1857.

Deși nu citează sursa, apare evident că, sub N° LX, autorii au publicat același text ca Fejér, cu unele alternanțe de ordin gramatical sau doar de grafie: *Hungariae* / *Hungarie*, *iuxta* / *justa*, *bonae* / *bone*, *Castrum* / *castrum*, etc.

4. Eudoxiu de Hurmuzaki, Nicolae Densușianu, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, București, 1887.

Sub N° CXLI, editorii preiau textul lui Fejér, păstrind grafiile acestuia și indicând sursa. Cu o singură eroare: vor traduce „*ex autographo*” prin „*originalulu* (*sic*) în mănăstirea Zirz”!

5. L. Ovary, *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai* 1., Budapest, 1890, p. 40.

Publicație, sub formă de *regist**, care mi-a fost semnalată de către F. Hervay. Cunoscută și de Zimmermann/Werner, care amintesc că „*însuși Ovary precizase că era vorba de o copie a documentului*”, făcută, în 1858, de către A. Grisza, tot după o copie: cea făcută de A. Duchesne.

6. Franz Zimmermann, Carl Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1892.

Editorii, sub UB 76, ne indică mai multe surse tipărite și manuscrise și reiau informația lui Fejér, autograf, intitulând-o (tot greșit...) original. Se precizează, totuși, că la acea dată (1892) nu se mai afla la Zirz nici un original sau o copie manuscrisă demnă de crezare. Apoi, apar obișnuitele alternanțe ortografice (*bonae*/*bone*, etc.). Precum și o eroare în copierea textului de la Fejér: autorii l-au uitat, la martori, pe episcopul de Vac, Mathia, episcopul de Vespem devenind astfel postulant de Strigoni. Altă dovadă de ușurința cu care s’au publicat unele documente...

7. Imre Szentpetery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta stirpis Arpadianae critico diplomatica*, T.I., Budapest, 1923, Nr. 674 (rezumat al actului). După o informație a reverendului Hervay, lucrare indisponibilă.

8. *Documente privind istoria României. Veac XI, XII și XIII. C. Transilvania*, vol. I, (1075–1250), București, 1951.

Sub nr. 267, cu textul latin în anexă, autorii publică, și ei, doar duplicatul, indicându-se cele două surse: Zimmermann/Werner și Hurmuzaki/Densușianu. Dar, faptul că au păstrat eroarea comisă de Zimmermann (omisiunea episcopului Mathia) dovedește că, în realitate, n’au apelat la textul Hurmuzaki / Densușianu...

9. Tibor Hümpfner, *Archivum et bibliotheca Citercii et quattuor primarum filiarum eius*, Roma, 1933, p. 7.

Autorul, călugăr cistercian al mănăstirii Zirz, participase, în 1927, la congresul asociației burgunde a Societăților savante, la Dijon. Cu această ocazie consultase cele două acte dar nu l-a publicat decât pe cel din 21 martie. După F. Hervay⁵³, cele două acte sunt menționate la pag. 7 iar autorul remarcase că sigiliile dispăruseră.

⁵³ Autorul, din Budapesta, Cistercian al abației din Zirz, desființată după al doilea război mondial, are o mare notorietate în domeniul studiilor cisterciene. Totuși, importanța adnotărilor „dorsale” i-a scăpat lui Hümpfner, fiindcă reverendul Hervay mi-a cerut să-i comunic aceste adnotări. Tot după F. Hervay, (scrisoarea din 26.2.86) la Fejér, „autograf” înseamnă deseori o simplă copie manuscrisă.

10. Ferenc L. Hervay, *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*, Roma, Editiones cistercienses, 1984. Lucrare cu caracter istoriografic în care va apare atât documentul donației lui Bela IV cât și extrasul din *Statuta* privind abatele de Cârna, care, precum am menționat, „*timp de zece ani nu se prezentase la Capitul*”.

2. Lucrările istorice

Dacă lucrările privind Cistercienii sunt extrem de numeroase, cele privind activitatea ordinului în Transilvania sunt rare. În plus, în nici una nu se face referire la donația lui Bela IV.

Actul de donație va fi menționat doar în două lucrări, apărute în limba franceză:

1. Tiburce [Tibor] Hümpfner, *Les fils de S. Bernard(sic) en Hongrie*, Budapest, 1927.

În cadrul acestei prezentări sumare a istoricului Cistercienilor în Ungaria, autorul n'a publicat decât duplicatul din 21 martie 1240, dovadă peremptorie că la Zirz, la începutul acestui secol, nu se mai afla nici un fel de document privind donația.

2. Jean-Berthold Mahn, *L'ordre cistercien et son gouvernement, des origines au milieu du XIIIe siècle (1098—1265)*, Paris, 1852, 2e edition 1982.

Autorul, Cistercian francez, a selecționat, pentru această remarcabilă lucrare, 18 piese justificative. Una din ele este tocmai actul solemn din 17 martie 1240. Deși cunoștea ambele acte, iar din punct de vedere al conținutului, duplicatul din 21 martie este mai complet, autorul a selecționat actul solemn, considerându-l ca act de referință.

VI. CONCLUZII GENERALE

Precedentele analize contextuale au scos în evidență — prin izolarea, urmată de re-situarea elementelor care constituie „evenimentul” creat prin donația lui Bela IV — o sumedenie de aspecte geoistorice nebănuite, sau necunoscute. Rămâne de făcut o sinteză privind, în special, conceptul însuși de „*eveniment istoric*” în raport direct cu donația în speță.

Îiindcă, de la simplul conținut al unui termen (evenimentul, „*întâmplare importantă, deosebită de cotidian, în viața individului sau societății*”) azi, s'a ajuns la complexele conturări ale unui veritabil concept („*evenimentul istoric*”), discutat sub diferite fațete de către adepții „noii istorii”.

Memorabil sau simbolic, evenimentul istoric poate intra (sau nu) în memoria colectivă și să constituie un element esențial pentru organizarea expunerii trecutului. Nașteri, căsătorii și morți ilustre, crime, domnii, bătălii, invaziuni și descălecări, păci și tratate, etc., vor participa la crearea tradiției istorice, mai întâi, a apariției istoriei descriptive, apoi. Fără a intra într'o expunere a criticilor pe care noua școală istorică franceză (a cărei rigoare și actualitate, prin continuitatea aportului adus, din anii '30 pînă astăzi, este bine cunoscută) le-a adus istoriei „pozitivistă”, „politice”, cea zisă a „eveni-

mentului", mă voi mulțumi a menționa, acum⁵⁴, doar împrejurările care readuc evenimentul nostru în câmpul cercetării istorice. În prealabil se poate considera, cu J. Revel⁵⁵, că valoarea sau realitatea unui eveniment (istoric) este subordonată integrării sale în contexte mai largi: evenimentele sociale, evenimentele economice, evenimentele culturale, etc. Iar, precum susține P. Nora, al cărui studiu⁵⁶ a fost „provocat” de către avalanșa de fapte-evenimente ale lumii de azi, „*problematica evenimentului rămâne de făcut*”.

Folosind prea puțin sursele originale ale ordinului cistercian (cele ale ordinului teutonic au dispărut de mult), limitându-se la simple citații din lucrări de mână a doua (provenind, în general, din câmpul de investigație al Europei centrale) majoritatea istoricilor noștri au comis greșeala de a atribui mănăstirii din Cârța unele „virtuți constructive” care, în realitate, aparțin fenomenului cistercian în integralitatea sa.

Necunoscând prea bine specificitatea acestei mișcări, spirituală înainte de a fi artistică, la care stricta structurare instituțională avea repercusiuni directe în activitățile mănăstirilor, istoricii s'au mulțumit a profita de proximitatea Cârței, în raport cu Țara Bârsei, spre a trage prea multe concluzii cauzale directe, discutabile sau nejustificate.

Azi, când libertatea de a studia și analiza trecutul nu mai poate fi stăvilită, când arhivele își deschid larg porțile, când relațiile cu Occidentul (care posedă o seamă de documente interesante și necunoscute pentru istoria noastră), permit integrarea unor realități europene mai puțin cunoscute, încadrarea Țării Bârsei în ansamblul fenomenului cistercian este necesară și rămâne de făcut, mai ales în domeniul istoriei artei.

GLOSAR

ABAȚIE: așezământ religios catolic (convent, mănăstire) al cărui superior este un abate. Echivalentul, la ortodocși, a mănăstirii condusă de un stareț. În limba franceză, *monastère* este un termen generic care cuprinde: *abbaye, prieuré, commanderie, chartreuse, couvent, ermitage*⁵⁷.

AUTOGRAF: manuscrisul unui text, de mână autorului sau scribului. Nu coincide neapărat cu originalul.

AVATAR: sensul propriu aparține religiei hinduse. În cazul nostru este folosit spre a ilustra numeroasele interpretări și publicații de care s'a bucurat actul de chestiune.

CAPITLU: adunarea religioșilor (călugări, canonici) pentru ascultarea le turii unui „capitol” al *regulei** și, de asemenea, pentru deliberarea afacerilor comunității.

CARTA CARITATIS: culegere de dispoziții practice, pentru revenirea la o simplitate a construcțiilor între care și interzicerea clopotnițelor zidite, precum și la o simplitate a obiectelor de cult, îmbrăcămînții și stilului de viață.

CARTULAR: culegere de acte transmise, privind titlurile de proprietate și privilegiile unui ordin, abații sau biserici. Traducerea prin „catastif” este greșită.

CATARI: secta religioasă din sudul Franței, lângă Albi (*cathares* sau *albigois*), din secolele XII-XIII, contra căreia papa Inocențiu III a ordonat cruciada din 1209.

CONVENT: sinonim, în secolul XIII, cu capitul, în sens de totalitatea religioșilor care compun o comunitate. Mai târziu, va însemna doar mănăstirea, locul de viață comună a călugărilor.

⁵⁴ Un studiu privind valabilitatea/pertinența unor evenimente istorice privind Transilvania meridională (*Cumanii și episcopatul de Milcov, Cavalerii Ioaniți și voievodatele locale, migrațiunea Secuilor, Cavalerii teutoni și sistemul de fortificații, Cistercienii pe Târnave și în Țara Bârsei*), în lumina conceptelor geoistorice actuale, se află în curs de cercetare.

⁵⁵ Cf. J. Revel, *Èvénement*, în *La Nouvelle Histoire*, nota 1.

⁵⁶ P. Nora, *op. cit.*, p. 306.

⁵⁷ C. Enlart în *Grande Encyclopédie Berthelot*.

CONVERȘI: călugări din rândul țărănimii, recrutați pentru cultivarea pământului, (defrișări, agricultură, apicultură, creșterea vitelor) dar și pentru lucrări „industriale” (construcțiile, sticlărie, vitralii, mozaicuri). Converșii făceau legământ de ascultare, castitate și sărăcie, dar nu aveau voie să intre nici în corul bisericii, nici în claustru.

DIPLOMATICA: știința care studiază fondul, valoarea, paleografia și forma documentelor. Termenele *autograf**, *duplicat**, *original** sunt folosite, aici, conform sensurilor definite de către diplomatică.

DUPLICAT: Al doilea exemplar al unui act, având valoarea originalului. În latină, *ampliatio*.

LECTURA: un nou neologism, care definește „interpretarea implicită a unui text, rezultat al apartenenței la un grup, o castă, un sistem de gândire sau reprezintă o pregătire teoretică/practică specifică”.

ORIGINAL: Actul în redactarea sa inițială.

REGULA: este legea religioasă care prescrie îndeplinirea unor practici unitare pentru un anumit ordin. Cea a sfântului Benedict (480—547), care stă la baza tradițiilor occidentale a tuturor ordinelor călugărești, a fost adoptată/adaptată de Cistercieni.

REGEST: termen diferit interpretat⁸⁸, după epocă și autori. În general, se înțelege un tip de rezumat în care arhivarul recurge atât la propriile sale expresii cât și la extrase semnificative din documentul „rezumat”.

LES AVATARS D'UNE DONATION.

Ladonation taite aux cisterciens. dans le Pays de Bârsa par le roi
Bela IV, Le 17 mars 1240

Résumé

L'étude porte sur une donation de quatre villages, en Transylvanie, faite aux Cisterciens, en 1240, par le roi de Hongrie, Bela IV.

L'auteur considère que cette donation prend un caractère d'„événement historique”, parce que:

— Elle concerne directement le Chapitre de Cîteaux, ce qui suppose des liens très étroits entre ce chapitre et leurs possessions très éloignées dans l'Europe d'alors.

— Elle fait suite à un conflit qui opposait le roi de Hongrie et les Chevaliers teutoniques, anciens bénéficiaires des villages dont il est question.

— L'acte même de cette donation, dont les deux exemplaires originaux — l'acte solennel et l'ampliation — se trouvent aux Archives départementales de la Côte d'Or, ne fut connu, jusqu'alors, par les historiographes hongrois, allemands et roumains, que par une copie de l'ampliation.

D'où, par méconnaissance d'un contexte particulier, toute une série d'interprétations plus ou moins correctes, dues aussi bien à des historiens qu'à des spécialistes de l'art religieux, sur l'existence d'une influence artistique, voire architectonique, qu'aurait eue l'abbaye cistercienne voisine, de Cârța. Laquelle, pourtant n'a jamais administré ces villages, qui appartenaient directement au chapitre de Cîteaux.

L'auteur se livre à deux analyses des actes en question, l'une diplomatique, l'autre contextuelle, concernant les réalités géohistoriques antérieures à la donation royale, corroborées aux implications politiques et juridiques à la date du transfert de la propriété. Elles tentent d'éclaircir une période peu connue de l'histoire de la Transylvanie méridionale. Chemin faisant, l'auteur retrace les „avatars” d'un acte dont la copie de l'ampliation fut publiée, depuis 1830, par pas moins de onze éditeurs!

⁸⁸ Cf. A. Sacerdoțeanu, *Arhivistica*, București, 1970, p. 157—160.

UN VOIEVOD AL TRANSILVANIEI ȘI ÎNRUDIRILE SALE EUROPENE

MIHAI SORIN RĂDULESCU

Rîndurile de față își propun să scoată în evidență figura unui voievod al Transilvaniei de la începutul veacului al XIII-lea, care pînă acum nu a constituit obiectul unei lucrări speciale în istoriografia românească ¹. La el se referă în treacăt acad. Ștefan Pascu în sinteza sa despre istoria voievodatului transilvan: „Între 1212—1213 dregătoria voievodală e ocupată de arhiepiscopul de Kalocsa, Bertold de Murania. Era un străin, un italian, care a obținut această demnitate, dar foarte probabil n-a ocupat-o efectiv niciodată” ². Personajul menționat aici se numea de fapt Berthold de Merania, el nefiind italian, ci aparținînd stirpei germane a conților de Andechs ³. Examinarea personalității — atît cît ne-o permit informațiile transmise — acestui efemer cîrmuitor al voievodatului Transilvaniei, ne prilejuiește o incursiune în istoria familiei căreia acesta îi aparținea, familie a cărei însemnătate politică în Europa centrală a veacurilor XII — XIII a fost de mai multe ori subliniată ⁴.

Conții de Andechs, care au jucat un rol de prim rang în Bavaria acestei epoci ⁵, fiind concurenții familiei de Wittelsbach, se trăgeau din trunchiul genealogic al Luitpoldingierilor din epoca ottoniană ⁶. Genealogia familiei, căreia îi aparținea Berthold de Merania, începe cu un duce Arnulf, mort în 937, al cărui nepot de fiu, Berthold (mort la 26 august 990), primul din stirpe purtînd acest prenume, a fost căsătorit cu fiica ducelui Frederic I de Lorena ⁷. Fiul lui Berthold, Frederic I (1003 — cca 1030), a avut de soție pe Hermina,

¹ Îndemnul și sprijinul necesar scrierii acestor rînduri le datorez distinsului istoric ieșean Ștefan S. Gorovei, căruia îi adresez și aici mulțumirile mele.

² Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1971, p. 148.

³ Despre acest personaj v. Milko Kos, *Berthold von Andechs, Patriarch von Aquileea*, Wien, 1915; H. Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, 1954; E. Klebel, *Zur Geschichte der Patriarchen von Aquileja*, în *Festschrift für R. Egger*, Wien, I, 1952, p. 396—422; P. Paschini, *Storia del Friuli*, Udine, 1935; Rizzoli — Larousse, *Enciclopedia Universale*, vol. IX, p. 712.

⁴ O bibliografie a lucrărilor consacrate istoriei casei de Andechs se află la Erwin Herrmann, *Die Grafen von Andechs und der ducatus Meraniae*, în „Archiv für Geschichte von Oberfranken”, tom 55, Bayreuth, 1975, p. 6.

⁵ *Handbuch der bayerischen Geschichte*, vol. I *Das alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts*, editat de Max Spindler, ediția a 3-a îmbunătățită, München, 1975, p. 325.

⁶ Freiherr Edmund Oefele, *Geschichte der Grafen von Andechs*, Innsbruck, 1877, arborele genealogic al conților de Andechs; Wilhelm Karl Prinz von Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Europäische Stammtafeln*, vol. I. *Die deutschen Staaten*, ediție de Frank Baron Freytag von Loringhoven, Neuburg, 1965, tabela 26; Wl. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa, 1959, pl. 5, 38, 67, 73, 82, 83, 84.

⁷ *Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte*, editate de Dr. jur. Wilhelm Wegener, fasc. 4 *Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter*, scoasă de Dr. Franz Tyroller, Göttingen, 1962, p. 148—162, tabela 10. Die Grafen von Andechs.

fiică a contelui Kuno von Öhningen și nepoată a lui Otto cel Mare. Cu fiul lui Frederic I, Berthold II (1025—1060), începe șirul conților de Diessen, fiul său, Berthold III, fiind primul conte de Andechs. Căsătoriile lui Berthold IV (mort la 27 iunie 1151), mai întâi cu Sofia de Craina și apoi cu Cunigunda de Vormbach, au dus la extinderea considerabilă a posesiunilor familiale. Astfel, Berthold V (mort la 14 decembrie 1188) stăpânea comitatele Diessen și Wolf-ratshausen, mănăstirile Benediktbeuren și Tegernsee, moștenind și posesiunile strămoșilor săi materni, conții de Vormbach (Neuburg pe Inn, Schärding și Wimberg). El își exercita, de asemenea, autoritatea în comitatul Plassenburg din Franconia, la Bayreuth și Weiden, iar în Tirol, pe valea inferioară a Innului, în orașul Innsbruck, și pe valea Puster-ului. Lor li se adăugau feude în Austria Inferioară, Stiria, Istria și Craina, toate aceste teritorii alcătuind o stăpânire imensă în sud-estul Imperiului romano-german ⁸.

Pentru Frederic I Barbarossa, care dorea atragerea de partea politicii sale a marilor familii nobiliare, conții de Andechs prezentau un interes deosebit, deoarece cetățile și fortificațiile lor erau situate pe drumul spre Italia, care ducea de la Augsburg, prin Innsbruck, pasul Brenner și Trient, la Verona. Politica internă a Staufenilor implica controlul acestui drum și, deci, necesitatea unor relații strinse între împărat și marii feudali, ale căror posesiuni se aflau în această regiune. Sporirea stăpînirilor conților de Andechs și a puterii lor politice a adus cu sine primirea de noi titluri și demnități ⁹. Astfel, Frederic Barbarossa, susținător fervent al politicii italiene, a conferit în 1173 lui Berthold V, markgrafiatul Istriei, astfel încât conții de Andechs își vor alătura de aici înainte și titlul de markgrafi de Istria.

În 1180 împăratul romano-german le-a conferit și titlul de duci de Merania, ridicându-i astfel în rangul principilor Sfintului Imperiu. Ducii de Merania aveau o cancelarie și o curte proprie, bucurându-se de dreptul de a bate monedă, care avea pe avers vulturul ca însemn heraldic de familie ¹⁰.

Denumirea de Merania a stîrnit discuții în literatura de specialitate. Astfel, Georg Herlitz considera Merania o fișie de coastă în Dalmația, în apropiere de Istria, care în fapt nu s-ar fi aflat niciodată în posesia conților de Andechs ¹¹. La rîndul său, Erwin Herrmann socotea Merania un teritoriu situat în jurul orașului Marano (astăzi Marano Lagunare), cuprinzînd și pe acesta. ¹² Teritoriul a trecut după moartea lui Otto II, duce de Merania, întîmplată în 1248, în componența patriarhiei de Aquileea, al cărui titular era pe atunci fostul voievod al Transilvaniei. El a fost integrat în sec. XIV posesiunilor habsburgice ¹³.

Titlul de duce de Merania a fost conferit lui Berthold V în anul 1180, dar din cauza vîrstei sale înaintate, a fost repede transmis fiului său omonim

⁸ Despre întinderea proprietăților conților de Andechs v. și *Handbuch der bayerischen Geschichte*, vol. I, loc. cit.; Joseph Gottschalk, *St. Hedwig Herzogin von Schlesien*, Köln-Graz, 1964, p. 27—29.

⁹ Freiherr Edmund Oefele, *op. cit.*, cap. III Besitzungen.

¹⁰ Joseph Gottschalk, *op. cit.*, p. 29.

¹¹ Georg Herlitz, *Geschichte der Herzöge von Meran aus dem Hause Andechs*, Halle, 1909, p. 19.

¹² Erwin Herrmann, *op. cit.*, p. 8; v. și *ibid.*, documentul nr. 13, emis la San Germano la 21—28 iulie 1230, prin care Otto duce de Merania renunță la orice pretenție asupra mărcii Istria și comitatului Craina în favoarea fratelui său Berthold de Aquileea (p. 25—26).

¹³ *La Grande Encyclopédie*, vol. 23, p. 691; *Grand Larousse encyclopédique*, vol. 7 Paris, 1963.

(mort la 12 august 1204). Acesta s-a distins în cruciada din 1183—1190, după reîntoarcerea sa participând la disputa în jurul coroanei germane, dintre Otto IV de Braunschweig și Filip de Suabia, de partea acestuia din urmă ¹⁴. Printre cei nouă copii ai săi se numără și voievodul Transilvaniei, despre care este vorba în rîndurile de față.

Cel mai mare dintre fiii săi a fost Otto I, moștenitor al titlului ducal (mort la 1234), el făcînd parte, în spiritul tradiției familiei sale, din anturajul regelui german Filip de Suabia. Acesta i-a dat în căsătorie pe nepoata sa, Beatrix, moștenitoarea comitatului palatin (Pfalzgrafschaft) de Burgundia, nunta avînd loc la 21 iunie 1208 la Bamberg, unde fratele lui Otto, Ekbert, era episcop. Cu acel prilej regele Filip a fost asasinat de către Otto de Wittelsbach, frații Ekbert și Heinrich de Andechs fiind bănuîți de complicitate. Pentru a salva posesiunile familiei sale grav amenințate, Otto I de Merania s-a alăturat Welfului Otto de Braunschweig, participînd la încoronarea sa din 1209 de la Roma. Din 1213 el a revenit la linia tradițională a familiei sale, cea a susținerii Staufenilor. În anul 1215 a participat la încoronarea împăratului romano-german Frederic al II-lea de la Aachen, făcînd parte din suita acestuia. A murit la 7 mai 1234 la Besançon, fiind îngropat în mănăstirea cisterciană Langheim, care fusese bogat înzestrată de familia sa de-a lungul timpului ¹⁵.

Următorul fiu al lui Berthold VI de Merania, Heinrich, a moștenit de la tatăl său pe lîngă markgrafiatul Istriei, posesiunile din Craina, Carintia, Stiria, Tirol, precum și domeniile strămoșești de la Wolfratshausen și Andechs. Fiind acuzat de complicitate, așa cum s-a arătat mai sus, în legătură cu asasinarea regelui german Filip de Suabia, a căzut în dizgrație, ceea ce a avut drept consecință confiscarea posesiunilor sale bavareze de către Ludwig I, duce de Bavaria. Mai tîrziu i-a fost recunoscută nevinovăția, primind înapoi pămînturile confiscate. A încetat din viață în 1228 la Graz, fără copii. Chipul său se păstrează pe efigii monetare ¹⁶.

Cel de-al treilea frate a fost Ekbert de Andechs, devenit în 1203 episcop de Bamberg. Acesta fiind un episcopat deosebit de bogat și puternic, titularul său juca un rol însemnat în medierea relațiilor dintre papalitate și imperiu. Sînt consemnate participările lui Ekbert la încoronarea lui Frederic al II-lea, precum și la cel de-al patrulea conciliu de la Lateran din noiembrie 1215. În ianuarie 1237 episcopul Ekbert s-a numărat printre cei zece electori ai regelui german Konrad al IV-lea. A murit subit la Viena, la 5 iunie 1237, fiind înmormîntat în domul din Bamberg, reconstruit de el ¹⁷.

Sora precedentilor, Agnes de Andechs, a fost din iunie 1196 soția regelui Franței, Filip al II-lea August, văr de gradul III cu ea. Legătura matrimonială s-a desfășurat în septembrie 1200, ca urmare a intervenției papei Inocențiu al III-lea. Agnes a murit la 20 iulie 1201 la Poissy (la NV de Versailles), fiind înmormîntată la Saint Correntin-les-Mantes (în apropiere de Nantes). Regele Franței i-a împodobit mormîntul, cinstindu-i memoria prin înregistrarea numelui ei în cartea morților abației St. Denis, locul de înhumare a regilor francezi ¹⁸.

¹⁴ Despre acest personaj v. Georg Herlitz, *op. cit.*, p. 21—43.

¹⁵ Despre Otto I duce de Merania v. *ibidem*, p. 43—77; Joseph Gottschalk, *op. cit.*, p. 32—33.

¹⁶ Joseph Gottschalk, *op. cit.*, p. 33.

¹⁷ *Ibidem*, p. 33, 35.

¹⁸ *Ibidem*, p. 38—39.

Altă fiică, Gertrud, s-a căsătorit înainte de anul 1203 cu Andrei al II-lea, viitorul rege al Ungariei. Ea a exercitat o influență puternică asupra guvernării soțului său, fiind urită de nobilimea maghiară pentru protejarea germanilor, pentru amestecul său în politică, ca și pentru favorizarea rudelor sale, ca în cazul fratelui său, Berthold, care datorită ei a obținut demnitatea de voievod al Transilvaniei. Regele fiind plecat într-o campanie militară, Gertrud a căzut victimă la 28 septembrie 1213 unui complot nobiliar. Fiica sa Elisabeta, născută în anul 1207, a fost adusă în 1211 în cetatea Wartburg din Turingia, devenind soția landgrafului Ludwig, și fiind canonizată după moarte ¹⁹.

O altă fiică, Hedwig (moartă la 13 octombrie 1243) a fost soția, din 1186, a ducelui de Silezia Heinrich I (mort în anul 1238), nepot de văr al împăratului Frederic Barbarossa, ea fiind, de asemenea, canonizată ²⁰.

Legăturile matrimoniale ale conților de Andechs s-au extins și în Balcani, o altă soră a lui Berthold VII. de Andechs fiind căsătorită, probabil din 1190, cu Tohu, nepot de frate al lui Ștefan Nemanja ²¹.

Cea mai mică fiică a fost Mechtild, stareță a mănăstirii Kitzingen pe Main între anii 1214—1254. A murit la 1 decembrie 1254 ²².

Într-o perioadă relativ scurtă, între anii 1157—1208, sub Berthold V și fiul său omonim, conții de Andechs au acumulat, așadar, titlurile de markgrafi ai Istriei, duci de Merania și Pfalzgrafi de Burgundia. Ei au fost însărcinați, astfel, cu paza granițelor Imperiului romano-german, din Burgundia până în Aquileea, Craina, Carintia, Istria și Dalmația. Ei s-au înrudit cu dinastia germană a Staufenilor, cu regii Franței și Ungariei, dar au contractat căsătorii și în Serbia, Moravia, Austria și Silezia. Marea dispersie geografică a posesiunilor conților de Andechs le-a provocat în bună măsură rapidul declin ²³. Ca urmare a confiscării posesiunilor bavareze ale fraților Heinrich și Ekbert în contextul evenimentelor de care a fost vorba mai sus, conții de Andechs s-au retras în episcopatul de Bamberg, unde se aflau proprietățile lor de la Plassenburg-Kulmbach și Bayreuth. Acest centru de repleiere a conților de Andechs a fost întărit de prezența unor membri ai familiei lor pe scaunul episcopal de la Bamberg. Din anul 1238 au început lupte neîntrerupte între ei și reprezentanții casei de Wittelsbach. În 1246 a fost distrusă cetatea Andechs, în acel an producându-se și despărțirea lui Otto II, duce de Merania, și a unchiului său, Berthold, patriarh de Aquileea, fostul voievod al Transilvaniei, de împăratul Frederic al II-lea, și trecerea acestora în partida papală. Căsătorit cu Elisabeta, fiica contelui Albert II de Tirol, Otto II a murit în 1248 neavând

¹⁹ *Ibidem*, p. 39.

²⁰ *Ibidem*, cap. IV Hedwig als Herzogin von Schlesien, p. 91—214; Stammtafel 16. Nachkommen der St. Hedwig in Polen, Stammtafel 17. St. Hedwig als Ahnfrau europäischer Herrscher. Din acestea rezultă că Hedwig este strămoașa în linie directă a multor suverani europeni, între care împăratul Carol Quintul, regele Sigismund August al Poloniei, electorul August cel Puternic, devenit rege al Poloniei, regele Umberto al-II-lea al Italiei, țarul Nicolae al II-lea, regele George al II-lea al Greciei, regele Frederic al IX-lea al Danemarcei, regele Haakon al VII-lea al Norvegiei, regele Baudouin al Belgiei, regele Mihai I al României ș.a.

²¹ *Ibidem*, p. 39—40. Această fiică figurează în tabelul genealogic alcătuit de Wilhelm Karl Prinz von Isenburg, dar nu este consemnată în acela alcătuit de Dr. Franz Tyroller.

²² *Ibidem*, p. 40, 42.

²³ Erwin Herrmann, *op. cit.*, p. 6.

urmași²⁴. Succesiunea conților de Andechs a fost foarte complicată, posesiunile lor dispersându-se extrem de mult. O mare parte a lor a intrat în proprietatea conților de Görz și apoi a Habsburgilor.

Conții de Andechs au desfășurat o activitate însemnată de patronaj cultural²⁵. Domul din Bamberg reprezintă în măsură hotăritoare opera acestei familii, care a dat trei titulari ai episcopatului cu același nume. Influențele franceze, ce se resimt în arhitectura domului, se explică prin relațiile strinse ale familiei de Andechs cu spațiul burgund, cu conții de Champagne și cu casa regală franceză. Reconstrucția domului din Bamberg, după incendiul din 1185, se datorează episcopilor Otto II de Andechs (1177—1196), Poppo de Andechs (1237—1242), dar mai ales lui Ekbert de Andechs (1203—1237), fratele efemerului voievod al Transilvaniei, aspectul actual al catedralei datînd din perioada păstoriei și fiind rezultatul inițiativei lui Ekbert. Sculpturile celebre, care împodobesc domul, se datorează aceluiași început de veac XIII. Construcția unui alt monument de arhitectură din spațiul german, domul din Naumburg, se datorează tot unei rude a lui Berthold de Andechs-Merania, dar este vorba de această dată de o rudă din partea mamei sale — Dietrich de Wettin, episcop de Naumburg.

Perioada de înflorire a Minnesangului german se situează în epoca Hohenstaufenilor, darîndu-se nu numai Babenbergilor vienezi și landgrafulor Turingiei, ci într-o anumită măsură și conților de Andechs. Între Minnesăngerii se numără chiar markgraful Istriei, Heinrich de Andechs, deși nu s-a păstrat pînă astăzi nici o creație a sa. În anul 1219 cunoscutul poet Walther von der Vogelweide l-a vizitat pe patriarhul de Aquileea, căruia i-a consacrat următoarele versuri:

„Die wile ich weiz dri hove so lebelicher manne,
so ist min win gelesen unde suset wol min pfanne
der biderbe patriarke missewende fri,
der ist ir einer, so ist min höfscher trost zehant da bi.”

Aceste versuri au fost traduse astfel de Karl Simrock:

„Seit ich drei Höfe weiss, wo Ehrenmänner hausen,
So mag mein Wein wohl schäumen, meine Pfanne sausen,
Der biedre Patriarch, der alles Tadels frei,
der eine ist”²⁶.

Poetul Tannhäuser închină și el versuri, atît episcopului Ekbert de Bamberg, cît și ultimului vlăstar bărbătesc al casei de Andechs, totodată ultim duce de Merania, Otto II. Sora acestuia din urmă, Agnes, a fost căsătorită cu ducele Frederic al II-lea al Austriei (mort în 1246), a cărui curte vieneză a fost focarul principal al poeziei germane a vremii²⁷.

După această ineursiune în istoria puternicei familii a conților de Andechs ne întoarcem la creionarea figurii lui Berthold, cel care în anul 1212 avea să devină pentru scurtă vreme cîrmuitorul Transilvaniei. El era cel mai tînăr

²⁴ Despre Otto II duce de Merania v. Georg Herlitz, *op. cit.*, p. 77—86. Pentru descrierea luptelor dintre conții de Andechs și membrii casei de Wittelsbach, v. Freiherr Edmund Oefele, *op. cit.*, p. 96—104.

²⁵ Georg Herlitz, *op. cit.*, cap. III, p. 87—94; Joseph Gottschalk, *op. cit.*, cap. II Die Andechser, das väterliche Erbe, paragraful 8. Die Andechser als Förderer der Kunst, p. 60—70.

²⁶ Apud Joseph Gottschalk, *op. cit.*, p. 69.

²⁷ *Ibidem*, p. 70.

dintre cei patru fii ai lui Berthold VI, duce la Merania, și ai soției sale, Agnes (moartă în 1195), fiica lui Dedo, conte de Groitzsch și Rochlitz (mort în 1190) și a Mathildei de Heinsberg (moartă în 1189) ²⁸, sora arhiepiscopului de Köln, Filip de Heinsberg. Născut în 1182, Berthold a devenit canonic la Bamberg. Sora sa, Gertrud, regina Ungariei, a intervenit pentru a fi ales arhiepiscop de Kalocsa. La examenul la care a fost supus din porunca papei Inocențiu al III-lea, nu s-a prezentat la înălțime, vădind lacune în cunoașterea dreptului canonic, ceea ce a avut ca urmare refuzul papei de a-i recunoaște alegerea în această înaltă demnitate ecleziastică. Pentru completarea studiilor sale, Berthold a mers la universitatea din Vicenza. Referindu-se la cumnatul acestuia, papa scria regelui Andrei al II-lea al Ungariei: „pro praeposito germano coniugis tuae in archiepiscopum Colocensem electo” ²⁹. Până în anul 1212 Berthold este menționat ca „electus”, „archielectus”, în acel an apărind pentru prima oară ca „archiepiscopus”. Între 1209–1212 a ocupat dregătoria de ban al Croației, fără a activa propriu-zis acolo, iar în 1212 regele Andrei al II-lea al Ungariei l-a numit voievod al Transilvaniei ³⁰. Nu cunoaștem activitatea sa, dacă ea a existat, pe care a desfășurat-o în această calitate.

Cert este că nobilimea maghiară, căreia i-a căzut victimă la 28 septembrie 1213 sora sa, Gertrud, regina Ungariei, l-a alungat după moartea acesteia, el însă reușind să părăsească Ungaria cu o cantitate considerabilă de aur, argint și giuvaeruri, în valoare de 7000 mărci ³¹. În 1213 este atestat ca „Bacsiensis et Budrugiensis comes” ³². Printr-o patentă emisă la 27 martie 1218 de către papa Honorius al III-lea, Berthold este numit patriarh de Aquileea ³³. Numirea sa în această înaltă demnitate ecleziastică, probabil la sugestia împăratului Frederic al II-lea, nu ne apare întâmplătoare, urmărindu-se instalarea unui credincios al suveranului romano-german într-un post cheie al ierarhiei catolice. În luptele dintre papă și împărat, conții de Andechs s-au situat de partea puterii temporale ³⁴. Cu ocazia tratatelor de pacificare dintre papalitate și imperiu din anul 1230, patriarhul Berthold de Aquileea și fratele său, episcopul Ekbert de Bamberg, s-au numărat printre trimișii lui Frederic al II-lea. La 23 iulie 1230, când au fost făcute cunoscute condițiile pacificării, Otto de Merania și Berthold de Aquileea au jurat să se îngrijească de respectarea acestora de către împărat ³⁵.

În 1238 Berthold a mutat centrul arhidiecezei sale la Udine, capitala provinciei Friul. La cel de-al XIII-lea conciliu ecumenic de la Lyon din 1245, el a fost așezat alături de patriarhii de Constantinopol și Antiohia, care au

²⁸ *Ibidem*, p. 77, Stammatfel 8 Die Ahnen der Hl. Hedwig mütterlicherseits.

²⁹ Apud Freiherr Edmund Oefele, *op. cit.* p. 34.

³⁰ Milko Kos, *op. cit.*, p. 32.

³¹ Joseph Gottschalk, *op. cit.*, p. 36–38.

³² Apud Freiherr Edmund Oefele, *loc. cit.*

³³ Arhiepiscopul de Aquileea, ce avea 16 episcopate sufragane, purta din sec. VI titlul de „patriarh”, acesta conferindu-i locul cel mai înalt după papă în ierarhia ecleziastică din Occident. Aquileea era, totodată, arhidieceza cea mai bogată din Italia, constituind din anul 951 unul dintre principalele puncte de sprijin ale puterii germane în Italia. Pe larg despre activitatea lui Berthold de Andechs în calitate de patriarh de Aquileea, la Milko Kos, *op. cit.*, eap. II Der Patriarchenstaat von Aquileja unter der Regierung Bertholds von Andechs, p. 36–162.

³⁴ Georg Herlitz, *op. cit.*, p. 69–70.

³⁵ *Ibidem*, p. 71; v. și Milko Kos, *op. cit.*, cap. III Die Beziehungen des Patriarchen von Aquileea zum Kaiser und Papst, p. 163–190.

Conții de Andechs (duci de Merania) după Dr. Franz Tyroller confruntat și cu alte lucrări genealogice germane

Berthold VI
+12.VIII.1204, duce de Merania 1180,
markgraf de Istria 1188
=Agnes de Rochlitz (Wettin)
+25. III. 1195

Otto I
+7.V. 1234, duce de Merania,
Pfalzgraf de Burgundia 1208
1.=1208 Beatrix de Hohenstaufen
+7. V. 1231
(fiica lui Otto I de Burgundia)
2.=Sophie de Anhalt
+1272/1275

Heinrich IV
+18. VII. 1228
markgraf de Istria
=ante 1207 Scpie
de Weichselburg
+28. II. 1256
f.c.

Ekbart
+ 6. VI. 1237
episcop de
Bamberg 1203

Berthold VII
+23. V. 1251
arhiepiscop de
Kalocsa 1206
voievod al Transilvaniei
1212, patriarh de
Aquileea 1218

Agnes (Maria)
+20. VII. 1201
=1196 Regele
Filip II August
al Franței
(din IX. 1200)

Gertrud
+28. IX. 1213
=1203 Regele
Andrei al II-lea
al Ungariei

Hedwig
+9. X. 1243
= ducele Heinrich I
de Silezia
+1238

Fiică ...
= Tohu
(nepot de frate
al lui Stefan
Nemanja)

Mechthild
+ 1. XII. 1254
Stareță
Mărstirea
Kitzingen
1215

Otto II
+19. VI. 1248
duce de Merania,
Pfalzgraf de Burgundia
=ante 1239 Elisabeth
de Tirol
+10. X. 1256
(recăs. în 1248 cu
contele Gebhard de
Hirschberg) f.c.

Agnes
+1262
1.=1229 ducele
Frederic II de Austria
(div. 1240)
2.=1248/50 ducele
Ulrich III de Carintia
+1269

Beatrix
+ post 1265
=contele Hermann IV
de Orlamünde

Margarete
+1261/71
1.=Markgraful Přemysl
de Moravia
+1239
2.=contele Frederic
de Trüdingen
+1290

Adelheid
+1279
1.=Contele Hugo de
Châlon și Burgundia
senior de Salins
+1266
2.=1267 contele Filip I
de Savoia

Elisabeth
+1272
= ante 1251 burggraful
Frederic III de Nürnberg
+1297

protestat, replicînd că Aquileea nu se număra printre vechile scaune patriarhale. Datoriile arhidiecezei Aquileei au crescut considerabil în timpul p st ririi lui Berthold de Andechs, datorită cheltuielilor sale de reprezentare, precum  i datorită celor legate de confruntarea dintre împărat  i papă.

Berthold s-a stins din via   la 23 mai 1251, supravie uind cu trei ani morții nepotului său de frate, Otto II, ultimul duce de Merania. A fost  nmormintat în nava centrală a domnului din Aquileea. Chipul său — cronicarul Salimbene de Parma, care l-a cunoscut personal, îl numea un „om frumos” — se păstrează în efigiile emisiunilor sale monetare. Acestea îl înfățișează  ez nd, av  nd pe cap mitra arhierescă, în m na dreaptă bastonul de patriarh, iar în m na st ng    in nd Evanghelia³⁶. Berthold era un iubitor al manuscriselor miniate, căci lui i-a dăruit nepoata sa, Sf. Elisabeta, două psaltiri foste în posesia casei landgrafulor de Turingia, care se află astăzi la Cividale (Italia de nord). Unul dintre ele a fost realizat din însărcinarea landgrafului Hermann de Turingia (mort în 1217), iar celălalt a fost dedicat arhiepiscopului Ekbert de Trier (977—993)³⁷.

Voievodul Transilvaniei din 1212 era, așadar, un mare senior feudal, cu  nclina ii culturale, înrudit, prin căsătoriile fra ilor săi şi surorilor sale cu multe figuri de vază din Europa acelei vremi — cumnat cu regele Franței, Filip al II-lea August, cu regele Ungariei, Andrei al II-lea, cu nepoata de fiu a  mp ratului Frederic Barbarossa, dar şi cu un membru al dinastiei nemanide. Toate aceste legături reflectă politica matrimonială bine g ndit  a casei conților de Andechs, care  i-a realizat astfel o vastă re ea de  nfluen   în Europa centrală  i occidentală, dar  i în Balcani. Aceasta, însă, nu va putea fi prea mult exploatată, datorită stingerii relativ rapide a familiei, la jumătatea veacului al XIII-lea. De asemenea, ascenden a maternă a lui Berthold de Andechs era tot at t de strălucită ca şi cea paternă. Prin mamă el descindea din casa de Wettin, care a dat pe markgrafi   de Meissen  i căreia i-au apar  nut, de fapt, majoritatea suveranilor saxoni³⁸.

Numirea acestui personaj din  nalta feudalitate germană ca voievod al Transilvaniei la începutul veacului al XIII-lea, într-un moment de apogeu al înfloririi politice  i economice a  nfluen ei familiei căreia el  i apar  inea, vine să ateste importanța acestei demnit  i  i intrarea Transilvaniei în orbita intereselor unui mare neam european.

UN VO VODE DE TRANSYLVANIE ET SES PARENTS D'EUROPE

Résumé

L'article présente l'origine et les parents d'un grand noble allemand, Berthold de Merania (+ 1251), qui en 1212 est devenu vo vode de Transylvanie. Il était le descendant de la famille des comtes d'Andechs de Bavière,

³⁶ Joseph Gottschalk, *op. cit.*, p. 38.

³⁷ *Ibidem*, p. 63.

³⁸ *Ibidem*, p. 77, Stammtafel 8 die Ahnen der Hl. Hedwig mütterlicherseits; p. 89 Stammtafel 9 Wichtige Persönlichkeiten aus Hedwigs Wettiner Verwandtschaft.

et le beau-frère du roi Philippe II Auguste de France et du roi André II de Hongrie. Berthold de Merania a rempli des fonctions ecclésiastiques importantes: archevêque de Kalocsa (1206) et patriarche d'Aquilée (1218). La nomination de ce personnage appartenant à la haute noblesse allemande à la fonction de voïvode de Transylvanie au début du XIIIe siècle, dans la période d'apogée de l'affirmation politique, économique et culturelle de la puissante famille des comtes d'Andechs, ne peut qu'attester l'importance de cette dignité

MIGRATORI ȘI SEDENTARI : CAZUL MONGOL

VIRGIL CIOCÎLTAN

Redusă la esența ei, expansiunea mongolă n-a fost decît una dintre numeroasele revărsări ale nomazilor în ținuturile locuite de sedentari.

Ceea ce singularizează însă realizările lui Cinghiz han și ale urmașilor săi între alte valuri expansive este dimensiunea. Prin această însușire, „cazul mongol” înfățișează mai desfășurat decît oricare altul amploarea și complexitatea relației dintre nomazi și sedentari. Dincolo de hățișul manifestărilor concrete se întrevăd mai clar ca oriunde probleme și soluții fundamentale.

Comună „epopeii cinghizhanide” cu cea mai neînsemnată incursiune de pradă a oamenilor stepei a fost în primul rînd motivația, anume imboldul de a-și însuși avuțiile produse și acumulate în regiunile „civilizate”. Caracterul cronic al acestor asalturi a fost determinat de decalajul economic relativ constant între cele două lumi: schimbul de mărfuri pașnic, deși stimulat de complementaritatea produselor, nu a fost în măsură să echilibreze balanța, întrucît capacitatea de export a stepei nu a fost nicicînd în măsura să acopere oferta în ansamblul ei.

Diferențele între raidurile de pradă obișnuite și întreprinderile mongole au început să apară însă chiar din faza de gestație a marilor campanii militare. Kuriltaiul din 1206 reprezintă în această privință o piatră de hotar inconfundabilă.

1. IMPERIUL

Proclamarea imperiului, săvîrșită cu acest prilej, a însemnat o ruptură radicală cu trecutul tribal. Sistemul zecimal de organizare al armatei, ridicat acum la rang de principiu unic ¹, a însemnat un moment de răscruce în îndelungatul proces de disoluție al vechii societăți gentilitice. Liant, dar și sămînță a discordiei, simțămîntul solidarității consangvine a cedat întîietatea unei noi fidelități, de natură feudo-vasalică ². „Fiul” acestei revoluții a fost Cinghiz han ³. Dislocînd solidarități și aversiuni de trib și de clan, ea a deschis noma-

¹ *Geheime Geschichte der Mongolen. Herkunft, Leben und Aufstieg Cinggis Qans*. Herausgegeben von M. Taube, München, 1989, p. 154—161; aceste unități nu au avut un caracter strict militar, ci au fost celule teritorial-administrative care au încorporat întreaga populație nomadă (vezi Th. Allsen, *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251—1259*, Berkeley — Los Angeles — London, 1987, p. 190—194).

² Pentru această evoluție, vezi B. Vladimirtsov, *Le régime social des Mongols*, Paris, 1948.

³ P. Ratchnevski, *Cinggis-Khan. Sein Leben und Wirken*, Wiesbaden, 1983, p. 82—92.

zilor calea spre o nouă identitate — imperială — consacrată ca atare fără echivoc de kuriltaiul din 1206. Odată cu „națiunea mongolă” (*monghol ulus*) a luat ființă și armata imperială. Formidabilul instrument al cuceririlor viitoare a fost rodul „ridicării în masă”, rezultat al aceleiași primeniri revoluționare petrecută în stepă. Întemeietorul dinastiei îi revine nu numai meritul de a fi compactat și de a fi înregimentat cu o rigoare exemplară sub un singur centru de comandă forțele războinicilor nomazi, ci și acela, la fel de important, de a le fi dinamizat printr-un ideal mobilizator pe potruva aspirațiilor sale.

Vocația imperială a lui Cinghiz han s-a manifestat și ideologic, chiar dacă numai *in nuce*, tot în 1206. Ideea dominației universale a devenit curind în mod explicit suportul doctrinar și țelul suprem al expansiunii. Prin mandatul „Cerului Etern”, Cinghiz han și familia sa au fost desemnați ca executori și beneficiari ai acestei misiuni. De la împărații Chinei, până la papa de la Roma, cei care nu dădeau curs ultimatului de supunere necondiționată erau considerați „rebeli” și tratați în consecință. Nu mai era vorba de incursiuni de jaf, ci de stăpânirea lumii ⁴.

Această trăsătură definitorie deosebește capitala expansiunea mongolă de alte „debordări” ale stepei; față de alți năvălitori, cinghizhanizii au năzuit și, în parte, au înfăptuit nu numai mai mult, ci și altceva. Amploarea și complexitatea problemelor cu care s-au confruntat mongolii atât în timpul cuceririi propriu-zise cât și în vremea organizării lor ilustrează concludent această stare de lucruri.

Voința de a-și întinde stăpânirea peste întreaga suflare omenească a presupus din capul locului elaborarea unei strategii globale. Înălțuirea logică a marilor campanii până în 1260 sugerează, într-adevăr, existența unui program coerent, eșalonat pe termen lung. El a fost inspirat în întregime de idealul stăpânirii mondiale.

Oricât de universală a fost însă pretenția de dominație a hanilor cinghizhanizi — afirmată simbolic și de atributul „oceanic” din titulatura lor —, puterea mongolă nu s-a extins circular, ca o pată de ulei. Etapele expansiunii dezvăluie direcții și obiective prioritare bine conturate.

2. PĂȘUNILE

Imaginea forței covârșitoare, căreia sedentarii nu i s-au putut opune în nici un chip, răzbate constant din scrierile medievale. Cronicarii — ca, de altminteri, majoritatea istoricilor de mai târziu — au acordat incomparabil mai puțină atenție dificultăților enorme întâmpinate de călăreții normazi după părăsirea habitatului lor normal. Or, dacă ele sînt trecute cu vederea, o seamă dintre cele mai substanțiale capitole ale expansiunii mongole rămîn de neînțelese.

Raportat la aspirația de dominație universală, bilanțul final al cuceririlor denota faptul că posibilitățile armatelor mongole nu au fost nelimitate. Cinghizhanizii înșiși au definit plastic hotarele reale, continuu lărgite, ale stăpînirii lor: „pînă unde ajunge copita calului mongol”. Fără însușirile extra-

⁴ Cf. E. Voegelin, *The Mongol Orders of Submission to the European Powers*, in „Byzantion”, 15, 1941, p. 378—413 și Igor de Rachewiltz, *Some Remarks on the Ideological Foundations of Chingis Khan's Empire*, în „Papers on Far Eastern History”, 7, 1973, p. 21—36.

ordinare ale acestui animal — mereu laudate de contemporani — gloria casei lui Cinghiz han este de neconceput. Dar tot calul, de care a depins în mod covârșitor expansiunea, i-a determinat în ultima instanță marginile succesive și conturul definitiv.

Superioritatea forței realizată în raport cu adversarul în momentele decisive a fost, ca în atâtea împrejurări similare, rezultatul unei combinații exemplar reușite de mongoli între viteză și masă. În seama calului ca vehicol militar a căzut, firește, sarcina de a îndeplini ambele premise ⁵. Posibilitățile sale efective au fost uriașe, dar nu dezmarginite.

Proba de foc la care a fost supusă necontenit și necruțător cavaleria nomadă îndată ce a ieșit din cadrul ei natural și a pătruns în căutarea prăzii pe pământurile aride sau cultivate, cu pășuni neîndestulătoare ale sedentarelor, a devenit procurarea hranei pentru animale. Dificultățile satisfacerii acestei nevoi zilnice creștea proporțional cu numărul copitalelor angajate într-o campanie. Oricât de inepuizabil a alimentat economia pastorală extensivă din stepele nesfârșite „supraputerea” militară a cinghizhanizilor, de rezolvarea acestei probleme logistice a depins capital forța de șoc și raza de acțiune a oștilor mongole într-o ambianță ecologică neprielnică ⁶.

Considerată din această perspectivă, „tentativa mondială” a cinghizhanizilor a fost marcată profund de efortul — unic prin anvergura sa — de transgresare a faliei care îi desparte de milenii pe nomazii și sedentarii aceleiași Euroasii imense. Înveșmântată în specific local, această fatalitate i-a însoțit permanent și pretutindeni pe năvălitorii călări veniți din stepă.

Intenția generalilor mongoli din anturajul marelui han Ögödei (1229—1241) de a transforma întreaga jumătate de Nord a Chinei în pășunat — locuitorii urmau să fie exterminați sau deportați, așezările rase de pe fața pământului, iar terenurile arabile lăsate în paragină —, nu a fost expresia unei barbarii gratuite, ci răspundea necesității strategice de a asigura cavaleriei imperiale un „culoar verde” spre teritoriile din Sud, stăpinite de dinastia Sung ⁷.

Tot atât de rebarbative pentru invadatorii călări s-au dovedit întinsele regiuni, cu pășuni insuficiente, din Asia Centrală, din Iran și din Orientul Apropiat. Prevestind marile greutăți din deceniile următoare, elanul cuceritor îndreptat spre Apus a fost frânt din capul locului: cu tot zorul de a-și lansa

⁵ Împăratul Napoleon pretindea că a reușit această performanță, care i-a asigurat marile izbînzii, cu ajutorul bocancilor soldaților săi. Contribuția copitei calului mongol a fost, evident, la fel de imperială.

⁶ Fără a urmări sistematic implicațiile acestei chestiuni în desfășurarea globală a puterii mongole, studiul lui D. Sinor, *Horse and Pasture in Inner Asian history*, în „*Oriens Extremus*”, 19, 1972, p. 171—183, a deschis calea înțelegerii importanței ei.

⁷ Împotriva acestui proiect radical a adus argumente economice convingătoare Yeh-lü Ch'u-ts'ai, unul dintre consilierii aceluiași mare han, care, sprijinit pe evaluări cantitative, a prezentat stăpînului avantajele materiale pe care le-ar fi tras neîntrerupt mongolii de pe urma exploatării moderate, dar sistematice a contribuabililor chinezi (Allsen, *Mongol Imperialism* ..., p. 159); se pare că astfel de considerente au salvat China de Nord de a fi prefăcută într-o simplă prelungire ecologică a Mongoliei; justetea punctului de vedere al „statului major” mongol va fi însă dovedită dramatic de evenimente ulterioare; marele han Möngke (1251—1259) a avut, de pildă, în timpul traversării acestui ținut pierderi atât de mari cauzate de lipsa nutrețului, încît pentru completarea efectivelor a dispus să fie aduși de urgență din părțile nordice ale stăpînirilor sale 80.000 de cai (*Tabakat-i-Nasiri: A general History of the Mohammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.), and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam, by the Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu Umar-i-Uzman*, tradus din persana de H.G. Raverty, vol. II, Londra, 1881, p. 1215—1223).

călăreții în Transoxania pentru a-l surprinde în 1218 nepregătit pe Mohamed, șahul Horezmului și al Iranului oriental, Cinghiz han a fost silit să amine cu un an campania din cauza lipsei de furaje⁸. Numărul redus de călăreți porniți apoi sub comanda generalilor Gebe și Subotai în urmărirea adversarului⁹ arăta că Iranul nu putea hrăni mulțimea de cai a marii armate. Această deficiență, care a întârziat considerabil progresul puterii mongole în părțile vestice ale Asiei, a fost parțial remediată printr-un dar natural. Însemnătatea lui în istoria cinghizhanizilor nu poate fi îndeajuns subliniată.

Pășunile cu multe ape ale Azerbaieanului și Arranului, acoperite de iarbă în tot timpul anului datorită climei blinde, au alcătuit o adevărată oază pentru populațiile turanice care s-au perindat cu hergheliile lor pe aici în decursul vremii, înainte și după mongoli. Așezată geografic în vecinătatea nemijlocită cu sedentarii iranici și caucazieni, această enclavă nomadă era predestinată să-și exercite de jur-împrejur puterea, neîngrădită de distanțe — calitate apreciată și ea de timpuriu de strategii cinghizhanizi.

Încă din 1229, deci din primul an de domnie a lui Ögödei, ocuparea acestui cap de pod îndepărtat s-a impus ca obiectiv prioritar. Probabil dificultățile amintite mai sus au făcut ca emirul Örmaghan, însărcinat cu îndeplinirea misiunii, să ia regiunea transcaucaziană în stăpânire fermă abia în 1232¹⁰. De acum încolo însă, ea va servi neîntrerupt pînă la disoluția Ilhanatului în 1335 ca bază a puterii mongole în Orientul Mijlociu și Apropiat.

O funcție identică ca „marcă de frontieră” a uriașei stepe din Răsărit în inima Europei a îndeplinit în cursul istoriei pusta maghiară. Spre deosebire de Azerbaiean și Arran, mongolii n-au valorificat însă această virtute a Pannoniei, n-au transformat-o precum precursorii lor huni și unguri în sălaș permanent. Între alte cauze ale abandonului, practic definitiv după retragerea din primăvara anului 1242, este de remarcat distragerea interesului general de pe acest front — inclusiv al tătarilor ulusului Ğuci, proaspăt instalați în stepa kipceacă —, absorbit de o zonă incomparabil mai atractivă economic decît Europa acelei vremi: Levantul. Forțele Hoardei de Aur au fost angrenate pînă în 1260 în efortul colectiv — din care n-au lipsit inițiativele proprii — de cucerire a Orientului musulman, ca apoi, după înființarea Ilhanatului să se consume în aceeași direcție în dispute nesfîrșite cu mongolii din Iran¹¹. Acesta este motivul principal care explică tratamentul diferențiat aplicat de cinghizhanizi celor două capete de pod naturale ale marii stepe euro-asiatice.

Un inconvenient major diminuea însă serios valoarea ținutului transcaucazian, utilizat începînd cu 1232 ca bază militară avansată: suprafața de păscut era prea mică pentru a întreține caii unei mari puteri nomade¹². Îm-

⁸ F. Krause, *Cingis Han. Die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen*, Heidelberg, 1922, p. 304: <1219> *Im Hwarezm werden Abgesandte des Grosskhans ermordet. Es wird eine grosse Expedition beschlossen und der Plan hierfür entworfen, doch das Unternehmen wegen Futtermangel verschoben.*

⁹ B. Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220—1350*, Leiden, 1985, p. 23—25.

¹⁰ *Ibidem*, p. 33—34.

¹¹ Vezi mai jos pe larg, p. 93

¹² Neajuns constatat de Sinor, *Horse ...*, p. 181, și în cazul pusteii ungare; după acest autor, mongolii au fost constrînși să evacueze în 1242 Pannonia, deoarece ea nu putea alimenta durabil masiva concentrare de cai, care i-a secătuit pășunile într-un singur an; afirmația lui Ioan de Plano Carpini (împărtășită de mulți istorici), potrivit căreia retragerea a fost determinată de moartea marelui han Ögödei, este considerată în consecință *blantly inaccurate*.

preună cu calitățile strategice de necontestat ale regiunii, acest „defect” a stat la originea unor decizii de maximă importanță în timpul expansiunii, fiind, totodată, sursa îndepărtată a unor complicații extreme, care au înrăurit imens după 1260 soarta statelor mongole din părțile vestice ale fostului imperiu cinghizhanid.

Acest neajuns a devenit manifest la kuriltaiul din 1234, unde s-a hotărât transpunerea în fapt cu forțele reunite ale tuturor mongolilor a uneia dintre dispozițiile testamentare ale Cinghiz han, anume de intrare în posesie a ulusului celui mai vîrstnic dintre fiii săi, Ğuci, condus în vremea respectivă de Batu han¹³. Conform voinței părintești, moștenitorii primului său născut urmau să stăpînească vastele teritorii din vest „pînă unde ajunge copita calului mongol”¹⁴. Această formulă vagă a creat o situație de drept ambiguă, izvor al unor divergențe intramongole acerbe¹⁵.

Cum forța unei căpetenii nomade era direct proporțională cu dimensiunea pășunilor stăpînite, care, la rîndul ei, regla numărul de cai, este de la sine înțeles de ce Batu, beneficiarul desemnat al primei campanii panmongole spre Apus (1236—1242), și-a așezat ulusul în mijlocul cumanilor din stepa kîpceakă, singurul spațiu în părțile vestice apt să găzduiască o mare putere întemeiată pe economie pastorală¹⁶. Niciodată în toată istoria Hoardei de Aur dreptul patrimonial al familiei Ğucide asupra acestui teritoriu întins nu a fost atacat de nici unul dintre rivalii ei. Cu totul alta a fost situația provinciilor transcaucaziene — în fond tot „teritorii vestice” ca și Kîpceakul! —, unde autoritatea tătarilor nordici a fost contestată vehement de însuși capul împărăției de la Karakorum încă din primii ani de existență a ulusului în stepa cumană¹⁷. Motivele acestui conflict, care a preludat înfruntarea epocală dintre Ğucizi și ilhanizi¹⁸, sînt evidente: regiunea amintită constituia atît pentru nomazii călări din Kîpceak, cît și pentru cei din Mongolia aceeași punte strategică — indispensabilă și unică — spre bogățiile fabuloase ale Orientului islamic.

¹³ Ğuci a murit în 1227, astfel că fiul său Batu a devenit căpetenia ulusului și beneficiarul acestei campanii, în urma căreia a luat ființă Hoarda de Aur, pe care izvoarele orientale au denumit-o în continuare după numele primului moștenitor „ulusul Ğuci”.

¹⁴ Spuler, *Die Mongolen* ..., p. 33.

¹⁵ Ea nu este nici pînă astăzi deplin clarificată istoriografic; vezi competența analiză a stării de drept și de fapt a lui P. Jackson, *The Dissolution of the Mongol Empire*, în „Central Asiatic Journal”, 22, 1978, p. 186—243.

¹⁶ Vezi hotarele și subdiviziunile interne ale Hoardei de Aur la B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223—1502*, Wiesbaden, 1965, p. 25—26; masa de cumani a intrat în componența ulusului mongol și cel mai tîrziu la începutul secolului XIV cei 4 000 de ostași care fuseseră repartizați de Cinghiz han lui Ğuci erau complet asimilați (Allsen, *Mongol Imperialism* ..., p. 60; *Das mongolische Weltreich. Al-Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masalik al-absar fi mamalik al-amsar*. Mit Paraphrase und und Kommentar herausgegeben von K. Lech, Wiesbaden, 1968, p. 141).

¹⁷ Spuler, *Die Goldene Horde* ..., p. 29.

¹⁸ *Cartea lui Marco Polo sau descoperirea lumii*. Text integral, rescris în franceza modernă și comentat de A. T'Serstevens. În românește de T. Filip și Gh. E. Gussi, București, 1972, p. 360, este clară în privința cauzei: „(<...> marea dezbinare s-a iscat (<...> din pricina unei provincii care se află la hotarul amîndurora, deoarece fiecare o voia și nici unul nu se îndura s-o lase celui alt (<...>)”; despre însemnătatea și desfășurarea acestui antagonism în interiorul și în afara lumii mongole, vezi Spuler, *Die Goldene Horde* ..., p. 37 și urm.

Urmărită în manifestări pe harta fizică a Asiei și a Europei, legătura indisolubilă a calului mongol de iarbă verde a pajistilor a fost, așadar, un factor de căpătii, limitativ¹⁹, în desfășurarea concretă a puterii cinghizhanide. Alt element, tot atât de însemnat, anume atracția exercitată de avuțiile sedențarilor, a acționat în sens opus, smulgându-i pe nomazi din mediul lor genuin. Între acești doi poli, care sînt temerii marii dileme a expansiunii mongole, s-a înfăptuit opera lui Cinghiz han și a urmașilor săi.

Din noianul de știri care privesc intențiile și faptele hanilor mongoli se degaja impresia că atașamentul lor față de stepă n-a fost egalat decât de grija, niciodată dezmințită, arătată negustorului și negoțului. Ambele au avut stringența unor necesități vitale.

3. COMERȚUL

Coeziunea unei bande înarmate se bazează pe un contract: membrii grupului oferă căpeteniei „servicii”, acesta din urmă are în schimb obligația să asigure succesul operațiunilor de jaf. Prada, împărțită după reguli variabile între participanți, este răsplata efortului depus și stimulentele fidelității — garant al perpetuării acțiunilor comune. Prestigiul, respectiv puterea conducătorului atîrnă de volumul cîștigului dobîndit de fiecare dintre oamenii săi. De măsura în care căpetenia satisface acest criteriu de performanță depinde numărul și devoțiunea combatanților săi.

Obiectivă și generală, legea *do ut des* străbate imuabil și istoria cinghizhanizilor de la un capăt la altul. Kuriltaiul din 1206 marchează în această privință — ca în atîtea altele — o dată memorabilă: cronica internă relatează amănunțit cit de împărătește i-a răsplătit Cinghiz han pe fiecare dintre tovarășii care i-au stat alături în luptele, mai mult sau mai puțin obscure, de pînă atunci²⁰. Acest act cu valoare exemplară a fost ridicat de fondatorul imperiului la rang de principiu de guvernare, obligatoriu de respectat de toți urmașii săi²¹. Precauția sa era însă de prisos: pericolul ca puterea succesorilor să se destrame îndată ce setea de cîștig a celor care îi serveau nu era satisfăcută a fost un argument mult mai persuasiv decît legămîntul patern.

Problema împlinirii acestei nevoi a fost mereu actuală. Soluția curentă a fost, firește, „războiul, care se hrănește din război”. Într-adevăr, pretutindeni, din China pînă în Europa Centrală și la țarmul Mediteranei, bogățiile jefuite au „hrănit” și au însuflețit elanul combativ al oștilor mongole. Mai mult, pe măsură ce resursele creșteau odată cu progresul cuceririlor, această întreprindere, gîndită și executată la scara intercontinentală, a angrenat în chipul unei avalanșe mijloace materiale gigantice și mase de oameni imense. În mobilizarea acestui potențial uriaș pentru război, cinghizhanizii s-au dovedit maeștri neîntrecuți.

Acțiunile în forța de acaparare a prăzii au avut însă un inconvenient grav chiar pentru invadatori: masacrele și jafurile barbare la care s-au dat peste tot pe unde au trecut au însemnat distrugerea — ades ireversibilă —

¹⁹ Sinor, *Horse ...*, *passim*, trece în revistă o serie de modalități tehnice prin care mongolii au încercat să restrîngă efectele acestui dat obiectiv; reușitele au fost spectaculoase, dar ... limitate.

²⁰ *Geheime Geschichte ...*, p. 136—161.

²¹ În legătură cu una dintre aceste danii, Cinghiz han dispune (*ibidem*, p. 145): *Noch nach langer Zeit, wenn meine Nachkommen auf Unserem Thron sitzen, sollen sie in Gedanken*

a surselor de venit. Repetarea atacurilor în zonele devastate devenea un nonsens, căpeteniile militare fiind nevoite să-și îndrume oamenii în căutarea prăzii spre noi și noi orizonturi. Limite obiective au făcut ca haniii mongoli să nu se poată achita de această sarcină nici continuu în epoca marilor cuceriri și, evident, nici la nesfârșit. Scadența avertismentului adresat lui Cinghizhan de unul dintre sfetnicii săi, potrivit căruia „imperiu a fost creat de pe cal, dar el nu poate fi guvernat de pe cal” era implacabilă²².

Deși mai puțin spectaculos, virtuțile conducătorilor mongoli s-au manifestat cu tărie și în timp de pace. Meritele lor de organizatori pașnici sint cu atât mai remarcabile cu cât problema cronică a asigurării surselor de existență pentru slujbașii lor militari și civili a devenit după încetarea războiului acută. Stabilitatea puterii, susținută de însăși dinamica expansiunii — fenomen comparabil cu echilibrul bicicletei, care se menține doar în mers —, trebuia asigurată cu alte mijloace și în alt mod.

Procesul de conversiune al economiei de război într-un sistem de exploatare rațională a resurselor umane și materiale a început de timpuriu, a fost lung, sinuos și nu a reușit niciodată să înlăture structura fundamental militară a imperiului, respectiv a statelor mongole succesoare. Încă din vremea expansiunii a luat ființă un aparat administrativ, amplificat și perfecționat progresiv. Deservit de un personal preponderent de cultură musulmană sau chineză — mongolii înșiși au rămas cu îndărătnicie fideli meseriei armelor, ocupația lor de bază —, el a fost destinat primordial să colecteze resurse pentru vistieria hanului. Recensământul populației de pe tot cuprinsul imperiului, înfăptuit în scopul impozitării ei din dispoziția marelui han Möngke (1251—1259), constituie expresia cea mai desăvârșită a acestei preocupări stăruitoare²³.

Oricât de eficient ar fi lucrat acest aparat — ceea ce nu a fost decît rareori cazul²⁴ —, sărăcia endemică a contribuabililor rurali și urbani, agravată dramatic de devastările din timpul invaziei și de extorsunile sălbatice care i-au urmat, a fost o realitate dură, cu repercusiuni severe asupra echilibrului între venituri și cheltuieli²⁵. Un neajuns suplimentar în această privință a rezultat din faptul că majoritatea dărilor au fost prin forța lucrurilor efectuate în produse naturale²⁶. Or, tocmai de lichidități și de obiecte prețioase au avut neconținut nevoie haniii — și tocmai de ele au dispus mereu în cantități insuficiente.

an den Grundsatz, dem entsprechend er solche Dienste geleistet hat, meinem Wort nicht zuwiderhandeln.

²² Grousset, *Die Steppenvölker* ..., p. 357.

²³ Cf. Allsen, *Mongol Imperialism* ..., p. 116—143 (cap. 5: *Population Registration*) și 144—188 (cap. 6: *Taxation*).

²⁴ Corupția și abuzurile locale de tot felul au fost moneda curentă (vezi *ibidem*).

²⁵ Spuler, *Die Mongolen* ..., p. 248: *Cingiz Hans und Hülāgūs Züge hatten der finanziellen Kraft der von den Mongolen eroberten Länder ebenso schwere Wunden zugefügt wie zahlreichen anderen Bereichen des öffentlichen Lebens. So war das Ilchan-Reich von vornherein in geldlicher Hinsicht infolge des Mangels an steuerzahlender Bevölkerung auf eine ziemlich schwache Grundlage gestellt, und ein wesentlicher Teil der Bemühungen zur Widerbesiedlung und Urbarmachung des Landes kann nur dem Bestreben zugeschrieben werden, diesem Übelstand abzuweichen*; după constatările comparative ale bine informatului enciclopedist sirian Ibn Fadl Allah al-Umari, situația finanțelor a fost și mai precară în Hoarda de Aur: *Auch verfügt der Khan der Goldenen Horde weder über so hohe Einkünfte und Steuererträge noch über so zahlreiche Städte und Dörfer wie der Herrscher des persischen Mongolenreiches (Das mongolische Weltreich...*, p. 136).

²⁶ Allsen, *Mongol Imperialism* ..., p. 144—188.

În cea mai autentică tradiție „barbară”, aceste valori concentrate au fost — după cum mărturisesc nenumărate izvoare — și pentru suveranii mongoli mijloace de plată preferențiale²⁷. Pe lângă alți „bugetivori” mai mărunți, corpul militar — supraponderal în raport cu baza economică — a fost principalul consumator, veșnic nesățul, al acestor bunuri²⁸. Fie că a fost vorba de imperiul unitar aflat la apogeul puterii sale²⁹, fie de fragmentele rezultate din dezmembrarea sa³⁰, un viciu intern le măcina inexorabil forțele: veniturile hanilor nu țineau pasul cu cheltuielile la care îi obliga condiția lor de suverani. Acest decalaj s-a aflat la obirșia unor crize care au dus statul în pragul falimentului³¹.

În această situație nu poate mira faptul că prin volumul și specificul contribuției sale la un buget bintuit constant de „insuficiență”, negustorul a fost considerat salvator al finanțelor. Ilhanul Ahmad Tākudar (1282—1284) exprima foarte probabil o opinie larg împărtășită de cinghizhanizi: după părerea sa, negustorul nu e nici mai mult, nici mai puțin decât „fundamentul statului”³². Și mai bine plasat datorită întinderii stăpînirilor sale pentru a emite o judecată globală asupra agenților marelui comerț euro-asiatic a fost Timur Lenk. Acest „cuceritor al lumii”, care s-a străduit din răspuțeri, programatic, să reconstituie imperiul mongol, afirma într-o scrisoare adresată lui Carol IV, regele Franței, curînd după victoria de la Ankara (1402) că negustorii sînt cauza prosperității generale și din acest motiv îl invita ca împreună să le ofere protecție³³.

²⁷ Tradiția a supraviețuit și în Ilhanat, unde impactul civilizației persane a fost masiv; astfel, ilhanul Gazan a simțit nevoia să numească doi supraveghetori ai trezoreriei, 1. *für seine Juwelen und sine Kleider* und 2. *für die Staatsgewänder, d. h. für Bestandteile des Staatsschatzes* (Spuler, *Die Mongolen* ..., p. 248—249).

²⁸ Chiar în „pastorală” Hoarda de Aur, trupele, *unzählig viele*, primeau din partea hanului *nur Bargeld* (*Das mongolische Weltreich* ..., p. 144, 147).

²⁹ Aflat în criza de „numeri”, Batu i-a cerut în 1253 marelui han de la Karakorum 10 000 de lingouri de argint ca să cumpere perle; deși îi datora tronul și relațiile lor erau optime, Möngke i-a trimis doar 1 000 împreună cu sfaturi de cumpărare (Allsen, *Mongol Imperialism* ..., p. 58).

³⁰ De pildă în Hoarda de Aur, ajunsă în timpul domniei hanului Özbek (1313—1341) în faza maximei ei dezvoltări; despre acest suveran *gucid*, al-Umari declara: *Seinen Untertanen und allen Reisenden gegenüber zeigt er sich leutselig, geht jedoch mit Geschenken nicht sehr freigebig um, da hierzu, selbst wenn er es wollte, die Einnahmen des Landes nicht ausreichen* (*Das mongolische Weltreich* ..., p. 137).

³¹ Semnificativă în această privință a fost introducerea bancnotelor de hîrtie în scopul redresării situației financiare dezastruoase a Ilhanatului: *Nach der Einführung der Scheine S ptember/Okttober 1294 war alles Gold und Silber bei Todesstrafe ablieferungspflichtig*; această măsură forțată de umplere a trezoreriei a avut urmări diametral opuse celor scontate, *intrucit führte sogleich zu einem vollkommenen wirtschaftlichen Zusammenbruch*; reformele ilhanului Gazan (1295—1304), făcute pe alte baze, au stăvilit doar o bucată de vreme declinul statului mongol din Iran, succesorii săi fiind incapabili pînă la prăbușirea finală (1335) să înlăture sau măcar să reducă izvorul tuturor relelor: *Trotz Gazans Massnahmen zur Hebung der Steuer- und Finanzkraft waren schon unter Ölgäiti die Ausgaben für die Heere wieder höher als die Einnahmen. Unter Abu Sa'id (m. 1335) haben sich die Verhältnisse sicher nicht gebessert* (Spuler, *Die Mongolen* ..., p. 252, 249); cauzele economice ale decăderii vertiginoase a Hoardei de Aur începînd cu ultimii ani ai secolului XIV sînt cel puțin tot atît de evidente (vezi mai jos, p. 99).

³² Spuler, *Die Mongolen* ..., p. 357.

³³ E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, vol. I, Paris, 1848, p. (CXVII): *Oportet praelere mercatores vestros ad has partes mitti, ut quemadmodum illis honorem haberi et reverentiam curabimus, ita quoque mercatores nostri ad illas partes comeent, et illis honor ac reverentia habeatur, nec quisquam vim aut augmentum eis faciat, quia mundus per mercatores prosperatur.*

Conduita emirului din Samarkand față de această categorie profesională nu era deloc o inovație în materie: înaintașii săi mongoli au marcat prin aceeași atitudine proteguitoare — aflată în contrast izbitor cu barbariile lor fără seamăn — una dintre cele mai luminoase pagini istorice. Cele mai diverse izvoare prezintă, deplin concordant, această predispoziție care i-a caracterizat pe toți hani, de la atotputernicii capi ai împărăției până la cei mai umili dintre potențaii locali din perioada târzie³⁴. Nici un efort nu a fost cruțat pentru a încuraja în fel și chip activitatea comercială: de la accesul neîngrădit al străinilor în aria lor de dominație³⁵ până la asigurarea securității călătorilor, a infrastructurii trebuitoare transportului (drumuri, posibilități de cazare etc.) și a unui regim de taxare convenabil — orice mijloc în măsură să intensifice traficul de mărfuri a fost socotit bun³⁶. Dezvoltarea vertiginoasă, de o amploare singulară în evul mediu, a comerțului transcontinental a încununat stăruința hanilor mongoli. Contribuția lor la propășirea economiei mondiale pe această cale este de netăgăduit. Performanța istorică realizată de cinghizhanizi în acest context este însă mult mai cuprinzătoare. Ea rezidă în permeabilitatea extraordinară pe care au conferit-o unui spațiu enorm: oameni din cele mai variate zone culturale, izolate până atunci, au intrat pentru prima oară în contact, s-au cunoscut reciproc, au schimbat valori materiale și spirituale.

Imboldul comercial al acestei opere grandioase ține de domeniul evidenței. Dimensiunea realizărilor este la rindul ei un indiciu al intensității constrîngerii economice care i-a silit pe hani să lucreze totdeauna și peste tot în favoarea negustorilor. Pentru a evalua însă exact gradul de dependență a unuia sau altuia dintre cinghizhanizi de beneficiul realizat din exploatarea comerțului este nevoie ca ponderea sa relativă să fie stabilită în balanța de venituri și cheltuieli. Din păcate, asemenea estimări sînt imposibile, deoarece informațiile de ordin cantitativ nu oferă nici măcar excepțional posibilitatea

³⁴ Consensusul surselor este un loc comun în istoriografia domeniului; vezi, între alții, Spuler, *Die Goldene Horde* ..., p. 388 (considerații cu valoare generală) și B. D. Grecov — A. I. Iacubovski, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 62—64, cu privire specială asupra ulusului Ġuci; chiar atunci cînd s-au războit cu negustorii, atitudinea hanilor nu a fost principial ostilă comerțului; exemplul agresiunii tătarilor lui Ġani Beg han la mijlocul secolului XIV împotriva genovezilor și venețienilor din Caffa și Tana — unul dintre cele mai mari și mai reprezentative conflicte de acest gen — este edificator în acest sens: hanul nu a urmărit în fond distrugerea comerțului, ci o cotă sporită din profitul pe care îl împărțea cu negustorii italieni; prin proclamarea autonomiei Caffei, veniturile sale riscuau să cunoască o diminuare substanțială (cf. Ș. Papacostea, «*Quod non irtur ad Tanam*». *Un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle*, in „Revue des études sud-est européennes”, 17, 1979, 2, p. 201—207).

³⁵ Deosebirea este fundamentală față de practica obișnuită de pildă în Bizanț și în țările islamice, unde pătrunderea străinilor era limitată sau total interzisă; prolabil în tre alți factori care i-au determinat pe suveranii cinghizhanizi să procedeze astfel se număra și nevoia de a apela la serviciile negustorilor alogeni, întrucît dintre mongoli nu s-a dezvoltat nici măcar embrionar o „burghezie comercială” pe care statul să aibe interesul s-o protejeze de concurenți străini (cum a fost cazul în țările mai înainte amintite).

³⁶ Desigur, setul de măsuri stimulative nu se rezuma doar la cele arhicunoscute înșirate aici; reflexe ale acestui interes se găsesc și în sectoare care aparent n-au nici o legătură cu această ramură de activitate, cum a fost de exemplu politica confesională a diverșilor hani mongoli; pentru evaluări ale gradului în care problematica comercială a influențat marile decizii ale politicii externe a cinghizhanizilor, vezi mai jos, p.

unui astfel de calcul³⁷. Fără a putea fi generalizat excesiv, dar nici socotit ca unicat în lumea mongolă, cazul Hoardei de Aur aruncă lumini suplimentare asupra relației han-negustor.

Eventuala impresie, lăsată de mărturii indubitabile privitoare la modul de viață pastoral al majorității populației, că în ulusul Ġuci a continuat în toate privințele traiul strămoșilor mongoli și cumani este înșelătoare. Cea dintii deosebire, din care s-au tras atâtea altele, este că începînd cu anul 1242 locuitorii stepei kîpceake au viețuit într-un stat, care a excelat cîteva decenii prin ordine și centralism riguros. Ca orice stat însă, și Hoarda de Aur a fost „o afacere costisitoare”. Or, handicapul congenital, care a ipotecat destinul tuturor organismelor statale mongole, a fost mai grav în ulusul Ġuci decît aiurea, întrucît resursele materiale — în special bani și obiecte de preț —, indispensabile pentru întreținerea acestei mari puteri, au fost în stepă mai reduse decît în ținuturile sedentarelor căzute în stăpînire tătară³⁸. Oricît s-au nevoit hanii din Kîpceak să stoarcă pe vasali și pe proprii lor supuși³⁹, economia extensivă a fost o temelie mult prea șubredă pentru a susține adecvat eșafodajul atît de apăsător al puterii lor.

Renumerele pe care l-au dobîndit — pe bună dreptate — suveranii Hoardei de Aur ca protectori și promotori ai marelui comerț interncontinental⁴⁰ a fost dictat de această fatalitate. Rezultatele cu care a fost combătută infirmitatea structurală a economiei ulusului Ġuci — o prezență nelipsită încă de la înființarea acestui stat⁴¹ — au fost remarcabile. „Pacea mongolă” nu a condus numai la intensificarea schimbului tradițional de mărfuri pe axa nord-sud; stăpînitorilor tătari din Kîpceak le revine și meritul de a fi conectat Hoarda de Aur printr-o rută proprie, dezvoltată sub oblăduirea lor, la traficul comercial care lega China și Asia Centrală de lumea mediteraneano-pontică⁴².

Aceste conexiuni, realizate prin cooperarea reciproc avantajoasă dintre han și negustor, dovedesc că Hoarda de Aur n-a fost niciodată, în ciuda aparențelor, autarchică. Dimpotrivă, ea a depins vital de pulsațiile arterelor

³⁷ Și în Ilhanat, unde birocrăția persană a produs documente cu caracter economic în cantități mari, pierderile înregistrate în decursul timpului fac astăzi cu neputință astfel de reconstituiri (cf. Spuler, *Die Mongolen* ..., p. 250); în ulusul Ġuci, unde scrisul — în bună tradiție nomadă — nu s-a bucurat nicicînd de prețuire, sărăcia informației interne este cvasiabsolută.

³⁸ Vezi mai sus notele 25, 27, 28, 29, 30.

³⁹ Duritatea fiscalității în Hoarda de Aur este concludentă în această privință; ea l-a impresionat ca fapt neobișnuit și excesiv pe un negustor sirian care a vizitat Hoarda de Aur în timpul maximei ei afirmări, coincidentă cu domnia hanului Ōzbek (1313—1341); mărturia sa a fost înregistrată de compatriotul său al-Umari (*Das mongolische Weltreich* ..., p. 140): *Die gesamte Bevölkerung ist dem Herrscher des Landes steuerpflichtig. Mitunter fordert man auch in einem schlechten Jahr, da Seuchen die Herden heimsuchten, starker Schnee fiel und strenger Frost herrschte, die Abgaben ein, so dass die Leute, um sie entrichten zu können, ihre Kinder verkaufen*; după cum se vede, hanul pretindea de la nomazi tot bani — încă un semn al dificultăților financiare cărora trebuia să le facă față; este de asemenea de remarcat modalitatea indirectă prin care bugetul statului obținea numerar de pe urma unui articol de export dintre cele mai însemnate: sclavii.

⁴⁰ O veritabilă tradiție în acest sens au inaugurat cei dintii hani, Batu și Berke (m. 1266) (cf. mai sus nota 34).

⁴¹ Vezi mai sus nota 29.

⁴² Pentru contextul în care a luat ființă acest mare drum, vezi V. Ciociltan, *Geneza politicii pontice a Hoardei de Aur*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, 28, 1991, p. 81—101.

comerțului euro-asiatic. Poate aici mai mult decât în alte părți dominate de cinghizhanizi, negustorul și-a binemeritat titlul onorific de „fundament al statului”.

Dependența atât de strictă a puterii de comerț conținea însă un pericol grav. A fost anume suficient ca, în cursul campaniei din 1395/96 împotriva hanului Toktamîș, Timur Lenk să distrugă centrele comerciale și să paralizaze în consecință activitatea comercială din Kîpceak pentru a declanșa agonia și apoi sfîrșitul (circa 1430) statului ğucid.

Mai concludentă în privința simbiozei dintre han și negustor este formula existențială a hanatelor reieșite din descompunerea marii puteri. Rămășițele statale ale tătarilor din Kîpceak au supraviețuit nu în nesfîrșita stepă — cum ușor s-ar putea crede —, ci doar în preajma unor mari centre ale comerțului. Numele însele ale acestor hanate, Krim, Astrahan și Kazan sînt edificatoare. Ele au fost adevărate „rezervații comerciale” cu înfățișare insulară în peisajul înconjurător.

Chiar dacă prin stringența dependenței puterii de negoț cazul Hoardei de Aur nu este neapărat reprezentativ, fondul problemei a fost în proporții diferite comun tuturor statelor mongole. Surprinzător este faptul că această condiționare nu a fost apanajul exclusiv al fazelor staționare, ci s-a manifestat viguros și în timpul expansiunii, cînd prada ar fi trebuit — teoretic cel puțin — să-i dispenseze pe hani de grija cultivării comerțului ca sursă de venit. Mai ciudată încă este constatarea că problematica comercială a influențat — unele izvoare impun verbe mai răspicate ca „motivată” sau chiar „dictată” — hotărîri cruciale în epoca cuceririlor.

În această ordine de idei, nu încapă nici o îndoială că impulsul original al expansiunii vestică — începută în 1218 la Otrar în Asia Centrală și sfîrșită în 1260 la Ain Ğalut în Palestina — a fost comercial. Astfel, mesajul de răspuns al lui Cinghiz han la solia șahului Mohamed II al Horezmului oferă o probă textuală de împletire intimă a țelurilor expansioniste cu cele comerciale: „Dacă socotiți potrivit să acordăm fiecare de partea noastră un acces facil negustorilor din țările noastre vom fi cu toții avantajați și fiecare își va afla profitul său; <...> consider de datoria mea să stabilesc relații de prietenie cu dumneavoastră, care îmi sînteți tot atât de drag ca cel mai iubit dintre fiii mei”⁴³. „Fiu”, cu înțelesul de „vasal”, indica limpede pretenția de suzeranitate a hanului mongol pe care șahul a respins-o printr-un act tot atât de categoric: ambasadorii, de profesie negustori, au fost masacrați în 1218 în Otrar, oraș de frontieră pe fluviul Sîr Darya⁴⁴. Pentru răzbunarea negustorilor asasinați, Cinghiz han a făcut să curgă „torente de sînge curat și minia lui a dus la ruina și depopularea pămîntului”⁴⁵.

Luată *ad litteram*, motivația exclusiv comercială a campaniilor vestică este, desigur, exagerată. Însemnătatea ei ca factor de primă mărime în elaborare și executarea programului expansiv în această direcție nu poate fi

⁴³ Mohammed en-Nesawi, *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Khwarezm*, traduit de l'arabe par O. Houdas, vol. II, Paris, 1895, p. 57—58.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 58—60; comentarii la W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Londra, 1928, p. 399—400, G. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 197, și I. P. Petrușevski, *Pohod mongol'skikh vojsk v Srednjuju Aziju v 1219—1224 gg. i ego posledstviia*, în vol. *Tataro-mongoly v Azii i v Evrope. Sbornik statej*, Moseova, 1977, p. 110—118.

⁴⁵ Mohammed en-Nesawi, *Histoire ...*, p. 60.

însă negată. Veracitatea episodului de la Otrar este consolidată de mărturii care atestă calități uimitoare ale acestui mare barbar, precum interesul⁴⁶, competența⁴⁷ și aria de cuprindere geografică⁴⁸ a probelelor comerțului euroasiatic.

Impresionantă și semnificativă pentru desfășurarea puterii mongole a fost promptitudinea cu care marii negustori din Asia Centrală și din Orientul Mijlociu au îmbrățișat cauza cinghizhanidă. Încă din vremea când la curtea hanului se croiau doar proiecte grandioase, ei au devenit — riscând consecințele previzibile ale trădării șahului Mohamed, suveranul lor legiuit⁴⁹ — partizanii necondiționați ai imperiului mondial. Aportul lor la edificarea acestuia a fost neprețuit⁵⁰.

Apreciată prin prisma intereselor de breaslă, opțiunea oamenilor de afaceri a fost cât se poate de normală. Gîndind în categorii ecumenice ca și mandatarul „Cerulei Etern”, ei au sprijinit pe acela dintre rivali care prin mijloace și voință era mai bine plasat pentru a înfăptui visul de totdeauna al negustorilor: o lume fără frontiere... vama. Proaspăt aureolat de cucerirea Chinei de Nord — piața nesecată pentru tot Orientul —, Cinghiz han a întrunit fără dificultăți sufragiile clarvăzătorilor agenți ai marelui comerț, care-și doreau un stăpîn capabil să le garanteze libertăți și siguranță pe toată întinderea nesfîrșită a viitoarei sale împărății.

Intocmite cu participarea acestor experți, planurile strategice ale expansiunii în Vest vădesc o cunoaștere exactă a geografiei fizice și economice a Orientului musulman⁵¹. Drumul mătășii — străvechea cale pe care se înșiruiau din China pînă pe coasta Mediteranei cele mai bogate și mai vestite

⁴⁶ În ajunul plecării caravanei care ducea mesajul adresat șahului Mohamed, Cinghiz han i-a îndemnat pe fiii și pe membrii anturajului său să înzestreze fiecare pe negustori cu lingouri de aur și argint pentru ca aceștia să dispună de capital, fructificabil cu mare profit în ținuturi îndepărtate (*The History of the World-Conqueror by Ata-Malik Juvaini*. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, vol. I, Manchester, 1938, p. 78; vezi și Barthold, *Turkestan* ..., p. 396).

⁴⁷ Iritat peste măsură de prețurile cerute pentru mărfurile aduse de solii șahului deoarece se bazau pe presupunerea că barbarul nu cunoaște cursul pieței, Cinghiz han a înfățișat negustorilor comorile din vistieria sa și le-a demonstrat concret că este familiarizat cu acest capitol al marelui comerț; negustorii, „rușinați”, și-au moderat pretențiile (*The History of the World Conqueror* ..., I, p. 78—79); detaliatele reglementări ale „codului de legi” cinghizhanid (*yasa*) privitoare la regimul creditului comercial atesta și mai elocvent „cultura comercială” a acestei căpetenii ieșită de curînd din lumea „primitivă” a stepei (cf. G. Vernadski, *The Mongols and Russia*, vol. III din *A History of Russia*, New Haven — Londra, 1953, p. 107).

⁴⁸ Între fruntașii delegației care a făcut schimbul de mesaje între Cinghiz han și șahul Mohamed se număra, alături de alți negustori din marile așezări meșteșugărești și comerciale ale Asiei Centrale (Buhara, Otrar, Herat) și *al-Hammal al-Maaghî*, adică din Meragha, capitala îndepărtată-lui Azerbaigean (M. en-Nesawi, *Histoire* ..., II, p. 59); cum prin natura „mişcătoare” a profesiei lor, negustorii erau principalii purtători de informații este foarte probabil ca hanul mongol să-și fi completat și cu ajutorul lui Hammal cunoștințele generale și cele speciale referitoare la situația comerțului în Orientul Mijlociu.

⁴⁹ Negustorii musulmani reveniți la Otrar după ce îl vizitaseră pe han în China sau în Mongolia au fost executați ca spioni și agenți diversioniști în serviciul mongolilor; în contextul prezentat de cronicar, această acuzație este cât se poate de verosimilă.

⁵⁰ Cîteva dintre aceste contribuții, realizate cu vorba și cu fapta, amintește Barthold, *Turkestan* ..., p. 407.

⁵¹ *Ibidem*; grație negustorilor, *the strategic plans of Chingiz-Khan and their brilliant execution prove that the geographical conditions were well known to him*.

cetăți ale Asiei⁵² — nu a putut scăpa atenției cuceritorilor, obișnuiți să „vadă” la scară continentală. Răsplătind eforturile pe măsura înaintării victorioase, el a canalizat inevitabil energiile mongolilor spre o țintă la înălțimea aspirației de dominație universală și a vocației de protectori unici ai comerțului mondial: Semiluna Roditoare. Cucerirea ei însemna interceptarea punctelor continentale — Irak, Siria, Egipt — ale schimbului de mărfuri între Oceanul Indian și Marea Mediterană⁵³.

Cernute cu grija, faptele stau mărturie că drumul mătăsii a fost adăvărata axă a expansiunii vestice, iar Semiluna Roditoare obiectivul ei final, niciodată realizat⁵⁴. Dacă între Otrar (1218) și Ain Ġalut (1260) cinghizhanizii s-au abătut în lungi ocoluri de la marea cale a negustorilor a fost pentru a-și hrăni caii. Pe cit de legați de pășunile din Nord, pe atît de atrași de bogățiile din Sud, mongolii medievali au trăit în forme de maximă împlinire dilema eternă a tuturor nomazilor.

MIGRANTS ET SÉDENTAIRES: LE CAS MONGOL

Résumé

L'article présente les données fondamentales du rapport entre le „pâturage” et le commerce intercontinental dans la politique des dirigeants de l'empire mongol. L'évolution du monde mongol, depuis l'union des tribus jusqu'à l'empire universel a engendré deux réalités contradictoires auxquelles les dirigeants mongols ont été obligés de trouver des solutions valables. Monde de la steppe par sa vocation originaire, la société mongole s'est adaptée nécessairement à l'une des fonctions essentielles des sociétés sédentaires: le commerce intercontinental.

⁵² Vezi A. Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910; H. W. Haussig, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit*, Darmstadt, 1983; idem, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*, Darmstadt, 1988.

⁵³ Văzută din ... satelit, această fișie de pământ apare în secolele XIII și XIV ca un teritoriu asaltat simultan de cruciați din vest și de mongoli din est; valoare economică unică a regiunii a fost cu siguranță principalul resort al acestui tumult general (cf. A. S. Ehrenkreuz, *Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century*, in vol. *The Islamic Middle East, 700—1900: Studies in Economic and Social History*, ed. by A. L. Udovitch, Princeton, New Jersey, 1981, p. 335—345).

⁵⁴ Vezi admirabila schiță geopolitică a Ilhanatului realizată de Spuler, *Die Mongolen...*, p. 54—55, care evidențiază faptul că și după dezmembrarea imperiului aceste atracții au orientat durabil politica externă a statelor succesoare, inclusiv a celor din stepă; în mod curios însă, savantul german constată în substratul acestor tendințe un impuls pur de *Machtpolitik*, fără să acorde nici cea mai mică atenție componentei comerciale ca factor mobilizator.

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

ION I. C. BRĂTIANU, STATELE UNITE ȘI NOUL FRONT POLITICO-DIPLOMATIC, 1917 – 1919

ION STANCIU

Pentru Ion I. C. Brătianu, principalul arhitect al acțiunii de reîntregire națională a României prin participarea la războiul general izbucnit în 1914, chestiunea relațiilor cu Statele Unite a devenit, începând din 1917, un capitol distinct și important al politicii externe a țării. Modul în care el a abordat aceste relații, în contextul general, în perioadele în care a răspuns direct de orientarea politicii externe a României, ne dezvăluie, de fapt, o latură puțin cunoscută dar foarte interesantă a activității și personalității lui Ion I. C. Brătianu. Ea întregeste imaginea noastră despre personalitatea sa, reținându-ne o dată mai mult atenția asupra prezenței sale covârșitoare în istoria națională.

Ceea ce a conferit un caracter distinct relațiilor cu Statele Unite, din chiar momentul intrării acestei mari puteri transatlantice, în primăvara anului 1917, în rindul beligeranților, a ținut de însăși surpriza pe care a produs-o declarația de război adresată de Washington Berlinului. Ea intervenea după o evoluție politică în care posibilitatea reală a angajării militare a S.U.A. de partea Antantei nu se întrevăzuse deloc, trezind cel mult speranțe vagi și unele anticipații prea îndrăznețe pentru estimările comune. În asemenea condiții, intervenția Statelor Unite a produs desigur o modificare majoră în datele esențiale ale ecuației militare, economice și politice a primului război mondial.

Îndelungata tradiție izolaționistă a Statelor Unite făcuse ca pînă atunci relațiile româno-americane să nu fie prea consistente iar abandonarea acestei tradiții trezea acum și în România, greu încercată în urma campaniei militare din iarna lui 1916–1917, mari speranțe, ca de altfel și în cazul celorlalți aliați. Victoria finală asupra puterilor centrale părea mai sigură și mai ales mai apropiată, situație ce îndreptătea atenția deosebită pe care guvernul român, aflat în retragere la Iași, avea să o arate imediat noului aliat.

Pe cît de mari erau aceste speranțe, care fortificau și ele moralul românilor angajați în pregătirea planurilor campaniei militare prevăzute pentru vara lui 1917, pe atît de numeroase erau însă și primele semne de întrebare ridicate de viitoarele raporturi cu Washington-ul.

Statele Unite declaraseră război, la 6 aprilie 1917, numai Germaniei nu și aliaților acesteia; mai mult, Washington-ul intrase în război fără a face vreo precizare asupra modalităților de cooperare economică și militară cu Antanta; președintele Wilson acționase, de asemenea, fără a stabili nici un angajament politic cu Antanta, preferînd, evident, o poziție mai detașată față de aceasta și aliații ei, poziție vag definită în declarația americană de război, unde Statele Unite se considerau drept o putere „asociată” Antantei.

Toate aceste întrebări legate de armonizarea intereselor politice, economice și militare cu Statele Unite cereau desigur un răspuns favorabil care putea fi dat numai pe parcurs și nu fără eforturi suplimentare. Cu cît avea să se ajungă mai repede la găsirea acestor răspunsuri cu atît avea să fie mai bine, căci pe cît de mari erau speranțele generate de contribuția Statelor Unite la victorie pe atît de important se anunța și rolul factorului american la viitoarea conferință finală de pace, unde România nădăjduia să-și vadă asigurată împlinirea aspirațiilor sale de întregire națională.

Pentru Ion I. C. Brătianu, în primul rînd, această situație echivala însă, se poate spune, cu un nou front deschis diplomației românești. Era un front neprevăzut și nedorit, căci se punea problema delicată, neliniștitoare chiar, a redeschiderii chestiunii revendicărilor politico-teritoriale naționale de această dată cu Statele Unite, revendicări a căror recunoaștere în textul tratatului secret încheiat în august 1916 cu Antanta nu se obținuse nici ea, cum se știe, fără mari eforturi diplomatice.

În condițiile existente, îndoielile ce vor fi existat la Iași privind cum și cînd avea să se lămurească atitudinea Statelor Unite față de aspirațiile naționale românești și față de nevoile României legate de continuarea luptei cu centralii nu au afectat vizibil atn osfera

plină de speranțe în care opinia publică românească a recepționat vestea legată de intervenția SUA în război. Statele Unite erau privite drept un campion al dreptului, un protector al micilor națiuni, o putere profund ostilă militarismului german, cum se arătaseră de altfel încă din cursul anilor 1915 și 1916. În ton cu această percepție, Ion I. C. Brătianu a și întreprins cu prudență primele sondaje, la Washington, urmărind realizarea unei alinieri de principiu mai întâi. A făcut-o prin telegrama oficială adresată secretarului de stat al SUA, Robert Lansing, la 15 aprilie 1917, prin care observa că „în momentul istoric în care Lumea Nouă se asociază Lumii Vechi, România, neclintită în mijlocul frământării, își trimite plină de credință salutul frățesc marii republici americane”. După care premierul român ataca frontal chestiunea scopurilor urmărite de România prin lupta sa, arătând că sacrificiile ei erau făcute pentru marea cauză ce „va aduce emanciparea românilor, care în Austria și Ungaria sînt încă sub jug străin”, ceea ce motiva și speranța „în prietenia durabilă a marii dumnea noastră democrații”.

Răspunsul secretarului de stat Lausing, dat printr-o telegramă din 25 aprilie, nu aducea însă lămurire dorită în privința atitudinii față de aspirațiile naționale românești, cum de altfel nu lămuria acest lucru nici răspunsul președintelui Wilson la telegrama regelui Ferdinand. În cel mai vag limbaj se vorbea doar de dorința SUA de a lupta alături de celelalte puteri „pentru salvarea umanității”. Ca urmare, la 5 iunie 1917 Ion I. C. Brătianu a cerut la Washington, prin legația americană din Iași, ca în orice caz România să nu fie uitată în viitoarele mesaje ale președintelui Wilson.

Discursul prezidențial din 15 iunie 1917 nu a conținut însă nici o referire la cauza națională a românilor, lucru explicabil dacă ținem cont de faptul că Washington-ul nu declarase război Austro-Ungariei și spera de fapt să realizeze, cu mijloace diplomatice, o breșă între Viena și Berlin.

În așteptarea unei schimbări în atitudinea Statelor Unite în chestiunea Austro-Ungariei, guvernul din Iași, condus de Ion I. C. Brătianu, a continuat și în lunile următoare să sondeze vederile Washington-ului, insistînd cu lămuriri și informații asupra cauzei naționale românești. Acest lucru s-a urîrît atît prin trimiterea peste ocean a unei delegații patriotice, compuse din românii ardeleni Vasile Stoica, V. Lucaciu și preotul Ion Moța, misiune ce avea să ajungă la destinație în iulie 1917, cît și prin urgentarea trimiterii unui ministru plenipotențiar la o legație ce în sfîrșit trebuia să se deschidă la Washington. Ion I. C. Brătianu a desemnat în acest din urmă post pe Constantin Angelescu, persoană de încredere în cercurile guvernamentale din Iași. Misiunea patriotică nu și-a atins însă obiectivele, exceptînd pe acela al lansării unei campanii de propagandă românească în SUA, căci poziția de principiu a Washington-ului era de a nu încuraja nici o mișcare de destrămare a Austro-Ungariei din interior; mesajul politic transmis prin Constantin Angelescu avea să întîrzie și el pe drum multe luni de zile, deoarece purtătorul lui n-a ajuns la post pînă în ianuarie 1918.

Între timp, guvernul Ion I. C. Brătianu a încercat să grăbească măcar decizia Washington-ului de a acorda României o asistență financiară pe potriua marilor promisiuni făcute inițial. Contactul s-a ținut îndeosebi prin legația americană din Iași, dar situația politică și militară nesigură din Rusia nu a fost de natură să asigure încrederea necesară părții americane pentru a oferi României un împrumut substanțial.

Abia cu ocazia sosirii la Iași, la 3 iulie 1917, a generalului Hugh Scott, șeful statului major american, în fruntea unei misiuni militare de informare ce avea să rămînă doar pentru o zi în Moldova, s-a putut realiza, de fapt, un contact direct mai bun.

Oficialitățile române, în frunte cu regele Ferdinand, au avut atunci prilejul de a explica în ce constau așteptările României de la Statele Unite, mai ales pe linia sprijinirii materiale și financiare a efortului militar al armatei române, care tocmai aștepta cu înfrigurare declanșarea campaniei împotriva centralilor, vizînd eliberarea Munteniei. Scott, care nu avea înputernicirea să discute chestiuni politice, a încurajat doar speranțele într-un generos sprijin material iar între celelalte întrevederi, întîlnirea sa cu Ion I. C. Brătianu a fost evident cea mai rodnică. Premierul român i-a transmis cu această ocazie un mesaj de încredere în viitorul relațiilor româno-americane, l-a convins de hotărîrea României de a lupta, ca și aceea de a se democratiza. Scott a acceptat totuși să preia de la Ion I. C. Brătianu și să transmită și informații politice privind aspirațiile teritoriale ale României ca și promisiuni explicite de rezolvare a chestiunii drepturilor cetățenești ale populației evreiești. Chestiunea respectiva, a carei însemnătate în relațiile cu Statele Unite guvernele României o sesizaseră încă înainte de 1877, urma să capete în viitoarea Românie întregită o soluție care să elimine orice motiv de suspiciune din partea Washington-ului. Generalul Scott căpăta în schimb convingerea că România merita un sprijin material și financiar capabil să pună în valoare capacitatea militară și moralul deosebit al armatei române pe frontul de est. Evoluția de pe acest front în lunile iulie-septembrie 1917 a confirmat, de altfel, constatările generalului Scott. Din păcate însă, desfășurarea rapidă a evenimentelor militare, în bună măsură datorită

faptului că trupele ruse bolșevizate au abandonat rezistența, lăsând armata română descoperită în fața austro-germanilor, au condus, cum bine se știe, la înrăutățirea bruscă a situației militaro-politice a României mai înainte ca ajutorul Statelor Unite să poată deveni efectiv și eficient.

Împrumutul mult așteptat, din cauza ezitărilor Washington-ului și complicității proces de coordonare financiară interaliată, s-a redus până la urmă la numai 5 milioane \$. Eliberarea sumei s-a produs și ea mult prea târziu, la 21 decembrie 1917, adică atunci când Ion I. C. Brătianu ajunsese deja la convingerea că nu se mai puteau anima discuțiile de pace cu austro-germanii fără a se crea o situație primejdioasă pentru România, cită vreme la Brest-Litovsk guvernul comunist al Rusiei intrase în asemenea discuții cu centralii. Un motiv în plus să acționeze astfel fusese pentru Ion I. C. Brătianu și dezamăgirea produsă de conținutul mesajului prin care, la 4 decembrie 1917, președintele Wilson declarase război Austro-Ungariei. Din textul acesteia nu reieșea nimic de genul unei acceptări a obligațiilor aflate decurgând din tratatul semnat cu România în 1916 și nimic încurajator pentru România în general, căci președintele Statelor Unite sublinia că Statele Unite nu doreau „în nici un fel a slăbi sau reorganiza Imperiul Austro-Ungar”, privit la Washington, în continuare, doar ca o victimă a Germaniei.

Faimosul program de pace în 14 puncte lansat apoi de președintele Wilson la 7 ianuarie 1918 nu a redus ci a adâncit dezamăgirea lui Ion I. C. Brătianu. El era acum convins că poziția sa, bazată pe aranjamentele politico-militare ale Antantei, „nu mai putea fi menținută”. Statele Unite promiteau numai o „evacuare” a trupelor de invazie austro-germane din România (punctul 11) iar popoarelor asuprite din Austro-Ungaria, la punctul 11, doar o „șansă de dezvoltare autonomă”.

În aceste condiții, sub presiunea evoluției ostile și imprevizibile a Rusiei bolșevice pe de o parte, dar, cum se desprinde din numeroase mărturii, dezamăgit profund și de aliații care abandonau pe față obligațiunile luate prin tratatul din 1916, în vreme ce Statele Unite nici nu recunoșteau existența acestuia, Ion I. C. Brătianu a trecut guvernarea sa, la 8 februarie 1918, generalului Averescu. Misiunea sa era de a obține din partea centralilor condiții de pace acceptabile supraviețuirii statului român, ceea ce, până la urmă, a realizat Alexandru Marghiloman prin semnarea păcii dictate de germani, la București, la 7 mai 1918.

La revenirea lui Ion I. C. Brătianu în fruntea guvernului țării, la 12 decembrie 1918 (stil nou) condițiile erau cu totul diferite, suferind o schimbare radicală în bine. România întregită era deja o realitate, mulțumită sacrificiilor și hotărârii românilor nu numai de peste Carpați dar și din Basarabia și Bucovina care, în numele dreptului la autodeterminare, se pronunțaseră pentru unirea cu Vechea Românie. Intervenise între timp o schimbare totală și în atitudinea Statelor Unite față de cauza națională a românilor. Nu numai că în primăvara și vara lui 1918 guvernul american trecuse la reconsiderarea pozițiilor față de Austro-Ungaria și la recunoașterea de principiu a dreptului la autodeterminare a tuturor popoarelor din Imperiul austro-ungar. Printr-o declarație oficială, la 6 noiembrie 1918 Departamentul de stat al SUA recunoscuse expres acest drept românilor „de pretutindeni” adăugând că guvernul american „nu va neglija să-și întrebuițeze la timpul potrivit influența sa ca justele drepturi politice și teritoriale ale neamului românesc să fie obținute și asigurate față de orice năvălire străină”.

Declarația era deopotrivă generoasă în promisiuni și vagă în termeni, dar pe baza ei Ion I. C. Brătianu trebuia să clădească viitoarele relații cu Statele Unite inclusiv în perspectiva mult așteptatei conferințe de pace unde aveau să se consfințească granițele și drepturile României Mari. Brătianu, care avea să se afle, cum se știe, în fruntea delegației române, a abordat negocierile cu convingerea că, în confruntarea sa cu „noua diplomație”, al cărui ton îl dădea la conferință președintele Wilson, nu trebuia să abandoneze, în principiu și în conținut, tratatul semnat cu aliații în 1916, chiar dacă acum asupra lui se păstra tăcerea, fiind pus în categoria tratatelor secrete, repudiate. Socotind acest tratat ca pe o expresie a recunoașterii aspirațiilor politico-teritoriale bazate pe dreptul la autodeterminare, Ion I. C. Brătianu spera să impună respectarea obligațiilor incluse în el, pentru a evita astfel o rediscuțare a acestora sub semnul unor interese conjuncturale. În acest sens, opoziția Statelor Unite la invocarea tratatului era din capul locului previzibilă, dar Ion I. C. Brătianu declarase deja că pleca de la premiza wilsoniană că „soluțiile se nasc din natura însăși și din circumstanțele războiului” și, de fapt, „chestiunea românilor s-a impus prin însăși natura sa în ziua în care principiile de justiție, independență și de libertate a popoarelor au fost proclamate”, atît de aliați cît și de către Statele Unite. Tratatul din 1916, în viziunea sa, se încadra deci în termenii wilsoniani, în spațiul „circumstanțelor războiului”, căci prin el, aliații s-au angajat să asigure românilor unitatea lor națională. Devenită între timp realitate, aceasta trebuia numai reușcută și garantată prin tratate.

În raport cu această viziune a sa, în care tratatul din 1916 și aspirațiile naționale ale românilor nu se aflau în contradicție, Ion I. C. Brătianu avea să găsească poziția delegației americane la conferința de pace de la Paris, în 1919, dificilă și neclară.

În măsura în care delegații americani s-au arătat hotărâți să sprijine principiul național și înscrierea lui în tratate, Ion I. C. Brătianu a fost în toate ocaziile dornic să găsească prilejul și baza unor apropieri, a unor înțelegeri de care să profite atât mersul conferinței cât și ideea promovării relațiilor bilaterale româno-americane. Această idee l-a preocupat în mod vizibil în toate împrejurările. Atunci însă când interesele majore ale noii României aveau să fie afectate de orice rigiditate principială întreținută de lipsa de informație și neînțelegerea situațiilor reale din România și din această parte a Europei, de spirit tutela și inechitate, Ion I. C. Brătianu s-a aflat în dezacord cu delegații americani. El a înțeles repede esența acestor dezacorduri, observând că „intervenția americană a complicat toate problemele din cauza ideologiei și a necunoașterii”, dar s-a străduit ca nici viitorul intereselor României și nici cel al relațiilor româno-americane să nu sufere ireparabil.

În acest sens, a luat contact cu delegația americană obținând rapid deblocarea mecanismului aliat de asistență financiară și materială oferită de către Statele Unite (credite și aprovizionare); a insistat pe lângă colonelul House pentru o mai echitabilă reprezentare a micilor națiuni în organismele conferinței, lucru în parte încununat de succes.

Ion I. C. Brătianu a luat de asemenea contact cu experții americani în sarcina cărora cădea studierea traseului viitoarelor frontiere ale României, care în trecut lucraseră în corpul special de experți creat de Wilson (*Inquiry*). Acestora ca și fruntașilor delegației americane Ion I. C. Brătianu avea să le explice dorința lui de a găsi la Statele Unite prietenia și sprijinul pe care România nu le găsea în măsură suficientă la Anglia și Franța. Lucrurile nu au evoluat conform dorinței și intențiilor sale.

În problemele teritoriale și de frontieră, la conferință, prin încetinea cu care au acționat cei „3 mari”, deciziile privind România au survenit mai tirziu — la 12 iunie 1919 în cazul celei cu Ungaria — decît ar fi fost necesar ca Ion I. C. Brătianu să se poată prevala de ele pentru a pune la adăpost teritoriile și viitorul României de amenințarea comuniștilor lui Bela Kun. În general, delegații americani au contribuit la adoptarea unor hotărâri care în vederile lui Ion I. C. Brătianu nedreptățeau România, în special în privința împărțirii Banatului cu Serbia; în chestiunea graniței în Dobrogea și în Bucovina, recomandările americane au întîrziat hotărârile definitive ale conferinței. Dincolo de ceea ce avea să reprezinte realizarea esențială a conferinței, și anume consacrarea rezultatelor pronunțării românilor, ca și a altor națiuni vecine, prin auto-determinare, asupra viitorului lor statut politico-teritorial, atitudinile președintelui Wilson și ale delegației americane în câteva chestiuni importante privind interesele României au creat chiar o serie de motive de încordare în raporturile cu delegația română condusă la Paris de Ion I. C. Brătianu.

În Consiliul Suprem, președintele Wilson, îndemnat de altfel de experții militari și alți membri influenți ai delegației sale, a ajuns să susțină cel mai insistent măsurile punitive împotriva României. Ele erau menite să forțeze retragerea trupelor române din Ungaria, după ce conferința manifestase neînțelegere și dezinteres față de situația primejdioasă ce se dezvoltase nu numai pentru viitorul României ci și al întregii zone, prin agresiunea republicii sovietelor maghiare, în cooperare cu comunismul rus. Ion I. C. Brătianu, care nu încetase să spere a-i lămuri pe delegații americani asupra intereselor României, nu reușise de altfel să obțină o audiență personală la președintele Wilson decît o singură dată și numai după insistențe stinjenitoare.

În schimb, presiunile delegațiilor americani pentru a impune delegației române deciziile Consiliului Suprem în chestiunea conflictului cu regimul Bela Kun l-au determinat pe Ion I. C. Brătianu să caute sprijin în altă parte, la Franța în primul rînd. Cînd aceasta și Anglia au încercat să obțină, în schimbul sprijinului lor financiar și politic, unele avantaje petroliere în România, Ion I. C. Brătianu avea să constate că Statele Unite, prin Hoover și Bernard Barruch, n-au ezitat să-i impună, prin presiuni fățișe, un tratament egal pentru interesele petroliere americane. Statele Unite nu ofereau în schimb un sprijin similar Antantei, atât de necesar României. Ion I. C. Brătianu a trebuit, în cele din urmă, regretînd în fond dezinteresul SUA, să păstreze pe moment o atitudine egală față de cele 3 mari puteri, în materie de concesiile economice, pentru a nu risca întreruperea aprovizionării de urgență a României, operată de către American Relief Administration în lunile aprilie-august 1919. El a garantat această atitudine printr-o înțelegere secretă specială, semnată la 17 mai 1919 cu Norman Davis, reprezentantul trezoreriei americane. Prin ea, Ion I. C. Brătianu se angaja ca guvernul român să nu acorde nici o concesiune economică care ar fi creat o discriminare la adresa intereselor americane, pînă la achitarea cu întîietate a creditelor contractate în 1919 față de guvernul Statelor Unite pentru aprovizionare.

Ion I. C. Brătianu nu putea astfel decât să conchidă că „ne găsim în nevoia unui ajutor puternic și hotărît, pe care vrem să-l găsim la toți aliații, dar de fapt nu-l găsim în întregime la nici unul și la americani mai puțin decât la alții”. În aceste condiții, tensiunile care au determinat „politica de rezistență” a lui Ion I. C. Brătianu față de unele decizii ale conferinței de pace s-au acumulat, în loc să se risipească. S-a adăugat la ele și insistența deosebită a Statelor Unite de a se condiționa semnarea tratatului de pace cu Austria de acceptarea de către România și de către celelalte state vizate a unui tratat al minorităților. Nu numai că Ion I. C. Brătianu s-a pus în fruntea „revoltei” nemulțumirilor de modul în care marile puteri înțelegeau să trateze „micile puteri” cu ocazia anunțării textului tratatului cu Austria, Ion I. C. Brătianu i-a reproșat deschis președintelui Wilson că prin tratatul minorităților independența statelor implicate era redusă, adăugînd, cu o intuiție care din păcate avea prea curînd să se confirme, că reprezentanții puterilor garante nu dispuneau de mijlocul de a convinge că succesorii lor vor respecta și ei promisiunile făcute la semnarea tratatelor. În plus, în problema drepturilor speciale acordate prin tratat minorităților, fie ea maghiară sau evreiască, acestea căpătau o autonomie care încălca egalitatea, prin plasarea lor sub protecția Ligii Națiunilor. O asemenea concesie, explica Ion I. C. Brătianu în sesiunea plenară a conferinței de la 31 mai 1919, transforma statul afectat într-o instanță inferioară în raport cu marile puteri, care se instituiau în putere de decizie finală astfel încît se putea distruge liantul ce unea guvernul cu cetățenii săi.

După cum se cunoaște, decis să nu semneze tratatul cu Austria și pe cel al minorităților, la 4 iulie 1919 Ion I. C. Brătianu s-a retras de la lucrările conferinței de pace. Printr-o scrisoare din 6 iulie 1919 transmisă președintelui Wilson, primul delegat român a ținut să se adreseze acestuia într-o ultimă încercare de a se face înțeles. Ion I. C. Brătianu, explicînd motivele pentru care găsea inacceptabilă semnarea tratatului minorităților, preciza într-un memoriu ce însoțea scrisoarea că decretul lege din 22 mai 1919 asupra naturalizării populației evreiești din România făcea, de altfel, inutil amintitul tratat.

În acest stadiu au rămas lucrurile la plecarea de la Paris a lui Ion I. C. Brătianu. Ea nu a atenuat desigur tensiunile ivite mai înainte, la conferință, între guvernele și delegațiile României și Statelor Unite. Relaxarea avea să se petreacă doar mai târziu, odată cu plecarea președintelui Wilson de la Paris și mai ales pe măsura treptatei înstrăinări a politicii americane de problemele păcii europene, începînd din toamna lui 1919. Odată cu aceasta aveau să se stingă și tensiunile iscate la conferința de pace în relațiile României cu Statele Unite.

Acel front deschis diplomației românești în 1917 prin antrenarea în război a Statelor Unite înregistra astfel încheierea unei prime faze. Rămîneau drept ciștiguri, în fața timpului, o recunoaștere, dar numai parțială, de către Statele Unite a reîntregirii naționale. Delegația americană a semnat, cum se știe, mai târziu, în iulie 1920, Tratatul de la Trianon, ce sancționa prezența de drept a Transilvaniei în trupul României Mari. Statele Unite au mai semnat și tratatul cu Austria, pe cel cu Bulgaria, dar în tratatul privind Basarabia și granițele de est ale României locul semnăturii americane a rămas gol.

Chiar și ecoul celor petrecute la Paris în 1919 avea curînd, de altfel, să se stingă. Ion I. C. Brătianu însuși, singurul care de fapt ar fi putut da o explicație cuprinzătoare, nu s-a pronunțat niciodată în public asupra lor sau a împrejurărilor în care, după 1917, s-a trecut la reevaluarea intereselor și relațiilor României cu Statele Unite.

A rupt însă tăcerea Gheorghe Brătianu, cînd, exact 20 de ani mai târziu, în 1939, a publicat *Acțiunea diplomatică și militară a României în 1919*. Și pare semnificativ, din perspectiva timpului care ne desparte astăzi de această carte, că acolo unde Ion I. C. Brătianu, omul politic și diplomatul, a preferat discreția înfăptuitorului, Gheorghe Brătianu, istoricul, a găsit, în filele documentelor, nu numai adevărul trecutului ci și un prilej de a atrage atenția asupra cîtorva din viitoarele fronturi ale diplomației naționale.

ION I. C. BRĂȚIANU – ÎNCHEIEREA UNEI VIEȚI ȘI A UNEI OPERE DE PROPORȚII ISTORICE

ANASTASIE IORDACHE

Ion I. C. Brătianu formează ultimul său guvern îndată după demisia lui Barbu Știrbey, la 21 iunie 1927, în care menține pe dr. N. Lupu, C. Argetoianu și Stelian Popescu, pentru a nu crea impresia unui guvern monocolor în acele împrejurări de tensiune politică. A oferit Ministerul de Externe lui Nicolae Titulescu, care, acceptînd, și-a exprimat dorința de a deveni chiar membru al P.N.L. I. G. Duca primea portofoliul de Interne. După o convorbire cu regele, Ion I. C. Brătianu vădea chinul îngrijorare. O fotografie îl reprezintă așa cum era el atunci: „Părul este vilvoi, parcă chinuit ca și sufletul lui — scria I. G. Duca. Sub braț poartă un teanc de documente, înaintea lui falnic, hotărît, nici o imagine nu dă mai bine impresia de putere ce se desprindea din persoana lui Ion I. C. Brătianu. Cine va voi să știe vreo dată cum era cu adevărat, va trebui să privească această fotografie a unui om îndeobște puțin fotogenic”. Au intrat apoi miniștrii la rege, care arăta foarte slăbit: „Avea deja masca morții, în privirea lui stinsă se citea un amestec de bunătate, de resemnare și de infinită melancolie”. După depunerea jurămîntului, regele le-a vorbit despre importanța misiunii încredințate, fiind satisfăcut că erau și miniștri neutri în guvern. Ion I. C. Brătianu a răspuns scurt, pentru a nu-l obosea. La plecare, „a suris trist”¹.

Revenirea lui Ion I. C. Brătianu la guvern, fie și de „unitate națională”, deci nu monocolor, nu este de natură a aplana divergențele tot mai acute cu opoziția. Evident, nu această guvernare avea să constituie perioada de maximă afirmare a capacităților creatoare ale partidului pe care de atîta vreme îl conducea. Astfel că, la 27 octombrie 1927, pentru discuția generală asupra proiectului de răspuns la mesajul Tronului, Ion I. C. Brătianu pregătește un discurs în care face bilanțul celor patru ani de guvernare dintre 1922 și 1926, cel mai important și edificator pentru activitatea sa din ultimii ani. Primul ministru aprecia că întreprinsese o guvernare rodnică merită a așeza „puternic temeliiile României întregite”. Revine P.N.L. meritul de a fi reprezentat interesele generale, cu devotament pentru țară, rezultatele fiind elocvente și de necontestat, în pofida patimilor „celor ce au încercat să le tăgăduiască sau să le întunece”. Spre deosebire de alte formațiuni guvernamentale, guvernul actual se prezenta Parlamentului „nu cu agitații și cu făgăduieli deșarte, dar cu opera lui, o operă constructivă care se impune oricărui om de bună credință”².

Primul ministru enumeră importante realizări ale mării sale guvernări, precum: Constituția, marile legi de organizare a administrației și justiției, unificarea vieții statului întregit, desăvîrșirea reformei agrare inițiată de P.N.L. înainte de război, legea pădurilor comunale, reorganizarea bisericii naționale, înființarea Patriarhatului, legile școlare și dezvoltarea învățămîntului de toate gradele, restabilirea ordinii și finanțelor publice, echilibrarea bugetului prin realizarea de excedente de miliarde patru ani de-a rîndul, creșterea necontenită a salariilor, dotarea armatei, a bisericilor, instituțiilor de cultură, a serviciilor publice, refăcute treptat după război. Ion I. C. Brătianu stăruia apoi asupra consolidării datoriei flotante, interne și externe, asupra problemei reparațiilor de război, normalizării mijloacelor de transport, orientarea economiei naționale spre utilizarea eficientă a capitalurilor românești, valorificarea resurselor naturale, soluționarea problemei petrolului, naționalizarea subsolului, toate acestea concepute în scopul de a asigura „propășirea avuției naționale”³.

Concomitent cu aceste măsuri, guvernul a dovedit solitudine pentru ameliorarea situației muncitorilor și a sănătății publice, pentru promovarea unei politici de pace și demnitate, de ridicare a prestigiului României: „Prin această operă, toate păturile sociale își găsesc inte-

¹ I. G. Duca, *Amintiri*, vol. III, München, 1982, p. 213–214.

² Arhivele Statului București, *Fondul Familia Brătianu*, dosar 157, Ciornă, p. 1–3.

³ *Ibidem*, p. 4–5.

relese ocrotite și ferite de primejdiile care amenință încă totul în țările ce n-au știut sau n-au putut să pue organizarea lor de stat la adăpostul nesiguranței vremurilor turburi de după război". O atenție deosebită, în opera de consolidare a statului întregit, a fost acordată de P.N.L. problemei naționalităților, în sensul unei nestinjenite dezvoltări a tuturor cetățenilor, indiferent de confesiune religioasă: „El speră că minoritățile nu se vor lăsa amăgite de sfaturi rele și vor înțelege că interesul lor stăpînitor cere ca ele să se unească tot mai sincer în viața generală a țării, iar nu să se izoleze și să se înstrăineze în sterpe și păgubitoare încercări vrăjmașe”⁴.

Problema națională nu se dovedea ușor de rezolvat în condițiile în care statele vecine inițiaseră o politică revizionistă, incitînd pe conaționali din interiorul României Mari. Pentru care motiv, Ion I. C. Brătianu se adresează lui Victor Antonescu, la Paris, 9 noiembrie 1927, solicitîndu-i să acționeze pentru cauza românească. El aprecia calitățile ministrului României în capitala Franței, dovedite prin „discernămint” și „simț politic”. Primul ministru mărturisea „povara răspunderii capitale” sub care se afla, fiind convins că „prima condițiune a unei bune politici externe este o solidă stare internă”. Acțiunea politică și diplomatică a lui Victor Antonescu o aprecia ca fiind „cardinală”, căci „astăzi focarul cel mai intens al dificultăților interne este în Franța”. Ion I. C. Brătianu era preocupat de „intensitatea crescîndă a propagandei ostile nouă la Paris”, ceea ce îl determină să-i scrie diplomatului român aflat acolo. Guvernul francez era dator cu un ajutor României prin influența pe care o avea asupra diverselor mijloace de informare. Or, în loc să acorde un asemenea ajutor României, Ion I. C. Brătianu avea știri despre „organizarea cu ajutor francez a Sovietelor, unguirilor și altor vrăjmași, urmărind distrugerea unui stat nu numai amic și aliat, dar indispensabil, azi mai mult ca orîcînd unei sănătoase și înțelepte politici franceze în Europa”. Primul ministru nu dădea instrucțiuni lui Victor Antonescu, ci îi sugera numai de a acționa „pe lîngă cei mai de seamă conducători ai Franței”⁵.

În concepția marelui om politic și de stat, politica internă o condiționa pe cea externă, însă aceasta din urmă trebuia să concureze la consolidarea primei, deci o intercondiționare. La frontiere fremătau forțe vrăjmașe unității statale, care ținteau la destabilizarea internă. Or, prin abilitate politică și diplomatică, dublată de acțiuni militare la nevoie, Ion I. C. Brătianu reușise să înlătore pericolul bolșevismului nu numai din interiorul țării, dar și din centrul continentului, prin determinarea la capitulare a regimului comunist instaurat la Budapesta. Atenția trebuia să rămînă mărită, veghea continuă, propaganda activă, pentru contracararea oricăror subversiuni întreprinse, de altminteri continui, în scopul revizuirii frontierelor, mai ales de către regimul bolșevic de la Moscova, dușmanul declarat al regimurilor democratice.

Intens preocupat de sporirea gradului de civilizație a statului reunificat, prin măsuri constante de modernizare, Ion I. C. Brătianu acordă o mare atenție culturii, ca domeniu fundamental de distincție a facultăților specific naționale, adică a ceea ce deosebește un popor de altul, fixîndu-i trăsăturile definitorii. Astfel, într-un discurs⁶ despre cultura națională rostit pentru „His Master's Voice” în ziua de 18 iunie 1927, președintele Consiliului de Miniștri al României afirma că dintotdeauna dezvoltarea culturii a fost considerată de către P.N.L. „ca făcînd parte din nevoile vitale ale întemeierii și dezvoltării Statului. De la început, el a știut că, fără cultură, o democrație puternică și sănătoasă nu se poate închea. Conștiința națională însăși nu se clarifică și nu rodește în plin, dacă mintea nu se luminează și sufletul nu se înalță”⁶.

Cu deplină convingere și satisfacție, Ion I. C. Brătianu argumenta că nu era posibil ca partidul care a avut în rîndurile lui la conducerea sa oameni ca Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica, Vasile Conta, C. A. Rosetti, D. A. Sturdza, Spiru Haret să nu acorde toată atenția cuvenită dezvoltării culturii naționale. Exemplele sînt multe, dacă n-ar fi de menționat decît numeroasele instituții create, legiurile școlare, Academia Română, „temeiul și reprezentarea supremă a culturai naționale”, învățămîntul rural, care a luat o mare dezvoltare „cu inimosul concurs al învățătorilor și al țărînimei”⁷.

Luptele politice, anii marilor frămîntări politice interne nu au determinat o neglijare a necesităților dezvoltării culturale a poporului: „Am simțit întotdeauna că, fără cultură, munca unui popor nu poate fi îndeajuns de rodnică și facultățile sale și ale țării nu-și primesc reala valoare. Dar mai ales am fost conșinși că această cultură este reclamată de nevoia superioară a educațiunei, care, prin ridicarea morală, să formeze sufletul poporului și să-l adapteze la o viață de civilizațiune dezvoltînd astfel solidaritatea înăuntru și raporturile inter-

⁴ Ibidem, p. 5.

⁵ Ibidem, dosar 292, p. 1–2.

⁶ Biblioteca Academiei Române (B.A.R.), Msse, *Arhiva 2650 m*. Placa No. A.M. 1001.

⁷ Ibidem.

naționale de ordin moral și intelectual superior". Școala trebuie să pătrundă în cele mai adânci straturi populare, cuprinzându-i toate tărimurile: „La această operă trebuie să se unească toți fruntașii vieții intelectuale și artistice, toate instituțiile cari, prin natura lor, pot s-o ajute și s-o completeze”⁸.

Datoria sporește, odată cu necesitățile de viitor ale României Mari, continua să argumenteze primul ministru al României. De aceea, considera necesară mai întâi o consolidare internă, de care depinde rezolvarea deplină și definitivă a problemei minorităților, prin dispariția prejudecății că ele s-ar afla în prezența unui popor inferior ca grad de cultură și civilizație: „Cînd de la o graniță la cealaltă se va fi făcut, luminoasă și nediscutabilă, superioritatea culturii naționale, adevărata viață de încredere și de frăție va fi asigurată între neamurile chemate de soartă să trăiască și să se dezvolte împreună, contribuind fiecare cu facultățile și munca lui la propășirea obștească. Voim o viață de civilizațiune obștească, puternică și armonică, întemeiată pe cultura maselor populare, înviorată și dezvoltată de conștiințele, concepțiunile și străduințele elitei inteligenței și a artelor, care, prin știință și respirație, constituie pretutindeni progresul umanității, acel progres, la care voim să participăm cît mai intens, la care pretindem să contribuim în raport cu facultățile de care știm să dispunem. Minunatele însușiri firești ale poporului nostru arată ce vast cîmp stă deschis pentru o cultură națională, care trebuie să cuprindă tot ce poate dezvolta conștiința binelui, cunoștința adevărului și simțul frumosului și de ce folos poate deveni această cultură nu numai nouă, dar și civilizațiunei europene”⁹.

O veritabilă profesiune de credință, mărturisind profunde concepții democratice, fundamentate încă din anii adolescenței, și un admirabil testament spiritual către națiunea pe care o servise cu atîtea sacrificii, constituia întreg acest înțelept și ultim discurs rostit de marele român Ion I. C. Brătianu, cu numai cîteva zile înainte de crudul și nemilosul său sfîrșit, care-i încheia o îndelungată operă în culmea gloriei.

Decesul marelui om de stat a survenit cu totul pe neașteptate. Starea sănătății lui devenise îngrijorătoare în ultimii ani, vădînd indispoziții și leșinuri periodice. Medicii nu constatau nimic deosebit, inima fiind bună. În pofida diagnosticurilor optimiste, semne vizibile de slăbiciune le contraziceau. Înainte de a deceda, avusese un leșin de durată, la Florica. Medicii au constatat ceva deosebit de grav. La 21 noiembrie 1927, Ion I. C. Brătianu convoacă pe N. Titulescu, ministrul de Externe, la el acasă, pentru a-i da instrucțiuni în vederea unei întîlniri la Roma cu Benito Mussolini, la care a asistat și I. G. Duca. N. Titulescu avea febră, Ion I. C. Brătianu reproșîndu-i că nu trebuia să vină în această stare, prevenindu-l: „Este adevărat — a spus el — că și eu sunt indispus, dar sunt numai ușor răcit, așa încît puteam merge la D-ta acasă”. El părea să fie așa precum a afirmat, adică atîta timp cît a durat convorbirea, timp de o oră „a fost cît se poate de interesant și voios”. La despărțire, I. G. Duca l-a întrebat despre starea sănătății lui, la care a răspuns: „Nu știu, dar nu mă simt bine, presupun că încep o gripă”. La îndemnul lui I. G. Duca, el a renunțat să se ducă duminica la Florica, precum obișnuia¹⁰.

La întîlnirea cu N. Titulescu participase nu numai I. G. Duca, dar și Vintilă Brătianu. Precum relata, ulterior, N. Titulescu lui Al. Iacovaki, cunoscut diplomat român, gîndirea lui Ion I. C. Brătianu era clară, cuprinzînd un vast orizont: „Ionel Brătianu avea o admirabilă inteligență, răzămătată pe o vastă cultură. Studiile sale ingineresti dăduse gîndirii sale multă precizie; mintea lui continuu preocupată de orizonturi din ce în ce mai vaste, a rodit o viață, cum rar au rodit alte minți”¹¹.

A doua zi, după întîlnirea cu N. Titulescu, I. G. Duca a făcut o nouă vizită lui Ion I. C. Brătianu. Glumeț, el se îngrijea, plîngîndu-se de iritarea căilor respiratorii, pe care le trata. Seara, starea i se agravează. Miercuri dimineața, dr. C. Angelescu, vădit emoționat, anunță că bolnavul este în pericol de moarte: „Nu este o anghină simplă, nu știu precis ce are, dar știu că este o infecție de o înspăimîntătoare virulență”. Împreună cu alt medic, dr. C. Angelescu nu mai părăsește camera bolnavului, „situația se agravase, Brătianu, cu toate baloanele de oxigen care i se dădau, nu mai putea respira, devenise negru și se înăbușea”. S-a decis efectuarea urgentă a unei traheotomii, căci se asfixia: „Cu cîteva minute înainte, Brătianu a priceput gravitatea situației, și chemînd pe Constantin /Bebe/, i-a încredințat cheile și cîteva acte importante”. După operație, și-a revenit, dar nu mai putea vorbi, ci scria pe hîrtie pentru a-și spune ultimele gînduri și dorințe. Ameliorarea se va dovedi de scurtă durată, deși în acele momente foarte grele, el a găsit resurse pentru a glumi cu dr.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem. ~

¹⁰ I. G. Duca, *Amintiri*, vol. III, p. 221—222.

¹¹ B.A.R., *Arhiva* 2650 m. Al. Iacovaki, *Amintiri despre Ion I. C. Brătianu*.

C. Angelescu și cu sora sa Sabina. Temperatura a crescut din cauza intoxicației generale a organismului. Rinichii se blocaseră, infectând singele. S-a convenit ca Vintilă Brătianu să preia conducerea guvernului, precum și viitoarea șefie a Partidului Național Liberal¹².

Înainte de a-și fi întocmit testamentul, Ion I. C. Brătianu discutasese cu I. G. Duca despre viitoarea succesiune la șefia partidului: „Socotesc că șefia partidului ți se cuvine Dumitale și cred că, dealtfel lucrul este în asentimentul prietenilor noștri politici, dar, având în vedere serviciile aduse de Vintilă, eu cred că este în interesul chiar al Dumitale că dacă, precum este firesc, eu mor înaintea lui, să-i cedezi locul. Vei veni astfel în fruntea partidului mai tirziu, dar cu mai multă experiență și cu mai multă autoritate”. Pentru I. G. Duca, rămânea o sfințită datorie de a sprijini luarea șefiei de către Vintilă Brătianu. Gh. Buzdugan, membru al Regenței, n-a fost de părere ca Vintilă să urmeze fratelui său la guvern, pe motiv că era prea intransigent în politica sa economică, ceea ce ar provoca reacție peste hotare. Ca atare, propunea pe I. G. Duca la președinția Consiliului de Miniștri. În cele din urmă, Gh. Buzdugan a cedat argumentelor lui I. G. Duca, dar cu multă dificultate¹³.

Între timp, boala lui Ion I. C. Brătianu se agravează, fiind necesară o a doua operație, fără vreun rezultat, căci curând intră în agonie. Aflind, cu lacrimi în ochi, N. Titulescu mărturisirea lui Al. Iacovaki: „Dacă s-o prăpădi Brătianu, ce va fi de țara noastră. Înțelegi că fără el România nu poate trăi! Mai bine m-ar lua pe mine boala decît pe el”¹⁴.

După cea de-a doua operație, rămasă fără rezultat, chinurile erau îngrozitoare, căci Ion I. C. Brătianu se menținea lucid: „simțea că moare, nu putea vorbi, în urma trahectomiei, nu mai avea după a doua operație nici putere de a scrie, urmărea deci cu ochii cele ce se petrecea în jurul lui și, în acești ochi, se citea cît suferea și trupește și sufletește”. A primit împărtășania preotului Mihăilescu de la Biserica Amzei „cu deplină conștiință și urmări cu ochii mari deschiși foarte atent rugăciunile preotului. Murea deci creștinește, după datina țării pe care o iubise atît de mult și o slujise cu atîta folos și cu atîta strălucire”. În pofida stării sale foarte grave, Ion I. C. Brătianu rezista peste așteptările medicilor. Abia dimineața următoare, 24 noiembrie 1927, înconjurat de cei apropiați, și-a dat ultima suflare. Guvernul condus de Vintilă Brătianu a depus apoi jurămîntul în fața Regenței¹⁵.

Vestea morții lui Ion I. C. Brătianu a fost primită cu surprindere, stîrnind stupeoare generală și o mîhnire reală: „Neamul nostru poate să aibă multe cusururi — scria I. G. Duca —, dar are netăgăduit două mari însușiri: simțul politic, un simț politic care poate fi în zile obișnuite tulburat de patimi, dar care a reacționat întotdeauna luminos și puternic în ceasurile grele ale vieții noastre naționale; și, în al doilea rînd, nu este rău sau, mai exact cum spunea bătrînul Corbescu «are gură rea, dar inimă bună», așa încît oricare ar fi fost nedreptățile luptelor din timpul vieții, în fața morții se recunosc meritele și serviciile unui mare om.

Prin simțul său înăscut, poporul nostru nu putea să nu-și dea seama de ce reprezenta Brătianu în osatura politică a acestui stat și, ca atare, el a avut imediat intuiția golului ce moartea lui neașteptată o pricinuia (...). Prin bunătatea sa firească, poporul nostru, care fusese adesea atît de nedrept cu Brătianu, uita repede toate resentimentele, toate atacurile lui, pentru a-și reaminti numai că de cel dispărut erau legate înfăptuiri epocale, întregirea neamului și temeliile democratice atît politice, cît și economice ale României Mari. De pretutindeni i se aducea lui Brătianu omagiul ce i se cuvenea glorioasei sale opere. România știa să arate acum cel puțin că nu cunoaște ingratitudinea”¹⁶.

Nicolae Iorga, care se considera inclus pe lista oamenilor politici ce nu trebuiau să iasă în alegeri, a plecat în străinătate de unde a aflat „vestea, cu totul neașteptată, că Ion Brătianu, bolnav de gîlci, de cîteva zile, a murit de pe urma operației desperate făcută în ultimul moment pentru a-i salva viața. Deși chemat înapoi la București, de regență, nu m-am grăbit”. I-a urmat la guvern fratele său Vintilă, apreciat ca slab și îndărătnic¹⁷. Atît și nimic mai mult despre tristul eveniment. Tirziu, în 1931, N. Iorga se referea la guvernarea de patru ani a lui Ion I. C. Brătianu, pledînd acum pentru o asemenea lungă guvernare: „Un guvern de patru ani ar dovedi că hotărîrile regelui nu se schimbă continuu. Și slabul

¹² I. C. Duca, *op. cit.*, p. 221—225.

¹³ *Ibidem*, p. 224—225.

¹⁴ B.A.R., Msse, Arhiva 2650 m.

¹⁵ I. G. Duca, *op. cit.*, p. 226—228.

¹⁶ *Ibidem*, p. 228—229.

¹⁷ N. Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, București, 1984, p. 502—503.

guvern de patru ani al lui I. I. C. Brătianu a fost un mijloc de consolidare a țării. O spun principal¹⁸.

O manieră *sui generis* de recunoaștere, totuși, a meritelor marii guvernări a lui Ion I. C. Brătianu din anii 1922—1926.

Decesul marelui om politic și de stat, primul ministru al României în funcțiune, era anunțat de întreaga presă din țară și unele ziare de peste hotare. În „Universul” din 26 noiembrie 1927, se menționa: „Vestea e cutremurătoare. Stă mintea-n loc; mintea unei nații e învăluită în doliu. Aripile morții au filfiit deasupra celui mai cuprinzător suflet politic al țării și l-au luat să-l ducă, luind țării pe cel mai de seamă dintre fiii săi aleși, luind neamului pe cel mai bun dintre devotații săi. Trăznetul acestei morți înăbușă, fiindcă Ion Brătianu era purtătorul torțelor, el era călăuzitorul și pe umerii lui apăseau toate poverile, răspunderile înlăturării dificultăților și deschiderii drumului intru așezarea năzuințelor. În cumpăna vremii, gândul lui hotărât strejuia primejdiile și liniștea vorbei lui stăpînea neliniștea. Înțelepciunea lui a fost, pentru țară și popor, fundament de înălțare și propășire. Și s-a prăvălit o stincă uriașă, făcînd un popas nădejdlor și întrerupînd depănarea gîndurilor de înaintare, căci nu mai e elin energia lui sobră, cu disciplina lui imperativă pentru binele obștei românești, cu iubirea adîncă pînă la misticism a neamului, cu patriotismul cel mai constructiv, ce a călăuzit țara. El nu mai e. Mormintul lui, care a biruit toate piedicile și a înfrînt toate dușmăniile ca să-și cinstească țara și neamul, Ion Brătianu a făcut cele mai glorioase capitole din istoria politică a României”¹⁹.

În certificatul de deces, semnat de dr. C. Angelescu, prof. dr. I. Nanu-Muscel, prof. dr. D. Danielopol, dr. N. Lupu și dr. M. Nasta se menționa: „Azi, 24 Noiembrie 1927, ora 6,45 dimineața, a încetat din viață Ion I. C. Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri, în urma unei angine streptococice”²⁰.

În Camera deputaților, a luat cuvîntul președintele acesteia, N. N. Săveanu, care a spus, între altele: „Golul ce Brătianu lasă e imens; pierderea lui o simte întreaga țară”. Din partea guvernului, lua cuvîntul I. G. Duca: „Pe mormintul lui să punem pecetea dragostei și a unirii-frățești”. Dr. N. Lupu, din partea Partidului Țărănesc, ministru al Muncii, spunea: „Tip reprezentativ al rasei, Brătianu întrunea în el toate calitățile primordiale ale poporului român, altoite pe o individualitate rară nu numai în istoria noastră, dar și în istoria lumii”. În numele P.N.Ț., Iuliu Maniu afirma: „Deasupra tuturor divergențelor profunde ce ne-au despărțit în ultimii ani, nu se poate să nu recunoaștem serviciile ce le-ar fi putut aduce țării o experiență și un prestigiu, ce se legau de puternica personalitate, înăuntru și în afară de fruntariile țării”. Din partea Partidului German, dr. Hans Otto Roth: „O personalitate covârșitoare, animată de o iubire nemărginită de neam și de credință mistică în misiunea sa personală”. În numele Partidului Poporului, Petre Papacostea: „Ion I. C. Brătianu și-a iubit țara mai presus de orice, a servit-o așa cum această iubire și conștiința sa i-au dictat”. G. Bethlen, în numele Partidului Maghiarilor, a spus: „Orice deosebiri ne-au despărțit în viața politică, misteriosul moment al morții nivelează diferențele”. W. Filderman, din partea populației evreiești: „Sub guvernarea lui, în 1919, s-a rezolvat chestiunea evreiască”. În numele majorității, Leonte Moldovan: „Peste 20 de ani a dominat viața noastră publică prin puternica sa personalitate”. După închiderea adunării de doliu a Camerei, I. G. Duca s-a îndreptat spre Iuliu Maniu și i-a strîns mina cu emoție²¹.

În Senat, președintele C. Nicolaescu spunea: „un doliu imens lovește națiunea română. Cel mai vrednic, cel mai ilustru dintre fiii ei, Ion Brătianu, nu mai este”. Mitropolitul Pimen: „Neamul românesc știe ce-i datorește: unitatea lui, visată de veacuri și dezrobirea pămîntului strămoșesc”. Al. Averescu, în numele Partidului Poporului, a repetat cuvîntarea rostită în Cameră de Petre Papacostea. Gh. Gh. Mironescu din partea P.N.Ț.: „Încetarea din viață a lui Ion I. C. Brătianu ne-a unit pe toți — amici și adversari politici”. Președintele Academiei Române, Emil Racoviță: „Încetarea din viață a acestui mare om de stat și mare român, demnul urmaș al lui Ion Brătianu, încheie o perioadă a istoriei noastre, aceea a desăvîrșirii noastre ca popor de sine stătător și întregit”. Au urmat apoi omagii din partea bisericii române unite, a cultului mozaic, a minorităților, uniunii comunităților evreiești. Ultimul a fost omagiul majorității Senatului: „Un neam întreg plînge moartea omului a cărui muncă inteligentă a întregit definitiv în hotarele naturale româniei răspîndiți de vitregia vremurilor sub atîtea stăpîniri străine”²².

¹⁸ *Ibidem*, p. 718.

¹⁹ „Universul”, an XLV, nr. 276 din 26 noiembrie 1927.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

La 27 noiembrie 1927, guvernul dădea o proclamație către țară în care elogia meritele marelui dispărut: „Români! Lovit de o boală fulgerătoare, Ion I. C. Brătianu s-a stins din viață în dimineața zilei de 24 Noiembrie. Țara pierde azi pe omul care mai mult de un pătrar de veac și-a închinat, ca sfetnic al marilor și nemuritorilor Regi Carol și Ferdinand, toată munca și sufletul lui pentru propășirea, înălțarea și întregirea Statului Român. Prin înțelegerea și patriotismul lui Ion I. C. Brătianu, destinele neamului românesc au fost conduse la înfăptuirea unității naționale, iar rolul pe care Ion I. C. Brătianu l-a avut în făurirea României întregite rămâne pagina cea mai glorioasă din viața marelui dispărut”. În continuare, se menționau marile lui merite în dezvoltarea democrației românești, în consolidarea statului unitar, contribuția lui covârșitoare, activitatea creatoare, energia neasemuită. De aceea, pierderea lui Ion I. C. Brătianu este imensă: „România întregită de la un capăt la altul va plinge pe acel care a avut un rol atât de hotărâtor la înfăptuirea ei. Dar cu cât pierderea este mai adâncă și durerea ce încearcă, prin simțămîntul de dragoste și solidaritate patriotică ce trebuie să apropie și să lege pe toți fiii țării în jurul intereselor superioare ale României întregite în puterile ei de viață și înălțare”²³.

Presa străină menționa, de asemenea, trista veste a încetării din viață a primului ministru al României, de fapt un mare european. Astfel, cu prilejul decesului lui Ion I. C. Brătianu „cel mai mare om de stat al României”, un redactor al ziarului suedez „Svenska Dagbladet” publica în numărul său din 25 noiembrie o convorbire cu însărcinatul cu afaceri al legației române la Stockholm. Moartea marelui om politic și de stat a lăsat un vid imens pe care toată lumea îl resimte. La întrebarea dacă era cea mai importantă personalitate în Balcani, diplomatul român a răspuns: „El era nu numai personalitatea cea mai mare din Balcani, dar de asemenea din Europa Centrală. După moartea regelui Ferdinand, aceasta a fost cea mai mare autoritate în cercurile noastre politice”²⁴.

Sub titlul „La mort de M. Brătianu”, un redactor de la „Action française”, care semna J. B., menționa că îl cunoscuse mai demult pe defunct, cu care avusese întrevederi numeroase, ultima la Florica. El trecea drept dictator, dar era adînc marcat de ideile revoluției franceze de la 1789: „Liberalismul d-lui Ion Brătianu era prea înăscut și prea legat de obișnuințele spiritului său pentru a fi numai interesat. El nu stîngherea cituși de puțin în nici o manieră afirmarea unei mari inteligențe politice [...]. El era prin luciditatea sa însăși — și nu avem aici intenția de a umili pe nimeni — un povățuitor de la care puteai lua un sfat cu profit [...]. Privirea sa însăși avea, ca și vocea sa, un fel de langoare indulgentă și răbdătoare. Dar cînd l-am văzut, el nu se putea în nici un fel abate de a merge pînă la capătul unei idei juste și necesare. Aceasta este însușirea firească a voinței pusă în serviciul inteligenței”²⁵.

În ziarul „La Rumana” din 26 noiembrie 1927, sub titlul „Un mot de Brătianu” se evoca primirea ziariștilor participanți la Congresul presei latine din București. Cu cei francezi, Ion I. C. Brătianu s-a întreținut, discutînd despre Paris, unde își făcuse studiile. A menționat că a absolvit cursurile Politehnicii și Școlii de poduri și șosele. Un interlocutor a remarcat că fiind ciudate astfel de studii pentru cariera unui om de stat: „Nu cred, a răspuns Brătianu. Politica nu constă în a distruge, ci și să construiască”²⁶.

Personalitatea lui Ion I. C. Brătianu dobîndise faimă nu numai în sudul sau centrul continentului european, dar și în țările occidentale, mai ales în Franța, unde avea temeinice legături, încă din anii studiilor. El murea în culmea gloriei sale, „plîns de o țară și regretat de o lume întreagă”. Nu a avut parte de „supraviețuirile degradatoare sau provocatoare de nedreptăți, de compătimiri. Pe el, soarta l-a scutit de zilele de restriște după cele de mărire. Pe el, soarta l-a scutit de melancolia apusurilor și de tristețea bătrînețelor. Pe el, moartea l-a trăznit ca pe un stejar, în toată maturitatea însușirilor, în toată plenitudinea puterilor sale”. Mai mult de natură rațională, decît sentimentală: „Brătianu a fost respectat, dar nu a fost niciodată cu adevărat iubit. A fost respectat pentru că, oricare ar fi fost patimile adversarilor, sau obișnuita nepăsare a multimilor anonime, toți își dădeau seama de puternica lui personalitate, de neprețuitele, de istoricele servicii pe care le adusese țării și neamului său. Trăise însă prea departe de mulțime, avusese prea puțin contact direct cu opinia publică, iar o presă pe care el prea mult o disprețuia îl prezentase cu totul sub altă înfățișare decît cea adevărată. Pe de altă parte, firea lui chibzuită, meditativă, autoritară, organic potrivnică gesturilor pline de avînt, nu era de natură să-l apropie de masele populare, veșnic seduse de temperamentele comunicative, de atitudinile teatrale, de slăbiciunile omenești, în care cei

²³ Ibidem, p. 2.

²⁴ Biblioteca Națională a României, B.N.R., *Fond Ion I. C. Brătianu*, p. X. dosar 1.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

mulți regăsesc oglindindu-se propriile lor scăderi, propriile lor îndoieli, propriile lor frământări sufletești. Brătianu a fost așadar respectat mai mult cu judecata, decât cu inima”²⁷.

După depunerea jurământului, guvernul a procedat la organizarea funeraliilor. Autopsia efectuată n-a ridicat misterul asupra morții lui Ion I. C. Brătianu. Murise în ziua de joi dimineața. În ziua următoare, 25 noiembrie 1927, sicriul a fost așezat pe un afet de tun învelit cu drapelul național, dus la Ateneu, unde a stat pînă duminică dimineața. Foarte multă lume a trecut prin fața catafalcului: „Brătianu, pe patul lui de moarte, nu era deloc desfigurat, părea că doarme, întrucît însă cu prilejul operațiilor ce suferise în ultimele zile fusese ras, apărea o falcă energetică și voluntară pe care barba o ascunsese și care-i schimba înfățișarea obișnuită. De aceea, Vasile, credinciosul său servitor, așezase cutele drapelului și florile în așa chip încît schimbarea nu era vădită”. Au făcut de gardă miniștri, prieteni politici, parlamentari: „Atitudinea mulțimii a fost interesantă, ea destăinuia minunat simțăminte de care am vorbit. În genere, era mult mai reculeasă decît la moartea regelui Ferdinand, unde vădit preocupările spectaculare covârșeau simțămintele de reală emoțiune și, adesea chiar, regulile decenței”²⁸.

Programul înmormîntării cuprindea un serviciu religios la Ateneu, transportul sicriului la gară pentru a fi așezat în capela de la Florica. La solemnitate au participat: Regența, liderii politici, indiferent de partide. Gh. Buzdugan nu a fost, pretextînd o indispoziție reumatică dar, precum reflecta I. G. Duca, avea și acum resentimente față de Ion I. C. Brătianu. Înainte de război, Ion I. C. Brătianu spusese lui I. G. Duca: „Să știți, cînd voi muri nu vreau nici armată, nici discursuri”. În mod cert, el știa de ce. I. G. Duca regreta că nu-i împlinise dorința, căci discursurile rostite „au fost prilejul unor întristătoare scene de meschinărie politică și omenească. Toate partidele au ținut să-și spună cuvîntul, dar nici unul nu a avut eleganța să aducă marelui adversar dispărut omagiul cuvenit prin șeful său respectiv”. La moartea lui Take Ionescu, rostise un discurs chiar Ion I. C. Brătianu, deși destul de recent avusese cu el o controversă pe tema Banatului. Nici Iuliu Maniu, nici Nicolae Iorga, nici generalul Al. Averescu nu au venit, trimițînd pe alții să-i reprezinte. Cu toții au fost foarte parcimonioși cu marile merite ale lui Ion I. C. Brătianu. Ei recunoșteau inițiativa intrării în război, dar nu-i atribuiau întregirea național-statală, fără a mai vorbi de înfăptuirea reformelor democratice. Nu numai lideri politici din alte partide, dar chiar reprezentantul organizației liberale din Capitală, Jean Th. Florescu, vorbind ultimul, a rostit un „discurs declamatoriu, care a adus și o notă de ridicol în ceremonia dealtel impunătoare și solemnă a acestor funeralii naționale. Hotărit, Brătianu avusese dreptate cînd spusese «fără discursuri»”²⁹. Cu toate acestea, nimic nu putea să diminueze opera și gloria lui Ion I. C. Brătianu, însă cele menționate au introdus o notă de patimă măruntă în marea apoteotică a acestui patetic sfîrșit. O mare mulțime de oameni se strînsese pe străzile Capitalei, pe unde trecea sicriul spre gară, apoi de-a lungul căii ferate, pînă la Chitila, apoi pînă la Florica. Nici la cei doi regi măcar nu se putuse constata o asemenea aglomerație de oameni, smerenie și reculegere, preoți înconjuși de țărani prin diversele gări pe unde trecea trenul³⁰.

La Florica, sicriul a fost așezat într-un car tras de boi, care a urcat dealul spre capelă. S-a rostit o rugăciune, apoi sicriul a fost depus provizoriu într-o criptă, urmînd ca să fie definitiv așezat într-un sarcofag identic cu al marelui său părinte de lîngă el. Au participat regina și fiicele, principele Nicolae. Această parte ultimă a funeraliilor a fost cea mai mișcătoare: „Brătianu se ducea să doarmă somnul de veci după o viață atît de strălucită în istoria neamului său, pe același deal pe care cu 63 de ani înainte văzuse lumina zilei. Se născuse la Florica pe vremurile României vasale, se odihnește în pace tot la Florica, dar în vremurile României întregite”³¹.

În finalul, mult prea interesantei descrieri a bolii, decesului, personalității, funeraliilor marelui om politic și de stat, I. G. Duca, neprețuitul și fidelul său colaborator, care-i desprinsese tot atît de bine și neobișnuitele calități, dar și defectele, reproducea, în facsimil, în limba franceză, una din cugetările lui Ion I. C. Brătianu „Les morts exigent des vivants de rendre impérissable l'oeuvre de justice et de liberté pour la quelle ils se sont sacrifiés”³².

Cei rămași în viață nu împlinesc toți și în egală măsură adevărul cugetării lui Ion I. C. Brătianu. Din venerație și convingere, el continuase fără vreo abatere opera ilustrului său

²⁷ I. G. Duca, *Amintiri*, vol. III, p. 230.

²⁸ *Ibidem*, p. 230—231.

²⁹ *Ibidem*, p. 231—232.

³⁰ *Ibidem*, p. 232—233.

³¹ *Ibidem*, p. 233.

³² *Ibidem*, „Morții cer de la cei rămași în viață [de a face nepieritoare opera de dreptate și de libertate pentru care s-au sacrificat”.

părinte, pentru care sacrificase nu numai atîta energie, dar și averi. Puțini, uneori foarte puțini, sunt oamenii politici și de stat capabili să sacrifice atît de mult pentru binele general. Prin această trăsătură fundamentală se deosebesc marile spirite ale democrației și liberalismului românesc de alte spirite ale contemporanilor lor. A face bine era la îndemîna oricui, dar numai cugetele pătrunse în adîncul ființei lor de imperativele timpului și de necesitatea împlinirii aspirațiilor naționale, înainte de orice alte aspirații umane, constituie cu adevărat o operă nepieritoare. Cei care cred în ea și sunt convinși s-o continue recunosc cu venerație sacrificiul înaintașilor, fiind, la rîndu-le, dispuși să consimtă la alte noi sacrificii, fără de care nimic temeinic și durabil nu devine posibil de înfăptuit.

Al doilea mare Brătianu, tot atît de mare ca și ilustrul său părinte, încercase aceleași sentimente de amărăciune la sfîrșitul vieții, cînd firescului i se substituiau patima, vanitatea trufia, izvorite din toate — răvășitorul defect al firii umane, atît de bine definit de Ion Ghica în secolul trecut: „Invidia este patima care roade mai mult sufletul în care a intrat, ea este mai neîmpăcată decît ura, este sorginta celor mai mari rele, ea naște vrajba și ura [...]. Nimic nu corupe pe om ca această nenorocită patimă”³³. Avînd aceeași opinie despre defectele umane precum Ion I. C. Brătianu, Ion Ghica scria: „Titlul de critic nu este decît o mască, sub care se adăpostește invidia și gheșeful. Se pune preț pe laude și pe înjurături și ți se spune curat că dacă nu plătești pentru a fi lăudat, ai să fii înjurat, pînă vei fi dărimat”³⁴.

Precum prea bine intuise Ion I. C. Brătianu, în viață fiind, atunci cînd spusese lui I. G. Duca, „fără discursuri”, căci nu se aștepta la recunoștință decît din partea sufletelor curate, nici după moarte adversarii politici nu-și atenuaseră virulența resentimentelor. Astfel într-un articol, intitulat *Pentru d. Iuliu Maniu. Rușinea din Hațeg*, Pamfil Șeicaru semnala incalificabilul act comis de președintele organizației național-țărănești din Hunedoara care a determinat consiliul comunei din Hațeg să schimbe numele străzii Ion I. C. Brătianu în strada Muswanyi, un fost primar maghiar dinainte de 1918. Marele ziarist afirma că luptele politice nu pot degenera pînă la acest nivel scăzut: „Respiri în aer ceva acru și desgușător de periferie morală”. O astfel de atmosferă caracterizează viața politică de după 1918: „Întotdeauna cel tare, dominator provoacă adversități, coalescează uri ce nu dezarmează; iar de la 1914 și pînă la 1927, Ion I. C. Brătianu a fost factorul predominant al vieții politice românești. În afară de voința lui, necum împotriva voinței lui. Neutralitatea, războiul, pacea, anii de după război sunt pecetluiți de personalitatea lui Ion I. C. Brătianu, om de autoritate fără nici o știrbire atît cît a trăit. Dincolo de inevitabilele scăderi pricinuite de încadrarea în obligațiile de partid (și în această privință a continuat cu toată fidelitatea tradiția partidului liberal așa cum fusese statornicită de tatăl său), Ion I. C. Brătianu rămîne animatorul, regizorul celui mai interesant capitol din istoria poporului român. Oricît de mari ar fi vrăjmășiile politice, oricît de tumultuoase pasiunile adverse, nimeni nu va putea contesta legătura absolută indispensabilă între creierea acestei Româнии Mari și numele lui Ion I. C. Brătianu (...). A fost un orgolios al rasei, un exponent de o mîndrie, ades agresivă, a românismului și poate că a stricat în timpul tratativelor de pace, acest sentiment de mîndrie, dar în el simțea o sîcînire națională, credința aproape mistică în destinele poporului din care făcea parte”³⁵.

Spiritul lucid, discernămintul lui Pamfil Șeicaru nu sînt calități singulare. O mare personalitate, precum cea a lui Ion I. C. Brătianu, nu putea rămîne în afara analizelor pertinente, *sine ire et studio*, căci ar fi ieșit din sfera normalității facultăților umane de a folosi tot ce este necesar din experiența oamenilor mari ai popoarelor. Un foarte bun cunoscător al lui Ion I. C. Brătianu a fost contele de Saint-Aulaire, ministrul Franței la București. În nr. 31 din 4 august 1928, din „La Revue Hebdomadaire”, el publica un articol sub titlul: *Un grand Latin: Jean Brătianu*, un elogiu făcut meritelor marelui om politic și de stat român care scrie, între altele: „Exemplul acestui om politic este demn de a fi citat și în alte țări, în afară de patria sa. Cu oameni de talia sa, o țară mică poate deveni mare. Ioan Brătianu a prezidat la metamorfozarea quasi-instantanee a României, care și-a dublat suprafața și populația. El a întrevăzut momentul cînd, grație incomparabilei fecundități a solului și a meritelor sale, țara sa a putut deveni mare materialicește, deoarece ea și era mare putere din punct de vedere moral, grație originii sale mărețe, a sacrificiilor lor și idealului său”³⁶.

³³ Ion Ghica, *Scrieri*, vol. I, București, 1914, p. 132.

³⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 178.

³⁵ B.N.R., Msse, *Fond Ion I. C. Brătianu*, P. III, dosar 1. Extrase din presă Curentul din 25 noiembrie 1928.

³⁶ „Universul”, an XLVI, nr. 182 din 9 august 1928, p. 1. Latinul Ion I. C. Brătianu.

Contele de Saint-Aulaire sublinia că toate energiile lui Ion I. C. Brătianu au fost îndreptate spre înfăptuirea idealului național. Din modalitatea în care l-a realizat, rezultă cu pregnanță originea sa latină: „Francezii și românii au dreptul să fie mindri recunoscînd în el trăsăturile esențiale ale geniului lor comun: echilibrul minții, inteligența constructivă, simțul măsurii și proporțiilor, ordinea și prevederea tuturor ipotezelor și a mijloacelor adaptate fiecăruia dintre ele, alianța spiritului de geometrie cu spiritul unei fine logici abstracte, în aprecierea lucrurilor, corectată de intuiția rapidă a raporturilor ascunse, încrederea în supremația forțelor morale, acceptînd încă să recurgă la forțele materiale dacă acest lucru este necesar ca să facă să triumfe cultul dreptului și valorilor umane chiar în politică unde a reușit să facă ca punctul de vedere național să devină universal. Latinul Ioan I. C. Brătianu era tot așa de pur ca aspect fizic, după cum era pur ca spirit și caracter. Avea aerul mindru și fermecător al unui mare senior din timpul renașterii. Subtil, tare, era fiul Romei altoită pe Bizanț. Sub aspectul exterior al unei indolențe orientale, era animat de o energie de neînvins. Era binevoitor cum sunt ființele cu adevărat mari, fără să țină seama de reciprocitate”³⁷.

Pentru marea sa discreție în viața publică, Ion I. C. Brătianu — observa atent contele de Saint-Aulaire, la fel ca alți contemporani ai săi —, fusese denumit „Marcel taciturn”, căci cu greu îi puteau fi detectate gîndurile: „Acest ilustru exemplar al rasei meridionale era în marile afaceri mai enigmatic și mai rezervat decît toți ceilalți muritori. Cînd diplomații străini se întrebau dacă l-au văzut, ei se întrebau astfel: «Ați întrebat Sfinxul?»”. Misterul său era mai profund decît tăcerea, care adesea este ghicită. Înlătura sau lăsa fără răspuns orice chestiuni, luînd imediat conducerea conversației pe care o învăluia într-o atmosferă de nepătruns, plină de farmec, humor și maestate. Lîmpe de și totdeauna aproape de adevăr, — nu se înșela și nu înșela”. Prin marile sale însușiri ca om și bărbat de stat, Ion I. C. Brătianu a înfăptuit o mare operă, cuprinzînd trei puncte esențiale: „Reforma agrară, intrarea României în război alături de aliați, salvarea Antantei contra voinței sale chiar, acestea sunt cele trei puncte culminante, cari se ridică pe aceeași bază și sunt în aceeași lumină. Am menționat noblețea, printre atributele acestui mare șef al unei atît de frumoase opere publice”³⁸.

Referindu-se la noblețea caracterului lui Ion I. C. Brătianu, contele de Saint-Aulaire menționează felul cum el, împreună cu regele, a înfruntat ororile războiului, acceptînd, încă de la început, posibilitatea unei înfringeri: „Regele Ferdinand și Ioan Brătianu au reușit să transforme în victorie strălucită chiar unele înfringeri pe cari le-au suferit. Ei socoteau că *România chiar învinsă își pregătește un viitor strălucit, opunîndu-se ca dreptele ei revendicări să fie prescrite. Românii, prin eroismul lor, au asigurat viitorul rasei lor, după cum au asigurat și prezentul.* Toți cei cari cunosc dificultățile pe cari Brătianu a trebuit să le învingă pentru a face să se recunoască dreptatea țării sale de aliați, cu toate sacrificiile sale imense și cu toate angajamentele precise. nu-și puteau face nici o iluzie dacă ei nu vărsau sîngele pentru realizarea idealului lor”^{39 bis}.

Foarte bun cunoscător al evenimentelor pe care le descrie, ca observator și adeseori participant la ele, contele de Saint-Aulaire se referea la ceea ce el numea „misterul rus”, față de care Ion I. C. Brătianu a manifestat o claritate „miraculoasă”, căci pentru el, acest mister nu exista, intrucît „moștenise un adevărat dar pentru deslegarea chestiunilor politice incurcate”. El prevăzuse de îndată consecințele defectiunii prăbușirii frontului rusesc, după revoluția bolșevică „defecțiune datorită și autorității pe care Germania o dobîndise asupra vechiului imperiu al țarilor. Sufletul acestui mare om de stat era tot așa de vajnic, pe cît inteligența sa era de lucidă”³⁹.

Arareori un străin putuse cunoaște și desprinde trăsăturile definitorii ale marelui om de stat precum contele de Saint-Aulaire. Constatările, desigur, nu erau singulare, dimpotrivă, dar elogiile venite din partea unui străin atestă valoarea unor mărturii similare, din partea unor români, unii foarte apropiați și sinceri admiratori ai celei mai mari personalități politice și de stat din perioada întregirii naționale și consolidării României Mari. O dovadă mai mult o constituie însuși directorul ziarului „Universul”, Stelian Popescu, care publică un articol intitulat: *Ion I. C. Brătianu sub adevăratul său aspect*, la doi ani după încetarea lui din viață. Astfel, își exprimă convingerea că istoria nu va putea trece peste numele său: „Dacă în viață fiind, a avut atîta de luptat și a purtat în trupul lui glonțul ucigător, pornit chiar din îndurările clasei sociale căreia i-a dat legi mai înaintate decît au aceleași clase sociale din Apus: în paginile obiective ale istoriei neamului el va trebui să fie slăvit, fiindcă a

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

^{38 bis} Ibidem.

³⁹ Ibidem.

înțeles și a stăpînit glasul destinului. Sunt puțini contemporani cari l-au cunoscut mai deaproape pe Ion I. C. Brătianu. El nu era accesibil marelui public cum era Take Ionescu [...]. Ion I. C. Brătianu era un contemplativ, plin de iubire — ori de câte ori treburile publice i-o permiteau — pentru liniștea colțului de pămînt pe care știuse cu mintea și de multe ori chiar cu mîna lui să și-l creeze și înfrumusețeze, la Florica, unde se odihneau rămășițele părintelui care cîștigase războiul independenței. Om de profundă gîndire, dar și de acțiune viguroasă cînd trebuia, el a fost prezentat publicului românesc, de o presă fără scrupul, ca un tiran, pe cînd, în realitate, era de o duioșie de suflet și de simțire, cum rar se vedea. Dacă nu era un orator din cei mai impresionanți, în conversație era un fermecător, prin simțirea ca și prin felul său de-a spune. Aceasta și explică faptul că acei cari au avut norocul de a-l apropia și de a-i cunoaște sufletul nu l-au mai părăsit”⁴⁰.

Autorul articolului comemorativ argumenta că Ion I. C. Brătianu se bucurase de simpatia țăranilor și orășenilor cu care venise în contact, știind și reușind să se adapteze la nivelul fiecăruia, utilizînd ba o glumă, ba un proverb, evocînd o amintire plăcută, disponibilități sufletești care exprimau bunătate și captivau pe interlocutori.

Stelian Popescu menționează că nu-l cunoscuse pe Ion I. C. Brătianu pînă în anul 1926, din auzite considerîndu-l „un om sever”. Nu era așa, după ce l-a cunoscut revelîndu-i-se în adevărata sa personalitate. Cu trecerea timpului, devine tot mai puternic și impresionant: „El avea nu numai judecata, inteligența și prevederea necesare unui om de stat, dar mai ales credința și simțirea în aceea ce începea, fără de care el spunea adesea, celor din prejurul său, că nu se poate nimic realiza. Istoricii viitorului au nevoie, pentru opera lor imparțială și corectă, de datele din cari să se poată desprinde figura lui Ion I. C. Brătianu, în adevărata ei lumină”⁴¹.

Ion I. C. Brătianu a avut fericirea de a-și cunoaște gloria în timpul vieții și chiar să moară în culmea gloriei. Istoria a fost generoasă cu el, dar oamenii, unii istorici ai viitorului, la care se referea Stelian Popescu, au vădit rea-credință și ingraturitudine, falsificînd și denaturînd adevărul despre excepționalele calități de om politic și de stat. La patru ani de la trecerea în neființă, I. G. Duca evoca personalitatea celui ce fusese, cîteva decenii, dirigitorul liberalismului românesc și primul ministru al României: „Anii trec. Figura lui Ion I. C. Brătianu se degajă totdeauna mai luminoasă înaintea perspectivei Istoriei. Pasiunile se potolesc și opera rămîne. Realizarea unității naționale, reformele democratice — exproprierea și votul universal —, consolidarea României Mari îi asigură consacrarea definitivă a Istoriei și triumful recunoașterii posterității”. Ca unul din colaboratorii săi apropiați, I. G. Duca nu se putea consola cu „pierderea acestui șef incomparabil, a acestui prieten încîntător”. Îl revede, în memorie, în toate momentele importante ale vieții sale. „Și acum, că pămîntul României Mari îi va fi pentru eternitate ușor, în cripta de la Florica, alături de tatăl său atît de mare, și de deninul său frate!”⁴².

Cu trecerea anilor, personalitatea lui Ion I. C. Brătianu revine tot mai des și mai obiectiv în preocupările publiciștilor, celor care-l cunoscuseră mai bine. O foarte interesantă evocare îi dedică C. Bacalbașa, în finalul volumului al IV-lea din cunoscuta sa lucrare despre Bucureștii de altădată, publicat în 1932, în care face opt portrete ale celor mai de seamă personalități ale ultimelor decenii. Primul aparține lui Ion I. C. Brătianu, apoi: I. L. Caragiale, Barbu Delavrancea, Nicolae Filipescu, Nicolae Flea, Take Ionescu, Titu Maiorescu și Gheorghe Panu, considerîndu-i ca „pe cei mai hotărîți în credințe proprii, pe cei cu personalitatea mai puternică, pe cei cari au fost șefi de curente și creatori de opere”. Despre primul dintre ei, scria: „Sunt oameni care se impun evenimentelor, sunt alții pe care evenimentele îi impun. Ionel Brătianu a fost dintre aceștia. El n-a fost dintre cei cari, din mulțimea anonimă, răsar deodată și se disting prin calități extraordinare. Nici mare scriitor, nici mare orator, nici om de știință considerabil; nici una din aceste daruri nu l-au ridicat pînă acolo unde a ajuns. Și cu toate acestea, în mediu în care s-a aflat și în mijlocul evenimentelor în care s-a găsit, a fost cel dintîi”⁴³.

Pentru a convinge, C. Bacalbașa argumentează cum și ce a impus pe Ion I. C. Brătianu pe primul plan al vieții politice. Unii au spus că numele puternic ilustrat de părințele său, dar acest lucru nu era de ajuns. Între contemporanii săi se remarcase printr-o „distanțiere particulară datorită naturii sale alese și unei educațiuni impecabile. Era un om și bine născut și foarte bine crescut. Apoi era și foarte simpatic, dar mai era ceva care a com-

⁴⁰ „Universul”, an XLVII, nr. 274 din 25 noiembrie 1929.

⁴¹ *Ibid m.*

⁴² „L'Indépendance roumaine”, an 56, nr. 17013 din 29 noiembrie 1932.

⁴³ C. B. Calbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. IV, București, 1932, p. 163.

pletat celelalte două calități, avea un bun simț care-i luminase cotiturile și întunecimile vieții și-l apărau de răătăcirii. Mai ales această din urmă însușire l-a impus definitiv”⁴⁴.

C. Bacalbașa se referea la un scriitor american, care afirmase că existau oameni politici care s-au impus mulțimilor nici prin oratorie nici prin scris sau prin opere savante, ci „printr-un fel de putere atractivă nedeslușită”, conferindu-le calitatea de „oameni magnetici”. Ion I. C. Brătianu face parte din această categorie. Între multe altele, el „avea un fond sufletesc de om cinstit”, iar „omul-magnetic care era (...) avea temperament al bărbatului de stat, cum nici un altul al vremii lui nu-l avea. Îi lipseau, firește, darurile pe care le-a avut Take Ionescu îi lipsea inteligența făcută din sclipiri și acțiunea răscolitoare a temperamentelor întotdeauna în fierbere, trecea chiar drept un leneș, și un fără puțință de muncă, dar era ceva mai mult și mai bun: un gânditor. Pe cînd alții vorbeau mult și mereu, el, retras în liniștea lui obicinuită, cugeta neîncetat la trebile Statului. Cu acest temperament și cu această inteligență a ținut cîrma Statului în timpul foarte grelelor evenimente care au premers intrarea României în război, cît și în timpul războiului. Și a văzut bine”. Orice alte alternative la politica lui Ion I. C. Brătianu ar fi fost greșite. Opiniile regelui Carol I, ale lui Al. Marghieloman, ale lui P. P. Carp, s-au dovedit inoportune și inoperante, dăunătoare interesului național românesc în acel timp. Numai „Ionel Brătianu a cîrmuit printre nenumăratele stînci cu mare dibăcie, fără a se avînta în necunoscut, fiindcă avea marele dar de a se stăpîni pe sine. Darul imperativ spre a putea stăpîni pe alții”⁴⁵.

Rămîne de stabilit dacă a ales momentul cel mai potrivit pentru a intra în război și dacă a știut să pregătească țara pentru un astfel de mare eveniment, fusă „un fapt este sigur, acela că a știut alege calea cea bună”. C. Bacalbașa consideră că în politica internă de după război nu a mai avut clarviziunea de dinainte, comițînd greșeli prin ținerea prea multă vreme în opoziție a Partidului Național Român din Transilvania, căci — apreciază el — „multe lucruri ar fi fost schimbate în România dacă partidul național ardelenesc ar fi venit la cîrmă mai repede după unire”⁴⁶. Cu toate acestea: „Moartea a pus prea devreme degetul ei rece pe această frunte unde clocoteau atîtea gînduri patriotice (...). Istoria va trebui să țină seamă de omul care a cîrmuit România în vremea marelui război. Și oricare ar fi patimile vremii de astăzi, el va străbate printre patimi iar amintirea îl va înălța pe pedestal de marmură. Acel care scrie aceste rînduri nu i-a fost niciodată partizan politic. De aceea poate spune întregul adevăr despre el”⁴⁷.

Întregul adevăr este întotdeauna greu de aflat pentru a fi spus, dar atît cît a afirmat despre el C. Bacalbașa, un bun cunoscător al evenimentelor pe care le-a trăit el însuși și un deosebit de talentat publicist, este, aproape în întregime, exact. Rezerva ce se impune făcută privește presupusa greșală comisă de Ion I. C. Brătianu față de liderii politici ai Partidului Național Român din Transilvania, cărora nu le lăsase, după Unire, adică mai devreme posibilitatea unei guvernări. S-a dovedit însă că nu aveau experiența necesară conducerii de stat, ei trebuind s-o dobîndească nu ca șefi de guvern, dar ca miniștri. Aceasta s-a și întîmplat. Unul dintre ei, Al. Vaida-Voievod, a fost chiar prim-ministru, dar în afara semnării unor tratate de pace, nu s-a remarcat cu nimic. Take Ionescu din Vechiul Regat, a eșuat lamentabil, după numai o lună de guvernare, încît regele Ferdinand s-a văzut determinat să recurgă la o lungă guvernare liberală pentru redresarea finanțelor, inițierea mersului înainte și consolidarea statului național român unitar. Nu Ion I. C. Brătianu și-a impus opera, ci necesitatea înfăptuirii ei de un om politic experimentat și de mare prestigiu între contemporanii săi l-a reclamat. Oameni politici au fost și sunt mulți, dar oamenii de stat au fost dintotdeauna puțini. În secolul trecut au fost doi mari oameni politici cu numele de Brătianu, Dumitru și Ion, dar numai cel din urmă a devenit și mare om de stat. Fratele mai mare a eșuat lamentabil la guvern, fiind înlăturat numai după două luni. Și în secolul al XX-lea au existat mari oameni politici, dar dintre ei doar puțini au reușit să guverneze eficient. Unul dintre aceștia, de fapt cel mai mare, a fost Ion I. C. Brătianu.

Pentru marile lui merite în istoria modernă a României a fost întemeiat un Așezămînt, în anii 1929—1930, care i-a purtat numele⁴⁸. La 28 noiembrie 1938 avea loc dezvelirea monumentului său așezat în grădinița casei lui str. Biserica Amzei, operă a sculptorului Ivan Mestrovici, din granit. S-a oficiat un serviciu religios la care au luat cuvîntul mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului, dr. C. Angelescu, consilier regal, Al. Lapedatu⁴⁹.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 168—169.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 168—169.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 170.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Arh. St. Buc., *Fond Familia Brătianu*, dosar 90.

⁴⁹ „Universul”, an 55, nr. 325 și 326 din 28 și 29 noiembrie 1938.

Numeroase sunt articolele publicate în presă, de-a lungul anilor, după dispariția marelui om de stat. S-au scris și cărți și broșuri una datorată eminentului istoric Nicolae Bănescu intitulată: *Ion I. C. Brătianu 1864—1927*, publicată la Craiova în 1931, însumând 196 pagini. Este cea mai voluminoasă, dar nu mai mult decât o sinteză asupra vieții și activității sale. Broșuri au mai publicat și alții, între care: Ioan Matei, Al. Teodorescu, Gh. Becescu-Silvan, Hyperion St. Antim/, dar, cea mai interesantă, sub multiple aspecte, este cea a lui Petre Ghiață, publicată în 1946, deci în momentele grele ale instaurării comunismului în România și ale ocupației armate rusești. El reușește un portret, care confirmă adevărurile exprimate deja despre marea personalitate a lui Ion I. C. Brătianu: „Statură înaltă de uriaș, molatec în atitudine și gesturi aproape dezarticulat în mișcări și gesturi, ochi mari, blinzi, superbi, crenele, în care aveai impresia că se reflectau visuri de adolescent. Încruntarea privirii conjugându-se cu expresiunea metalică a modulațiunii vocale, impresiona prin simțanintul de hotărâre, care se desprindea din cuvântările lui în dezbaterile parlamentare sau întrunirile publice. Trăise multă vreme, ca și părintele său, ca și maică-sa, în cadrul vieții rustice. Nutrea pasiune pentru peisagiul sătesc, încercând totală desprindere spirituală. Țăranii, obiceiurile, strădania, gospodăria, gândurile acestora îl interesau, năzuind să adincească, pentru ca să înțeleagă, sufletul neamului său. Își croise, el însuși, pe dealul de la Florica, o fermă model, pe care o îngrijea cu ochi de expert și patos de pionier. Animalele și păsările crescute de el îl umpleau de nestăpinit orgoliu. Obiectele vechi, simbolizând reminiscențe din trecutul românesc, le aduna și le clasa cu vibrație de adevărat artist”⁵⁰.

Rînd pe rînd, sunt evocate marile lui calități, între care pasiunea pentru trecut și istorie: „Ani îndelungați de studiu îi făcuseră un bagaj de erudiție excepțională în domeniul istoric (...). Povestea neamului nostru o cunoștea în cele mai neînsemnate amănunte. Oameni și fapte din trecutul frământat, vitreg, uneori miraculos, al voevodelor românești, le avea limpezi în permanentă în cercul luminos al conștiinței, ca material viu pentru formularea judecăților și trasarea conduitei politice”. O altă pasiune a lui a fost viața trăită intens, căutînd mereu a se afla lângă cei tineri: „A fost, cu toată prestația rece, distantă, orgolioasă, un incorigibil sentimental. Pasiunea aceasta l-a stăpinit toată viața, fiind mereu îndrăgostit ca un adolescent, pînă în preajma morții. Biograful, care s-ar strădui să-i redacteze viața romanțată, ar avea la îndemînă pentru aspectele ei sentimentale, un bogat material”⁵¹.

Ion I. C. Brătianu a preluat șefia partidului la vârsta de 42 de ani, făcînd apel la tinerețea generoasă spre a-și aplica programul său de reforme sociale. Curînd, avea să depășească valoric vechile cadre liberale, creîndu-și o pleiadă de colaboratori pe măsura talentului său de om politic și de stat: „Autoritar și distant, evita contactul prea des cu cadrele partidului; chiar colaboratorii apropiați nu puteau să-l vadă oricînd și nici unul dintre ei, după ani îndelungați de colaborare, nu s-a bucurat de prietenia intimă a lui Ionel Brătianu”. I. G. Duca, unul din colaboratorii apropiați, timp de 15 ani, mărturisea că făcuse parte din toate guvernele prezidate de el după 1914, dar, în toate relațiile strînse cu el, nu s-a considerat vreodată prietenul său: „Pentru noi, toți, colaboratorii lui, fără excepție, el a fost *numai șef*”. Se poate conchide că, totuși, *omul* era de o fermecătoare amabilitate, cînd se ivea, rarism, prirelel să-l apropie”⁵².

Dotat cu alte daruri ale firii, Ion I. C. Brătianu nu a fost un orator, precum Take Ionescu, I. G. Duca, N. Titulescu, N. Iorga etc. Nu a vădit vreodată atracție pentru „mirajul tribunei”, deși cînd vorbea știa să stăpînească auditoriul. Nu avea, desigur, talent oratoric, dar, vorbea cursiv, argumentat, sistematic în expunere, dînd o formă elegantă frazării, uneori chiar literară: „Nu i-a plăcut niciodată să vorbească oricum și oriunde. Cuvîntările lui, scurte, formulate geometric, constituiau sinteze asupra activității desfășurate sau enunțau lapidar seria faptelor, ce năzuia să împlinească”. Nu l-a pasionat contactul cu masele populare. Democrat prin tradiție familială și concepție personală, Ionel Brătianu, spiritualmente, nu a avut, însă, *chemare* pentru politica de agitație și luptă pe teren în masele populare. Predilecția lui organică pentru politica de manevră, abilitatea savantă de culise, pentru regizura de mare anvergură. În acest domeniu, și-a depășit toți contemporanii, atîngînd virtuozitatea”⁵³.

Pentru Ion I. C. Brătianu, viața era concepută ca un proces de echilibru: „Îngăduitor, generos, nu cunoștea simțămîntele inferioare ale răzbunării și pizmei. Hotărît însă și necruțător cînd socotea că așa cer interesele țării. Mărturisea el însuși: «Nu cunosc rigiditatea în nici unul din domeniile vieții, înțeleg și explic multe din faptele și slăbiciunile omenești. De aceea, le privesc cu îngăduință. Nu-mi repugnă unele compromisuri și tranzacții și n-am ezitat

⁵⁰ Petre Ghiață, *Ionel Brătianu*, București, 1946, p. 5--6.

⁵¹ *Ibidem*, p. 8--9.

⁵² *Ibidem*, p. 8--9.

⁵³ *Ibidem*, p. 9--10

să le practic, cînd le-am socotit utile. Sunt însă citeva principii fundamentale în viața unui popor, asupra cărora n-am tranzacționat și nu voi admite compromisuri niciodată, cu riscul de a merge la zid!». Care erau principiile, în care nu-și îngăduia compromisuri? Desigur, precum adeseori rezultă din ce a făcut, acestea nu puteau fi decît independența națională și libertățile democratice: Zelos de suveranitatea României, s-a străduit din răspuțeri să stăvilească amestecul nociv al străinătății în politica internă, îngrădind infiltrația economică prea adîncă a capitalurilor, chiar cînd acestea erau furnizate de țările a căror alianță o prețuia folositoare intereselor românești. Ori cite atacuri au fost îndreptate contra lui, Ion I. C. Brătianu a rămas neclintit în convingerile sale democratice. Imensa lui autoritate dobîndită i-ar fi permis să conducă precum un dictator, dar nu s-a gîndit vreodată să suprimă sau măcar să diminueze libertățile democrației: „Credea sincer că va veni o vreme cînd viața publică românească va cunoaște climatul democratic occidental. Și se mîndrea ca el să fi pus temeiurile inițiale”⁵⁴.

Democrat prin excelență, continuator demn al aplicării principiilor liberale inițiate de părintele său, în partid Ion I. C. Brătianu vedea un mijloc de atingere a idealurilor sale democratice: „Avea nevoie de partid ca *element expresiv* în regimul democratic”. Problemele de organizare în județe, legătura cu masele nu-l preocupau. Partidul traia prin imensul prestigiu al șefului său, căci nu avea solide aderențe în masele populare: „Ionel Brătianu nu cunoscuse înfrîngerea în viața politică internă, era autorul reformelor politice și economice și cîștigase războiul de întregire națională. Un asemenea om se desprinsese din rîndurile factorilor politici nominali, devenind — așa cum l-a denumit unul din prinții bisericii — *omul providențial*. Cert este că Ionel Brătianu, din 1914 pînă în 1927, a pășit numai pe linia de creștet a împlinirii năzuințelor neamului nostru. Poporul românesc credea în el, văzînd aievea împletindu-și soarta lui în lumina călăuzitoare a aceleiași stele, aducătoare de noroc”⁵⁵.

Adversari și prieteni au afirmat despre Ion I. C. Brătianu că a fost fiul norocului, date fiind marile dificultăți care i-au stat în cale și pe care le-a depășit. Nu trebuie însă uitat că el a fost batjocorit, caricaturizat în fel și chip, calomniat, arareori răspunzînd atacurilor: „Era stăpîn pe mijloacele lui, își urmărea cu precizie matematică jocul politic, știa unde ajunge și atînesea întotdeauna ținta fără greș. Nu-l interesa deci duelul oratoric sau polemica scrisă. Cînd răspunsurile erau, citeodată, absolut necesare, încredința această sarcină colaboratorilor mai tineri. El pășea cu mersul cunoscut și domol, după rigla faptelor împlinite, care se înscriu de-a dreptul în istoria unui popor”⁵⁶.

Este greu de răspuns la întrebarea dacă Ion I. C. Brătianu a fost iubit, dar admirat a fost în mod cert, tuturor inspirîndu-le un sentiment de încredere. S-a stins din viață în culmea gloriei și puterii politice: „Accidentul morții (...) a intervenit cînd încheiase ciclul unei activități create, de proporții istorice”⁵⁷.

Dintotdeauna și oriunde apar oameni care pecetluiesc destinul popoarelor cu uriașă energie desfășurată spre binele general se nasc controverse cu privire la mobilurile care i-au determinat să acționeze așa și nu altfel, în mod excepțional, ieșind din normalitatea vieții obișnuite chiar și în viața politică, care oricît de efervescentă, dobîndește trăsături rutiniere. Aparenta desprindere de normal nu semnifică decît genialitate. Or, Ion I. C. Brătianu, la fel ca ilustrul său părinte, a fost un geniu politic. Scriind despre generația de la 1848, Al. Cretzianu, în introducerea sa la cele două volume intitulate: *Din Arhiva lui Dumitru Brătianu*, publicate în 1933, formula o temeinică judecată de valoare: „Un organism lovit de boală produce, cînd e amenințat de peire, cele mai puternice anti-toxine. Tot astfel, neamul românesc dădea naștere, în vederea luptei pe viață sau pe moarte, ființelor înzestrate în chipul cel mai desăvîrșit cu îndrăzneala, hotărîrea și dîrzenia strămoșească”⁵⁸.

Declanșarea primului război mondial însemna, pentru multe popoare, o luptă pe viață și pe moarte, iar poporul român, înconjurat de imperiile vecine cotropitoare a unor întinse teritorii locuite de milioane de români, jumătate din toți cîți existau în acel timp, se afla în fața momentului crucial al împlinirii idealului național al unității statale. Amenințat în ființa și destinul său istoric, poporul român a zămislit din organismul său antitoxina care să-l apere în fața morții care se așezase cu temei la frontierele țării. Omul providențial se afla la cîrma țării, lui îi revenea uriașă răspundere de a reorienta politica externă românească în direcția asigurării împlinirii aspirațiilor naționale la unitate, independență și sprijin a libertăților democratice prin reforme de structură. El este rezultatul firească a întregii evolu-

⁵⁴ *Ibidem*, p. 6-7.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 10-11.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 22-23.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 23.

⁵⁸ Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. I, București, 1933, p. 3-4.

ții democratice a liberalismului românesc, inițiat de militanții radicali ai revoluției române de la 1848, în frunte cu Ion C. Brătianu, fratele său Dumitru și C. Rosetti. Providențial, excepțional, fenomenal sunt cuvinte care intră în accepțiunea firească, normală a evoluției istorice a unui popor de-a lungul veacurilor, care a avut multe asemenea personalități. Cuvintele capătă un înțeles aparte doar atunci când Ion I. C. Brătianu este comparat cu contemporanii săi, când nu mai are egal, devenind un om politic și de stat de talie europeană. Așa l-au și văzut și l-au descris cei mai mulți din cîți l-au cunoscut și admirat.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMĂNĂRI

DOUĂ NOTE DIPLOMATICE INEDITE DIN 1866 ALE LUI ION C. BRĂȚIANU

VALERIU STAN

Hotărînd, în iunie 1865, printr-un acord semnat de principalii reprezentanți ai grupurilor opoziționiste, ca „în caz de vacanță a tronului să susținem prin toate mijloacele alegerea unui principe dintr-una din familiile domnitoare din Occident”¹, „monstruoasa coaliție” a întreprins, în virtutea acestui acord, o puternică acțiune de subminare a domniei lui Alexandru Ioan Cuza, mai ales după ce însuși domnitorul, la sfîrșitul aceleiași an, prin mesajul adresat Corpurilor legiuitoare la 5 decembrie, își făcuse publică intenția de a renunța la tron. Acțiunea vizînd înlăturarea domnitorului Unirii și aducerea în locul lui a unui principe străin s-a desfășurat atît în țară cît și în străinătate, rolul principal revenind îndeosebi liberalilor radicali, partea dinamică a coaliției. Se urmărea astfel realizarea și a ultimului deziderat din programul național votat de Adunările ad-hoc în 1857, singurul ce nu fusese încă îndeplinit, datorită opoziției marilor puteri garante, care vedeau în principele străin posibilitatea desprinderii țării noastre de suzeranitatea otomană și un pas important pe calea spre independență.

Pentru reușita acțiunii, I. C. Brătianu, fostul republican din timpul revoluției de la 1848, convertit, între timp, la principiile sistemului monarhic constituțional, a fost trimis la Paris cu o dublă misiune: de a obține consimțămîntul guvernului francez și îndeosebi al împăratului Napoleon al III-lea la detronarea lui Cuza fără pericolul unei intervenții externe, și, în al doilea rînd, de a găsi, de asemenea cu asentimentul Franței, un candidat străin la tronul României.

Asupra activității lui I. C. Brătianu din primele luni ale șederii sale la Paris, unde sosisse la 17 decembrie 1865 (st. n.), cunoaștem în general puține lucruri. Corespondența trimisă de el soției sale Pia Brătianu la Florica² este destul de laconică în această privință. Aflăm totuși că se reîntîlnise cu vechii prieteni din perioada exilului, Armand Levy și Paul Bataillard³, care împreună cu Eugeniu Carada, sosit mai dinainte în capitala Franței, îl vor ajuta substanțial în desfășurarea unei propagande ostile lui Cuza, menită să retragă domnitorului român sprijinul diplomației franceze. Dintr-o altă scrisoare, din 17/29 decembrie 1865, rezultă că era tot timpul ocupat „în curse (alergături — n.n.), în vizite și în scris. Văz o mulțime de lume, pe care caut iarăși s-o cîștig cauzei române”⁴.

Grație unei activități susținute, I. C. Brătianu reușise într-adevăr să stabilească importante contacte în cercurile conducătoare franceze și să publice, într-un răstimp de cîteva luni, trei broșuri care s-au bucurat de o largă circulație la Paris. Cea mai importantă s-a dovedit a fi *Le Panslavisme. Le Prince Couza. La Roumanie. La Russie* (Paris, Dentu, 45 p.), în care domnitorul era prezentat, pe nedrept, cel puțin ca un rusofil, dacă nu ca un agent conștient al politicii țariste în sud-estul Europei.

Știm de asemenea, din propriile sale relatări de mai tirziu din Cameră, că și-a asociat la demersurile sale și pe Scarlat Fălcoianu, primul președinte al Curții de Casație, aflat în acel timp la Nisa, pe care l-a luat la Paris pentru a pleda împreună cauza țării pe lângă ambasadorii marilor puteri⁵. Aceasta deoarece găsise „cestiunea noastră într-atîta proastă stare,

¹ Din scrierile și cuvîntările lui Ion C. Brătianu. *Lupta pentru reînnoșirea națională*, București, 1921, p. 231.

² Din corespondența familiei I. C. Brătianu, vol. I, 1861—1883, ediția a II-a. Cu o prefață de Ion Nistor (București), 1936, p. 55—84.

³ *Ibidem*, p. 58.

⁴ *Ibidem*, p. 62.

⁵ Ion C. Brătianu, *Discursuri, scrieri, acte și documente*, vol. II (23 aprilie 1876—30 aprilie 1877), partea I. București, 1912, p. 175.

facit cei mai buni amici ai noștri ne dau Austriei. Așadar am avut mult de lucrat și mai este destul de făcut ca să putem înlătura pericolul ce ne amenință”⁶.

Știrea detronării lui Cuza îl surprinde pe I. C. Brătianu la Paris, unde — după cum scria soției sale la 14/26 februarie 1866 — „lucrez, primesc lume și alerg la rindul meu a vedea lumea ce trebuie să o câștig la cauza noastră”. În aceeași scrisoare relatează că, după cele ce se petrecuseră la București, era și mai ocupat decât înainte, „căci acum iarăși se cumpănesc destinele României”. Era însă incredințat că „vom învinge pe răii voitori și vom câștiga o pozițiune și mai bună decât aceea ce am avut. Împăratul (Napoleon al III-lea — n.n.) este pentru noi și cred că ne va apăra drepturile; oricum însă tot vom fi mai bine decât sub domnia lui Cuza”⁷.

Într-adevăr, contactele avute de I. C. Brătianu cu diverși factori politici din capitala Franței îl îndreptățeau să speră că actul de la 11/23 februarie 1866, care pusese din nou marile puteri garante în fața unui fapt împlinit, nu va fi urmat de o intervenție armată externă, că Unirea — recunoscută numai pe durata domniei lui Cuza — nu va fi desfăcută. În schimb, în momentul când s-a produs înlăturarea lui Cuza din domnie, el nu reușe să găsească un candidat străin pentru tronul României. Încercările sale discrete din decembrie 1865 — ianuarie 1866 de a obține consințămîntul unei rude a lui Napoleon al III-lea rămăseră fără rezultat⁸. De aceea, pentru a pune capăt stării de nesiguranță și provizorat în care se aflau, precum și pentru a bara calea spre o nouă domnie autohtonă, forțele politice care preluseră conducerea țării au proclamat domnitor al Principatelor Unite pe contele Filip de Flandra, fratele regelui Leopold al II-lea al Belgiei. Foarte curînd însă, la 14/26 februarie, la București era comunicat refuzul contelei de Flandra de a accepta oferta ce i se făcuse⁹.

S-a creat astfel o situație deosebit de dificilă, care-i va impune lui I. C. Brătianu să mai rămînă în capitala Franței, deși după 11/23 februarie 1866 el dorea să se reîntoarcă cît mai curînd în țară. Spre a se da un caracter oarecum oficial demersurilor sale, va fi numit la sfîrșitul lunii februarie membru al unei delegații ce trebuia să acționeze în capitalele puterilor garante și în special la Paris „pentru îndeplinirea dorințelor țării și pentru respectarea drepturilor ei”¹⁰. În această calitate, după deschiderea în capitala Franței a lucrărilor Conferinței ambasadurilor puterilor garante consacrată discutării noii situații a Principatelor, I. C. Brătianu a cerut, din însărcinarea guvernului de la București, ca delegații români să fie admiși „pentru a da toate lămuririle și explicațiile care ar putea fi necesare”¹¹. Cererea, deși îndreptățită, a fost însă respinsă, admițîndu-se, totuși, că fiecare membru al Conferinței putea să primească verbal sau în scris comunicări din partea delegaților români. Uzînd probabil de această posibilitate, I. C. Brătianu a adresat Ministerului de Externe al Franței — titlatură acestuia Drouyn de Lhuys era de altfel președintele Conferinței — două note diplomatice rămase pînă în prezent necunoscute istoriografiei noastre. Din păcate aceste note¹², aflate în fondul de microfilme Franța de la Arhivele Statului București, nu sînt datate, dar după conținutul lor ele pot fi plasate cu certitudine în intervalul cuprins între răsturnarea lui Cuza și sfîrșitul lunii martie 1866, cînd I. C. Brătianu va pleca la Düsseldorf pentru a lua un prim contact cu cel ce avea să devină viitorul domn al României, principele Carol de Hohenzollern-Sigmaringen.

În prima din aceste note, în care se face o referire clară la „ultimele evenimente de la București”, Brătianu denunța guvernului francez acțiunile Rusiei țariste vizînd desfacerea Unirii, propaganda dusă de ea în acest scop atît în țară, în rîndul diverselor pături ale societății, cît și în exterior, mai ales la Constantinopol unde, pentru a atrage Poarta otomană de partea ei, se servea în special de călugării greci, ale căror interese fuseseră puternic lovite prin secularizarea azerilor mănăstirești.

Surprinde însă faptul că în nota amintită trimisul român acuza și Anglia de intenții ostile la adresa României, mergînd pînă la a afirma că aceasta — din dorința de a combate influența franceză în sud-estul Europei — sprijinea un candidat indigen la tronul Principatelor Unite. Dacă în ceea ce privește atitudinea Rusiei față de situația ce se crease în țara noastră după 11/23 februarie 1866 I. C. Brătianu avea perfectă dreptate, în schimb afirmațiile sale

⁶ Din corespondența familiei I.C. Brătianu, vol. I, 1861—1883, p. 67.

⁷ *Ibidem*, p. 72—73.

⁸ Gr. Chiriță, *România și Conferința de la Paris-februarie—iunie 1866* (I), în „Revista de istorie”, tom 38, 1985, nr. 10, p. 967.

⁹ *Ibidem*, p. 969.

¹⁰ D.A. Sturdza, *Însemnătate a europeană a realizării definitive a dorințelor rostite de Divanurile ad-hoc la 7/19 și 9/21 octombrie 1857*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. II, tom XXXIV (1911—1912), București, 1912, p. 796.

¹¹ Apud Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 980—981.

¹² Vezi anexele.

în legătură cu poziția Angliei nu corespundeau întru totul realității. Deși se pronunța împotriva alegerii unui principe străin, Anglia se arăta dispusă să țină seama de dorințele românilor și să aperse, împreună cu Franța, Unirea și autonomia Principatelor. De altfel și în privința prințului străin ea își va modifica poziția, devenind mai conciliantă și împăcându-se în cele din urmă cu această idee. O dovadă concludentă în acest sens o constituie faptul că în momentul ivirii candidaturii principelui de Hohenzollern, Brătianu însuși va telegrafia la 14/26 martie 1866 de la Paris: „Aci dispoziții bune. Anglia consideră de asemenea posibil prințul străin. Candidatul Angliei [este] Hohenzollern dar nu [este] încă sigur”¹³.

Cea de a doua notă va fi adresată de I. C. Brătianu guvernului francez la scurt timp după întrunirea, la 26 februarie/10 martie, a Conferinței reprezentanților puterilor garante de la Paris. Ea era menită să convingă Franța de falsitatea zvonurilor lansate de unele puteri interesate potrivit cărora românii nu ar mai fi dorit menținerea Unirii, ci revenirea la situația anterioară de separatism prin alegerea a doi domni pămînteni. Dimpotrivă, se evidențiază în notă, românii erau mai decisi ca oricînd să aperse ceea ce timp de nouă ani constituie principatul lor țel: Unirea și principele străin. I. C. Brătianu prezenta așadar chestiunea domnului străin ca formînd o singură problemă cu aceea a Unirii. Fără nici o ezitare, el declara că puterile garante nu puteau impune românilor hotărîri contrare voinței lor decît prin recurgerea la forță, în urma unor lupte singeroase. Dînd dovadă de luciditate, el era conștient că nici o candidatură nu ar fi avut succes, dacă nu se bucura de sprijinul Franței, putere ce deținea încă un rol însemnat în concertul european. De aceea Brătianu solicită ca însuși Napoleon al III-lea să desemneze pe viitorul domnitor al României, dînd asigurări că acesta va fi ales în unanimitate și că va fi apărut „pînă la ultima picătură de sînge”.

În finalul notei, el menționează că românii își puneau mari speranțe în familia de Hohenzollern, înrudită cu aceea a împăratului, mai ales că oficialitățile franceze lăsaseră să se intreadă imposibilitatea aducerii pe tronul României a unui alt membru mai apropiat al familiei imperiale. Rezultă deci că, la data elaborării notei respective, candidatura unui principe provenind din familia regală prusiană intrase deja în vederile lui I.C. Brătianu, fără a putea preciza însă dacă ea aparținea delegatului român sau îi fusese inspirată din mediile apropiate împăratului francez. Oricum ar fi stat lucrurile, din momentul în care se va convinge că alegerea lui Carol de Hohenzollern ca viitor domnitor al României era privită favorabil de Napoleon al III-lea, I.C. Brătianu va depune toate eforturile pentru a-l convinge pe acesta să accepte tronul. Rolul său în instaurarea dinastiei străine — eveniment cu profunde implicații în istoria modernă a României — a fost considerabil, relevînd încă odată clarviziunea, fermitatea și simțul remarcabil de orientare al omului politic care a fost I.C. Brătianu.

D(irection) Polit(ique)

(Provinces moldo-valaques) (à classer)

La Russie, dont les plans ont été dérangés par les derniers événements de Bucharest, cher he à se rattraper en provoquant la séparation des Principautés. Ses partisans seuls ne se sont pas ralliés au gouvernement actuel comme les généraux Floresco et Mano. Les vieux boyards Oteteleshano et E. Catargiu, entre autres, disent: ou le duc de Leuchtenberg ou la séparation! Les émissaires russes parcourent les Principautés avec la mission de travailler le pays, de semer partout les promesses et de tenir pour cela un langage différent à chacune des classes de la population. Ainsi, aux anciens boyards, ils affirment qu'avec la séparation on les réintégrera dans leurs privilèges d'autrefois; au haut Clergé, que les biens sécularisés lui retourneront (si !); aux paysans, qu'on leur donnera plus de terres et ainsi de suite; et, répandant aussi la crainte, ils disent au bas clergé que le Prince étranger va persécuter l'orthodoxie. Mais comme jusqu'à présent leur propagande n'a pas de succès, ils dénoncent à l'Europe l'oppression du gouvernement de Bucharest.

A Constantinople, la Russie flatte la vanité et l'avarice des Pachas en leur faisant entrevoir que, par la séparation, deux Princes indigènes seront à leur disposition; puis elle fait valoir que l'exemple de la Roumanie pourrait être contagieux et avoir un fâcheux effet sur la Turquie. Elle se sert surtout des moines grecs pour activer son action et mieux circonvenir le gouvernement Ottoman.

Malheureusement, l'Angleterre, qui cherche à évincer la Russie d'auprès de la Porte, emploie précisément les mêmes armes qu'elle, en les maniant maladroitement. L'Angleterre suit cette politique surtout pour combattre celle de la France; elle se rebute et s'agrite contre

¹³ Gr. Chiriță, *op. cit.*, (II) în „Revista de istorie”, tom 38, 1985, nr. 11, p. 10-6.

les Roumains, qu'elle regarde comme le peuple le plus dévoué à la France et sur lequel elle ne peut espérer avoir prise. Elle a donc trouvé un candidat indigène au trône de la Roumanie, et elle tâche de l'y faire parvenir, dans l'espoir que par lui et la Porte elle repoussera toute influence française de l'Orient.

Or l'Angleterre et la Russie s'agitent activement; et, comme ce n'est ni l'habileté ni la hardiesse qui leur manquent, qu'elles ont ou croient avoir un grand intérêt en jeu, il est à craindre qu'elles profitent de l'attitude du gouvernement français qui, par désir de se montrer désintéressé dans la question Roumaine, est plus que hésitant, et qu'elles parviennent à déterminer une solution conforme à leurs visées, et à l'acceptation de laquelle l'Europe, alors en face d'un fait accompli et craignant des complications plus graves, ne pourrait manquer de se résigner.

I.C. Bratiano

D(irecti)on Politique (à classer) Roumanie

La réunion précipitée de la Conférence, le secret sur le jour où sa première séance devait avoir lieu, gardé principalement vis-à-vis des envoyés des Principautés, qui étaient déjà inquiets de l'attitude prise à leur égard par les hommes officiels, sont autant d'indices qui donnent des appréhensions sur les dispositions actuelles de gouvernement de sa Majesté l'Empereur dans la question roumaine.

Nous croyons que ces dispositions très peu motivées dépendent en partie des informations erronées et intéressées que l'ex-Prince Couza a su faire parvenir pendant sept ans auprès du gouvernement et qui, le représentant comme dévoué à la politique française, ont préparé les hommes de l'Etat de ce pays à mal accueillir les derniers événements de Bucharest; mais nous avons lieu de penser qu'elles résultent plus particulièrement encore à l'heure présente des intrigues de prétendants qui, avec aide des Puissances intéressées à perpétuer notre faiblesse, ont réussi à persuader en certains lieux que le maintien de l'Union est problématique, que les deux Principautés ne cherchent qu'une occasion d'en revenir à l'ancien ordre de choses; et qu'elles sont désireuses d'avoir chacune un petit hospodar indigène. Cela équivaut à prétendre que les Roumains brûlent de démembrer leur pays au profit d'ambitions personnelles, trouvant sans doute la Roumanie dans son intégrité trop grande pour leur taille.

Ces intrigues ne sont que la répétition de celles qui ont eu lieu en 1856 et en 1857, et qui ont alors inspiré des craintes et des inquiétudes analogues. Celui qui écrit ces lignes se rappelle les appréhensions dont Monsieur Benedetti lui faisait part à cette époque sur la façon dont les Divans *ad-hoc*, et particulièrement celui de Moldavie, rempliraient leur mandat. On était en droit d'espérer que l'action des Roumains, pendant neuf années, dans le sens unioniste couperait court aux intrigues contraires, ou au moins leur ôterait tout crédit. Il suffit en effet d'un peu de réflexion pour se convaincre de l'absurdité des assertions avancées. Personne n'ignore que, pendant neuf ans, la nation n'a eu (*sic!*) qu'une pensée et qu'un but: l'Union et le Prince étranger. Aussi les Roumains ont-ils réalisé cette Union, en dépit et des stipulations de la Convention et de la mauvaise volonté de l'ex-Prince Couza qui, ayant conscience de son incapacité gouvernementale, et sentant que sa meilleure chance de durée était de demeurer le seul trait d'union entre les deux Principautés, s'était appliqué à identifier ce principe en sa personne et à l'écarter des institutions du pays. Il faudrait supposer après cela que la nation tout entière a perdu la raison pur admettre qu'elle puisse vouloir anéantir aujourd'hui une oeuvre qui lui a coûté neuf ans de labeur et de sacrifices. Comment trouverait-elle maintenant contraire à ses intérêts ce qui a été depuis un demi-siècle à ses yeux le gage de sa prospérité, le premier besoin de sa nationalité. On peut donc affirmer que non seulement il n'y a pas de tendances séparatistes, mais qu'encore les Roumains sont décidés à affronter tout les périls pour avoir un prince étranger, dans la conviction que c'est la seule combinaison qui leur garantisse l'union, et avec elle, la sécurité, la stabilité et un avenir prospère.

Que sa Majesté l'Empereur veuille bien tenir pour certain que peuple et armée n'ont qu'une seule volonté, celle d'obtenir un prince étranger qui sauvegarde l'unité nationale contre les convoitises du dehors et les ambitions du dedans. Si le nom de Napoleon III est entouré en Roumanie d'un si grand prestige, c'est précisément parce que l'Empereur a pris dès le début la défense de leur cause, qu'il a patronné leurs vœux et les a aidés à les réaliser.

L'armée la première est engagée d'honneur à ne pas accepter de Prince indigène; autrement elle ne serait point à l'abri des calomnies qu'on cherche à répandre contre elle. Elle s'exposerait au reproche d'avoir, en contribuant au renversement du Prince Couza, obéi

non à l'irrésistible entraînement du sentiment national, mais aux menées ambitieuses d'un prétendant quelconque.

Une autre considération non moins forte fait une loi aux Roumains de s'opposer à toute ingérence dans les affaires intérieures, et de tenir à l'entier accomplissement de leurs vœux. Les Roumains ont vu, dans ces dernières années, les Serbes renvoyer leur prince, s'en donner un autre de leur choix, proclamer l'hérédité dans la famille Obrenovitch, adopter une Constitution à leur convenance et organiser leur pays militairement sans que les Puissances garantes se soient immiscées dans leurs affaires, aient cherché à limiter leur souveraineté, ou tenu le moindre compte des protestations et des menaces de la Turquie. Il est certain cependant que les droits des Roumains, consacrés par des traités directement conclus avec la Porte et antérieurs à toutes les stipulations des Puissances étrangères qui ont agi comme protectrices ou comme garantes, leur assuraient diplomatiquement une bien plus grande liberté d'action qu'aux Serbes.

Comment imaginer après cela que cinq millions de Roumains avec des droits de souveraineté, plus étendus selon les traités que ceux d'un million de Serbes, consentiraient à ce qu'on leur montrât moins d'égards?

Il n'est pas permis de se dissimuler que ce n'est qu'à la suite d'une lutte sanglante, et par un criant abus de la force, que les Puissances garantes pourraient imposer aux Roumains des dispositions contraires à leur volonté. Le gouvernement de sa Majesté l'Empereur consentirait-il, à la face du monde, à une pareille immolation d'un peuple? Nous ne saurions l'admettre. La création d'un Etat Serbe est due à l'initiative de la Russie; cependant, l'oeuvre étant bonne en elle-même, le gouvernement de l'Empereur s'est entremis pour la protéger dès qu'elle a été menacée. Serait-il moins, ou agirait-il dans un sens diamétralement opposé, quand il s'agit d'une oeuvre sienne et quand cette oeuvre, c'est-à-dire l'existence de l'Etat Roumain aujourd'hui en question, est l'unique résultat de la campagne de Crimée?

Les Roumains, par sympathie de race et par communauté d'idées, se sont pleinement abandonnés à l'influence de la France. Ils ont voué un véritable culte à Napoleon III; ils ont foi qu'en cette occasion, comme dans les occasions précédentes, sa bienveillante sollicitude ne leur manquera pas.

L'Empereur n'a qu'à laisser deviner quel prince il lui serait agréable de voir monter sur le trône de Roumanie, pour que les Roumains l'acclament aussitôt. Que cela se fasse par un plébiscite, par les Chambres actuelles ou par des Chambres nouvelles, le résultat sera le même, c'est-à-dire que le Prince qui aura l'agrément de sa Majesté l'Empereur sera certain d'obtenir l'unanimité. Nous pouvons ajouter que nous le défendrons jusqu'à la dernière goutte de notre sang.

Je crois de mon devoir de ne pas terminer cette note sans déclarer que les Roumains, sachant que la famille du prince Hohenzollern est alliée à celle de l'Empereur, ont tourné leurs espérances de ce côté, vu l'impossibilité qu'on leur a laissé entrevoir de faire accepter le trône de la Roumanie à un autre membre plus proche de la famille Impériale de France.

I.C. Brătianu

Arhivele Statului București, colecția microfilm Franța, r. 72, c. 681—682, 692—694; Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Archives diplomatiques, série Mémoires et documents, Roumanie, vol. 3, f. 116—116 v., 127—128 v.

UN „STRĂLUCIT AGHIOTANT” AL LUI IONEL BRĂȚIANU: I. G. DUCA ȘI NOTELE SALE DESPRE CONFERINȚA DE LA LAUSANNE DIN 1922 (I)

GEORGETA PENELEA FILITTI

Numit astfel de Sterie Diamandi într-un panegiric apărut în „Gândul vrenii” din ianuarie 1934, I.G. Duca rămâne un exponent al liberalismului românesc, vivace, sensibil, cultivat — într-un cuvânt, un european. Prezent în calitate de ministru al afacerilor externe al României la conferința internațională de la Lausanne, el se dovedește un observator avizat al jocului politic, un portretist plin de har al celor chemați să decidă în conflictul greco-turc din Anatolia și subsumat asupra regimului internațional al Mării Negre și al Strămtorilor. Neîndoios îi va fi făcut plăcere acest exercițiu între dare de seamă către primul ministru și memorialistică politică. Pentru că I.G. Duca îl ținea la curent pe Ionel Brătianu cu mersul dezbaterilor; o dovedește și telegrama păstrată în plicul cu *Notele*, expediată de la „Beau rivage Palace” din Lausanne: „Iubite domnule Brătianu, iată urmarea. Observațiunile mele sunt, firește, aceleași. Al dumatle foarte devotat, I. G. Duca. Mi s-a urât aici”.

Notele n-au rămas necunoscute specialiștilor în istoria României interbelice și a relațiilor ei internaționale. Publicarea lor integrală însă a întârziat din motive pe care cititorul de acum lesne le va înțelege.

După moartea tragică a autorului, survenită la 29 decembrie 1933, la Sinaia, manuscrisul a fost luat de fratele său Grigore. Tîrziu, după război, el a intrat în posesia unui prieten al familiei Duca și distins om de cultură, economistul Victor Slăvescu. Acesta l-a încredințat Academiei Române, unde se află actualmente, la Secția Manuscrise, Fondul I.G. Duca. Amintim că autorul a folosit un plaiavaz la scrierea lor, ceea ce îngreunează oarecum parcurgerea lor. O copie dactilografiată a *Notelor* se păstrează în arhiva Victor Slăvescu, donată Institutului de istorie „Nicolae Iorga”, cu pilduitoare generozitate de fiul acestuia, inginerul Mircea Slăvescu.

19 nov. Am găsit la gară pe Diamandy, pe colonelul Dumitrescu, pe Mavrodi și câțiva ziariști români. Diamandy nu știa nimic. Chiar în acest moment la Teritet, lord Curzon și Poincaré cereau cu Musolini.

Pe la 10 seara trebuiau cu toții să se reîntoarcă la Lausana. Fiind obosit de drum, m-am culcat și am lăsat pe Diamandy să aștepte rezultatul întrevederii de la Teritet. Este esențial pentru noi să știm dacă, în fața intransigenței turcești, care era neîndoielnică și știută, va putea fi sau nu un front unic al Marilor Aliați.

Cum am sosit însă la hotel, Diamandy s-a întâlnit în hall cu Harold Nicholson care i-a spus că înțelegerea între Franța și Anglia era desăvârșită, că de la 1914 raporturile n-au fost atât de intime și atât de cordiale.

La Paris, în ajun, au discutat punct cu punct memorandum-ul și au fost de acord în privința tuturor chestiilor: libertate efectivă a Strămtorilor (comisie, staționare, contingente și dezarmarea țărmurilor Strămtorilor), Mărița—granița dintre turci și greci, cu o zonă demilitarizată. Statu-quo în privința Traciei occidentale, etc. O revizuire a sistemului Capitulațiilor, etc. Nicholson a adăugat că lord Curzon l-a însărcinat anume să menție contactul cu delegația română și că e convins că vom lucra mână în mână cu atât mai mult cu cât, de fapt, peste turci, ne preocupăm și unii și alții de ruși, adevărații noștri antagoniști în chestia Orientului Apropiat și a Strămtorilor.

Vestile date de Nicholson erau bune; rămăneau însă de precizat două puncte capitale: 1) Ce atitudine va avea Italia, Musolini reprezentând pentru toți un punct de întrebare și 2) Până unde erau Aliații hotărâți să meargă în caz de rezistență a turcilor, caz din nenorocire mai mult decât probabil.

20 nov. De vreme am aflat că Poincaré și Curzon erau mulțumiți de convorbirea cu Musolini dar că trebuiau să aibă o nouă întrevedere, deoarece nu au putut la Teritet trece în revistă

to[ar]e chestiunile în ar[ă]nunt. De la 10 la 1 a.m., Poincaré, Curzon și Musolini au conferit deci din nou în apartamentele lui lord Curzon la „Beau Rivage”. În timpul acesta, noi am vizitat orașul și am căutat, prin Ata Constantinescu, să aflăm când și unde se va deschide conferința. Nimeni nu știa nimic. În sfârșit, după numeroase investigațiuni, am izbutit să aflăm că o singură persoană deținea prețiosul secret: un portar de hotel! Portarul hotelului „Du chateau”. El distribuia cărțile de intrare dar nu era sigur nici unde se va ține ședința de deschidere, nici la ce oră precisă va avea loc. În timp de un ceas s-a schimbat de trei patru ori locul și ceasul. Ospitalitate elvețiană! În schimb am avut cinstea la hotel să vedem mâncând lângă noi, ca un simplu particular nebăgat în seamă de nimeni, nici chiar de chelneri, pe președintele Confederației elvețiene, d-nul Haab. Un om înalt, slab, osos, cu părul cărunt și cu ochiul stins, îmbrăcăminte și ținuta unui director de *palace* elvețian.

De dimineață, Venizelos și-a anunțat vizita. Ne-a spus că Aliații l-au asigurat că nu vor admite autonomia Traciei, că le vor lăsa insulele, că nu le vor impune reparații; că relativ e mulțumit dar, firește, pentru Grecia lovitura e crudă căci trebuie să renunțe definitiv la aspirațiile ei în Asia Mică și că populațiile creștine de acolo sînt pierdute. Nu a scăpat ocazia să facă o aluzie la acuzațiile ce i se aduc că el e vinovat de cele întîmplate. Știăm de mult că aceasta îl doare mai presus de toate. I-am arătat că noi avem tot interesul ca Grecia să fie consolidată și puternică și l-am asigurat, în limitele posibilului, de sprijinul nostru. Convorbire amicală. Mă uitam mereu la el. Ce situație a avut și ce nebăgat în seamă e azi. Personal am dezaprobat întotdeauna politica sa de la armistițiul încoace și socotesc ca lecția pe care evenimentele i-au dat-o e plină de înțelesuri și de învățăminte asupra cărora s-ar cuveni să meditam cu toții. Am admirat însă limpezimea privirii sale albastre ca cerul Eladei și frumoasa construcție a craniului său care evoca armonia marelui clasicism al antichității grecești. Ceea ce îl strică e vocea lui, vocea lui Eduard Reineck.

Pe la două, lucrurile s-au luminat; am aflat că acordul cu Musolini era deplin, că conferința se va deschide la 3 1/2 în casinoul de la Mont Benin.

La 3, Musolini ne dăduse întîlnire. Eram hotărât să-i spun numai că știind că pleacă am vrut să-l salutăm și să-i cer o întrevvedere la Roma spre a avea un schimb de vederi asupra raporturilor italo-române. După amabilitățile obișnuite și după ce abia apucasem să îi zic că n-am nevoie să-i arăt sentimentele României pentru Italia, m-a întrerupt spunându-mi cu o notă ironică: „simțiminte, simțiminte, foarte frumos, dar pe mine mă interesează raporturile economico-financiare”. I-am răspuns și eu îndată că nici eu nu am înțeles prin simțiminte, vorbe, ci relațiile, relațiile de tot felul, relațiile cu toate contingentele lor dintre ambele țări și că cuvintele lui mă întăresc în convingerea, pe care o aveam, că o lămurire a raporturilor noastre este necesară. Ne-am dat întîlnire la Roma sau Milano, unde are de gînd să se stabilească de îndată ce Camera va termina „ses soi-disants travaux”. Și pe urmă a început între noi un dialog de vreo zece minute viori, amabil și ironic, rînd pe rînd. M-a bombardat cu întrebări: Ce e cu minoritățile noastre? Ce e [cu] evreii? Cum stăm cu rușii? Cum stăm cu ungurii? Credem Ungaria de azi viabilă? Am răspuns cum se cuvenea întrebărilor lui insidioase, care îi trădau adevăratele sentimente, rezervându-mi mereu dreptul să revin asupra lor cu de-amănuntul la Milano sau la Roma. A simțit chiar el nevoie la un moment dat să declare că nu trebuie să cred că întrebările lui trădează vederile sale și, grăbiți să sosim la timp la ședința de deschidere, a încheiat convorbirea cu noi fraze amabile. Vădit însă că Musolini ne e ostil, că e influențat de propaganda ungară și că la Roma sau la Milano va trebui vorbit cu el deschis și hotărât. Trebuie să știm pe ce teren stăm cu Italia. A spus în Parlament: „Rien sans rien”. Așa zicem și noi. Acum ca om: o înfățișare mai puțin energică decît în fotografiile lui, negru ca un țigan și buzat ca un negru. O mască istovită și o privire pierdută. O impresie de forță, dar de forță minată, minată de boală sau de defecte care îi răpesc din splendoare, nu-mi pot da încă bine seama. Prima impresie fizică, o victimă a avariei. Dealtfel personagiul îmbătut de succes și teatral cum italienii singuri știu să fie. Aruncă mereu capul înapoi, închide ochii, surăde cu afectatiune. În tren citisem că, plecînd din Roma, strigase mulțimii care îl aclama pe cheiul gării: „E supra di tute, e primo di tuto, eviva l'Italia!” Amicul Filip Lahovary are dreptate când zice vorbind de italieni: „Et pourquoi diable ces gens-là ne peuvent-ils avoir le sens du ridicule?”

Într-o goană am sosit la Mont Benin.

Am găsit aproape toate delegațiile întrunite, am făcut cunoștința tuturor. Poincaré, amabil, Barère, afectuos, americanii și japonezii foarte cordiali, lord Curzon ostentativ amabil. Ce bine e să aiăb sau să creadă Anglia că are nevoie de tine! Pe ceilalți îi cunoșteam pe toți. Cel mai impresionant, incontestabil, Stambolski, masiv și încruntat ca o fiară. Turci numeroși, cu capete de sovyete sau de primitivi, îndărătnici, bănuitori și suspecti.

După o așteptare destul de lungă — căci inexactitatea pare a face parte și ea din obiceiurile ospitalității elvețiene — președintele și-a făcut apariția, precedat de un ușier îmbrăcat în culori vii printre care roșul predomina. D-nu[l] Haab ne-a salutut cu un gest disgrățios și ne-a

cetii într-o franțuzească-nemțezească un discurs rău redactat și de o impresie banalitate. Diamandy pretinde că conștie și câteva gafe. N-am putut asculta cu destulă atenție dar sunt dispus să cred că nu s-a înșelat. I-a răspuns lord Curzon. Nu-l auzisem niciodată. Vorbește bine, are o voce simpatice, gestul larg, dicțiunea impecabilă, dar mai presus de toate e reprezentativ, vezi în el pe ministrul Imperiului britanic, pe nobilul lord cu mari tradiții, pe fastuosul vice rege al Indiilor. După el s-a urcat la tribună Ismet pașa, mic, slab, cu ochi șireți — o șiretenie de calitate inferioară — și cu gesturi ipocrite. A citit un discurs însuflețit de o notă agresivă. A vorbit de populațiile turcești masacrate, de regiunile lor incendiate, de poporul lor conștient de drepturile sale și hotărât să trăiască ca un popor liber. De la început s-a putut astfel vedea lămurit spiritul delegației otomane. Nu e vorba, nimeni nu-și face vreo iluzie.

Ședința de deschidere a caracterizat-o foarte bine Diamandy: „o ședință de hotel”.

La 6 1/2 am avut o întâlnire cu Barère. Bătrânul ambasador, mai mult ca amical. Am căutat să aflăm amănunte de la el. Nu ne-a ascuns nimic. Ne-a confirmat că înțelegerea e deplină. L-am întrebat însă, dacă va fi nevoie de coercițiune, ce hotărâre s-a luat și până unde sunt Aliații hotărâți să meargă? Ne-a răspuns că Aliații sunt câteșei trei hotărâți să facă război Turciei, dacă turcii atacă. „Dar — am întrebat noi —” dacă turcii nu atacă și se mărginesc să respingă condițiile de pace, ce vor face Aliații ca să-i constrângă a o încheia?” Aici răspunsul a fost evaziv. Barère avea aerul să spună că englezii vor face război, dar că francezii și italienii nu. De altfel tot limbajul său era cam lipsit de precizie. Am avut impresia că era obosit și că memoria lui îl cam trada.

Rezumatul situației după primele contacturi și investigațiuni: turcii, îmbătați de victorie intransigenți și împinși de Moscova. Aliații, înțelegi asupra propunerilor de făcut dar nehotărâți să-și impună cu forța voința lor. În asemenea condiții opera ce întreprindem va fi grea, grea de tot și e cu neputință să nu fi stăpânit de un sentiment de pesimism.

Seara am avut o lungă convorbire la hotel cu sârbii (Nincici, Rakici, Misici). Am constatat cu plăcere ca suntem perfect de acord și am hotărât cu Misici să fim mereu în contact. (Mica Entantă subzistă și aici sub forma aceasta redusă). Nincici insistă ca accesul Bulgariei la Marea Egee să fie dat printr-o înțelegere a noastră: greci, români, sârbi. Ideea lui Venizelos de azi dimineață. Convorbirea noastră a fost întreruptă de faimosul Stanciof, care cu o mojicie absolut bulgărească a venit să se așeze la masa noastră. Acest individ, care după ce a fost omul regelui Ferdinand, a devenit sluga plecată a lui Stamboliski, face pe spionul la noi prin hotel. Îl face cu o nedibăcie întristătoare; are și fizicul meseriei, e o viziune odi[o]asă, care ne urmărește pe toți prin hall, prin coridor, prin restaurant, ca un spectru respingător.

21 nov. (marți). La 10 1/2, întrevvedere cu Poincaré. Primire foarte prietenească. Poincaré a început prin a ne spune că e optimist asupra rezultatului conferinței deși nu-și ascunde că turcii sunt intransigenți și ațâțați de Moscova. Ne-a spus pe urmă că pacea trebuie cu orice preț menținută, întâi fiindcă războiul început la Constantinopol va da foc Europei întregi. Din primul moment el a considerat criza orientală ca putând răsturna toată situația creată prin tratate. De aceea el s-a opus tendinței războinice a Angliei. În al doilea rând, ne-a spus că vrea pacea fiindcă la Constantinopol n-are cu ce se opune unui atac turcesc; forțele trebuie să și le rezerve pentru Rhin și că, la urma urmei, nici nu poate face război pe Capitulații și pe fruntariile Traciei. Vorbind de armata turcească, a spus că nu prea e numeroasă dar că are o formidabilă artilerie grea dobândită de la soviete și mai cu seamă luată de la greci, acum, în Asia Mică (artilerie pe vremuri dată de Aliații grecilor). Ne-a repetat ceea ce Nicholson spusese lui Diamandy, că raporturile cu Anglia erau, din fericire, excelente, că acum cel puțin nu mai trăiesc în nesiguranță, cum trăiau sub Lloyd George.

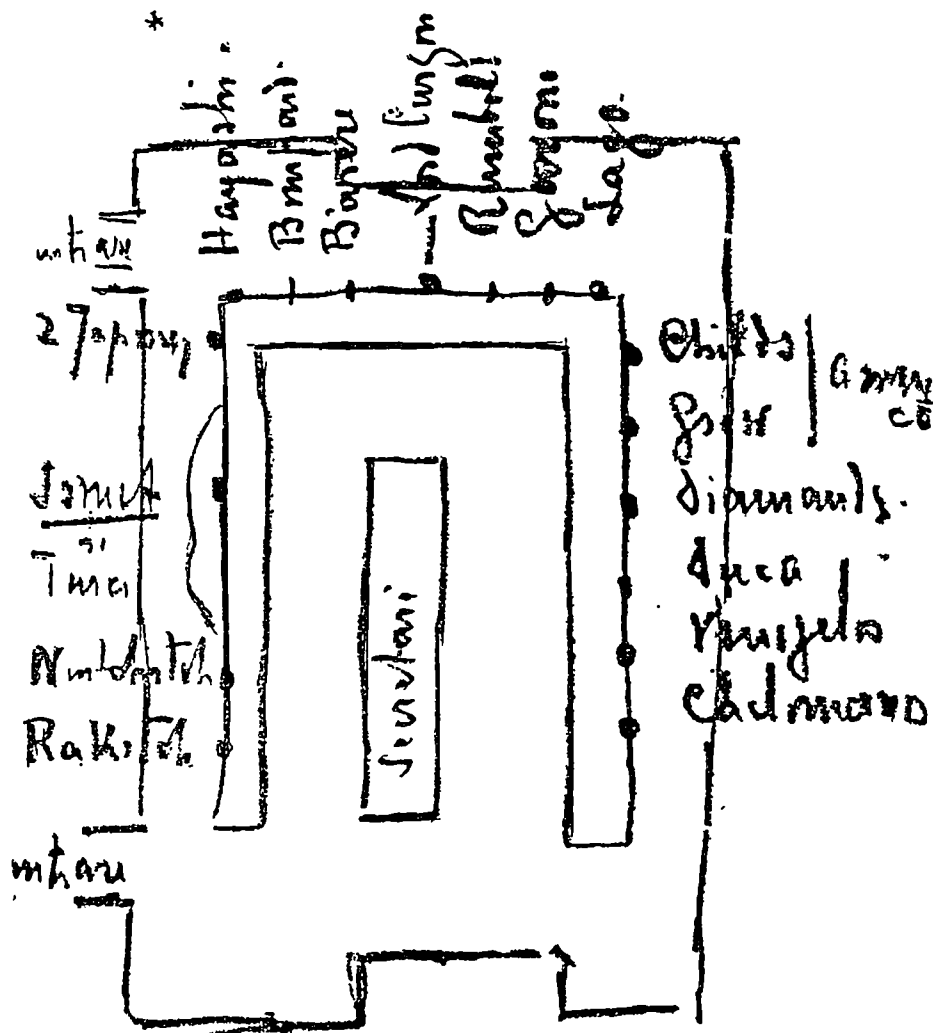
Am profitat de ocazie ca să-i vorbesc de chestia armamentului; ne-a făgăduit că va grăbi votul creditului și am luat întâlnire, în curând, la Paris.

În două cuvinte, nu pot spune că declarațiile lui Poincaré erau foarte încurajatoare; ele accentuau că Aliații nu sunt dispuși să opue intransigenței turco-rusești decât o presiune diplomatică așa încât, la drept vorbind, era o vădită contradicție între optimismul de care ne vorbise la început și între concluziile la care ajunseseră la sfârșitul convorbirii lui. Argumentele sale legitimeau tocmai contrariul optimismului.

La 11, prima ședință. Prezida lord Curzon. Dau aici topografia sălii spre a se vedea mai bine fizionomia ședințelor (vezi figura). După câteva cuvântări de bună venire, de mulțumiri Elveției, lord Curzon a prezentat un proiect de regulament pentru lucrările conferinței. De la primele cuvinte turcii au început cu șicanele. Evident voiau să ne ție în loc și să câștige timp — unii susțin că au primit ordin de la Angora să poarte conferința cu vorba până la sosirea sovietelor. Se prea poate. Aspectul delegației otomane era demn de văzut. Ismet, surd, cu un stenograf la stânga și un traducător la dreapta, înconjurat de jur împrejur de un adevărat soviet, fără care nu îndrăznește să spuie un cuvânt, terorizat de ai lui și agresiv față de conferință. A trebuit toată răbdarea demnă și tot tactul minunat al lui lord Curzon ca în asemenea condiții să se poată lucra. Trebuie să spun că lord Curzon și-a atras admirația obștească

prin măiestria cu care a condus dezbaterile. E un prezident ideal, rând pe rând, hotărât, amabil, părintesc, condescendent și ironic. Și totul îmbrăcat într-o formă și un vocabular de Camera lorzilor. Mărturisesc că din câte știam, nu mă așteptam să fie atât de bine și de impunător.

Cu mare greutate am izbutit să votăm regulamentul pînă la 1. La 4 ne-am întrunit din nou. Barère a citit un discurs prin care arăta că spera că lucrările noastre vor fi încununate de izbândă. A profitat de ocazie ca să facă apologia diplomației. Au tăcut toți fiindcă francezii aceștia, crescuți la marea școală a clasicismului, au o formă care permite să spuie orice și care prin frumusețea ei însăși se impune totdeauna și pretutindeni. Garoni și Hayashi au spus câteva vorbe în același sens și nimeni, nici chiar Ismet nemaivând observații de ordin general de formulat, ședința s-a ridicat, rămânând ca mâine la 10 să se ție, tot sub președinția lui lord Curzon, prin a ședința a comisiei Strămtorilor și fruntariilor.

M-am întors la hotel unde mă așteptau câțiva ziaști, între alții Rollin de la „Le temps” și Peters de la „Débats”. Nu le-am acordat interviuri, dar am avut cu ei convorbiri destul de interesante. Cel de la „Débats” e un om cult și subțire, ziarist de ocazie; Rollin, fost ofițer, decorat cu *Legiunea de onoare*, venea de la Moscova. Mi-a spus că viața redevine normală cu o repeziune uimitoare, că de comunism nu mai e vorba, că capitalismul își reia toate drept-

turile, că e pur și simplu o dictatură nouă în locul dictaturei țariste. În ce ne privește, nu crede într-un atac al sovietelor. A vorbit cu mulți ofițeri ai armatei roșii. Nu e spirit războinic; toată lumea vrea pace, vrea să lucreze, să reclădească ceea ce a fost distrus, și mai cu seamă toată lumea a prins gust de viață, de când viața cu plăcerile ei a început să reinvie. Vorbise chiar cu Karakan, în momentul chiar când îmi trimitea cunoscutele telegrame. Pretinde că i-a mărturisit că avea de scop să ne intimideze, fiindcă credea că vom ataca pe turci. Bine înțeles, am primit toate acestea sub cuvenitul beneficiu de inventar, nu atât fiindcă suspectam buna lui credință, cât fiindcă nu mi se părea destul de pătrunzător ca bolșevicii să nu se fi jucat cu el cum voiau.

Pe la 7 m-am pomenit cu Nicholson. Lord Curzon va ridica mâine chestia fruntariilor Traciei și vrea să cunoască înainte punctul de vedere al României și să se poată de acord cu ea. I l-am spus: Marița, zonă demilitarizată, statu-quo în privința Traciei occidentale. „Atunci suntem perfect de acord”, răspunse tânărul secretar, inteligent, vioi, simpatic și cu o înfățișare de gentleman. Adevăratul scop al vizitei era însă altul — căci punctul nostru de vedere lord Curzon îl știa prin Diamandy, prin Titulescu și prin converbirile mele cu Deering la București. Lord Curzon nu voia să facă el întâi propunerile; ar fi vrut deci să le fac eu. I-am arătat imediat lui Nicholson că sunt gata, însă că din cauza raporturilor noastre cu rușii și a complicității turcilor cu sovietele, poate că ar fi tot atât de puțin dibaci — ca chestie de tactică, firește — ca propunerea să vie de la mine sau de la lord Curzon. Nicholson a recunoscut că am dreptate. I-am propus ca propunerea să vie de la Nincici și eu să mă asociez la ea. A primit cu bucurie și m-a rugat să vorbesc cu Nincici și să-i comunic ce vom fi stabilit amândoi. Am plecat, deci, fără întârziere cu Diamandy la Nincici. Ideia i-a surâs, mi-a cerut însă să se mai gândească și să se consulte cu delegații săi. Seara, la 9, mi-a răspuns că primește și că va face el cel dintâi propunerile cerute de lord Curzon. Uitase un incident hazliu. Am povestit ieri întrevederea cu Musolini. Știti cu ce sentimente am ieșit de la el și cât de puțin eram îndrituit să consider convorbirea noastră satisfăcătoare. Ei bine, care nu mi-a fost mirarea când, ieșind dimineața de la conferință, marchizul Garoni, care fie zis, în treacă, s-a arătat din primul moment foarte amical și n-a scăpat ocazia să-mi spuie fraze amabile pentru România și pentru mine — mi-a spus: „Știi că d-nu/l/ Musolini a rămas încântat de conversația cu d-ta!” „Da, da,” a adăugat d-nu/l/ Lago, „încântat de două ori, mi-a repetat-o și mie președintele Consiliului”. *Ces italiens sont vraiment déconcentrants!*

22 nov. (miercuri). La 10 1/2, ședința. Lord Curzon dă cuvântul turcilor ca să-și expună pretențiile. Ismet cere granița de la 1913, adică mai mult decât au pretins până azi. Până acum pretențiile lor se opreau la Marița și plebiscit pentru Tracia occidentală. După el a luat cuvântul Venizelos. A vorbit bine, cu căldură, pe alocurea chiar cu oarecare elocință, dar expunerea lui era rău întocmită, argumentația nu era strânsă, multe lucruri inutile, altele confuze și, mai presus de toată, o notă personală și o polemică cu regele Constantin, cel puțin de prost gust. Dealtminteri, în genere, n-a produs efectul așteptat. Potrivit înțelegerii, lord Curzon a dat cuvântul lui Nincici care, foarte clar, foarte bine ca formă și ca ton, a susținut teza noastră și a insistat asupra nevoii demilitarizării.

În fine, am luat cuvântul eu ca pe scurt să arăt că noi împărtășim cu totul punctul de vedere expus de delegatul sârb. Ca formă și dicțiune, cred că am fost bine, cel puțin așa mi s-a spus de toți. La ieșire, lord Curzon m-a felicitat în termeni desigur exagerați și pe care modestia mă oprește a li repeta.

Politicește — și aceasta e important — unitatea de vederi româno-sârbești a produs o impresie profundă și am aflat că a pus serios pe gânduri delegația turcă. Ca să completez fizionomia acestei dimineți, trebuie să adaug că am început-o printr-o vizită delegației americane. Americanii sunt aci, nici ei nu știu să spuie bine cum — *observer* și mai mult decât *observer*. Subtilități transoceanice. Oricare ar fi rolul ei precis, delegația e simpatică. Primul delegat, Child, ambasadorul Statelor Unite la Roma, pare, precum a spus Barère, cred, „son propre troisième secrétaire”. Are însă un cap fin, ochi vii și o gură ironică. Al doilea delegat, Grew, ministrul la Berna, diplomat corect, elegant, bine crescut, incolor și, sper, inodor. Stau la „Beau rivage”, ca noi, dar, firește, în apartamentul cel mai somptuos. Primire cordială, conversație plăcută, dar fără însemnătate politică.

Bulgarii au citit cererea lor de autonomie a Traciei occidentale. Era scrisă într-o franțuzească elegantă dar gafa bulgărească n-a lipsit, felicitări turcilor, cînd ei se tot apără că n-au nici o legătură cu turcii și cu rușii și că vor numai amiciția Alianților.

După prânz, la 4, continuare. Turcii trebuiau să prezinte observațiile lor față de cele susținute de d-nii Venizelos, Nincici și de mine. Ismet a cerut însă din nou o amânare. N-a avut vreme să-și pregătească răspunsul. De astă dată, nobilul lord s-a cam enervat și l-a repezit pe turc, dar, bine înțeles, tot cu măsură. Văzând că nu se poate altfel, lord Curzon, în numele Angliei și a celorlalți Aliți, a arătat punctul lor de vedere, care era identic cu al nostru. Expu-

nera lui lord Curzon a fost foarte bine făcută, foarte documentată și cu o logică din care ar fi putut împrumuta ceva și amicul Venizelos. Interesant e că a combătut pe turci cu propriile lor argumente și declarații. După el, Barère întâi și Garoni pe urmă, au declarat că, fără rezervă, se asociază la declarațiile primului delegat englez.

Ședința deci s-a sfârșit cu impresia lămurită pentru toți că există un front unic al Aliatilor mari și mici. Să vedem însă ce vor spune turcii mâine dimineața.

Îndată după suspendarea ședinței, m-am dus la Barère și i-am atras atenția asupra nevoii de a demilitariza toată granița de la Marea Neagră la Marea Egee. Lord Curzon în expozeul său fusese categoric în privința demilitarizării graniței greco-turce, dar mai puțin categoric în privința celei bulgaro-turce. Or, pe noi tocmai aceasta ne interesa mai mult. Și am expus pericolul cercului foștilor inamici care se închide peste noi. Mi-a dat dreptate și mi-a făgăduit concursul. Am rugat pe Diamandy să vorbească îndată în același sens cu Nicholson, ceea ce a și făcut și am însărcinat pe cl. Dumitrescu să discute chestia pe larg cu Weygand, căruia în treacăt îi vorbisem deja.

O vorbă bună a lui Garoni: „Les turcs s'imaginent vraiment qu'ils ont battu l'Europe entière, alors qu'ils n'ont battu que les grecs, qui n'ont pas voulu se battre. Je leur ai dit un jour à Constantinople qu'ils m'avaient exaspéré par leur outrecuidance: qu'est-ce que vous le prenez de si haut? Votre victoire c'est la victoire des jambes. Vous avez prouvé au monde que vous saviez courir vite après une armée en fuite. N'oubliez pas que nous, nous avons fait la guerre avec les armes”.

Seară, la 9, ne-a convocat Nincici la el. Ar vrea ca Venizelos și Stamboliski să se înțeleagă direct în privința modalităților debușeului bulgar la Marea Egee, așa încât la conferință să venim câteși 4 uniți în jurul unei soluții concrete. Ideea e bună. Stamboliski cerea o bandă de pământ. Venizelos spunea: „Nu pot obține de la ai mei nici o concesiune teritorială. Sânt gata să vă dau toate garanțiile și mijlocul cel mai eficace mi se pare punerea căii ferate, a navigației pe Mărița și a portului de la Dedeagatch sub controlul unei comisii ca comisia Dunării”. După lungi discuții, a rămas să ne mai întrunim. Aspectul consfățuirii era interesant: Stamboliski, gl. Savoff și Stancioff, Nincici, Rakici, Misici, Venizelos, Diamandy și cu mine. Venizelos a fost prolix, fără logică în argumentație, gesticula. O impresie de grec de cafeana. Stamboliski din ce în ce mai impresionant când vorbește; figura lui are ceva care iese din comun și deși nu pricep bulgărește, te captivează puterea ce se desprinde din elocința lui. În unele locuri a fost chiar de o finețe surprinzătoare și care a provocat admirația și uimirea totdeauna a diplomatului Diamandy. Aceste incursiuni ale profaniilor și ale rusticilor în domeniile sacrosancte ale diplomației îl interesează dar atentează la amorul său propriu profesional.

Peste zi am văzut pe reprezentantul guvernului exilat georgian. Ne-a expus clar și cu toată melancolia exilului, cauza patriei sale invadată de bolșevici, care acum pretind să vorbească în numele ei, cînd de fapt nu vorbesc decât în numele Moscovei cotorpitoare. Mărturisesc că m-a emoționat; am revăzut înaintea ochilor pe toți ai noștri care pe vremuri mergeau și ei din om în om pentru a apăra drepturile /?/ și a ne da puțința să vorbim azi în numele unui stat liber. I-am răspuns deci cu multă prietenie, arătîndu-i toată simpatia ce se cuvine neamurilor oprite.

23 nov. (joi). Ședința, la 11, foarte interesantă. Înainte, vizita ministrului Poloniei la Berna. Nimic deosebit. Ismet pașa și-a citit răspunsul bine argumentat și bine redactat. A insistat pentru granița 1913 și pentru plebiscitul în privința Traciei occidentale, dar a consimțit în principiu la zona demilitarizată. Lord Curzon a profitat de ocazie ca să ceară imediat numirea unei comisii care să examineze demilitarizarea și regimul debușeului bulgar la Marea Egee. Subcomisia a fost convocată pentru ora 4 1/2, iar noi ne-am suspendat lucrările până la prezintarea raportului subcomisiei.

Înainte de a se ridica ședința, Venizelos a răspuns însă lui Ismet. A fost deploral il, de o slăbiciune înfrustătoare în argumentație, confuz, declamatoriu. Impresia generală: foarte rea.

De acolo, dejun la japonezi. Foarte amabili, mâncare excelentă. Hagashi, ambasadorul la Roma; Otchiai, al 2-lea delegat, ministrul lor la Praga. Vioi, îl cunoscusem astă toamnă, deși mărturisesc că nu-mi reaminteam de el și un secretar. În plus, soția lui Otchiai, o japoneză frumuseală, simpatică și vorbind corect franțuzește. Conversație animată, mai mult în englezește, căci Hayashi nu știe franțuzește; fără interes politic în ce privește conferința, dar destul ca să putem constata că sub placiditatea sa cam adormită, Hayashi e un observator subtil, plin de spirit și de ironie. Pe Titulescu, acoperindu-l bineînțeles cu flori, l-a definit „un mandarin chinez fumător de opium”. Vorbind de Mussolini — „autorul unei revoluții țeftine”. Aș fi curios să știu ce se sâgeată ne va fi gratificat pe noi.

După prânz ne-am plimbat și am primit gazetari. Nimic interesant. Bursa de la „Secolo” mi-a făcut o impresie bună; e un om serios. În gazetărie sunt și dintre aceștia. Pe la 8 1/2 au venit Diamandy și Dumitrescu, pe care îi delegasem în subcomisie. Erau radioși. Un vlu

succes pentru delegația noastră. Obținusem demilitarizarea întregii frontiere de la Marea Neagră la Egee. Diamandy adusese pe turci să pue demilitarizarea graniței turco-bulgare ca o condiție a demilitarizării greco-bulgare. Subcomisia se împărțise pe urmă în două subcomisii. Cea a demilitarizării, prezidată de Weygand și cea a regimului drumului de fier și portului Dedea-gatch, a cărei președinție a fost dată în unanimitate lui Diamandy. Demilitarizarea și libertatea efectivă a Strămtorilor, acestea erau cele două puncte principale ale programului nostru. Unul e deja cîștigat. De bucurie m-am pus și eu în smoking și m-am coborât la masă. Seara, bal în hall-ul hotelului. O colecție nemaipomenită de orori; am oftat după frumusețile de la noi și m-am retras devreme, indignat de ce văzusem și melancolic pentru ceea ce nu văzusem.

Să vedem ce va aduce ziua de mâine. Nu se mai vorbește decât de sosirea sovietelor. „Vin rușii!” — sună cam cum suna pe vremuri „Vin tătarii!” Și, între noi fie zis, se și po-tri-rește.

24 nov. (vineri) Dimineața, liber. Am primit delegația armenescă. Primul delegat — un om inteligent — a expus admirabil situația tragică a neamului său. Și am dat același răspuns ca și georgienilor. Pe urmă am văzut gazetari italieni fără interes, unul dintre ei, Cipola, de la „Stampa” — căci eu i-am interviueat pe ei, nu ci pe mine — mi-a spus însă lucruri interesante de la Angora, de unde venea. Turcii sînt complet amețiți de victoria lor, vorbesc de Europa ca de un organism putred. Mustafa Kemal vrea regenerarea morală a lumii musulmane. Spune că va face din Turcia metropola cinstei, a moralității și a idealismului. E un fel de apostol. Constantinopole, în concepția lui, trebuie să rămîie orașul religios, reședința califului. Capitala vrea s-o instaleze într-un oraș nou, în centrul Anatoliei, ale cărui planuri sînt și întocmite de ingineri... ruși. Alt amănunt caracteristic: când au intrat în Salonic, ofițerii turci făceau to/o ate plășile cu ruble de aur rusești. Garoni mi-a spus că la Brusa Mustafa Kemal și-a plătit nota la hotel tot cu ruble rusești. Și mai sînt oameni, chiar la această conferință, care se îndoiesc de intimitatea raporturilor turco-sovietice!

La 1 s-au înapoiat Diamandy și cl. Dumitrescu. Subcomisiunea și-a sfîrșit lucrările. Au aprobat programul cunoscut. Zona demilitarizată va avea 30 km de o parte și de cealaltă a graniței. Turcii au cerut însă ca zona să fie nu numai demilitarizată, ci neutralizată sub garanția Puterilor. Iar bulgarii vor acum un culoar până la mare; nu se mulțumesc cu o cale ferată și cu un port sub controlul Puterilor. După dejun, în hall-ul hotelului, am făcut cunoștință, prin Diamandy, cu corespondenții de la „Times”. Conversație interesantă; unul era chiar unul din coproprietari, Walter, descendentul întemeietorilor ziarului. Ne-a povestit lucruri foarte curioase despre Northcliff, despre sfîrșitul lui, despre felul cum își conducea cele 50 de ziare, cum își teroriza personalul. Ne-a spus, pe urmă, cum, nepotul său, tot un Walter, a rescumpărat cu majorul John Jacob Astor gazeta ce la moștenitorii lui Northcliff, cum sunt hotărâți să îi redea vechiul caracter de seriozitate și de înaltă autoritate morală. Tot statul major actual al Weekham Steed va fi îndepărtat. Amândoi foarte amabili; s-au pus la dispoziția noastră. La 4 12, ședință. O ședință interesantă și mai ales amuzantă. Weygand și-a citit raportul; turcii au făcut rezervele indicate mai sus. Venizelos și lord Curzon le-au răspuns. Lord Curzon a propus ca chestia forme demilitarizării și neutralizării să fie amănată cînd se va discuta modalitatea demilitarizării Strămtorilor. Ceea ce s-a primit de toți. Pe urmă au fost ascultați bulgarii. Stamboliski a pus pe delegatul lor tehnic să expue teza bulgară. A fost foarte slab și și-a atras un minunat răspuns din partea lui lord Curzon care, în esență, le-a reamintit că cerând prea mult riscă să piarză totul. Nu e vorba, nu e prima dată când așa ceva se întâmplă bulgarilor, când asta e concluzia inteligențelor lor. Venizelos a răspuns; de astă dată, foarte bine ca fond dar ca formă deplorabil: pri-pit, repezit, nervos, gesticulând, strigând. Stamboliski, șiret, a prins slăbiciunea și, i-a răs-puns: „Cum vreți să primim liniști un port pe teritoriu elin? Ne sperie numai pașunea și vocea d-lui Venizelos”. Răs general. Cum în cursul discursului său și lord Curzon a făcut glume, totul s-a petrecut într-o atmosferă de veselie neobișnuită și distractivă. Continuarea, mâine.

În cuvîntarea sa, vorbind de Strămtori, lord Curzon a făcut o mică aluzie la Bosfor și la Dardanele, care ne-a dat să bănuim că gîndul Angliei e să instituie două regimuri deosebite în Strămtori. L-am rugat, deci pe Diamandy să lămurească chestia cu Nicholson și am aranjat o întrevedere mai lungă cu Barère, din ce în ce mai prietenos.

Cercurile gazetărești, în special cele franceze, s-au speriat de formarea așa zisului bloc balcanic. Vedeau aici o combinație machiavelică a lui lord Curzon. Ședința de azi a trebuit să-i liniștească pe deplin. Dar, ce ar deveni și ei dacă n-ar învența știri cu care, rînd pe rînd, să liniștească și să neliniștească lumea!

25 nov. (sîmbătă). La 10, misiunea siriano-palestiniană. Un arab bătrîn, obosit și melancolic, și un sirian europeanizat, deștept. Au spus trei sferturi de oră numai adevăruri. Dominația franceză în Siria, cea engleză în Mesopotamia, statul evreesc în Palestina, trei greșeli și trei nedreptăți. Eram obligat să ascult și să tac. Grozav îmi venea să strig că au drep-

tate și să-mi vărs cu ei tot focul împotriva Marilor Puteri. Spusele lor m-au convins încă odată că, de la lumea musulmană, de la nesocotirea drepturilor lor naționale, va veni pierrea mândrului Imperiu britanic.

La 11, conferință. Ismet a răspuns discursului de alaltăieri al lui Venizelos. Nu știu cine face și redactează aceste răspunsuri pe care Ismet le citește, dar sunt foarte bine întocmite și într-o franțuzească academică. Lord Curzon pe urmă a rezumat dezbaterile asupra fruntariilor. A sfătuit pe turci să nu persiste în cererile lor, pe care nu le vor putea obține, să-și dea seama că în fața lor toți sunt bloc și că nesocotirea acestui bloc ar putea avea pentru ei consecințe grave. Nobilul lord a ridicat tonul și a rostit acest, pasagiu cu toată morgia de care un reprezentant britanic este capabil în anume ocazii. „Nu vă cer azi un răspuns”, a spus lord Curzon în concluziune. „Vă cer să vă gândiți și deocamdată vom trece la alte chestii”.

Uitasem că în aceste dezbateri a intervenit și Nincici, iarăși scurt și bine. El a arătat de ce pretențiile turcilor sunt neîntemeiate.

La 4 1/2, ședință. Chestia insulelor. Turcii n-au fost prea intransigenți, au cerut demilitarizarea insulelor din apropierea coastelor Asiei Mici. Venizelos a consimțit. Turcii au formulat, ce e drept, și pretenții asupra insulelor Embros și Tenedos. S-a hotărât ca soarta acestora să se decidă odată cu cea a Strămtorilor. Luni vor veni la rând granițele Turciei înspre Mesopotamia și Siria. Se prevede o dezbatere vie; turcii cer Mosulul, englezii vor să-l păstreze. E luptă pentru petrolurile din Asia Mică. Americanii vor veni și ei. Primul lor delegat, Child, a și citit azi dimineața un fel de memorandum din care rezultă că Statele Unite cer poartă deschisă pentru toți și abolirea înțelegerilor secrete dintre unele puteri. Spectacolul va fi deci interesant de privit. Dar cu asemenea chestii își comprimit Aliații autoritatea morală și sapă temeliile acțiunii lor în Orient. Dealtminteri toate păsările de pradă ale petrolului s-au năpustit la Lausana. E o adevărată invazie. Am văzut până și pe senatorul american Hamilton Lewis, care astăzi primăvară a fost la București. El reprezenta nu știu ce grup de financiari americani interesați în afacerile petrolului. Lungă convorbire cu faimosul Pertinax; nu mi-a făcut însă impresie bună. Tipul gazetarului francez care trebuie să fie la dispoziția „du plus offrand”.

Bilanțul săptămânii n-ar fi deci prea rău. Dar toată lumea are convingerea că venirea rușilor va încurca toate treburile. Vronski, care e aici de câteva zile, și-a și început intrigi.

Ne-am înțeles cu englezii și cu Barère să avem zilele acestea între noi o consfătuire asupra Strămtorilor.

27 nov. (duminică). Am fost sculat din somn cu vești proaste din București. Sonetele se agită în Bulgaria și ne amenință. Voi vorbi cu toți în sensul cerut de Brătianu. Dar precum i-am telegrafiat lui Brătianu, rezolvarea chestiei armamentului depinde de noi. Trebuie să grăbim încheierea aranjamentului financiar, fără de aceasta nu ne pot da Aliații nimic.

Am primit din nou vizita ministrului Poloniei la Berna, foarte amical, binemțeles, dar observ la ei de câțiva timp o teamă crescândă ca prin intransigența noastră față de ruși sau prin ostilitatea noastră față de turci să nu-i atragem într-un război cu sovietele. Această stare de spirit mă îngrijește și mă face în deosebi să mă tem de urmările conferinței de dezarmare de la Moscova. Rușii le vor oferi avantaje care le vor surăde și pe care vor avea impresia că din vina noastră nu și le pot asigura. De aceea mă întreb dacă nu era mai bine să nu stăruim atât pe chestia fruntăriei Basarabiei și să primim propunerea lui Litvinov de a merge la conferința de dezarmare. Mărturisesc că azi, mai rău, aceste chestii m-au frământat toată ziua și m-au împiedicat să mă bucur de plimbarca noastră la Geneva. În condițiile de spirit în care eram, Geneva, cu toată curățenia și frumusețea ei mi s-a părut și mai plicticoasă. Cartierul vechi din jurul catedralei singur m-a trezit din mijlocul griurilor mele, prin netăgăduitul său farmec.

Seara, masă la lord Curzon, cu Stamboliski, Venizelos; Nincici, gl. Weygand, Lago și amiralul La Case. Nobilul lord, foarte amabil. Conversație amuzantă. Nicholson în timpul mesei, mi-a dat despre lord Curzon câteva amintiri interesante. Pregătise tot rând în cele mai mici amănunte și discută înainte de a veni la conferință cu secretarii lui toate punctele. Nimic nu e niciodată la el lăsat în voia întâmplării sau a improvizăției. Așa încează în toate chestiile ministerului. După câte am înțeles, și-a dat gata tot personalul. Are 5 casele, unul mai frumos decât celălalt și se amestecă în gospodăria fiecăruia până în lucrurile de nimic. Dacă o „house maid” se ceartă cu vreun groom, el trebuie să o știe și el personal soluționează gravul conflict. Nu se face un aranjament de flori și nu se cumpără o pătură de cal, fără prealabila lui autorizare. Astăzi e factorul determinant al guvernului. Nici în politica internă Bonnard Law nu face nimic fără să-l consulte. E sigur că în curând va fi creat duce.

După masă, m-a luat într-un colț și am vorbit destul de mult. Mi-a făgăduit că ne va chema ca să ne punem câteși trei — cu francezii — de acord asupra Strămtorilor. L-am întrebat cum vede chestia. Mi-a spus că socotește necesar a se cere demilitarizarea țărmurilor, o comisie a semnatarilor, reprezentanți militari care să supravegheze aplicarea și să refere ca unei instanțe supreme Ligii Națiunilor. Drept de trecere pentru vase de comerț și de război.

N-am vrut să-i vorbesc încă de dezarmarea Mării Negre. Am pus însă pe Diamandy să-i vorbească amiralului La Caze. Acesta e pentru; în schimb Weygand, cu care am vorbit eu, pare mai mult contra. În genere am impresia că francezii nu știu deloc în această chestie — ca și în celelalte de altminteri — ce vor. Weygand mi-a spus că de pe frontul Nistrului nu are vești rele; pare-se că rușii/ au luat trupe și că le-au trimis în Caucaz, unde vădit există o presiune asupra turcilor.

27 nov. (luni). Dimineața conferința s-a aminat. Lord Curzon a chemat ieri pe Ismet și i-a spus pur și simplu că în chestia Mesopotamiei Anglia nici nu admite discuția și turcul — până la noi dispoziții — s-a înclinat.

Prima comisie își va suspenda deci lucrările până la venirea rușilor, când lord Curzon vrea să intre imediat în discuția chestiei Strămtorilor. După câte mi-a spus aseară, nu se teme de ei în ședință dar se teme de intrigile lor în afară și nu vrea să le dea vreme [să-și desfășoare acțiunea. Rakovski a și sosit aseară. La 11 1/2 am fost la Stamboliski și i-am vorbit de uneltirile bolșevice, despre care mi-a telegrafiat Brătianu. A negat din nou, a spus că dacă e ceva, e lupta între „Crucea Roșie” a lui Nansen, care vrea să repatrieze pe wranghești și Wranghel, care nu vrea să-i lase să se înapoieze în Rusia și îi agită atunci cu fel de fel de lucruri. A făgăduit că va telegrafia imediat la Sofia spre a cere lămuriri și ne-a redat asigurările cele mai formale. Firește pe aceste asigurări nu se poate pune nici un temei. La 1, dejun cu surorile lui Eduard Reineck, venizeliste infocate. Interesante ca să-ți dai seama în ce stare de război civil politica acestui om a adus bietul popor grecesc.

La 4, ședință. Barère prezida. Să-mi fie iertat, dar peste bătrânul ambasador s-a întins o pojghiță subțire de zahariseală. Cu Bompard și cu Garoni, când stau alături, vorba lui Diamandy, ai impresia unor frigărui de zaharisiți. Ce păcat că n-am talentul unui SIM. De fapt nu s-a făcut nimic: s-a hotărât numirea a patru subcomisii și s-a ascultat o declarație a lui Ismet, care nu conține decât generalități și tirade, cunoscutele tirade asupra hotărârii noii Turcii de a nu admite încălcarea suveranității ei. După ședință am discutat îndelung cu Diamandy asupra Strămtorilor și am redactat notița asupra acestei chestii pe care lord Curzon ne-o ceruse prin Harold Nicholson.

Seara, masă la hotel Alexandra, oferită de Venizelos; noi și delagația sârbească. Conversație banală. Două lucruri numai merită să fie reținute. 1) Venizelos era scandalizat că ministrul Angliei intervenise la Atena ca să nu fie executați miniștrii dați în judecată. La Paris, la 1919, se lăuda că țările noastre nu trebuie să se considere libere acum !/. Se indignează împotriva Marilor Puteri și vorbește în numele suveranității naționale ultragiutate, fiindcă acțiunea Alianțelor se exercită în favoarea adversarilor săi politici și 2) în delegația aceasta grecească domnește o ură împotriva fostului regim și o mentalitate îngrijorătoare pentru viitorul Greciei. Cum de nu-și dă seama Venizelos că pe așa o temelie nu se pot clădi decât dezastre, nu pricepe. Sau pricepe — nu e Venizelos cine au crezut unii — nu eu — că este

28 nov. (marți). Dimineața, liber. Am vizitat muzeul local. Clădirea frumoasă, conținutul slab. Câteva portrete de Hyacinthe Rigaud, încolo nimic. Școala elvețiană modernă, groaznică. O lipsă de talent desăvârșită. Când comparam cu pictorii noștri, mă cuprindea un simțământ legitim de mândrie națională. Dejun la hotel cu Mărgăritescu Greceanu. Sărmanul, *ne paye pas de mine!* Cariera noastră diplomatică n-are noroc cu Greceanu. Și el și Greceanu consulul de la Viena — (alias Odesa) — sint de pus în spirt. Încolo cred că e un om de treabă. La 3, vizita lui Cazano, ziaristul suspect în solda bolșevicilor. Rakovski, care a primit aseară pe ziașiști, a vorbit de raporturile ruso-române în termeni moderați. Cazano a venit să-mi reconfirme această notă moderată. Motiv mai mult ca să mi se pară suspectă atitudinea sovietelor. Cazano a strecurat în cursul convorbirii că intenția sovietelor e să recunoască Basarabia în schimbul tezaurului.

La 4, ședință. Ismet a cerut indemnizație de la greci pentru pagubele făcute de armata grecească în Asia Mică și a cerut totdeodată și împărțirea datoriei otomane către țările ce și-au împărțit stăpânirile ei. Venizelos a răspuns printr-un discurs advocătesc, dar mai strâns ca argumentație și ca logică decât obișnuitele lui discursuri. Concluzia: că și ei au sume însemnate de reclamat turcilor, așa încât să renunțe și unii și alții la pretențiile lor. Propunerea nu i-a surâs deloc lui Ismet, care a declarat că o respinge și care a profitat de ocazie ca să spuie grecilor câteva adevăruri neplăcute asupra purtării soldaților și ofițerilor

elini cu prilejul retragerii lor precipitate din Asia Mică. În cele din urmă totul a fost trimis la subcomisii, unde e de prevăzut că se va innămoli multă vreme și va contribui puternic la prelungirea lucrărilor conferinței: Ceea ce a caracterizat ședința a fost cumplita nedi-băcie a lui Barère de a prezida. S-a încurcat și prea încurcat de tot. Zahariseala, săraca! Nu e vorba, delegația franceză e departe de a fi pregătită și de a cunoaște chestiile ca cea engleză. În această privință contrastul dintre ele este izbitor.

În timpul ceaiului, Diamandy a vorbit cu Hagashi de dezarmarea Mării Negre. Hagashi a fost de acord cu noi și ne-a făgăduit concursul. Ceea ce e desigur un câștig. În schimb francezii sunt nehotărâți. Weygand face obiecții. Englezii au chemat pe ajutorul lui Beatty. Seara la masă am aflat de execuția miniștrilor greci. Impresia a fost deplorabilă și va face desigur mult rău cauzei grecești la conferință. Venizelos putea opri totul cu un simplu gest. Nu l-a făcut, va fi o pată veșnică pentru el și nu m-ar mira dacă ar plăti-o cu viața lui. Violențe de acestea atrag după ele alte violențe. Sângele se spală cu sânge.

Ziua s-a terminat pe această viziune de sanguinară imbecilitate.

RESTITUIRI

ÎN JURUL ÎNTEMEIERII STATELOR ROMÂNEȘTI* (I)

GHEORGHE I. BRĂTIANU

Un amas de faits n'est pas plus une science
qu'un tas de pierres n'est une maison.

Henri Poincaré

INTRODUCERE

În ultimii ani a fost readusă în discuție chestiunea tradiției istorice despre întemeierea principatelor române, care părea definitiv rezolvată după studiile lui D. Onciul¹ și adoptarea punctului său de vedere, cel puțin în linie generală, de către N. Iorga². Povestirea descălecatului Țării Românești (de către Radu Negru sau Negru-Vodă, coborât din Țara Făgărașului la anul 1290, căruia i s'ar fi închinat Basarabii olteni), pe care își mai întemeia expunerea A. D. Xenopol³, fusese respinsă de către cercetarea critică a izvoarelor, introdusă de noile metode ale istoriografiei moderne. Relațiunea târzie a unor cronici alcătuite mai bine de trei veacuri după aceste presupuse întâmplări, tradiția despre acest descălecat mai vechiu apărea ca o alcătuire literară, inspirată de evenimentele mai recente și mai bine cunoscute ale istoriei începuturilor Moldovei. Aci într'adevăr, descălecatul atestat de cronici ungurești și de documente contemporane ale cancelariei regelui Ungariei, nu putea fi contestat: mențiunea sa în letopisețele moldovenești cele mai vechi nu era de altfel mai târzie decât de un secol și jumătate dela data indicată pentru domniile întemeietorilor. În principatul vecin, după cum stabilise cercetarea mai nouă a D-lui Al. Lepădatu⁴, nu putea fi vorba decât de o tradiție veche populară despre un «Negru Vodă» mitic, în care D-sa recunoștea travestirea legendară a lui Basarab, ctitorul real al statului muntean în primele decenii ale veacului al XIV-lea, confundată apoi, printr-o «invenție pur cărturărească» din secolul al XVII-lea, cu împrejurările din timpul lui Radu I, domnitorul Țării Românești din anii 1376—1384. Prin analogie cu povestea cunoscută a descălecatului domnilor moldoveni din Maramureș, i se atribuia acestuia o expediție asemănătoare din Amlaș și Făgăraș, interpretând părăsirea acestor feude ale Coroanei ungurești ca o emigrare a voivodului român peste munți. Părerea admisă în mod aproape unanim de către istoricii noștri statornicea o deosebire fundamentală,

* [Cette étude a été vraisemblablement rédigée par Georges I. Brătianu en 1949. Elle est restée depuis inédite. Les directeurs d'*Ethos* ont offert de lui accorder l'hospitalité. Avec reconnaissance nous avons accepté leur offre qui permet ainsi l'impression de ce travail en langue roumaine, ainsi que son auteur l'avait souhaité. — M.B.]

Nota Redacției: Textul studiului a fost redactat de Gheorghe Brătianu în timpul cît s-a aflat în regimul domiciliului obligatoriu care i-a fost impus de la sfîrșitul anului 1947. Fosuirea de către autor a persoanei a treia cînd se referă la propria persoană a fost o precauție impusă de situația specială în care se afla istoricul. Studiul a apărut la Paris, în revista 1, *Ethos*, caietul II (1975) și III (1982), sub îngrijirea doamnei Maria Brătianu, fiica istoricului, căreia îi mulțumim pentru îngăduința de a-l reproduce în revista noastră. Am respectat ortografia autorului, corectînd tacit erorile de tipar.

¹ V. acum *Opere complete*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1946, t. I, p. 52 și urm.

² Și în ultima redactare în *Hist. des Roumains*, III, p. 188 și urm.

³ *Ist. Românilor*, II, p. 14 și urm.

⁴ Cum s'a alcătuit tradiția națională despre originile Țării Românești, *Anuarul Inst. pe ist. Națională*, Cluj 1923, II, p. 289 și urm.

în ce privește originile celor două principate: Țara Românească era o creațiune autohtonă, prin întrunirea treptată a micilor voievodate și cnezate, așa cum apăreau în diploma pentru Ioanița a Regelui Bela al IV-lea din 1247, sub conducerea Basarabilor ridicați din mijlocul lor, pe când Moldova se înfățișa, cel puțin din punct de vedere politic, ca produsul unei emigrări, al unui «descălecat» real al unor seniori români din Maramureșul integrat în posesiunile Coroanei St. Ștefan. Tradiția ce încerca o lămurire asemănătoare a întemeierii principatului muntean era deci înlăturată, în folosul unei expunerii ce folosea nu izvoare îndoielnice și târzii, ci mărturia documentelor mai vechi, în care nu se afla nici o mențiune a lui «Negru Vodă» și a isprăvilor sale. Era punctul de vedere dezvoltat de studiul lui I. C. Filitti, și de lu rările mai noi ale D-lor C. C. Giurescu și P. P. Panaitescu⁶. Împărtășită de covârșitoarea majoritate a cercetătorilor, această interpretare devenise un fel de dogmă a istoriografiei naționale în deceniul dinaintea celui de al doilea război mondial. Doar câțiva cercetători răzleți, izolați în păreriile lor singuratice, mai considerau discutabile rezultatele admise de cei mai autorizați reprezentanți ai disciplinei istorice. Lăsând la o parte păreriile intrucâtva tendențioase ale lui A. Veress⁷, sau acele sprijinite pe premise greșite ale lui O. Tafrali⁸, ideea descălecatului muntean mai apare sub latara juridică în cercetările D-lui Dinu Arion⁹, și sub cea demografică și geo-politică în studiile D-lui I. Conea¹⁰, căruia fenomenul de expansiune al populației românești din Ardeal pe celălalt povârniș al munților i-a deschis perspective «pe urmele descălecatului din Sud». Dar ideea de a reactualiza păreriile mai vechi ale unor scriitori în mare măsură uitați, ca Athanasie Marienescu sau Al. T. Dumitrescu, chiar întărite de interpretarea mai recentă a lui C. Kogălniceanu, nu se bucurase de prea multe adăziri și problema era considerată în general ca închisă. Ea a fost reluată însă într-o nouă discuție, de câțva timp, de lucrările D-lor Gh. I. Brătianu și I. Moga, ale căror păreri au fost împărtășite de alți istorici ai generației tinere ardeleni¹¹. Într-o serie de comunicări la Academie, întrunite apoi în volumul «Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești»¹², Dl. Brătianu a încercat să revizuiască întregul proces al descălecatului lui Negru Vodă și să-i găsească temeiuri noi. D-sa pornește dela considerațiuni generale asupra tradiției istorice, în care l-au îndrumat în special cercetările întreprinse de istoricii elvețieni, în jurul problemei oarecum asemănătoare a originilor Confederației celor trei cantoane primitive. Și acolo o tradiție semi-legendară care lega începuturile alianței cantoanelor, la sfârșitul veacului al XIII-lea, de isprava arcașului Wilhelm Tell și de jurământul de pe Grütli, fusese reprodusă de cronici la o dată mult mai târzie, și pentru acest motiv contestată de critica istorică a secolului al XIX-lea. Dar lucrări mai recente tindeau să-i redea, măcar în parte, valoarea ce-i fusese tăgăduită¹³.

După prima comunicare privitoare la descălecatul Țării Românești, ce alcătuia de fapt miezul întregii chestiuni, Dl. Brătianu a mai putut aduce în sprijinul părerilor sale concluziile a două lucrări elvețiene apărute în urmă, ale D-lor Henri Naef și Ch. Gilliard.

⁶ I. C. Filitti, *Despre Negru Vodă*, An. Acad. Rom. Mem. secț. ist. s. 3-a, IV, 1924, p. 34 și urm.; C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, I, p. 344; ed. 5-a, p. 368 și urm.; P. P. Panaitescu, *Dece au fost Țara Românească și Moldova țări separate?*, Rev. Fundațiilor, V, 1938, p. 560 și urm. și *Interpretări românești*, București, 1947, p. 131 și urm.

⁷ *Originile stemelor țărilor române*, Rev. Ist. Română, I, 1931, p. 230.

⁸ O. Tafrali, *Biserica domnească*, Rev. p. istorie, arheologie și filologie, XVI, 1922, p. 148 și urm.; *Monuments byzantins de Curtea de Argeș*, Paris 1931, Text, p. 302—303.

⁹ *Două studii de istorie a dreptului românesc*, București, 1942.

¹⁰ *Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică*. Rânduiala I, 1935, *Pe urmele descălecatului din Sud*, Bul. S. R. R. de Geografie, LVIII, 1940, p. 24 a extrasului.

¹¹ Cf. Șt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1944, p. 82 și *Războaie țărmenești în Transilvania, I, Epoca Voievodatului*, Cluj, 1947 (Bibl. Instit. de Ist. Națională XXI) p. 33 și urm.; Marina Lupăș-Vlasu *Aspecte din istoria Transilvaniei*, Sibiu 1945, p. 75—76; P. Râmneanțu, *Problema iradierii Românilor din Transilvania în principatele române*, Cluj 1946 (Inst. de Igienă și Biopolitică din Cluj, VII), p. 2 și urm. V. și *Manual unic de Ist. Românilor* p. cl. VIII-a 1945, p. 110—111.

¹² București 1945 (Instit. de Ist. Universală N. Iorga). Cuprinde pe lângă o introducere și un studiu despre Asănești (pp. 15—82); *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești* (1942). *Tradiția istorică a descălecatului Moldovei* (1944), *Moldova înainte de descălecat și Tradiția istorică despre voievoadele românești din Ardeal* (1944—1945). V. de același și *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 113 și urm.

¹³ În special Bruno Meyer, *Die ältesten eidgenössischen Bünde*, Zurich 1938, p. 113 și urm.

Cea dintâi, examinând «mitul și realitatea» în episodul lui Tell și al celor trei Elvețieni¹³, în lumina cercetării istorice din ultimul deceniu, socotea că tradiția — desigur sporită de unele elemente legendare — nu era totuși de respins în întregime și că trăsăturile ei esențiale puteau fi considerate autentice. În rezumatul său de istorie a Elveției, Dl. Gilliard ajungea la o încheiere aproape identică: «De vreo douăzeci de ani, asistăm la o reacțiune împotriva acestui scepticism radical. Desigur, mai mult decât un nume propriu a fost inventat sau deformat și povestirile tradiționale sunt întrețesute cu elemente de romanesc. Dar odată admise aceste rezerve, ele nu cuprind nimic care să fie în sine imposibil... Se poate conchide că la originea relațiilor tradiționale sunt fapte mai sigure decât se credea altădată, incidente pe jumătate uitate, rău interpretate și împodobite mai târziu... Învățățul cu spiritul cel mai critic poate stabili că tradiția cuprinde o mulțime de erori, dar lipsa izvoarelor îl împiedică de-a afirma că cutare om nu a putut să existe, că cutare fapt nu s'a putut produce»¹⁴. *Mutatis mutandis*, aceste concluzii se aplică și tradiției istorice a descălecatului Țării Românești, așezate în timp, printr-o ciudată coincidență, aproape în același an cu data consacrată a unirii celor trei cantane elvețiene: 1290—1291. De fapt, argumentele D-lui Brătianu sunt, cum singur o recunoaște, mai mult din domeniul posibilității decât al certitudinii, deoarece niciun text contemporan nu a fost descoperit până acum, care să înlăture definitiv îndoilele. Dar dacă certitudinea afirmării nu poate înlocui îndoiala, aceasta nu poate de-asemena face loc negațiunii categorice. Pentru posibilitatea unei confirmări a tradiției respective ar trebui luate în seamă cu deosebire următoarele împrejurări: 1) tendința generală în istoriografia ultimelor decenii de a revaloriza tradițiile, considerate de istoricii veacului al XIX-lea ca legende, fără niciun temel real (în această privință traducerea cărții citate aduce exemple variate din cercetarea Bibliei, a poemelor omerice, a începuturilor Romei și a literaturii epice medievale); 2) potrivirea a ce s'ar putea numi geografia tradiției muntene cu unele rezultate ale cercetării lingvistice (întâlnirea în spațiul dintre Dunăre și Carpați a unui curent sud-dunărean, dinspre Morava și Timoc, cu altul transcarpatic, dinspre părțile de Apus și Miază-zi ale Ardealului); 3) faptul că Românii Ardeleni, prezenți prin delegații lor la dieta convocată de Andrei al III-lea în 1291, nu mai apar în cele următoare, decât tocmai în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, pentru a fi pe urmă definitiv eliminați dintre ordinele privilegiate (aceasta ar indica posibilitatea unor prigoane de ordin confesional, ce ar fi putut determina emigrarea unor fruntași ai acestor Români dincolo de munți, pe linia colonizării cu «Ungureni» ce se constata în toate timpurile pe povârnișul de Miază-zi al Carpaților); 4) în fine, argumentul, mai mult negativ, că nimic nu se opune intercalării «descălecatului» între datele cunoscute și unanim admise ale începuturilor principatului Țării Românești, adică între căderea lui Lytuon (sau Litovoi) și domnia fratelui său Bărbat (ca. 1279—1285) pe țărmurile Oltului, și întâia mențiune a lui Basarab Voevod în 1324. Existența unui «comite Laurențiu» la Câmpulung în 1300, dovedită prin inscripția de pe piatra mormântului său, îngrădește mai mult câmpul ipotezei, precizând că scaunul domnesc nu putea fi stabilit în acest oraș înainte de această dată. Iar faptul că în tradiția respectivă se găsesc și elemente legendare nu determină neapărat respingerea ei, deoarece și în tradiția descălecatului moldovenesc se află un mit vânătoresc, comun tuturor popoarelor din stepe, fără ca pentru acest motiv contribuția ei istorică să fie înlăturată¹⁵.

De altă parte Dl. I. Moga, într-o comunicare ce nu a fost publicată până acum, despre *Regnum Transylvania și descălecatul Țării Românești*, a amintit tradiția locală despre Negru Vodă în ținutul Făgărașului și a certurilor sale cu un senior feudal ungar, împrejurare oarecum confirmată de litigul de stăpânire rezolvat în favoarea lui Ugrinus, în Făgăraș și Sâmbăta, la dieta din 1291¹⁶. «De altfel țărani din Țara Oltului și anume din satul Breaza, păstrează până astăzi amintirea unui conflict între Negru Vodă și un uzurpator ungar, din pricina căruia voevodul român s'a văzut silit să-și caute *altă țară*»¹⁷. Ar fi deci încă un incident în procesul de restrângere a drepturilor populației românești din Ardeal și ale no-

¹³ Guillaume Tell et les trois Suisses, Mythe et réalité, Lausanne 1942.

¹⁴ Ch. Gillard, *Histoire de la Suisse* (coll. «Que sais-je?» n° 140), Paris, 1944, p. 1920. Cf. și Karl Meyer, *Der Ursprung der Eidgenössenschaft* Zeitschr.-f.-Schweiz. Geschichte, XVI, 3, 1941, p. 285 și urm.

¹⁵ Cf. Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 124 și urm.

¹⁶ Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, p. 510—511.

¹⁷ M. Lupaș-Vlasu, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, p. 75. Cf. Șt. Pascu, *Ist. Transilvaniei*, p. 82. Împrejurările sunt amintite de Hașdeu, *Negru Vodă*, p. XXXVI, după I. Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu 1892, I, p. 154.

bilimii ei în fațoarea feudalității ungurești, proces pe care îl cunoaștem mai lămurit din împrejurările din Maramureș în legătură cu descălecatul Moldovei dar care poate să se fi produs, cu jumătate de veac mai devreme și rezultate asemănătoare, în părțile de Miază-zi ale Ardealului. «Și aici, în Țara Oltului, scrie istoricul ardelean, a existat o rezistență împotriva tendințelor de infiltrare a unor demnitari străini ca proprietari și prin ei a prezenței permanente și pe teren a puterii regale pe pământul autonomiei românești; și aici, această «Țară» românească caută a fi pusă sub controlul unui comite vecin, tot atâtea motive care determină pe enigmaticul voevod local ca, la sfârșitul rezistenței, să treacă munții descălcând în Muntenia, pentru a realiza acolo ceea ce nu putuse desăvârși în Făgăraș: suveranitatea deplină și independența față de regatul ungar»¹⁸. Astfel privită de pe ambele laturi ale Carpaților, tradiția despre Negru Vodă ca unificator al Țării Românești, în vremea de anarhie ce urnează în Ungaria stingerii dinastiei arpadiene, apare ca o posibilitate ce nu mai poate fi nesocotită de expunerea istorică. De altfel, fără ca părerea să fie cunoscută în România până ce un studiu recent a semnalat-o¹⁹, istoricul maghiar cunoscut Bálint Hóman socotea pe Negru Vodă drept Basarab, fiul lui Tokomer (sau Tihomir), dar considera pe acesta din urmă ca voevodul român din Făgăraș; Basarab ar fi părăsit domeniul strămoșesc din acest ținut și ar fi săvârșit descălecatul, unind sub stăpânirea sa de «Mare Voivod» toate stăruțele și senioriile risipite la poalele de Miază-zi ale Carpaților și întemeind astfel domnia Țării Românești, a «Ungrovlahiei» din actele diplomatice bizantine și slavone.

Dar paralelismul între originile celor două principate, contestat de critica istorică mai nouă, se afirmă după acești cercetători, și pe alt tărâm. Se pot într-adevăr aduce dovezi, mai multe decât erau luate până acum în seamă, despre existența în Moldova, înainte de descălecăt, a unor stăpâniri locale ce contrazic categoric noțiunea de «țară pustie» pe care a căutat să o statornicească tradiția descălecătului maramureșean. Considerând problema și sub unghiul acesta, Dl. Brătianu înșiră câteva din informațiile și interpretările ce duc la atari concluzii²⁰: pomenirea de către misionarul Giovanni del Pian del Carpine, în relațiunea sa de călătorie la curtea Hanului tătăresc, din 1247, a doi «voivozi ruteni», Roman și Olaha, în persoana cărora se încearcă identificarea eroilor mitici Roman și Vlachata, străbuni eponimi ai Românilor, amintiți de cea mai veche cronică a Moldovei; voevodul valah din 1307, care ține prins pe Otto de Bavaria, pretendent la coroana Ungariei, și îi dă pe urmă drumul în Galiția (Dl. E. Lăzărescu a văzut în acest personaj un voevod din Maramureș²¹, pe când Dl. Brătianu îl socotește mai degrabă un stăpânitor din nordul Moldovei); în fine, mențiunile cunoscute din cronică lui Długosz, despre ajutorul pe care «Valahii» îl dau regelui polon la 1325, alături de Ruteni și Litvani, în expediția sa din Brandenburg, și despre războiul purtat de Poloni la 1359 în Moldova, unde intervin în certurile dintre frații Petru și Ștefan pentru domnie. Acest din urmă episod fusese multă vreme considerat ca rezultatul unei confuzii, în scrisul cronicarului, cu unele împrejurări mai recente din istoria Moldovei dela sfârșitul veacului al XIV-lea; dar o examinare mai atentă a relațiunilor lui Długosz și a calității informației sale ducea la concluzia că înainte de a fi întemeiată Țara Moldovei, așa cum o cunoaște istoria, a existat o «țară a Șipenișului», cu o dinastie a ei care s'a contopit pe urmă, prin legături matrimoniale, cu casa domnitoare a lui Bogdan, descălecătorul al doilea din Maramureș și ctitorul real al principatului²².

Atât în ce privește începuturile Țării Românești, cât și acele ce păreau mai bine cunoscute, ale Moldovei, aceste lucrări recente au deschis deci noi probleme, obligând pe istoricii noștri la o reconsiderare a întregii chestiuni. Cu atât mai mult cu cât în una din comunicările sale la Academie, Dl. Brătianu adusese în discuție și voivodatele românești sau slavo-române, amintite de cronică Notarului anonim al regelui Bela, cu prilejul descălecătului

¹⁸ I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, Sibiu 1944, p. 85.

¹⁹ B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290—1403*, trad. ital. L. Zambra și E. Mosca, R. Accademia d'Italia, *Studi e Doc.*, 8, Roma 1938, p. 304. Cf. G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIV-e siècle*, Acad. Roumaine, *Bullet. de la sect. hist.* XXVIII, 1947, p. 71—72.

²⁰ Cf. *Tradiția istorică*, p. 149 și urm.

²¹ E. Lăzărescu, *Despre voievodul Românilor din 1307—1308, amintit în cronică lui Otlokar de Styria*, Anal. Acad. Rom. Mem. sect. ist. s. 3-a, XXVII 1945, p. 309 și urm. Cf. Brătianu, *op. cit.*, p. 176 și urm.

²² Cf. Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XIV*, Sibiu 1944, p. 51 și urm.; I. Nistor, *Lucius Aprobianus, eroul Țării Șipenișului*, Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. ist. s. 3-a, XXIII, 1940—41, p. 133 și urm.; C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387—1432)*, Rev. Ist. Română, X, 1940; p. 241 și urm.

mai vechiu, al Maghiarilor în Panonia, la sfârșitul veacului al IX-lea. Și aci de altfel, după o perioadă de reconsiderare a unei relațiuni întemeiate doar pe tradițiuni orale și povestiri epice, istoriografia ungurească a celor din urmă decenii trecuse la o revizuire a acestui proces și tindea să așeze din nou povestirea Anonimului printre izvoarele temeinice ale istoriei naționale²³. Aceste concluzii trebuiau puse în legătură cu cercetările întreprinse pentru a lămurii originile voivodatului ardelean, și Țării Românești, alături de care ajunsese, în veacul al XVI-lea, la rosturile unei vieți de stat deplin autonome, în cadrul suzeranității recunoscute de toate trei a Porții otomane²⁴.

Desigur toată această reacțiune în favoarea tradiției istorice a întemeierii statelor românești nu putea încă să însemne răsturnarea definitivă a punctelor de vedere anterioare. Ea dădea însă prilejul unor discuții ce nu puteau decât să contribuie la o mai bună lămurire a problemei, și prin aceasta a unuia din cele mai puțin cunoscute capitole ale istoriei noastre.

NOILE OBIECȚIUNI ÎMPOTRIVA TRADIȚIEI ISTORICE ȘI TEMEIURILE LOR

1. Descălecatul privit din Țara Românească.
2. Descălecatul privit din Ardeal.
3. Descălecatul Moldovei.
4. Tradiția istorică privită de un istoric ungar.

În puținul timp ce a trecut de la publicarea studiilor amintite în legătură cu descălecatul, nu au putut apare prea multe replici sau comentarii. Totuși s'au formulat unele puncte de vedere, iar examinarea lor aduce o întregire bine-venită argumentelor pe care le-am rezumat, cu atât mai mult cu cât autorii de care ne vom ocupa mai jos s'au mărginit fiecare la o anumită latură a chestiunii, delimitându-și oarecum geografic preocupările respective. Dl. C. C. Giurescu a scris «în legătură cu întemeierea Țării Românești», apărând teza școlii critice, care este și a sa²⁵. Dl. Z. Păclișanu a fost interesat mai mult de aspectul ardelean al problemei, în darea de seamă ce-a publicat-o²⁶, ca și Dl. Șt. Pascu într'un studiu mai recent²⁷. Dl. Al. Boldur s'a ocupat deosebit de «întemeierea Moldovei»²⁸. Fiecare din aceste lucrări aduce deci contribuția sa proprie și discută un aspect anumit, întregind astfel, una prin alta, critica încercării de reabilitare a tradiției istorice. Numai istoricul maghiar L. Elekes a privit problema în generalitatea ei²⁹, fără însă a o supune unei cercetări mai amănunțite.

DESCĂLECATUL PRIVIT DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Dl. Giurescu, socotind că nu se pot face generalizări cu privire la toate tradițiile istorice, admite că unele din ele, privind locul unui mormânt domnesc, sau o împrejurare din luptele lui Ștefan cel Mare, s'au dovedit «de o remarcabilă exactitate» pe când altele «nu sunt decât fructul unor confuzii sau greșeli». Problema trebuie deci examinată de la caz la caz, după datele și împrejurările specifice fiecăruia.

În privința tradiției întemeierii Țării Românești, D-sa menține distincțiunea pe care o făcuse mai de mult Dl. Lăpedatu, între tradiția *populară* a acestui eveniment istoric, și tradiția *cultă*, așa cum o găsim consemnată în scris în veacul al XVII-lea. În tradiția populară e vorba doar de un «Negru Vodă» întemeietor al domniei, care se luptă cu Tătarii și își așează scaunul la Câmpulung, unde soția sa Marghita, o catolică, clădește biserica și «cloăsterul» de lege latină din apropierea ei. «Această tradiție populară munt ană nu știe nimic de un descălecat din Ardeal, nu cunoaște un descălecător venit de peste munți»³⁰.

²³ Brătianu, *op. cit.*, p. 181 și urm.

²⁴ Cf. I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, p. 10 și urm.

²⁵ *Revista Istorică Română*, XVIII, 1947, p. 107 și urm.

²⁶ *Ibid.*, XV, 1945, p. 511 și urm.

²⁷ *Răscoale țărănești în Transilvania, I, Epoca Voievodatului*, Cluj 1947, p. 35 și urm.

²⁸ *În Studii și Cercetări Istorice*, XIX, Iași, 1946, p. 174 și urm.

²⁹ *Nouvelle littérature sur les origines des états roumains, Revue d'Histoire Comparée*, XXV, Budapest. 1947, p. 69 și urm., în special pp. 75—79.

³⁰ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 108.

Datele ce le înșiră se potrivesc însă cu figura lui Basarab Voevod, despre care știm că își avea scaunul la Câmpulung și că «poartă lupte cu Tătarii». Potrivit pomelnicului mănăstirii ortodoxe Negru Vodă din Câmpulung, el este ctitorul acestui lăcaș, iar soția sa se numește pe același pomelnic, Marghita. Însuși grafitul care ne-a păstrat însemnarea morții «Marelui Basarab» pe peretele Bisericii Domnești din Curtea de Argeș, arată că s'a săvârșit la Câmpulung în 1352. Fiul său, Nicolae Alexandru, este înmormântat tot la Câmpulung. «Există prin urmare, conchide Dl. C. C. Giurescu, toate motivele ca să admitem și partea din tradiție care se referă la întemeierea Domniei de către voevodul muntean, *nu veni din Făgăraș*, Negru Vodă»³¹. În contrast cu această creațiune populară se află versiunea descălecatului în care figurează însă *Radu* Negru, prin efectul confuziei ce s'a produs la cronicarii târzii cu voevodul Radu, nepot al lui Basarab, din ultimul sfert al veacului al XIV-lea. Tot despre acesta el vorbește și în tradiția locală din Făgăraș amintită, după lucrări mai vechi, și în comunicarea D-ului Moga. «Dar în cazul acesta, adugă Dl. Giurescu, atrag atenția că tradiția vorbește de «*Radu Negru*» nu de Negru-Voda, este deci o tradiție de origine cultă, relativ nouă și venită dela miază-zii de Carpați, ceea ce îi are oricând valoarea pentru lămurirea problemei în discuție»³².

Să ne oprim un moment asupra acestei din urmă înfățișări a povestirii descălecatului. Ea este într'adevăr semnalată de Ion Turcu, în ale sale «*Excursiuni pe munții Țării Bârsei și ai Făgărașului*»³³ precum și de lucrările lui Augustin Bunea, care a încercat să-i precizeze data³⁴. Ea știe că «voevodul român făgărășan înainte de a trece munții, a avut mai multe lupte cu Ungurii care voiau să-i uzurpeze stăpânirea. După ce este silit să părăsească cetatea lui de reședință, Făgărașul, se retrage într-o altă cetate, la Breaza, «cetatea veche» sau «cetatea lui Radu Negru Vodă» pe care tradiția populară o localizează între Făgăraș și Beclean în imediata apropiere a Oltului, pe muntele Colțul Brezei, alături de poteca ce conduce către Câmpulung. Aici încearcă o ultimă rezistență față de cotorpitori. Neputând rezista nici de data aceasta, Radu Negru Vodă, sau cum îl va fi chemat, este nevoit să-i părăsească țara și să treacă peste Carpați...»³⁵. Rezumând astfel elementele esențiale ale povestirii, Dl. Șt. Pascu adaugă observația că a fost «surprins de frecvența numelui Radu în Țara Făgărașului și numai aici în toată Transilvania», dând și alte statistici după o *conscripție a locuitorilor din districtul Făgărașului din 1721-1722*: în șasezeci de comune a aflat 121 de boieri și 269 de iobagi cu acest nume, în unele din ele reprezintă chiar majoritatea față de toate celelalte³⁶. O asemenea răspândire ar dovedi desigur popularitatea tradiției despre voevodul legendar, în finutul în care se păstrează amintirea sa. Să fi pătruns atât de adânc în lumea satelor făgărășene o versiune, presupusă de origine cultă, alcătuită de cărturarii din Muntenia nu mai de vreme decât cu un secol în urmă? Ceeace însă este mai straniu, e că întâlnim nu numai un Radu, dar chiar un Radu Negru (*Niger Radu*) autentic și netăgăduit, printre Români din Sibiu care iscălesc actul de împăciuire din 13 Ianuarie 1383 cu Sașii din scaunele Tâlmăciu, Sibiu și Săliște³⁷. Desigur acest din urmă purtător al numelui nu are nimic comun cu dinastia voivodală a Țării Românești, deși e contemporan cu ultimii ani de domnie a lui Radu I, voevodul cu care s'a confundat mai târziu tradiția descălecatului. Să fie o simplă coincidență? Lucrul nu ar fi imposibil, deși rămâne ciudat. Totuși numele rămâne semnificativ; el arată măcar existența tradiției la o dată mult mai veche decât se bănuia până acum. Dl. Ferdinand Lot, întâlnind într'un act din Sud-Vestul Franței, la 1096, doi martori cu numele Roland și Olivier, socotea cu drept cuvânt că fuseseră botezați după eroii vestitei «chanson de Roland», atestând astfel răspândirea ei, fie și într-o versiune mai puțin dezvoltată decât aceea pe care o cunoaștem, încă dela jumătatea veacului al XI-lea³⁸. Un Radu Negru printre Români dintr-o cetate ardeleană în continui legături, prin valea Oltului, cu principatul proaspăt întemeiat de

³¹ *Op. cit.*, p. 109.

³² *Ibid.*

³³ Brașov 1884, p. 19.

³⁴ *Stăpânii Țării Oltului*, București, 1910, *Încercare de istoria Românilor până la 1382*, București 1912 (amândouă lucrări postume). V. și lucrarea lui Pușcariu, citată mai sus.

³⁵ Șt. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania*, I, p. 34.

³⁶ *Ibid.*, p. 80.

³⁷ Citat de Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 67 după Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, II, p. 565-66 și *Doc. Historiam Valachorum... illustratia*, Budapesta 1941, p. 302 (n° 269). Cf. *ibid.* n° 154, p. 203, satul românesc *Neger* lângă Călnic (Sebeșul Săsesc) (doc. din 4 August 1366).

³⁸ G. Cohen, *Le mouvement intellectuel, moral et littéraire în La civilisation occidentale au Moyen Age*, *Hist. du Moyen Age* (coll. Glotz), VIII, p. 213.

dincolo de Carpați, nu poate fi oare socotit, *la sfârșitul veacului al XIV-lea*, drept un martor al răspândirii tradiției despre Radu Negru Vodă, rămânând doar să determinăm cu oarecare aproximație data evenimentului la care ea se referă? Dar acest eveniment însuși nu mai este legat în acest caz de un «Radu Negru», plămădirea cărturărească a unor secole mai târzii, ci de un alt Radu Negru, în orice caz anterior documentului iscălit de modestul său omonim, și prin aceasta și domniei contemporane a lui Radu I Basarab, voevodul Țării Românești³⁹. Dacă este vorba de confuzii, scria în comunicarea sa despre descălecat Dl. Gh. Brătianu, mi se pare a fi de cea mai elementară logică să considerăm că într-o confuzie trebuie să existe doi termeni. S'au luat mai multe trăsături dela cel mai recent, mai cunoscut, mai viu în amintirea cronicelor, dar aceste caracteristice s'au suprapus, ca un strat mai nou de pictură, unui fond mai vechiu, de a cărui existență iarăși nu ne putem îndoi.⁴⁰ În lumina considerațiunilor de mai sus, nu mai este însă o confuzie între miticul «Negru Vodă» al tradiției populare, travestire legendară a lui Basarab Întemeietorul, și nepotul său Radu I, domnitor ctitor de mănăstiri, prieten al sfântului Nicodim, — ci pare a fi mai de grabă o suprapunere, în versiunea mai târzie a cronicelor, a acestui stăpânitor al Țării Românești din anii 1376—1384, peste un alt Radu Negru mai vechiu, de care se leagă relațiunea descălecatului din țara Oltei ardelean. E deci un motiv mai mult de a socoti, contrar impresiei D-lui C. C. Giurescu, că totuși o tradiție veche și, după toate aparențele, populară, *poate fi* invocată în sprijinul unui descălecat din Ardeal⁴¹.

De altfel este această din urmă trăsătură, în mod atât de nediscutabil, numai o creațiune artificială a cărturarilor unui secol umanist și răscolitor de antichități, reale sau presupuse?

Recitind descrierea călătoriei lui Pavel de Alep din anii 1653—1657 prin țările noastre, în care descoperea urme de cântece populare și *legende orale*, Nicolae Iorga sublinia următoarele note, luate de călător cu prilejul trecerii prin Câmpulung, cu privire la mănăstirea de acolo și la întemeietorul ei:

«Românii trăiaseră în Țara-Ungurească, sub stăpînirea Craiului, având un Voevod al lor. Acest conducător veni să-și pască turmele în țările acestea, ce se aflau în mâinile Tătariilor, dar cu totul golite de locuitori. Cărua voie Craiului, se așeză aici și, cu ajutorul lui Dumnezeu, goni pe Tătari din teritoriul ocupat de ei și luă în stăpânire întreg ținutul. Ei obișnuiau să-l numească Negru Vodă, și el zidi această mănăstire».

«Cântecul, adaugă Iorga, pleacă dela existența cetății Negruului Vodă. Cetatea lui Negru Vodă nu e pomenită în niciun document mai vechiu. *O alta, la două mîle de Târgoviște*, «în gura munților» («due millaria remotius, in montium quasi frances»), apare numai în călătoria, din 1585, a lui Bongars, mai nouă cu vreo zece ani decât mențiunea într'un hrisov a descălecatului Negru: «Le château de Nigrovoda» *pe lalomița*. Ea se întâlnește apoi în cronică la Mihai Viteazul scrisă de logofătul Teodosie și prefăcută în latinește de Walter: Mihai se retrage la 1595 la «cetatea aceasta», odată dăruită de Turci (*a Turcis olim demolitae*). Străinul care ne-a păstrat acest izvor nu știe însă nimic despre întemeierea Principatului de vreun Negru Vodă, ci explică numele localității dela slovenescul *voda* și face astfel ciudata etimologie: Negru Vodă = Apa Neagră. Cronică românească a Buzetilor arată exact unde era această cetate a Negruului Vodă: «pre apa Dâmboviței în sus, la sat la Stoienești»: ea face parte din județul Muscel, comuna Pădenii-Pământeni»⁴².

Iorga credea atunci într-o confuzie a lui «Negru» cu Neagoe Vodă, ctitorul mănăstirii din Curtea de Argeș, deoarece legenda amintea îngroparea lui în acest oraș; nu se descoperiseră încă mormintele din Biserica Domnească, mai veche cu aproape două veacuri, cu tradiția ei foarte precisă despre «mormântul lui Negru Vodă» și locul său, pe partea dreaptă, «în fața scaunelor arhieresti, lângă stălpul care susține bolta», unde într'adevăr săpăturile au scos la iveală rămășițele și podoabele unui domnitor din veacul al XIV-lea.

Dar revenind la povestirea lui Pavel de Alep, constatăm că imbină amândouă elementele: tradiția populară despre luptele cu Tătarii, odată cu pomenirea descălecatului din Ardeal. A cules unul la fața locului, din graiul localnicilor sau al călugărilor mănăstirii, și pe celălalt din vreun izvor cărturăresc? Din textul citat, nu se prea vede această deosebire

³⁹ O altă tradiție ardeleană despre Radu Negru la Rășinari, cu data (evident nesigură) 6740—1232, la Hașdeu, *Negru Vodă*, p. CII.

⁴⁰ *Tradiția istorică*, p. 109.

⁴¹ N. Iorga, mai semnalează, în legătură cu tradiția, pe țărănul «Radul Negru» din Târșor, 1503, în *Quellen der Stadt Kronstadt*, I, p. 4. Cf. Constantin Căpitanul Filipescu, ed. N. Iorga, p. 2.

⁴² Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică, An. Acad. Rom. Mem. Secț. ist. s. 2-a, XXXIII, 1910, p. 131—132.

de inspirație. Mai mult, nu e vorba aci de Radu, ci numai de Negru, și chiar cu o nuanță de poreclă: «obișnuiau să-l numească Negru Vodă». Ne amintește porecla asemănătoare ce a purtat-o în istorie, numai jumătate de veac mai târziu decât data presupusului descălecăt, «Prințul Negru» care era Eduard, principele Țării Galilor, moștenitorul lui Eduard al III-lea, și unul din marii căpitani ai primei faze din războiul de o sută de ani. În orice caz, această relațiune, linia trasă cu atâta hotărâre între tradiția populară și invenția cărturărească apare mai puțin sigură; doar noțiunea de «țară pustie», ca și în povestea descălecătului Moldovei — inexactă de altfel ca și acolo — ar putea fi o influență a acestei din urmă relatări.

Rămâne să se vadă acum când s'ar fi putut produce evenimentul înregistrat de tradiție. «Se cunosc astăzi, constată Dl. Giurescu, despre Românii din Transilvania, 17 documente autentice pentru intervalul 1283—1319. Nici unul din ele nu cuprinde, nu o mențiune, dar nici cea mai vagă aluziune la vreun descălecăt peste munți, la vreo trecere a unui conducător la sud de Carpați.»⁴³ Actul din 8 Ianuarie 1285 amintește totuși amănunțit împrejurările în care magistrul Gheorghe a luptat împotriva lui Litovoi și a fratelui său Bărbat, «ultra alpes»⁴⁴. Iar documentele din veacul al XIV-lea privitoare la descălecătul Moldovei sunt bogate în amănunte asupra luptelor purtate cu «infidelul» Bogdan. Cronicele ungurești au însemnat cu grijă întemeierea voivodatului Moldovei, dar nu cuprind nicio aluziune la vreo împrejurare asemănătoare, în legătură cu Țara Românească. «Cum ar fi fost cu puțință, se întreabă același istoric, ca o întemeiere de țară, un descălecăt din Ardeal în Muntenia să nu fi lăsat nicio urmă în documentele și cronicile contemporane? Când un act similar — întemeierea Moldovei — petrecut la scurt interval, a fost consensnat în atâtea texte? Răspunsul mi se pare a fi unul singur: *n'a lăsat urme fiindcă n'a existat*, fiindcă întemeierea statului muntean nu s'a făcut printr'un descălecăt din Ardeal, ci prin reunirea diferitelor formațiuni politice existente între Carpați și Dunăre.»⁴⁵

Nu se poate tăgădui logica argumentării și recunoaștem că desigur așa ar fi, dacă am privi împrejurările numai sub latură ce o înfățișează în țările noastre. Dar fiind vorba de izvoare ungurești, e necesar să considerăm și situația din Ungaria în perioadele amintite. E știut că încă din ultimii ani de domnie a lui Ladislav Cumanul (1272—1290), dar mai ales după moartea lui Andrei al III-lea la 1301, această țară a căzut pradă unei adevărate anarhii, într'un haos de lupte lăuntrice între pretendenții la tron și marii seniori feudali. Însăși Coroana regatului a ajuns în mâinile puternicului Voievod al Ardealului, Ladislav Borș, dela care numai după lupte înverșunate a putut-o dobândi Carol Robert de Anjou, sprijinit de trimisul pontifical, cardinalul Gentile, ca moștenitorul legitim pe tronul Sfântului Ștefan. Dar chiar după 1310, când, sub amenințarea excomunicării, Voievodul răsculat și-a înnoit legăturile de supunere, turburările au mai continuat multă vreme și stăpânirea noului rege a rămas nesigură în părțile de răsărit ale regatului și cu deosebire în Transilvania. Criza s'a prelungit aproape un sfert de veac, până ce liniștea și autoritatea regală au putut fi pe deplin restabilite și Ungaria s'a îndreptat spre o nouă perioadă de expansiune și înflorire, sub cărmuirea dinastiei angevine⁴⁶. Nu e deci nimic surprinzător ca în acest interval de dezordine și de război civil aproape neîntrerupt, trecerea peste munți a unui senior «valah» dela marginea de Miază-zi a Ardealului să nu fi fost observată cu aceeași atenție de care s'a bucurat, într'o perioadă de mare stabilitate și în zilele unui suveran de prestigiu european cum era Ludovic I., descălecătul Moldovei. Nu e greu de presupus de altfel că între anii 1283 și 1319 vor fi fost redactate mai mult decât cele 17 documente privitoare la Românii din Ardeal, care au ajuns să fie publicate în recenta colecție a istoricilor maghiari⁴⁷. Dar câte din ele nu vor fi dispărut în vâltoarea acestor împrejurări turburi, fără să putem ști vreo dată dacă cuprindeau sau nu o aluzie la evenimentele ce ar fi putut să se petreacă în ținutul Făgărașului și în țara «transalpină»? Despre aceasta din urmă cel puțin, știm sigur că în același interval de războaie și anarhie din regatul unguresc s-a întemeiat acolo, *într'un chip sau altul*, cu sau fără descălecăt, domnia unitară a Țării Românești. Se află în vreuna din cronicile ungurești cunoscute vreo aluzie la acest eveniment ce nu putea fi socotit ca un fapt fără însemnătate, oricare i-ar fi fost obârșia? Nu putem decât să tragem concluzia că în această vreme, atât cancelaria cât și istoriografia regatului ungar erau prea ocupate cu luptele lăuntrice, ca tăcerea lor în acest caz să poată fi socotită o dovadă sau un

⁴³ *Op. cit.*, p. 109.

⁴⁴ Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, n^o CCCLXVI, p. 454 și urm.

⁴⁵ Giurescu, *ibid.*, p. 110.

⁴⁶ Cf. B. Hóman, *Gli Angioini in Ungheria*, p. 68 și urm. și harta de la pag. 116.

⁴⁷ *Doc. Historiam Valachorum... illustrantia*, p. 27 și urm.

argument convingător. Argumentul *ex silentio*, atât de des și de tendențios folosit împotriva continuității poporului român pe teritoriul locuit de el la Nordul Dunării, nu-și găsește nici aci aplicarea. E de altfel curies că și Dl. Giurescu recunoaște, câteva rânduri mai jos, cu privire la altă problemă, că acest gen de argument nu e convingător și citează chiar același exemplu al chestiunii continuității⁴⁸. Dar nu s'a gândit să folosească această observație și pentru propriile sale vederi.

Se trece apoi la examinarea concluziilor linguistice, pe care Dl. Brătianu le-a împrumutat din studiile recente ale Prof. Gamillscheg, cunoscutul romanist german care s'a ocupat acum câțiva ani de originea Românilor și formarea limbii lor⁴⁹. Ele au părut D-lui Păclișanu fără nicio legătură cu problema descălecatului⁵⁰, și nici Dl. Giurescu nu stăruiește mai mult asupra lor. « Faptul că populația autohtonă din munții Făgărașului și țara Oltului, observă D-sa, păstrează nealterat pe l' inter vocalic nu mi se pare a arunca o deosebită lumină asupra chestiunii ce ne interesează »⁵¹.

Desigur fenomenele de ordin lingvistic au prea puține puncte de contact cu împrejurările de istorie politică. Se pot constata unele apropieri, fără însă ca ele să poată fi ridicate la valoarea unui argument. În acest caz, tot ce se poate spune este că ar exista un paralelism — bine înțeles în măsura în care se verifică ipotezele învățatului german — între direcțiunile geografice în care se găsesc vetrele de răspândire ale limbii românești străvechi (două din ele s'ar afla, după aceste teorii, la sudul Dunării în regiunea Timocului și Moravei, și în părțile de Apus și Miază-zi ale Ardealului) și acelea de unde ar fi purces descălecatele după cronica Anonimă a Țării Românești. « Și aci într'adevăr e vorba de două mișcări: una mai veche, « izvodându-se de Rumânii care s'au despărțit de Romani și au pribegit spre miazănoapte », alta mai nouă, a lui Radu Negru plecând din « Amlaș și Făgăraș » să-și așeze scaunul la Câmpulung. Și după teoria amintită a răspândirii și unificării graiului nostru primitiv — și după tradiția de întemeiere a statului, ar fi deci vorba de întâlnirea a două curente, unul transdunărean și altul transcarpatic, în Oltenia și ținuturile apropiate, ducând unul la alcătuirea limbii române în formele în care a ajuns până la noi, celălalt la unificarea politică a Țării Românești. E însă tot ce se poate constata în această privință și observația rămâne până la noi dovezi o coincidență, sugestivă în oarecare măsură dar nimic mai mult.

Nici concluziile trase de Dl. Conea din fenomenul demografic de pătrundere al « Ungurenilor » (Români ardeleni) pe povârnișul sudic al Carpaților, unde au întemeiat numeroase așezări, nu pot fi invocate drept o mărturie a descălecatului. « Aceste mișcări de populație, explicabile prin traiul greu pe care-l duceau țăranii neliberi și caracteristice lor, nu constituie însă un argument pentru un descălecat politic în Muntenia; acesta trebuia să se fi făcut de un grup de nobili, de boieri și cnezi, așa cum s-a întâmplat în Maramureș »⁵². E de observat însă că această interpretare se potrivește mai mult împrejurărilor unor vremuri mai recente, în care fenomenul de migrațiune a iobagilor din Ardeal în Țara Românească se poate adevăra din documente. Pentru timpurile mai vechi, actele ce menționează asemenea colonizări le dau aspectul unor așezări făcute de beneficiarii concesiunilor hărăzite de regii Ungariei, care caută pe urmă să le îngrădească, rezervându-și drepturile. Astfel se înfățișează lucrurile în diploma lui Andrei al II-lea dela 1222 pentru cavalerii Teutoni, precum și în aceea a lui Bela al IV-lea pentru Ioaniți, din 1247, cărora le este oprit a așeza pe teritoriul de dincolo de munți « țăranii de orice fel și neam, precum și Sași și Nemți »⁵³. La asemenea stări de lucruri face aluzie și scrisoarea Papei Grigorie al IX-lea din 1234, când amintește de amestecul Valahilor, în episcopatul Cumanilor de dincolo de Carpați, cu « Unguri, Nemți și alți drept-credințioși » (se înțelege catolici), care se găsesc expuși activității misionare a pseudo-episcopilor schismatici⁵⁴. De asemenea împrejurări pare a fi avut cunoștință și tradiția istorică a descălecatului deoarece, în versiunea ei, voevodul Radu Negru « ridicatu-s'au... cu toată casa lui și cu mulțime de noroade, Români, Papistași, Sași și tot felul de oameni ». Nu e desigur propriu zis o dovadă că faptul politic a avut loc, dar arată condiții ce fi erau neapărat prielnice. După cum descălecatul Moldovei urmează unui proces de infiltrațiune și expansiune a populației românești, amestecată cu Secui și cu Sași, în spațiul dela Răsărit

⁴⁸ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 111.

⁴⁹ E. Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*, (Preuss. Akad. der Wiss.), Berlin 1940 și *Originea Românilor, Cetatea Moldovei*, II, Iași 1941, p. 8 și urm.

⁵⁰ *Rev. Ist. Română*, XV, p. 512.

⁵¹ C. C. Giurescu, *ibid.*, p. 110.

⁵² C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 110—11.

⁵³ Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, pp. 74 și urm., 249 și urm.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 132.

de Carpați, tot astfel așezările de colonii urbane (vezi Câmpulung!) și rurale, la Miază-zi de aceeași munți, deschidea drumul acțiunii unui voivod descălecător⁵⁶. Nu e nici aci vreun element de certitudine, dar e încă o posibilitate ce se adaugă la celelalte. Asupra « ultimului argument invocat de partizanii descălecatului » și combătut de Dl. Giurescu — « anume acela că Românii din Ardeal convocă alături de Sași, Unguri (*recte* Secui) și nobili la adunarea pentru dieta ardeleană din 1291, nu mai apar în adunările din 1292 și 1298, ținute la Pesta, în locul lor fiind menționați Cumanii »⁵⁷ — ne propunem a reveni mai departe. Observăm însă în treacăt că faptul participării Românilor la adunarea din Cluj, la 1 Iunie 1355, cum a observat Dl. Moga, nu arată o prea desăvârșită continuitate în prezența nobililor valahi — căci de aceștia e vorba — la dietele ardeleni, în curs de mai bine de jumătate de secol. E adevărat că dietele imediat următoare aceleia din 1291 s'au ținut la Pesta, dar în ce privește împrejurările din Ardeal, avem chiar din anul următor hotărârea uneia din aceste adunări, la care iau parte clerul, nobilii și *Cumanii* și în care se pronunță excomunicarea împotriva Sașilor ce fuseseră părtași la arderea bisericii din Alba Iulia, cu prilejul unor turburări anterioare⁵⁸. E deci vădit că aceste diete generale s'au ocupat și cu rezolvirea chestiunilor din Ardeal fără ca nobilii români să mai fie consultați cu privire la ele. Nici acest fapt nu constituie o dovadă precisă a unei emigrări la Miază-zi de Carpați, dar cuprinde desigur o explicație a unei asemenea inițiative, dacă ea s'a produs în realitate. De altfel întreaga problemă e de reluat.

În partea finală a articolului său, Dl. Giurescu însiră argumentele care militează pentru teza contrară celeia a descălecatului. Întâiul ar fi tradiția populară locală despre Negru Vodă, fără Radu și fără descălecat. Al doilea îl constituie situația politică arătată de documentele ce ne sunt cunoscute din veacul al XIII-lea, dovădind existența încă dela 1247 a patru formațiuni politice locale: cnezatele lui Ioan și Farcaș, voevodatul lui Litovoi la Apus de Olt, și voevodatul lui Seneslau la răsărit de valea aceluiași râu. Dintre acești stăpânitori, cel dintâi care a încercat să-și afirme superioritatea și să-și întindă teritoriul a fost Litovoi, dar a ajuns în conflict cu regatul Ungariei și n'a izbutit. Unificarea trebuie deci să o fi săvârșit Seneslau, dar asupra modului în care ea s'a îndeplinit « nu avem detalii »⁵⁹. Putem adăuga: nici măcar o tradiție ce s'ar lega de numele acestui voevod. Și totuși, după Dl. Giurescu, fie prin legături pașnice, fie prin război, el și nu altul trebuie să fi întemeiat Domnia Țării Românești. Dar e și aceasta mai mult decât o ipoteză? Iar existența necontestată și necontestabilă a acestor formațiuni politice locale de întindere și însemnătate mai redusă nu exclude în niciun fel acțiunea unui descălecător venit de peste munți. Și în Moldova au fost asemenea stăpîniri locale înainte ca Dragoș și Bogdan să fi părăsit Maramureșul; e limpede că teritoriile lor au fost cuprinse treptat în acela al voevodatului întemeiat prin inițiativa pornită din afară. Un asemenea proces nu poate fi oare conceput și în istoria principatului vecin?

În sfârșit al treilea argument « în sprijinul unei întemeieri prin forțele locale este *mulțimea populației* dintre Carpați și Dunăre și *buna ei stare economică* ». O cercetare a documentelor din veacurile XIV și XV ne arată *mulțimea* satelor din Oltenia și Muntenia, sate bine întemeiate, cu hotare din vechi. Cu excepția stepei Bărăganului unde așezările sunt rare — nu însă și spre marginile dinspre Dunăre ale stepei și pe valea Ialomiței — încolo, toată țara e cuprinsă de sate și de moșii, domnești, boierești, moșnenești, mănăstirești. Spre deosebire de Moldova, în Țara Românească nu găsim donații « din pustie »; locul e tot ocupat și împărțit, *inclusiv Bărăganul* *. Faptul că Bărbat, fratele lui Litovoi, căzut în prinsoarea Ungurilor, s'a putut răscumpăra cu o sumă considerabilă de bani, și propunerea lui Basarab, făcută regelui Carol Robert, de a-i plăti cuvenitul tribut, și 7 000 de mărci de argint, sunt dovezi că pe la 1280 și 1330 se dispunea de resurse de numerar « care arată bogăția și înflorirea economică a Țării Românești »⁵⁹. Mai de mult, Dl. P. P. Panaitescu ajunsese la aceeași concluzie: « Populația românească întemeietoare de Stat în Țara Românească și în Moldova a fost de aci. Cel mult, pentru Moldova se poate admite venirea din Maramureș a elementelor de conducere, nicidecum însă scurgerea unei populații întregi prin pasurile munților ... Din primele timpuri ale principatului muntean, în secolul al XIV-lea, constatăm din documente o populație deasă în tot șesul și numeroase așezări omenești străvechi, cu populație românească la bălțile Dunării, mai ales dela Brăila până la Călărașii de azi, ceea ce desminte hotărît

⁵⁵ Cf. hărțile din lucrarea lui P. Râmneanțu, *Problema iradierii Românilor din Transilvania în principatele române*, Cluj 1946, pp. 18, 30.

⁵⁶ C. C. Giurescu, *ibid.*, p. 111.

⁵⁷ Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, p. 518. Data de 1291 trebuie modificată în 1292.

⁵⁸ C. C. Giurescu, *ibid.*, p. 112.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 112—113.

concepția unui descălecat de populație dela munte ...⁶⁰. Prin aceste două elemente, neapărat necesare, populația deasă și buna stare economică, se lămurește procesul întemeierii statului sprijinindu-se pe forțele locale.

Ni se pare că aci se face o confuzie. Puțin mai sus, Dl. Giurescu susținea descălecatul ca o inițiativă a unor elemente de conducere; nobili, boieri și cnezi, nu ca o mișcare de populație, și fără îndoială așa trebuie înțeles. Peste tot unde s'au înstăpănit conducătorii din afară, ei nu s'au așezat în pustiu, decât în cazuri cu totul excepționale. Întreaga istorie a întemeierii de state de către Normanzi, cu atât de însemnate consecințe pentru lumea medievală, nu arată una sau mai multe căpetenii, însoțite de un grup de războinici, ajungând în țări în care nu lipsesc nici populația, nici starea economică înfloritoare, dar unde în mijlocul unei diviziuni sau anarhii politice capacitățile lor de conducere se pot valorifica și se arată superioare acelorale ale băștinașilor. Acest proces se justifică în izvoarele mai târzii printr-o versiune a «chemării» spre a se arăta că inițiativa aducerii unei stăpîniri străine a pornit chiar dela indigeni: «Grăiră deci către Ruși, Guzii, Slovenii și Vesii: «Țara noastră este mare și bogată, totuși în ea nu este nicio rânduială; de aceea veniți la noi să ne conduceți și să ne cârmuiți». Așa lămurește cronica lui Nestor venirea Varejilor, întemeietori ai statului rusesc în a doua jumătate a veacului al IX-lea⁶¹. Tot astfel povestiri mai mult sau mai puțin legendare descriu sosirea celor dintâi Normanzi în Italia de Miază-zi ca a unor pelegrini întorși din Țara Sfântă, care intră în luptă cu Saracinii pentru a despresura orașul Salerno⁶². Dar oricum am privi această înfățișare a împrejurărilor, faptul rămâne: un grup de conducători și ostași, «descălecat» — în cazul acesta mai degrabă debarcat — de aiurea, devine în împrejurări prielnice stăpînitor într-o țară unde li se supune o populație deasă, cu însemnate bogății în veacul al IX-lea, regiunea cuprinsă între țărmurile Baltice și cursul superior al Niprului era străbătută de drumurile de negoț care legau Răsăritul bizantin și arab de ținuturile Nordului. Însemnatele tezaure de monete ale împăraților din Constantinopol și ale califilor, aflate pe teritoriul rusesc, arată îndeajuns necesitatea acestor legături. Iar în jurul anului 1000, când au apărut Normanzii în sudul Italiei, această regiune împărțită între Bizantini și principii longobarzi care recunoscuseră supremația imperiului germanic, era de asemenea vestită prin bogățiile orașelor ei și însemnătatea negoțului ce se ducea încă în tot bazinul de Răsărit al Mediteranei. E deci vădit că în sine, existența unei populații numeroase, cu o viață economică puternic dezvoltată, nu poate fi un argument hotărîtor nici pentru nici împotriva unei creațiuni de stat prin venirea unui cuceritor străin sau «descălecare» a unui conducător plecat de pe alte meleaguri.

Rămîne însă de văzut dacă într'adevăr, pentru epoca mai veche în care se presupune că s'a întemeiat Țara Românească, lucrurile se înfățișează așa cum rezultă din examinarea documentelor interne din acest principat, a căror serie începe abia către sfîrșitul veacului al XVI-lea. E și aci o chestiune asupra căreia trebuie întreprinsă o cercetare mai amănunțită. Ajunge deocamdată să amintim concluziile la care a ajuns pătrunzătoarea analiză începută în Oltenia de Dl. I. Donat, în privința toponimiei locale. «Principalele două arii de toponimie românească veche, scrie D-sa, acopăr, în mod suficient de caracteristic (...) două mari regiuni morfologice ale Țării Românești: *Platforma Olteană* sau *Getică* și *Subcarpații munteni*». Aci se găsesc principalele așezări de moșneni: «*Deosebit de importantă pentru noi este constatarea că regiunile moșnenești corespund geografic cu ariile toponimice românești vechi — și deci cu Platforma Getică, Subcarpații Munteni și ocoalele de codru din câmpie*»⁶³. Ceeace înseamnă că într-o fază mai veche a dezvoltării demografice ținuturile de populație deasă și de așezări cu un trecut mai îndelungat se găsesc mai degrabă spre munte și în regiunea de dealuri, cu prelungiri în mijlocul codrilor ce mai înaintau spre unele părți ale câmpiei. Și numele Muntenia își are desigur tîlcul său⁶⁴; Onciul îl socotea de formațiune relativ recentă, dar în cronica germană din vremea lui Ștefan cel Mare întîlnim sub anul 1457 denumirea *Die Montanen*, care confirmă de altfel presupunerea că izvorul acestui text a fost o

⁶⁰ Op. cit., V. acum *Interpretări românești*, pp. 133—134.

⁶¹ *Cronica lui Nestor*, ed. Popa Lisseanu, *Izv. Ist. Românilor*, VII, p. 43 și urm.

⁶² Cf. E. Joranson, *The inception of the career of the Normans in Italy — Legend and History, Speculum*, XXIII, 1948, p. 353 și urm. În general p. aceste probleme C. H. Halsin, *The Normans in European History*, Boston — New York, 1915.

⁶³ I. Donat, *Despre toponimia slavă din Oltenia*, Craiova 1947, pp. 42, 45.

⁶⁴ I. Conea, *Plaiul și muntele în istoria Olteniei* în vol. *Oltenia*, Craiova, 1943, p. 78 și urm.

relațiune în limba țării⁶⁵. Cam tot astfel a înregistrat și tradiția istorică fenomenul de răspândire a așezărilor omenești, înainte de descălecatul atribuit lui Radu Negru: «iar cei ce au descălecat la Turnul Severinului s'au tins *pre sub poalele munților* până la apa Oltului, alții s'au pogorît pe Dunăre în jos ...».

Dacă de altă parte ținem seamă de rezultatele cercetărilor arheologice, vom constata că urmele descoperite în regiunea din câmpia Dunării arată o oarecare întrerupere în evoluția așezărilor, care coincide de altfel cu perioada de mai mare intensitate a năvălirilor. La Drubeta, unde se ridică astăzi *Turnul Severin*, săpăturile au scos la iveală succesiunea a trei orașe: cel antic, care își prelungește existența mult dincolo de părăsirea oficială a Daciei, până în zilele lui Justinian; cel medieval, ale cărui începuturi se află deabia șapte veacuri mai târziu, deci în secolul al XIII-lea, odată cu ocupația ungurească a banatului de Severin — și cel modern care i-a urmat⁶⁶. În vara anului 1946, cercetările întreprinse la *Celei* în jud. Romanați, pe locul anticei Sucidava, au dat de urmele «celeii mai vechi basilici creștine cunoscute până acum la Nord de Dunăre». După monezile aflate în săpături, ea pare să fi fost înălțată în secolul al VI-lea, fiind contemporană a vremii lui Justinian, Tiberiu și Mauriciu⁶⁷. Dar și în această privință e caracteristic că în ordinea cronologică monumentul următor e biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș din veacul al XIV-lea, dacă nu cumva e biserica din Câmpulung, unde a murit «marele Basarab» la 1352. Firul întrerupt în câmpie se reia la munte. Nu e lipsit de interes că în cursul verii acestui an (1948), săpăturile conduse de prof. I. Nestor la vechea cetate de lângă *Zimnicea* au descoperit urme bogate de așezări geto-dace după care urmează însă «un adevărat hiatus de mai bine de un mileniu» în viața cetății, rămășițele medievale putând fi datate din veacul al XIII-lea și al XIV-lea⁶⁸.

Din aceste date ce concordă unele cu altele, reiese procesul firesc de dezvoltare al așezărilor din câmpia Dunării: ele se mențin atâta timp cât stăruiește stăpânirea romană, pe urmă bizantină, pe țărmurile marelui fluviu; se întrerup în perioada năvălirilor, în care populația își găsește — ca și aiurea — adăpostul în regiunea muntoasă sau în codri, și își reiau dezvoltarea oprită atunci când se creează condițiile unei noi stabilități în basinelul dunărean: prin înaintarea stăpânirii ungurești la Nord de Carpați, prin recucerirea bizantină și imperiul vlaho-bulgar al Asăneștilor în peninsula balcanică. Atunci apar și acele formațiuni politice locale ce vor fi unite apoi de domnia Țării Românești. De atunci însă, până în epoca în care se constată, documentar, o populație deasă și centre de viață economică intensă în câmpie, a trecut mai bine de un secol, aproape două: timp mai mult decât îndestulător — vezi colonizarea contemporană a Prusiei — pentru un proces de sporire a populației și înmulțire a așezărilor, din care unele, în vremea lui Mircea cel Bătrân, puteau cu drept cuvânt fi considerate ca fiind «din vechime». Cu toate că nu credea în descălecat, Nicolae Iorga văzuse în mod oarecum asemănător această problemă: «Faptul că în 1385 acei doi călători germani, Peter von Sparnau și Ulrich von Tennstädt, venind din Târnova bulgărească prin Sviștov pe Dunăre și un «al doilea Sviștov», Zimnicea, care aparține «voivodului», ajung la un «Reussenart», care este Rușii (Rușii-de-Vede), arată, ca și ocuparea în aceeași vreme a Nicopolei, că luarea în stăpânire a câmpiei muntene era isprăvită, locuitorii fiind mai mult mocani ardeleni, cărora li se va fi împărțit pământul»⁶⁹.

Desigur ar fi o eroare să generalizăm prea repede: vor fi fost și excepții la această regulă. Numele județului Vlașca păstrează și astăzi amintirea unei mai vechi regiuni române, alături de Teleormanul, de obârșie cumană sau de Ilfovul de consonanță slavă. Dar aspectul ce îl înfățișează relațiunile despre expedițiile bizantine pe țărmul stâng al Dunării, în vreme mai depărtată a lui Mauriciu, sau în aceea mai apropiată a Comnenilor⁷⁰, nu e

⁶⁵ D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui. Convorbiri literare*. XXXV 1901, p. 1022: «În Țara Românească, numele Țara Muntenească întrebunțat de Moldoveni, nu este cunoscut decât excepțional abia dela mijlocul sec. XVII încoaie, fiind introdus pe cale literară din Moldova. Cf. însă O. Gôrka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457—1499)*, ed. Rev. Ist. Române, București 1937 și ed. G. Chițimia, București 1942, care arată limpede că termenul era folosit în vorbirea curentă în veacul al XV-lea.

⁶⁶ Cf. A. Bărcăcilă, *Drubeta, une ville daco-romaine* în *L'archéologie en Roumanie*, București 1938, p. 50.

⁶⁷ V. nota D-lui I. Barnea în *Rev. Hist. du Sud-Est Européen*, XXIII, 1946, p. 382.

⁶⁸ După reportajul (cu detalii și fotografii) din *Universul*, A, 65, n° 235 din 9 Oct. 1948.

⁶⁹ *Hist. des Roumains*, III, p. 299. Cf. *Acte și fragmente*, III, n° 2, pp. 1—3.

⁷⁰ Cf. și Onciul, *Opere complete*, I, p. 60.

acel al unei regiuni populate, cu dese așezări omenești și însemnate bogății. Viața a pătruns aci din nou dinspre miazănoapte, din adăpostul muntelui și al dealurilor păduroase, și s'a dezvoltat atunci când a întâlnit împrejurările prielnice unui trai relativ liniștit și a unor căi de comunicație cât de puțin sigure. Din recapitularea evoluției istorice în țările dunărene se poate vedea în ce perioadă aceste condiții necesare au putut fi împlinite⁷¹.

Rezumând deci întreaga discuție în jurul argumentelor D-lui C. C. Giurescu, constatăm că ele nu ne conving. O tradiție populară poate să fi existat, nu numai despre Negru Vodă dar chiar despre Radu Negru, cu rădăcini în ținuturile subcarpatice ale Ardealului, ceeace dă oarecare temei și motivului descălecării — fără a constitui desigur mărturia precisă ce ne-ar da un document contemporan sau o relațiune de o necontestată autoritate. Dar lipsa ei din analele sau din diplomele cancelariei ungurești se lămurește prin starea de anarhie în care se afla regatul Sf. Ștefan la sfârșitul veacului al XIII-lea și chiar în primele două decenii ale celui următor. Iar existența unei populații dese, cu o viață economică dezvoltată în câmpia Munteniei nu constituie o obiecțiune în sine, dar e îndoielnică pentru timpurile mai vechi. Procesul de expansiune demografică pare a fi urmat aci tot linia tradiției istorice, purcizând dela munte.

DESCĂLECUL PRIVIT DIN ARDEAL

Dl. Z. Păclișanu, în recenzia sa, arată incontestabil mai puține prejudecăți împotriva tradiției istorice a întemeierii, în sine. D-sa își pune însă o serie de întrebări, nu în privința posibilităților descălecării Țării Românești, pe care nu o contestă, presupunând că «tradiția istorică cuprinde un sămbure de adevăr, și nu este exclus ca ea să cuprindă un astfel de sămbure» — dar asupra modalităților înfăptuirii sale și mai ales a datei la care poate fi avut loc un asemenea eveniment⁷². Preocupările învățatului cercetător ardelean sunt de altfel cu totul îndreptățite. El reproduce din studiul mai vechi al lui Augustin Bunea lămurirea dată de acesta elementelor concordante între tradiția locală din Făgăraș, ce îi era cunoscută, și versiunea înregistrată de Cronică Anonimă a Țării Românești: «Îndată ce Țara lor — țara Oltului — a fost impresurată de către Apus de Sașii dela Sibiu, de către miazănoapte de Sașii colonizați între Olt și Târnava Mare, de către răsărit și miazănoapte de Secui, și se făceau pregătiri și pentru cucerirea Țării Bârsei, Românii trebuiau să se teamă de o cotropire străină, de care, cum vom vedea, nu au scăpat. Această teamă va fi îndemnat pe Radu Negru ca, împreună cu familia sa și cu alți mulți Români din Ardeal, care îl vor fi urmat, să treacă între anii 1186—1200 peste Carpați în Muscel și să înființeze un stat român ... Existența voevodului Radu Negru și trecerea lui în Țara Românească nu este adevărată prin nici un document contemporan, ci numai prin tradiția istorică care a trecut și ea în cea mai veche cronică. Aceeași tradiție s'a păstrat și la Românii din Țara Oltului, care și acum arată ruinele cetății lui Radu Negru, sus pe muntele Colțul Brezei de lângă poteca ce duce spre Câmpulung ... Toate împrejurările politice dela sfârșitul veacului al 12-lea erau favorabile pentru descălecarea lui Radu Negru în Țara Românească între anii 1186—1200 ... Tradiția istorică despre descălecătul lui Radu Negru între anii 1186—1200 în Țara Românească, fiind în armonie perfectă cu toate împrejurările aceluși timp, nu avem nici un motiv de a o lepăda ci trebuie s'o curățăm de elementele străine prin care ea a fost întunecată mai târziu.»⁷³

Dacă părerea canonicului Bunea, în ce privește împrejurările generale ale descălecătului, se apropie de aceea susținute de lucrările mai recente asupra aceleiași teme, desigur nu același lucru se poate spune în privința datei. Ideea sa de a așeza plecarea lui «Radu Negru» din Făgăraș cu un secol mai devreme decât Cronică anonimă amintește socoteli mai vechi în jurul aceluiași eveniment, care s'au dovedit însă lipsite de temei. În studiul său consacrat lui Radu Negru, în care desvoltă mai amănunțit teza ce o va relua pe urmă în «Originile principatelor române», Onciul enumeră «șase date deosebite», discutate în istoriografia noastră mai veche cu privire la această împrejurare și anume:

«1080 la Costinești, pe temeiul mitului lui Laslau, privit ca Ladislau I (1077—1095);

⁷¹ Studiul D-lui A. Sacerdoțeanu, *Așezările omenești în Țara Românească până la 1418, Arhiva Românească*, VII, 1941, constată de altfel că cele mai multe localități apar în veacul al XV-lea între 1418 și 1490.

⁷² *Rev. Ist. Română*, XV, p. 512 și urm.

⁷³ *Stăpânii Țării Oltului*, p. 5—7. În termeni aproape identici în *Încercare de istorie a Românilor până la 1382*, p. 206—208.

1215 în inscripția dela Câmpulung, și la scriitorii ce s'au bazat pe dânsa;

1241 la Fotino, cum se pare, pe temeiul mitului lui Laslău în versiunea care numește pe Laslău ca contimporan al lui Batie (hanul tătarăsc Batu);

1274 la Cantemir, pe baza știrilor bizantine;

1290 în cronica veche a Țării Românești;

1372—1385 în viața lui Nicodim, unde Radu Negru al cronicelor e identificat cu Radul Basarab, fondatorul mănăstirii Tismana. »⁷⁴

Lăsând la o parte cea dintâi și cea din urmă — prima pentru că nu e decât o reconstrucție cărturărească, cealaltă ca rezultat evident al confuziei cu domnia lui Radu I — rămân patru ipoteze ce privesc diferite momente ale istoriei veacului al XIII-lea. Dintre acestea, data de 1215 se elimină dela sine, fiind o greșeală vădită a celui ce a săpat inscripția bisericii dela Câmpulung, în timpul restaurării lui Matei Basarab. La observațiile făcute asupra ei de Onciul, se poate adăuga presupunerea foarte plauzibilă a D-lui Lăpedatu care crede că anul 6723 (1215) trebuie citit 6823 (1315)⁷⁵.

Cea din 1241 se întemeiază pe faptul de răsunet universal al năvălirii tătarăști, menționat de relațiunea plină de confuzii a vieții lui Nicodim și întărit de pasajul atât de discutat al cronicei persane a lui Rașid ed Din, în care e vorba de luptele năvălitorilor mongoli cu popoarele « Ulag » și « Kara-Ulag », precum și cu misteriosul « Bezerenbam » sau « Zeberenbam » al cărui nume nu s'a putut citi de altfel până acum cu o cât de aproximativă siguranță. Dacă identificarea acestui din urmă personaj cu un « Basarab » este și acum contestată, aceea a popoarelor « Ulag » cu Valahii sau Români pare a fi de domeniul certitudinii⁷⁶. Ea corespunde rosturilor populației românești în apărarea hotarelor Ardealului, ce rezultă îndeajuns de limpede din alte izvoare. Înzestrat cu o bogată imaginație, B. P. Hașdeu construise în jurul acestor date atât de fragmentare domnia întiului Radu Negru Basarab, prin anii 1230—1245, aliat cu Cumanii, adversar al Ungurilor, stăpân peste Hațeg, Amlaş și Făgăraș ...⁷⁷.

Interpretarea lui Cantemir se întemeiază pe o știre a cronicarilor bizantini Gregoras și Pachymeres despre căsătoria principelui sârb Ștefan II Milutin cu o fiică a « Domnului Vlahiei », în care, după terminologia obișnuită a acestor scriitori, e mai probabil să putem vedea pe stăpînitorul uneia din Vlahiile balcanice — cea din Tesalia de pildă —, mai bine cunoscute în această vreme la Constantinopol decât regiunea dela Nordul Dunării ce se va numi tocmai spre deosebire de ele: Ungrovlahia⁷⁸.

1290 e anul indicat de versiunea cronicei anonime.

La toate acestea Buna adaugă o ipoteză nouă, făcând o legătură între înmulțirea așezărilor săsești în părțile de Miazăzi ale Ardealului și emigrarea posibilă a unui fruntaș al vieții românești din această regiune peste Carpați. El s'a gândit de asemenea, cum arată data 1186, la începutul războaielor Asăneștilor în Balcani, ce trebuia să aducă atât de însemnate modificări geografiei politice a peninsulei și să aibă repercusiuni și în ținuturile dela stânga Dunării. Dar toată această încercare de a muta descălecatul cu un secol mai de vreme în Analele Țării Românești, cade dela sine în fața indicațiilor precise ale diplomei lui Bela al IV-lea pentru cavalerii Ioaniți, care dovedește fără putință de contestație, în 1247, existența a patru stăpâniri teritoriale deosebite: cnezatele lui Ioan și Farcaș și voevodatul lui Litovoi în Oltenia — acesta din urmă cuprinzând și Hațegul peste munte — iar acel al lui Seneslau la dreapta Oltului. Este deci evident că încă nu se îndeplinise procesul de unificare politică atribuit de tradiție descălecatului. Cum de altfel observă și Dl. Păclișanu, « nu găsim în sudul Carpaților numai una ci patru « Țări Românești », supuse regelui ungar Bela IV. Prin urmare, opera de unificare și de neatarnare s'a putut îndeplini numai după acest an. »⁷⁹

Termenul *a quo* se poate de altfel muta cu treizeci de ani mai târziu deoarece « în 1278 sau 1279 a avut loc actul de nesupunere cu urmări atât de tragice al voevodului Litovoi (cel din 1274?) ». Pomenirea acestuia și a fratelui său Bărbat, despre care nu știm dacă mai domnea când îl amintea diploma din 1285 a regelui Ladislau al IV-lea, pare de asemenea

⁷⁴ *Opere complete*, I, p. 99.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 126 și urm.; Al. Lăpedatu, *Cum s'a alcătuit tradiția națională despre originile Țării Românești*, Anuarul Inst. de Ist. Națională, Cluj, II, p. 293.

⁷⁶ Discutată mai recent într-o lucrare (inedită) a D-lui E. Lăzărescu. Cf. G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIV-e siècle*, *ibid.*, p. 73—74.

⁷⁷ Hașdeu, *Negru-Vodă*, pp. CII și CCLXVIII—IX.

⁷⁸ Cf. D. Onciul, *Opere complete*, I, p. 112 și N. Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 183.

⁷⁹ *Rev. Ist. Română*, XV, p. 513.

a exclude până la această dată stăpânirea unui descălecător — fie Radu, fie Negru sau altui — ce s'ar fi întins peste toate stăruțele și senioriile locale. Putem adăuga la aceste informații concluzia indirectă ce se poate trage din elogiul închinat la 1273 de retorul Manuil Holobolos împăratului bizantin Mihail VIII Paleologul. Amintind de restabilirea stăpânirii grecești « în insulele paristriene » de la gurile Dunării, în zilele împăratului care a reluat Bizanțul Latinilor, panegiricul înșiră stăpânirile și popoarele ce îi arată respect și ascultare. Se amintesc astfel « Panonianul » — regatul Ungariei în perioada de slăbiciune a minorității lui Ladislau al IV-lea — și « Alanul », aluzie la o stăpânire a acestui neam de obârșie iranică în Răsăritul Moldovei, unde Prutul, pe la 1300, e încă însemnat cu numele *Alanul fluvius* pe o hartă italiană, și *Iașii* sunt, ca și Iazigii din Ungaria, o urmă sigură a unei așezări de mai lungă durată a acestui popor. Dar între aceste dominațiuni se întinde « pământul nesfârșit al Dacilor », denumire ce nu poate privi decât ținuturi de pe țărmul stâng al Dunării și arată o regiune unde nu se găsește o unitate politică, asemănătoare acelor de la Apusul sau de la Răsăritul ei⁸⁰. Se confirmă astfel că « Ungrovlahia » amintită la 1323 de alt text bizantin, nu se încheagase încă în timpul domniei lui Mihail Paleologul.

Rămân deci de considerat tot perioada de sfârșit a veacului al XIII-lea și deceniile imediat următoare ale celui de al XIV-lea. D-nii Brătianu și Moga s'au oprit la anul 1290, amintit de cronică. « Sigur, argumente pentru a dovedi posibilitatea unei evadări din Ungaria la data amintită a voevodului din Țara Oltului, pot fi invocate în număr cu mult mai mare decât cum o face Dl. Gh. Brătianu, observă Dl. Păclișanu cu acest prilej, și având în vedere anarhia aproape permanentă care domnea în țara vecină, pot fi invocate și pentru date mai timpurii sau mai târzii »⁸¹. Astfel Dl. Șt. Pascu, într-o lucrare recentă, luând de bună afirmațiunea Croniciei anonime că Radu Negru a trecut munții însoțit nu numai de Români dar și de « Papistași, Sași și tot felul de oameni », constată că Sașii catolici n'aveau nici un motiv de a pribegi din așezările lor, la sfârșitul domniei lui Ladislau al IV-lea și la începutul celeia a lui Andrei al III-lea, deci în jurul anului 1290, când se bucurau de diferite privilegii confirmate succesiv de acești regi. « Totuși, adaugă D-sa, cronica afirmă clar că printre cei trecuți dincolo de munți, alături de Români se găseau și Sași papistași. Unul dintre conducătorii acestora va fi fost acel comite Laurențiu, a cărui piatră de mormânt din anul 1300 s'a descoperit la Câmpulung. Dacă deci Sașii n'au trecut peste Carpați pe la 1290—1291, atunci când vor fi trecut împreună cu Românii peste munți? Pentru explicarea evenimentului trebuie să căutate cauze ciscarpatine care să-l justifice în mod plauzibil. O astfel de împrejurare va fi fost în anul 1277. În acest an în Transilvania se fac importante mișcări politice, sociale și religioase. Sașii, ale căror privilegii politice erau nesocotite de oligarhia a tot puternică în timpul minorității lui Ladislau Cumanul, vexați și de colectorii dijmelor episcopale, nemulțumiți de comportamentul autoritar al episcopului de Alba Iulia, se răscoală în mod impetuos, săvârșind cruzimi și violențe. Simultan se înregistrează o mișcare de răzvrătire a Românilor de pe cele două versante ale Carpaților, sub conducerea voevozilor Litovoi și Bărbat, cu scopul de a se înlătura cu totul suzeranitatea ungară din voevodatele lor. La această răscoală și la lupta ce o au voevozii români cu armatele regale în Hațeg sau aiurea la poalele Carpaților, poate chiar în Făgăraș, vor fi luat parte și Românii făgărășeni care se găseau în acest timp în legături directe de ordin politic cu frații lor de peste munți. Gândindu-ne că în același an 1277 Românii dintr'un alt voevodat, aflător în aceeași situație de quasidenpendență de regatul ungar, din partea nordică a Transilvaniei sau din Moldova — în orice caz din vecinătatea Haliciului — se răscoală cu aceeași intențiune, ne dăm seama că mișcarea este generală dintr'un colț la altul al Transilvaniei. Aceste mișcări revoluționare fiind înăbușite, mulți dintre aceia ce participaseră la ele vor fi siliți să părăsească țara și să treacă munții, dând prilej cronicarului să înregistreze acest exod de « mulțime de noroade, de Români, de Sași și de Papistași și de tot felul de oameni », fixându-l pentru cursul anilor 6798 (1290), când în realitate s'a petrecut cu vreo 12—13 ani mai înainte, pe la 1277—1278. De altfel cronicarul nici nu poate fi acuzat de săvârșirea vreunei greșeli din punct de vedere cronologic. Cronică suferă doar de lipsă de precizie, fapt ce poate fi explicat prin împrejurările transilvane de la sfârșitul sec. XIII. »⁸²

⁸⁰ V. asupra acestui text publicat de I. Previale *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo, Byz. Zeitschrift*, XLII, 1942, p. 36, comentariile P. V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue* și ale lui G. I. Brătianu, *Les Roumains aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues, Revue hist. du Sud-Est Européen*, XXII, 1945, p. 183 și urm.

⁸¹ *Ibid.*, p. 513.

⁸² *Răscoale țărănești în Transilvania*, I, p. 36—37.

Dar pe lângă versiunea croniciei Țării Românești, mai e și tradiția locală a Făgărașului care descrie luptele voevodului cu un demnitar al regelui, «părăsind mereu câte una din cetățile sale și retrăgându-se spre munți până a ce fost silit să părăsească țara însăși. Luptele acestea ale voevodului făgărașan vor fi avut loc între anii răscocalelor generale transilvane, între anul 1277 și anul fixat de cronică, 1290 sau cel următor». Această presupunere o confirmă dietele întrunite de noul rege, Andrei al III-lea, la Buda în 1290 și pe urmă în Transilvania la Alba-Iulia, în Martie 1291, adunare la care sunt chemați și reprezentanții Românilor. «Cu această ocaziune regele confirmă, nu dăruiește — donațiunea va fi avut loc îndată după urcarea pe tron a lui Andrei III, deci în anul 1290 —, nobilului Ugrinus, Făgărașul și Sâmbăta. Prezența Românilor la această dietă a fost necesară tocmai în scopul de-a da o autoritate și mai mare hotărârilor luate și a dovedi voevodului făgărașan că nu mai poate nădăjdui vreun ajutor de undeva pentru continuarea luptelor de rezistență. În acele împrejurări Negru Vodă, sau cum îl va fi chemat, era depozdat și de drept și de fapt de țara sa, fiind nevoit să-și părăsească pentru totdeauna posesiunile de dincoace de munți, stabilindu-se definitiv în Sudul Carpaților unde va fi avut și mai înainte posesiuni, alcătuiind împreună cu cele făgărașene «țara Românilor» pomenită la 1222». Încă un fapt poate fi adus în sprijinul acestei interpretări: «Între limita sudică a teritoriului săsesc și Carpați exista o zonă destul de întinsă ce nu aparținea oaspeților... Frontiera sudică a Transilvaniei în acea vreme nu era pe culmile Carpaților. Aceste culmi, împreună cu zonele sub și intercarpatice corespunzătoare, erau stăpânite pe amândouă versantele de aceiași Români ce-și înjghebaseră «țara» lor din șesurile Oltului transilvan până în ale Oltului muntean. Numai cu timpul aceste frontiere românești au fost împinse pe alocuri tot mai mult spre culmile munților și atunci se va fi întâmplat «descălecătul» lui Radu Vodă de care pomeneste tradiția»⁸³. Lipsit de stăpânirile sale făgărașene, voevodul și-a organizat într-o nouă «țară» posesiunile de peste munți, unindu-le cu alte formațiuni politice și teritoriale și întemeind astfel Țara Românească. Locuitorii Țării Oltului considerau de altfel ținutul lor ca ceva deosebit, în afara Transilvaniei: până mai de curând Făgărașenii, trecând Oltul spre Sibiu, spuneau că merg «la Ardeal».

Am reprodus în cea mai mare parte a lor interesantele observații și ipoteze ale D-lui Șt. Pascu, care aruncă o nouă lumină asupra problemei și sunt de natură a determina cercetări noi. Dl. Păclișanu nu intră în atât de multe amănunte și se mărginește să constate că este «foarte greu admis anul 1290 pentru o descălecăre și întemeiere a Țării Românești din cauza împrejurărilor din această țară». Între 1279 când a căzut Litovoi și 1324 când apare Basarab, fiul lui Tihomir, de ce anume împrejurare să se lege descălecătul și opera de unificare politică? «Să fie Tihomir însuși, căruia pare a se putea atribui opera de unificare, identic cu Radu Negru? Greu de admis»⁸⁴. În cele din urmă, D-sa își încheie considerațiunile asupra acestui capitol accentuând deosebirea dintre tradiția întemeierii Moldovei, confirmată de documente contemporane, și aceea a Țării Românești, ce nu se sprijină decât pe «împrejurări care au făcut posibilă o descălecăre. Însă *a posse ad esse non valet conclusio*, ne învață o regulă esențială de logică». Mai amintește și părerea mai veche a istoricului maghiar Kropf, care credea că Radu Negru «a trecut munții ca trimis al regelui ungar și a ocupat țara în această calitate»⁸⁵.

Chestiunea, așa cum e pusă de noile ipoteze ale D-lui Șt. Pascu, oferă prilej de discuție și cere o mai amănunțită cercetare. Mențiunea Sașilor printre însoțitorii descălecătorului⁸⁶, trebuie numaidecât pusă în legătură directă cu evenimentele anului 1277? Este adevărat că în mijlocul turburărilor ce dăinuiau încă la acea dată, o ceată înarmată de Sași, condusă de Gaan, fiul lui Alard, a atacat reședința episcopală din Alba Iulia, căreia i-a dat foc după ce a prădat-o și a ucis un mare număr de arhidiaconi, canonici, preoți și alți creștini. În anul următor, arhiepiscopul de Kalocsa și șapte episcopi excomunică pe răufăcătorii iar rege Ladislau dăruiește bisericii din Alba Iulia un loc rămas pustiu de pe urma «furiei acelorăși Sași», ale căror răutăți sunt amintite⁸⁷. A avut însă hotărârea de afurisenie toate urmările ce trebuia să le aibă? Ne putem îndoi, când o vedem înnoită în dieta generală a regatului de la 1292, cincisprezece ani mai târziu, acea adunare în care Cumanii apar în locul Valahilor⁸⁸. Faptul ne lasă să înțelegem că Gaan și tovarășii săi de jaf nu-și primiseră pedeapsa deplină și că mai era

⁸³ *Ibid.*, p. 38.

⁸⁴ *Op. cit.*, p. 513.

⁸⁵ În *Századok* din 1897.

⁸⁶ Textul croniciei care amintește deosebit pe Sași și pe Papistași, lasă să apară influența împrejurărilor vremii în care a fost scrisă, când Reforma despărțise pe Sași de catolici.

⁸⁷ I. Schiopul, *Țările Românești înainte de secolul al XIV-lea*, București 1945, p. 93.

⁸⁸ Hurmuzaki, *Doc.*, I, p. 518.

nevoie de a interzice orice contact cu ei, conform sentinței de excomunicare ce nu fusese îndeajuns de respectată. Este iarăși adevărat că regele Ladislau a hărăzit în August 1289 privilegiul Sașilor din Cricău și că drepturile și privilegiile Sașilor au fost întărite de regele Andrei al III-lea în 1290 și Februarie 1291⁸⁹, dar ele nu priveau grupul de răzvrătiți ce se afla încă sub blestemul bisericii. Iar la descălecat, după cum ne spune însăși cronica, au luat parte *unii* Sași, acei despre care putem bănuși că aveau motive să emigreze — nu comunitatea acum oficial recunoscută ca „*universitas*” politică și socială a Transilvaniei. Această trecere peste munți, deși ar putea rezulta inițial din răscoala de la 1277 și represiunea exceselor ei, e foarte posibil să fi avut loc mai târziu, atunci când nemulțumiții s’au convins că nu le mai rămânea altă cale de urmat⁹⁰. În orice caz pare puțin probabil ca Laurențiu comite de Câmpulung, mort la 1300, să fie dintre aceia care au trecut cu acest prilej. Să-și fi păstrat titlul și rosturile de comite sub domnia voevodului descălecat? Piatra lui de mormânt, fără nicio altă mențiune decât calitatea sa și anul în care a murit, nu ne dă nicio indicație dar se poate mai degrabă interpreta ca o mărturie a unei stăpâniri a Coroanei ungurești, deci anterioară întemeierii unei stăpâniri unitare a Țării Românești, în vechea reședință domnească.

De altă parte, se poate să fi fost o legătură — deși nu e mai mult decât o ipoteză — între răscoala Sașilor și acțiunea lui Litovoi și a fratelui său de dincolo de munte, deși data exactă a acesteia nu se poate stabili cu certitudine⁹¹. Dar nu vedem în ce relațiune se găsește lupta lui Litovoi cu descălecatul. Acesta se înfățișează ca o inițiativă pornită din Ardeal înspre Muntenia, pe când răscoala lui Litovoi împotriva regelui Ungariei s’a desfășurat « *ultra alpes* » la Sud de Carpați, acolo unde i se aflau posesiunile. Vedem însă și mai puțin cum se încadrează în această mișcare conflictul contemporan al Românilor din vecinătatea Haliciului — probabil din Moldova — cu Rutenii. După cronica lui Thomas Tuscus, lupta aceasta ar fi lipsit pe regele Ottokar al Boemiei de sprijinul ce-l aștepta dela Ruteni; dar în acest caz acțiunea acelor Români nu a fost opusă politicii ungurești ci, dimpotrivă, în serviciul ei: se știe că Ungaria a fost în luptă continuă cu regele Boemiei, contribuind chiar la înfrângerea lui finală dela Dürnkrut în 1268⁹². Nu se poate vorbi deci la acea dată de o « mișcare generală » într’un singur sens dela un capăt la celălalt al Transilvaniei, ci de o serie de mișcări ce au putut fi simultane, fără altă legătură între ele.

Ce s’a petrecut însă în 1290 și în anii următori? O indicație precisă ne-o dă documentul din 11 Martie 1291, în care e vorba de dicta convocată la Alba Iulia, fiind de față regele Andrei al III-lea: « *cum nos universis nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis in partibus Transsilvanis apud Albam Iule pro reformatione status eorundem congregationem cum iisdem fecissemus d. consilio omnium prelatorum, et baronum regni nostri* ». În această adunare, magistrul Ugrin a revendicat posesiunile sale dela « Făgăraș și Sâmbăta de pe Olt » ce îi fuseseră răpite; iar regele, după ce obține dela cei prezenți confirmarea dreptului invocat de Ugrin, îl întărește în stăpânirea lor⁹³. E deci foarte posibil ca adversarul ce încălcase aceste domenii să fie voivodul român a cărui amintire o păstrează tradiția locală și ca acest conflict sa fie la obârșia descălecatului. Onciul punea mare temei pe faptul că și mai înainte Făgărașul era tot în posesiunea Ungurilor⁹⁴; dar el își sprijinea părerea pe documentul din 1231, ce s’a dovedit mai pe urmă a fi un fals datrit ingeniozității contelui Kemény care îl « descoperise »⁹⁵. Mărturia lui nu mai constituie astfel un argument împotriva descălecatului, după cum nu poate fi invocat spre a dovedi o stăpânire din vremuri mai vechi a « Bulgarilor » în țara denumită pe urmă a « Valahilor »⁹⁶.

Care a fost însă rostul dietei la care și aceștia din urmă și-au trimis reprezentanții? E probabil că Românii vor fi fost tot dintre nobili — cneji sau voievozi locali — după cum Sașii chemați erau atunci din acei « *praedia tenants et more nobilium se gerentes* »⁹⁷ iar printre Secui înțepeau a se deosebi « juzii » și « căpitanii » de simplii oameni liberi. E adevărat că organizarea tradițională a Românilor, așa cum o vedem încă în ființă la Hațeg în 1360, chema la adu-

⁸⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 35.

⁹⁰ I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, Sibiu 1944, p. 78, crede că data de 1290 « corespunde adevărului istoric ».

⁹¹ C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, I⁶, p. 366: « între 1272 și 1276, mai probabil la 1273 ».

⁹² Cf. Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 177.

⁹³ *Doc. hist. Valachorum*, n° 19, p. 32 și urm.

⁹⁴ *Radul Negru în Opere complete*, I, p. 143.

⁹⁵ Cf. notele D-ului L. Makkai în *Doc. hist. Valachorum*, n° 6, p. 17.

⁹⁶ N. Băncescu, *L’ancien état bulgare et les pays roumains*, București 1947, pp. 49—50 și *Les frontières de l’ancien état bulgare. Mémorial Louis Petit*, Paris, 1948, p. 13.

nările ei nu numai pe cneji dar și pe preoți și chiar unii iobagi, reprezentând astfel toate clasele sociale⁹⁸. Dar într-o adunare a Stărilor înfățișând toate neamurile locuind în Ardeal, prezența nobililor unguri trebuia să influențeze asupra alcătuirii celorlaltor delegații.

După cel mai recent editor al documentului, Dl. L. Makkai, scopul adunării nu ar fi fost politic, nici legislativ, fiind vorba doar de o sesiune de judecată pentru rezolvirea litigiilor feudale de natura aceluia ce determinase intervenția lui Ugrin⁹⁹. Dar o examinare mai atentă a textului nu confirmă această interpretare: termenii *pro reformatione status eorumdem* arată limpede o examinare mai generală de drepturi și privilegii, căci de aceasta era vorba în primul rând într-o « adunare de Stări » medievală; de altfel se regăsește aproape la fel în însăși Bula de Aur din 1222: *ad statum regni nostri reformatum*. Era însă normal ca într-o adunare provincială scopul convocării să fie mai mărginit decât în aceea a regatului întreg. Cu acest prilej, Ugrin, *surgendo in ipsa congregacione nostra*¹⁰⁰, ridicându-se în mijlocul adunării, a formulat revendicările care îl priveau. Era de altfel obiceiul, în toate dietele sau « parlamentele » acelei vremi, de a folosi adunarea pentru a rezolvi pe loc litigiul și chestiuni particulare, ce erau chiar indeobște mai numeroase decât problemele de ordin general. Parlamentul contemporan al lui Eduard I în Anglia nu avea nici el alt gen de activitate¹⁰¹. E deci sigur că Românii prin reprezentanții lor, ce puteau fi considerați nobili, erau convocați alături de celelalte trei comunități sau *universitates* privilegiate din Transilvania și consultați împreună cu ele. Era aceasta o împrejurare excepțională, o « adevărată revoluție » cum o califică Nicolae Iorga?¹⁰² E greu de desprins care era norma de convocare a unor asemenea adunări, deoarece înainte de ea nu avem decât un singur exemplu al unei « *congregatio generalis nobilium regni Transilvani* » la 1288, către sfârșitul domniei lui Ladislau IV Cumanul¹⁰³, iar în acele imediat următoare, în care « universitățile » privilegiate ardelenice își trimit delegații la Pesta, găsim în locul Valahilor pe Cumani. Va trebui, cum am mai amintit, să trecă peste jumătate de veac ca să aflăm din nou pe reprezentanții Valahilor anume pomeniți în dieta transilvană de la Cluj din 1355¹⁰⁴, și poate, fără mențiune specială, în acelea dela Odorhei, Sibiu și Turda din 1356 și 1357¹⁰⁵. Asupra motiului acestei eliminări putem face numai presupuneri. El poate fi fost, după Iorga, « ori o excludere a Românilor pentru a primi în schimb pe acești emigranți barbari pretențioși, cărora regatul le era deschis de puțină vreme, până a primejdii caracterul maghiar și acel religios creștin, ori era vorba doar de o deosebire de obiectiv, ce nu interesa pe Români, dar înfățișa un interes pentru Cumani, în vederea căruii fuseseră convocați. »¹⁰⁶ Dl. Brătianu presupune că a fost la mijloc o reacțiune de ordin confesional și că din această cauză Cumani, proaspăt convertiți la catolicism, au fost preferați Românilor, creștini mai vechi dar de lege răsăriteană și deci « schismatici »¹⁰⁷. O confirmare a acestei ipoteze ar aduce-o hotărârea de excomunicare rostită în dietă împotriva Sașilor lui Gaan, la care iau parte și Cumani¹⁰⁸. Dar atunci pentru ce au fost chemați din nou Valahii sub domnia lui Ludovic I de Anjou, cincizeci de ani mai târziu, când Ungaria se afla și mai mult în serviciul propagandei catolice la marginile de Răsărit ale Europei? E locul de a cerceta deosebit aceste rosturi, care pot contribui la lămurirea enigmei descălecatului.

Se poate face în această privință o altă ipoteză, rămânând ca ea să se verifice printr'un studiu mai amănunțit al împrejurărilor politice și sociale ale Transilvaniei în veacul al XIII-lea

⁹⁷ L. Makkai, *Hist. de Transylvanie*, Paris, 1946, p. 59.

⁹⁸ *Doc. hist. Valachorum*, n° 112, pp. 146—150, n° 12; cf. I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, p. 97 și urm.

⁹⁹ *Ibid.*, n° 19, p. 32—35, n. 2.

¹⁰⁰ Cf. Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, p. 510.

¹⁰¹ Ch. Petit-Dutaillis, *Le roi d'Angleterre et ses parlements au Moyen Age*, *Revue historique*, t. CLIV, 1927, p. 53. Cf. Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor*, II, An. Ac. Rom. Mem. secț. ist. s. 3-a, XXVIII, 1946, p. 330 și urm.

¹⁰² *Hist. des Roumains*, III, p. 178.

¹⁰³ I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, p. 19 și urm.

¹⁰⁴ Amintit de I. Moga, *Die Rumänen Siebenbürgens in den ungarischen Urkunden*, *Leipziger Vierteljahrsschrift f. Südosteuropa*, VI, 1942, p. 100 și *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, Sibiu 1944, p. 8.

¹⁰⁵ S'ar putea deduce din prezența lor anterioară și din formule ca: *universitati nobilium et cuiusvis status et condicionis hominibus partis Transylvanae* sau: *ab omnibus Nobilibus, Sicutis et Saxonibus aliisque hominibus*, Hurmuzaki, *Doc. I*, 2, pp. 43—45.

¹⁰⁶ *Op. cit.*, p. 178.

¹⁰⁷ *Tradiția istorică*, p. 105 și urm.

¹⁰⁸ Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, p. 518.

și al XIV-lea. Căci a constata numai cu Dl. H. Schönebaum că Românii erau pe cale de a constui o « universitate » asemănătoare celorlaltor comunități privilegiate ale Ardealului dar n'au reușit, că « de bună seamă soarta Românilor a stat în mâinile lor și n'au știut s'o stăpânească »¹⁰⁹, nu aduce nicio lămurire problemei; e mai mult o apreciere subiectivă decât un argument.

Se poate face însă o legătură între convocarea « Valahilor » la dietă și însărcinările de ordin militar pe care le-au îndeplinit în tot decursul veacului al XIII-lea în virtutea obligațiunilor de drept feudal care n'au despărțit niciodată « sfatul » de « ajutor ». Documentele îi amintesc mereu ca un contingent deosebit în mai toate războaiele și expedițiile regilor Ungariei sau ale celor mai de seamă conducători de oaste. Mențiunea lor într-o diplomă a lui Bela al IV-lea din 1250 înșiră în oastea comitelui de Sibiu din 1210 în țara Asăneștilor, pe « Sași, Valahi, Secui și Pecenegi »¹¹⁰. Am amintit de popoarele « Ulag » și « Kara Ulag », printre acelea biruite de năvălitorii mongoli la marginile Ardealului în 1241; nu este exclus ca epitetul « Negru » care reprezintă o stare de dependență să însemne aci un corp de Români ardeleni în serviciul Coroanei ungurești și să lămurască într'un fel și porecla lui Negru Vodă¹¹¹. Îndată după năvălire, o scriere a Venețianului Marino Sanudo așează pe Valahi alături de Secui ca strajă la hotarul de Răsărit și Miază-zi al Transilvaniei¹¹². Dar ei nu sunt folosiți numai ca grăniceri ai ținutului în care locuiesc ci iau parte și la războaie dincolo de hotare. Se știe că au luptat în marea bătălie dela Kreussenbrunn în 1260, în rândurile armatei regelui Bela care a suferit atunci o grea înfrângere din partea lui Ottokar al Boemiei¹¹³. În fine, mai puțin cunoscută e amintirea acelorași « Valahi » chiar în anul 1291, printre contingentele armatei cu care însuși Andrei al III-lea a trecut granița Austriei în războiul împotriva lui Albert de Habsburg dela 26 August a celuiiași an¹¹⁴. Participarea unor feudali ardeleni e dovedită și prin diploma din 16 Iunie 1292, prin care regele răsplătește vitejia în această campanie a unui nobil din Hunedoara căruia îi îngăduie să așeze Români pe domeniul său¹¹⁵. E probabil că alcătuirea și trimiterea unui corp românesc au fost hotărâte tot în dieta din Martie dela Alba Iulia, ceea ce explică și prezența Valahilor în această adunare. Ce s'a întâmplat însă după ce și-au îndeplinit obligațiunea față de rege, nu se poate ști în actuala stare a informației noastre. Se poate însă deduce din împrejurările anarhice ale Transilvaniei în anii următori: din 1293 începe răscoala voevodului Roland Borș, întreruptă de un armistițiu în Mai 1294 dar continuată pe urmă până la înfrângerea sa în Septembrie¹¹⁶. « Dela 1297, scrie Nicolae Iorga, anarhia e cu totul stăpână a provinciei »¹¹⁷. Se constată într'adevăr schimbări dese de voievozi, sau chiar mai mulți voievozi într'un an¹¹⁸, până ce se impune stăpânirea lui Ladislau Apor, fostul vicevoivod al lui Roland Borș, din același neam, care, în timpul interregului și al luptelor între candidați și rivali la domnie, își constituie aproape un regat independent în părțile de Răsărit ale Ungariei¹¹⁹. Dacă ținem seama și de faptul că încă dela 1292 Cumanii apar în locul Valahilor în dietă, e verosimil că în această nouă perioadă turbure unul sau mai mulți nobili români, împreună cu Seșii răsculați ce încă se împotriveau autorității regale, să-și fi căutat drumul dincolo de munți, determinând astfel « descălecatul ». E sigur că întemeierea Țării Românești nu s'a putut înfăptui decât în perioada în care luptele lăuntrice au oprit orice posibilitate de expansiune sau de intervenție a Coroanei ungurești într-o regiune ce mai fusese revendicată de ea în alte împrejurări.

În ce privește situația Românilor din Ardeal, îndatoririle lor militare și dreptul de a lua parte la dietă, trebuie ținut seamă, sub regimul dinastiei străine de Anjou, de modificarea introdusă în organizarea armatei prin generalizarea sistemului « banderilor », cetele întrunite în jurul

¹⁰⁹ În studiul său *Der politische u kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Ende des Arpadenreiches*, *Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa*, II, p. 39.

¹¹⁰ *Doc. hist. Valachorum*, n° 10, p. 22—23.

¹¹¹ Cf. G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIV-e siècle*, *ibid.*, p. 73.

¹¹² Amintită de Dl. E. Lăzărescu în lucrarea sa: « Români, Unguri și Tătari în vremea întemeierii Domniilor românești ». Cf. I. Makkai, *Hist. de Transylvanie*, p. 75.

¹¹³ M. P. Dan, *Cehi, Slovaci și Români în veacurile XIII—XIV*, Sibiu 1944, p. 18—19.

¹¹⁴ B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, p. 87 și A. Huber, *Geschichte Österreichs*, II, p. 26.

¹¹⁵ *Doc. hist. Valachorum*, n° 20, p. 36. Cf. I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, p. 77.

¹¹⁶ I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, p. 26—27.

¹¹⁷ *Op. cit.*, III, p. 179.

¹¹⁸ V. lista alcătuită de A. Sacerdoțeanu, *Îndrumări în cercetările istorice*, București, (1945), p. 266.

¹¹⁹ I. Moga, *op. cit.*, p. 27 și urm.

steagului câte unu mare senior feudal¹²⁰. Nu mai sunt contingente etnice, ca sub Arpadieni, ci se adună contingentele feudale de pe fiecare domeniu, a căror mobilizare alcătuiește oastea. În asemenea condiții nu mai era aceeași legătură ca în epoca anterioară între recrutarea armatei și chemarea reprezentanților în dietă. O dovadă că ar fi așa o constituie faptul că Românii sunt din nou amintiți numai cu prilejul adunării dela Cluj din 1355, atunci când se produsese de câțva timp în Nordul Ardealului mișcarea celui « infidel notoriu » care era Bogdan, al doilea descălecător al Moldovei. E posibil ca această criză care s'a prelungit până la 1365, când un document al regelui Ludovic recunoaște faptul împlinit la răsărit de Carpați și izbânda răscolutului¹²¹, să fi determinat o vremelnică restaurare a dreptului « Valahilor » de a fi convocați la adunare: era nevoie de a strânge elementele rămase credincioase Coroanei, pentru a împiedica întinderea răscoalei și a-i stăvili efectele. Pe urmă însă, după trecerea primejdiei, dispare — de rândul acesta definitiv — pomenirea Românilor în rândurile dietei ardelenice. Din potrivă, diploma din 28 Iunie 1366 prevede măsuri speciale împotriva lor¹²². Se mai pot totuși aminti — și o facem cu titlu de exemplu — câteva cazuri în care mai e vorba de drepturile lor: ele coincid însă de asemenea cu momente critice de tensiune internă sau de pericol extern. Astfel Voevodul Ardealului Stibor (el însuși străin) se mai adresează la 1399 « *universis et singulis nobilibus, tam ungaris quam olachis* », aflați în dregătorii la Hațeg sau la Hunedoara¹²³; e însă vorba de o reg' une unde s'a menținut mai mult timp, cu caracterul ei specific, o aristocrație românească. Mai târziu chiar, la 1412, regele Sigismund amintește, printre libertățile hărăzite de regii Ungariei în Transilvania, pe acelea ale « *cohabitancium Valachorum ac aliorum scismaticorum* »¹²⁴; iar în ordinea de bătaie a armatelor sale din 1430 e încă loc pentru « *Saxones, Siculi, Nobiles, Valachi partium transylvanarum cum potentia* »¹²⁵. Știm de asemenea că diploma lui Ladislau V Postumul din 1457 întărește privilegiile a opt ținuturi românești din Banat pentru apărarea Dunării¹²⁶. La acestea din urmă se referă poate mențiunea celor 2000 de Valahi din Ardeal amintiți deosebit în ordinea de bătaie a lui Matei Corvin, pe care o aflăm la 1479 dintr'o relațiune italiană¹²⁷. E vorba însă în aceste cazuri de contingente locale nu de o alcătuire corporativă a întregii nobilimii românești. De altfel la această dată nu se mai pune problema participării la dietele transilvane deoarece, dela 1437, unirea celor trei « națiuni » privilegiate: Unguri, Sași, Secui, își statornicise locurile, cu excluderea oricărui alt element¹²⁸. Se poate deci spune despre Românii ardeleni că, deși la început tendința de constituire a societății în comunități sau Stări deosebite prin anumite « libertăți » sau privilegii i-a cuprins și pe ei, calitatea lor însăși de băștinași îi despărțea de elementele așezate prin colonizare și înzestrate prin aceasta chiar cu diplomele și confirmările cu dată certă, cerute de « constituționalismul » medieval. Acest « handicap » în defavoarea lor s'a făcut simțit tot mai mult cu trecerea vremii, odată cu consolidarea ordinii feudale; i s'au adăugat prejudecăți de ordin confesional care ridicau noi piedici. Aparițiunea lor mai mult decât sporadică și la așa de lungi intervale la dietele din Ardeal, se datorește fără îndoială numai unor nevoi deosebite și excepționale ale autorității care îi convocă. Dar mai ales trebuie socotit factor hotărâtor procesul de diferențiere, care s'a accentuat în decursul vremii, în însăși structura socială a elementului românesc din aceste regiuni. Între nobilii români, asimilarea sau neasimilarea la ierarhia feudală, mai riguros stratificată la sfârșitul erei arpadiene și sub Angevini, a dus la deosebiri între *nobilis Kenezius*, cneazul ajuns senior pe aceeași treaptă cu nobilii unguri, și *communis Kenezius*, rămas simplu fruntaș al vieții sătești și confundându-se cu încetul cu massa țărănească¹²⁹. Mai este însă și o altă soluțiune la această problemă: o putem urmări documentar în ținutul Maramureșului, unde unii se încadrează în ordinea privilegiată, ajungând, ca neamul Drágffy, în fruntea demnitarilor maghiari, iar alții se desfac din locurile lor de baștină pentru a « descăleca » peste munți și a înțemeia acolo o țară de sine stătătoare: aceea a Moldovei. Nu lipsesc indicii că același proces s'a putut desfășura cu o jumătate de veac mai de vreme la marginea de Miază-zi a Ardealului. Cum observă Dl. Pascu, cronica, amintind anul 1290, nu e ținută la o prea mare precizie. Dar

¹²⁰ Cf. B. Hóman, *Gli Angioini...* p. 156 și urm.

¹²¹ *Doc. hist. Valachorum*, n° 141, p. 178 și urm.

¹²² Cf. explicație în I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie*, p. 99.

¹²³ Hurmuzaki, *Doc.* XV, I, n° VIII, p. 6.

¹²⁴ *Ibid.*, I, 2, n° CCCIV, p. 491.

¹²⁵ *Ibid.*, I, 2, n° CCCCLXXIV, p. 567—568.

¹²⁶ *Ibid.*, II, 2, n° LXXX, p. 92.

¹²⁷ M. Berza, *Der Kreuzzug gegen die Türken, ein europäisches Problem*, *Rev. hist. du Sud-Est Européen*, XIX, 1, 1942, p. 70 și urm.

¹²⁸ Șt. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania*, I, p. 89 și urm.

¹²⁹ Cf. L. Makkai în Makkai-Galdi, *Geschichte der Rumänen*, Budapesta, 1942, p. 71 și urm.

întemeierea Țării Românești nu s'a făcut într'un singur an. Se poate tot atât de bine presupune că trecerea eventuală peste munte a voivodului descălecător să fi avut loc la acea dată, fără însă să fi desăvârșit creațiunea lui politică. Au fost probabil nu una ci mai multe emigrări succesive, grăbite de împrejurări: ca stăpânirea nobilului ungur Ugrin la Făgăraș, îndepărtarea Românilor din dietele ce au urmat aceleia din 1291, turburările din Ardeal, autoritatea noului voevod Ladislau, cu care poate nu s'au împăcat unele elemente. E de asemenea verosimil că până la 1300 Câmpulungul n'a fost cuprins în noua stăpânire; din acest punct de vedere data de 1310 pe care o dă întemeierii scrierea Raguzanului Lucari — de fapt cca mai veche relațiune scrisă a descălecatului¹³⁰ — se împacă mai bine cu aceste împrejurări. Dacă ne întoarcem la exemplul tradiției istorice elvețiene, atât de apropiate și în timp și prin alcătuirea și evoluția ei, aflăm și acolo o singură dată pentru evenimente care, în orice caz, s'au desfășurat într'un număr mai mare de ani: amintirea pactului federativ din 1921 acoperă înțelegeri anterioare, a căror dată e încă în discuție, și poate și întâmplări mai târzii, din preajma luptei de la Morgarten din 1315¹³¹. Tot astfel s'ar putea defini și tradiția istorică din cronică Țării Românești: descălecatul e actul inițial al unui proces istoric a cărui desăvîrșire trebuie s'o căutăm peste decenii, în zilele mai bine cunoscute ale lui Basarab, a cărui existență nu mai e supusă îndoielii. Ce parte anume revine descălecătorului, fie el Radu Negru sau altfel denumit, care lui Tihomir, tatăl lui Basarab, și care în sfârșit acestuia însuși, e imposibil de desprins din izvoarele ce le avem la îndemână. Ele nu ne confirmă faptul amintit de tradiția istorică, dar succesiunea evenimentelor și ambianța ce rezultă din ea îl fac nu numai posibil dar îi conturează aproape necesitatea.

DI. Păclișanu își încheie recenzia cu unele observații privitoare la voivodatele românești din Ardeal, pomenite de cronică notarului anonim al regelui Bela. Nu cunoaștem lucrarea citată de D-sa, a lui Konrad Heilig, *Wer war Anonymus?*¹³² care identifică pe autorul scrierii cu Barnabas, notarul lui Bela al II-lea, întărind astfel părerea lui Jakubovich că cronică a fost redactată în întâia jumătate a veacului al XII-lea. Spre aceleași concluzii duceau și aluziile la împrejurările din Balcani, relevate de memoriul D-lui Gh. Brătianu¹³³: «ducele Bulgarilor» supus împăratului grec, nu poate fi decât căpetenia ducatului sau a «temei» bizantine a Bulgariei așa cum ființa sub împăratul Ioan Comnenul. Amintirea războaielor acestuia cu Ungurii se întrezărește de asemenea în acea parte a relațiunii care privește Banatul.

Este interesant de amintit și punctul de vedere al eruditului onest care a fost Ioan Karácsony: încă dela 1896 el a stabilit etapele pătrunderii maghiare în Ardealul *cucerit*, spre deosebire de Ungaria *descălecată*. Concluziile lui, rezumate foarte oportun, de DI. Păclișanu, erau: «Ungurii au pătruns pe timpul Sf. Ștefan (+ 1038) numai până în valea Someșului, pe timpul Sf. Ladislau (1077—1095) au ocupat văile Mureșului și ale Târnavelor, pe timpul lui Geza II, în jurul anului 1150, împrejurimile Sibiului și abia după 1211 au ocupat teritoriul județelor Brașov, Ciuc și Trei Scaune»¹³⁴. Existența unor formațiuni politice locale, românești, sau slavo-române în curs de românizare, în momentul în care a început expansiunea maghiară, a cărei mărturie rămâne Anonimul, precum și progresiunea însăși a acestei cuceriri, dela Nord-Vest spre Sud-Est, așază întreaga problemă a întemeierii statelor românești pe temeiuri istorice și geografice mai largi, descălecatul (eventual) al Țării Românești și acel dovedit al Moldovei constituind de fapt faza ultimă: așezarea în spațiul dintre Carpați și Dunăre de o parte, între Carpați și mare de alta, a unei vieți naționale ce nu se mai putea desvolta liber în masivul muntos al podișului transilvan. Și pe această latură, problema descălecatului apare oarecum în logica împrejurărilor.

DESCĂLECATUL MOLDOVEI

Spre deosebire de autorii amintiți până acum, DI. Al. Boldur se ocupă exclusiv de întemeierea Moldovei¹³⁵, asupra căreia are de susținut o teorie proprie. Și studiul D-sa

¹³⁰ *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, 1605. Se întemeiază neîndoielnic pe o versiune românească din veacul al XVI-lea a cărei existență o confirmă hrisoavele amintind pe «Negru Vodă» din 1569 și 1576, cf. Hașdeu, *Negru Vodă*, p. LXVIII.

¹³¹ Cf. K. Meyer, *Der Ursprung des Eidgenössenschaft*, *Zeitschr. f. Schweiz. Gesch.* XVI, 3, 1941, p. 285 și urm.

¹³² În Anuarul Institutului de Istorie Maghiară din Viena, a. 1932.

¹³³ *Tradiția istorică*, p. 202 și urm. V. de același: *Le thème byzantin de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois*.

¹³⁴ *Honfoglalás és Erdély*, cf. și S. Ázadok, 1901. V. și considerațiunile lui I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, p. 124 și urm.

¹³⁵ În *Studii și Cercetări Istorice*, XIX, p. 174 și urm.

ridică o serie de probleme care cer a fi examinate cu toată atenția ce o comportă vederile unui cercetător specialist de multă vreme în această direcție, și folosind o mai veche cunoștință a bibliografiei istorice rusești.

Dl. Boldur nu contestă descălecatul Moldovei, înfăptuit de voievozii care au purces din Maramureș în împrejurările cunoscute, și nu poate să-l conteste față de mărturia precisă a textelor și documentelor contemporane. Dar îi găsește în izvoarele ungurești o explicație unilaterală și chiar tendențioasă. Nu poate în niciun caz fi vorba de o emigrare masivă de Maramureșeni într'un ținut pustiu, așa cum o prezintă tradiția istorică respectivă: ținutul era locuit și supus altor influențe, care se manifestă în viața de stat a Moldovei în primele veacuri ale existenței ei; citând dintr'o lucrare anterioară¹³⁶, Dl. Boldur afirmă răspicat că « originea Moldovei are un caracter pronunțat nordic și nicidecum vestic, purtând pecetea influenței politice și culturale ruso-galițiene ». Limba folosită de cancelaria moldovenească e dovadă a acestei influențe, spre deosebire de aceea medic-bulgară care stăpânește limba documentelor Țării Românești. Cronologia, cu anul, începând de la 1 Martie, e de asemenea de origine rusească, Bizantinii folosind ca și Slavii din Balcani, anul începând la 1 Septembrie. Tradiția istorică însăși așa cum e redată de cea mai veche relațiune a ei, cuprinsă într'o cronică rusească, Voskresenskaia (redactată la începutul veacului al XVI-lea), așează înaintea descălecatului maramureșean povestea fraților legendari Roman și Vlahata și lupta între « Rămleonii vechi » rămași ortodocși și « Rămleonii noi », trecuți la catolicism, care se poate localiza tot în Galiția, unde au fost asemenea conflicte religioase necunoscute în trecutul mai vechiu românesc. Dependența bisericească a Moldovei după întemeiere a fost de asemenea față de Halici, iar numele mai multor localități moldovenești se regăsesc în « lista orașelor ruse », anterioară descălecatului.

Față de aceste realități, cum se înfățișează în această țară tradiția istorică a descălecatului? Dl. Boldur ne dă răspunsul tot din lucrarea sa, apărută încă din 1937: « Legenda înființării statului moldovenesc poartă pecetea creațiunii ungurești. Ce de fapt înseamnă ea? Oare nu aceea că Moldova este o donație indirectă a Ungariei? Tot ce poate caracteriza un stat: puterea, populația și teritoriul, totul a ieșit din patrimoniul vechiu al statului unguresc. Această poveste a fost creată de istoricii maghiari. O găsim la cronicarul unguresc Ioan (de) Küküllő... Dar e suficient numai să ne punem întrebarea, cum s'a întâmplat că Bogdan a intrunit pe Românii din Maramureș în Moldova în taină, pentru ca să fie clar că nu poate fi vorba de masele populare, pe care nu le poți îndemna la mutare în taină, ci numai de curteni, de acea « drujină », oameni de încredere, cu care principii din timpul acela administrau și judecau țara. Din practica principatelor ruse știm că atât principii, cât și curtea lor, se deplasau relativ ușor din principat în principat, dacă erau doriți și invitați de populație. Desigur că în cazul de față s'a întâmplat ceva asemănător. Au ieșit din Maramureș curtenii voevodului Bogdan și elementele legate de curtea lui, nu însă și masele populare. »¹³⁷ Acest din urmă termen, atât de des folosit în vocabularul actual, e poate de natură să provoace nedumeriri. Credem că nici Dl. Boldur nu și-a închipuit plecarea poporului maramureșean ca o demonstrație de mase, înclonate la cuvântul de ordine al conducătorilor. Din acest punct de vedere se poate presupune mai degrabă un proces de infiltrare prin trecătorile munților, ce nu e legat de o dată anumită și poate să se fi prelungit peste un număr mai mare de ani: acesta pare a fi înțeleșul ce trebuie dat mărturiei cronicarului ungur contemporan, « descălecatul » însuși aplicându-se într'adevăr numai persoanei voevodul Bogdan și vasalilor săi care l-au însoțit. Faptul că în alte părți ale Moldovei sunt urme atât de numeroase ale unor așezări săsești și secuiești, ale căror întemeietori au trecut cândva munții, face cel puțin verosimilă și trecerea Românilor din părțile de Miazănoapte și Răsărit ale Ardealului, în aceeași regiune ce oferea atât de frumoase perspective de colonizare. Departe de noi gândul de a socoti că toată populația Moldovei este rezultatul acestei migrațiuni și că descălecatorii au întâlnit numai fiarele sălbatice, a căror vânătoare simbolică o descrie legenda. Dar nu putem exclude din capul locului și o contribuție demografică în procesul de pătrundere a Maramureșenilor în Moldova.

Nu acesta este însă punctul de vedere al D-lui Boldur. D-sa respinge și mărturiile aduse pentru a confirma existența unor formațiuni politice locale, asemănătoare aceloră din Țara Românească din veacul al XIII-lea. « În afară de câteva indicații mai vechi (« Blakumen » din sec. al XI-lea, prinderea lui Andronic Comnenul în 1146 la marginele Galiției de păstori vlahi), noi nu am căpătat nicio informație nouă cu privire la Valahi de pe teritoriul moldo-

¹³⁶ *Contribuții la Studiul Istoriei Românilor. Istoria României*, I, Chișinău 1937, p. 136 și urm.

¹³⁷ *Op. cit.*, *ibid.*; cf. și *Întemeierea Moldovei*, *ibid.*, p. 184.

venesc înainte de descălecare. ¹³⁸ Mențiunea, în povestirea de călătorie a lui Giovanni del Pian del Carpine, a doi « duci ruteni » în drum spre curtea Hanului tătarească Batu, în 1247, Roman și Olaha, în care Dl. Brătianu a identificat pe eroii mitici Roman și Vlahata, acesta din urmă putând fi un voevod român dela marginele Galiției sau chiar din viitoarea Moldovă, nu a avut darul de a-l convinge. Roman nu poate fi al doilea fiu al principelui Danilo de Halici, pentru că acesta nu s'a închinat Hanului decât la 1250. « Daniil, scrie istoricul sovietic Grekov, se mai ținea până la 1250 cu speranța de a apăra independența țării sale cu ajutorul Europei occidentale ». În această nădejde primise de la Papă titlul de « rege ». « Dacă Daniil s'a închinat Tătarilor numai în 1250, adaugă Dl. Boldur, e imposibil de admis ca cineva din familia lui, cu atât mai mult fiul, să fi îndrăznit să facă un pas politic atât de important, ca prezentarea la curtea tătarească, în dezacord cu voința sa. Deci trebuia să fi fost un alt Roman, nu fiul lui Daniil. Putea să fie, de exemplu, Roman Vladimirovici din Uglici, despre care se vorbește în cronicile ruse în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Propriu-zis, identificarea persoanei principelui Roman este aproape imposibilă întrucât noi nu posedăm lista completă a tuturor principilor care au domnit în numeroasele principate ruse. » ¹³⁹

Obiecțiunea D-lui Boldur poate fi întemeiată deși nu ne pare exclusă nici ipoteza că fără a părăsi încă spetața unui ajutor apusean principele Daniil să fi trimis totuși un reprezentant al său îndeajuns de autorizat — în speță fiul său Roman — la curtea Hanului, spre a-i da astfel puțința unei alte legături, și în orice caz pentru a îndepărta primejdia de care se știa amenințat. Ar fi oare singurul caz în care principele unei țări mai mici, la granița unei puternice împărății, să fi încercat un joc diplomatic pe două tablouri, cu obiectivul de a-și păstra deschise mai multe căi și de a câștiga timp? Iar amintirea unui alt voevod « Olaha » sau valah, ar îngădui identificarea lui Roman de Halici, acesta fiind mai apropiat din punct de vedere geografic de regiunile locuite de Valahi decât oricare alt principe rus.

Dar Dl. Boldur nu e de acord nici cu această din urmă presupunere. « În numele Aloha sau Olaha, scrie D-sa, se aude într-o formă deformată numele rusesc Oleg. Baza pentru un principe român e foarte șubredă. Pian del Carpine era un observator inteligent și foarte atent. Dece să credem într-o greșală a lui, dacă pentru ambii principii are calificativul de « duci ruteni » ¹⁴⁰? Chestiunea rămâne deci deocamdată deschisă, iar Roman și Vlahata rămân și mai departe simple figuri mitice.

Mărturisim că nu vedem de ce călătorul de la 1247 nu poate greși în privința naționalității « ducilor » întâlniți de el dar poate totuși deforma numele de Oleg în Olaha. Confuzia între Români și Ruteni în Evul Mediu nu e pentru observatori apuseni un fapt neobișnuit sau izolat. Astfel s'a putut dovedi că *lingua valachica*, în care vechii editori poloni de documente amintesc că ar fi fost scrise unele acte moldovenești din veacul al XIV-lea și al XV-lea, e în realitate *lingua slavonica*, care era în mod neîndoielnic aceea a cancelariei în acel timp ¹⁴¹. Pentru trimisul Papei călătorind spre Răsărit, de mai mare interes era confesiunea principilor sau a demnitarilor pe care îi întâlnea, decât originea lor etnică, sau limba — pentru el necunoscută — pe care o vorbeau; și nu este exclus ca voivodul « Olaha » sau valah (dacă admitem această interpretare), să fi vorbit și rusește, limbă desigur mai răspândită în regiunea în care călătorea decât graiul său de acasă. Astfel că, admitând chiar că problema rămâne deschisă, sunt argumente cel puțin deopotrivă de puternice pentru identificarea unui principe galițian și a unui voivod român în persoana călătorilor întâlniți de fratele Giovanni, ca acelea adunate de Dl. Boldur în favoarea unor ipotetici principii ruși.

Opunerea D-sale are însă alte temeiuri, care se văd în refuzul de a admite că Valahii — necontestată — care se luptă împotriva Rutenilor în 1277, sau aceia care iau parte la expediția regelui polon în Brandenburg (pomeniți de cronică lui Długosz la anul 1325 ¹⁴²) ar putea fi din Moldova. În acest din urmă caz, fiind vorba în textul cronicarului de « popoarele vecine, Ruteni, Valahi și Lituanieni », « vedem că întâi sunt pomeniți Rutenii, ca cei mai spre Sud, apoi mai spre Nord de ei Valahii și, în sfârșit, mai spre Nord de aceștia Lituanienii. Dar dacă, se întreabă Dl. Boldur, e vorba de Valahi, așezați geograficește mai la Nord de Ruteni, ce fel de oameni sunt? » Căci într'un document extras din registrele pontificale de Dl. Șt. Pascu se amintește la 1246 despre « Greci, Bulgari, Ruteni și Valahi, vânzându-i ca sclavi

¹³⁸ *Ibid.*, p. 181.

¹³⁹ *Întemeierea Moldovei*, pp. 178, 179.

¹⁴⁰ *Ibid.*, p. 179 Cf. și *Studii și Cercetări Istorice*, XX, 1947, p. 312.

¹⁴¹ Cf. C. Racoviță, *În jurul știrilor despre cele mai vechi urme de limbă română. Revista Ist. Română*, X, 1940, p. 376 și urm.

¹⁴² Anul e rectificat de Dl. Sacerdoțeanu (1327) în *Lupta Moldovenilor cu Lituanii în 1377, Omagiu pentru frații Alexandru și Ion Lăpedatu*, București 1936, p. 773, n° 3.

Saracinilor de negustori italieni »¹⁴³. Atât Dl. Pascu cât și Dl. Brătianu care îl citează s'au mărginit să constate că acești Valahi sunt așezați mai la Nord de Greci și de Bulgari, fiind vecini cu Rutenii, fără să fie scamă de faptul că în ordinea geografică a înșirării ei înșiși sunt mai la Nord de Ruteni. » Noi facem deseori, conchide Dl. Boldur, aceea greșeală că, întâmpinând o informație nouă despre Români din sec. XIII sau XIV, o atribuim imediat teritoriului, de venit național și etnic datorită descălecării, pe când de fapt se impune o reflecție severă la locul lor de așezare. Trebuie să distingem unde se aflau Valahii: la Sud de Ruteni sau la Nord (și Nord Est). În primul caz e vorba de teritoriul moldovenesc, în al doilea de teritoriul așezărilor bolohovene și brodnice. »¹⁴⁴

Aceasta e într'adevăr deslegarea enigmei: la miazănoapte de teritoriul moldovenesc și chiar de acel al principatului rutean de Halici, în părțile superioare ale râurilor Stări și Gorâni precum și la izvoarele Bugului, se găsea țara cnejilor Bolohoveni, amintiți deseori de cronicile rusești în războaiele dintre principii și în legătură cu năvălirile Tătarilor, în veacul al XIII-lea. Împărtășind părerea unor cercetători mai vechi, ca Petrușevici și Kaluzniacki, Dl. Boldur crede că « Bolohoviții » sau « Bolohovenii » sunt Valahi dar, spre deosebire de înaintașii săi, D-sa nu i socotește imigrați în această regiune depărtată spre Nord, ci autohtoni¹⁴⁵. Dimpotrivă, cum vom avea prilejul să amintim, ei au emigrat din aceste așezări sub presiunea pustirilor făcute în teritoriul lor de principele de Halici și s'au așezat în Moldova, aducând cu ei toate acele obiceiuri de un caracter specific rusesc ce se regăsesc în tradiția cancelariei moldovenești de mai târziu. De aici, și nu din Maramureș, au venit elementele mai numeroase ale populației ce a ajuns pe urmă sub cărmuirea descălecătorilor. Deopotrivă cu aceștia, și în oarecare măsură mai mult decât ei, Bolohovenii sunt deci factorul hotărâtor al întemeierii Moldovei. Va fi desigur locul să revenim asupra problemei Bolohovenilor și a interpretării interesante ce i-o dă Dl. Boldur. Dar înainte de a o examina mai amănunțit, trebuie să ne oprim asupra punctului său de vedere geografic în ce privește însemnarea din registrele pontificale de la 1246 și aceea din cronica lui Dlugosz sub anul 1325. Desigur în primul document Rutenii și Valahii sunt așezați, cum e și normal, la, miazănoapte de Greci și Bulgari, fiind astfel priviți de un informator pe care îl interesează negoțul de sclavi din Mediterana orientală. Să fie însă riguroasă alinierea lor în ordine geografică, mai ales pentru acele popoare care locuiau în regiuni mai depărtate și încă puțin străbătute la acea vreme de negustorii italieni ce erau mai în măsură de a fi informați în privința lor? Să fi cunoscut cu precizie acel ce transmitea știrea, care dintre Valahi sau Ruteni locuiau mai spre Sud sau spre Nord, dincolo de țările mai des vizitate ale Grecilor și Bulgarilor? Oarecare îndoială este îngăduită.

Dar ea trebuie înlăturată cu privire la textul cronicarului polon. Dacă și la acesta e vorba de aceeași ordine strict geografică în enumerarea ajutoarelor căpătate de regele Vladislav Lokietek pentru războiul său din Brandenburg — ceea ce rămâne de văzut —, atunci această ordine nu poate fi aceea a documentului din cancelaria pontificală. Privită din Polonia, așezarea popoarelor respective urmează în mod firesc direcțiunea dela Vest la Est, nu dela Sud spre Nord. În acest caz Rutenii sunt cei mai apropiați, fiind vecini nemijlociți ai teritoriului polon, iar Valahii vin după ei, Moldova aflându-se nu numai la Sud dar și la Răsărit de « Rusia Roșie » sau Galiția. Lituanienii sunt într'adevăr mai spre Nord dar totodată și mai spre Răsărit. În lumina acestor considerațiuni, socotim că nu se poate sustine cu certitudine că Valahii amintiți în aceste împrejurări sunt neapărat misterioșii « Bolohoveni » de pe Bug și Stări și nu Moldovenii din teritoriul unde va avea loc mai târziu descălecătul.

Mai ales că la aceste indicații se mai adaugă una, pe care, nu știm de ce, Dl. Boldur omite să o menționeze. E vorba de « voivodul Valahilor » amintit de cronica lui Ottokar de Stiria în 1307 în legătură cu aventurile lui Otto de Bavaria, unul din pretendenții la coroana Ungariei. Multă vreme se văzuse în acest personaj o aluzie la domnitorul Țării Românești, Basarab sau mai degrabă Tihomir. Ilie Minea, cel dintâi, a recunoscut posibilitatea că ar putea fi vorba de un stăpânitor din Moldova¹⁴⁶. Mai de curând, Dl. E. Lăzărescu, într'un memoriu publicat în Analele Academiei, a supus unei noi examinări versurile cronicei rimate

¹⁴³ Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XI* Sibiu, 1944, p. 15. Cf. Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, pp. 174—175.

¹⁴⁴ A. Boldur, *op. cit.*, p. 181.

¹⁴⁵ Dl. Boldur a dezvoltat aceste concluzii în lucrarea sa *Contribuții la studiul istoriei Românilor* și în alta mai recentă, din 1943.

¹⁴⁶ *Informațiile românești ale cronicei lui Ian Dlugosz*, Iași 1926, p. 12.

stiriene¹⁴⁷, stabilind în mod definitiv că acel « *herzog über walt* » despre care e vorba, reprezintă traducerea exactă a lui *dux ultrasylvanus* și că nu e altul decât voivodul Transilvaniei, Ladislau, pe ajutorul căruia credea că se poate bizui regele bavarez. Dar el s'a înșelat în aceste prevederi căci, cum arată cronicarul, voivodul l-a trimis *hin über walt den Walachen in ir gewalt*, adică în puterea Românilor, într'un ținut care trebuie să fie tot în dependența Transilvaniei. Cum de acolo pretendentul ajunge la ruda sa, principele de Halici, și că acesta face război Valahului cu care se învecina, rezultă că stăpânirea acestuia din urmă se afla în Nordul Transilvaniei și trebuie deci să fi fost în Maramureș care poate va fi recunoscut atunci autoritatea puternicului « făcător de legi », voivodul Ladislau.

Dl. Brătianu, ținând seama de aceste rezultate, socotea totuși că « *über walt* », în acest din urmă caz ar trebui tradus, așa cum crezuse mai de mult Grigorovitz, « peste munți », ceea ce ar fi o indicație pentru localizarea stăpânitorului valah, vecin cu Haliciul, în Moldova¹⁴⁸. Dl. Z. Păclișanu, examinând la rândul său chestiunea, ajunge la aceeași concluzie. La acea dată *Maramureșul nu aparținea Transilvaniei*; chiar faptul că episcopul de Agria își întinsese jurisdicțiunea asupra acestui ținut, după ce episcopatul transilvan își stabilise reședința la Alba Iulia, și că cearta între cele două episcopate a fost încheiată în folosul celui din Agria « dovedește că Maramureșul nu se ținea, pe timpul voevodului Ladislau, de Transilvania și deci acesta nu putea trimite din Transilvania pe Otto de Bavaria în Transilvania *maramureșeand* ori în Maramureșul Transilvaniei... Acel *dincolo de munți* nu putea fi, cum au observat și I. Minea și Gh. I. Brătianu, decât undeva în teritoriul Moldovei de mai târziu. Aci se găsea deci în vara anului 1307 un Valah *der in allen sachen herr ob den andern war.* »¹⁴⁹. Dar dacă în 1307 un voivod puternic se afla undeva în Moldova — probabil în partea de Nord a acestei țări, vecină cu Haliciul — de ce n'ar fi fost tot acolo la 1247, la 1277 și la 1325 Românii amintiți alături de Ruteni? — mai ales că nu lipsesc amintiri mai vechi privind măcar o populație românească pe aceleași meleaguri. A căuta neapărat în toate indicațiile izvoarelor din veacul al XIII-lea și începutul celui următor, așezări bolohovene, când ele pot fi mai ușor și mai logic situate în Moldova, nu se potrivește oare cunoscutei expresiuni franceze; *chercher midi à quatorze heures*?

Problema Bolohovenilor, ca de altfel aceea a Brodnicilor de care o leagă Dl. Boldur, rămâne încă o enigmă ce nu și-a găsit deslegarea. Asemănări între numele lor și al « Valahilor » nu se pot tăgădui iar Dl. Boldur aduce în sprijinul acestei potriviri și unele mărturii toponimice din regiunea locuită de ei, în mijlocul unor ținuturi de populație ucraineană; D-sa presupune însă că teritoriul Bolohovenilor atinge și cursul superior al Nistrului, ceea ce de altfel repetă o părere mai veche a lui Onciul de a le atribui « o parte din Moldova superioară dincoace de Nistru până la Carpați »¹⁵⁰. Nume ca « Homor, Seret, Plosca, Brodi », care apar pe teritoriul stăpânit de Bolohoveni, crede Dl. Boldur, și se regăsesc în Moldova, nu pot fi « un simplu joc al hazardului istoric și probabil au fost aduse în Moldova de dincolo de Nistru »¹⁵¹. Dar aceste dublete toponimice se lămuresc tot atât de bine prin fenomenul general al expansiunii slave care și-a lăsat urmele în toată regiunea geografică ce cuprinde deopotrivă Ucraina și țările noastre; ele nu au o semnificație specifică limbii române. Iar pentru influențele slave de tip nordic în cancelaria voievozilor moldoveni de mai târziu nu e necesar să recurgem la ipoteza unei imigrări masive a unei întregi populații. Ele pot fi rezultatul firesc al atingerii de hotar al Moldovei cu principatul mai vechiu al Haliciului, în condiții asemănătoare aceloră ce lămuresc contactul Țării Românești cu Bulgaria. Dl. Boldur respinge ipoteza unei stăpâniri efective a principilor de Halici asupra unei părți a teritoriului moldovenesc, și credem cu dreptate. Dovezile aduse odinioară în sprijinul ei s'au dovedit fără teme: diploma de la 1134 a lui « Ioan Bărladnic » este falsă¹⁵², iar « Cântul principelui Igor », considerat multă vreme ca un izvor autentic de literatură și istorie rus din veacul al XII-lea este de asemenea contestat, fiind bănuț de a fi o plăsmuire literară din timpul Ecaterinei a II-a, în genul faimoaselor poeme osianice publicate în aceeași vreme

¹⁴⁷ Despre voevodul Românilor din 1307—1308, amintit în cronică de Ottokar de Styria, Mem. secț. ist. s. 3-a, XXVII, p. 309 și urm.

¹⁴⁸ Tradiția istorică, p. 176.

¹⁴⁹ Unde a fost voevodul român al cronicăi lui Ottokar de Styria, Rev. Ist. Română, XVII, 1947, p. 121.

¹⁵⁰ Cf. Opere complete, I, p. 64.

¹⁵¹ Boldur, Întemeierea Moldovei, p. 186.

¹⁵² Ibid., p. 189 și urm. Cf. I. Bogdan, Diploma bărlădeană din 1134 și principatul Bărladului, An. Ac. Rôm. Mem. secț. ist. s. 2-a, t. XI, 1888—1889, p. 65 și urm., și P.P. Panaitescu, Diploma bărlădeană din 1134 și hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374, Rev. Ist. Română, II, 1932, p. 47 și urm.

de Macpherson¹⁵³. Dar aceste constatări nu exclud influența pe care principatul de Halici o putea exercita asupra unor formațiuni politice locale din Moldova, dintre care unele vor fi fost desigur cărmuite de Slavi.

Influența rusă apuseană în Moldova n-o poate contesta nimeni; Dl. P. P. Panaitescu înșiră nume de boieri moldoveni în veacul al XV-lea doveditoare în această privință: Dajbog, Drag, Bratei, Iurg, Dolh, Stravici, Ulea, Clănău, Domâncuș, Moghilă¹⁵⁴. Până și versiunea descălecatului, așa cum ne-au păstrat-o cronicile în limba română, pretinde că în pustiul în care s'au așezat întemeietorii țării «de sârg s'au lătit Românii în gios și Rușii în sus», aceștia din urmă aduși din «țara leșească» și colonizați prin mijlocirea legendarului «Ețco prisăcariul»¹⁵⁵. E fără îndoială o aluzie la procesul de întrepătrundere etnică între Români și Ruteni început din timpuri vechi. Nu se poate de asemenea nesocoti nici mențiunea atâta vreme neobservată, din cronică lui Długosz, despre o acțiune războinică a Valahilor, care își trag obârșia din Italia, împotriva Rutenilor ale căror așezări le-ar fi cuprins *adoptându-le în același timp obiceiurile și moravurile*; teatrul acestei acțiuni ar fi tocmai Moldova¹⁵⁶. Cum s'a observat, această tradiție o repetă pe aceea mai veche cu trei secole din cronică rusă zisă al lui Nestor, în care de asemenea «Volohii» înlocuiesc cu forța pe Slavi înaintea năvălirii Maghiarilor¹⁵⁷. Toate aceste aluzii din timpuri și izvoare deosebite confirmă existența pe teritoriul Moldovei, printre alte așezări și formațiuni politice, a unor cnezate slave probabil rămase de la trecerea popoarelor de această obârșie în expansiunea lor către Miază-zi și Apus și absorbite cu încetul, sau înlăturate mai violent, de către Români printr'un proces de recucerire ce-l amintește pe cel al Peloponezului sau al altor ținuturi ale Greciei clasice asupra altor Slavi, sub stăpânirea bizantină¹⁵⁸.

Sunt astfel destule indicii care lămuresc penetrațiunea slavă, și mai cu deosebire rusă apuseană sau ruteană, pe teritoriul Moldovei, fără să fim nevoiți a recurge la ipoteza până acum neverificată a unei imigrări masive a Bolohovenilor dela Miazănoapte; desigur, dacă admitem ca verosimil amestecul etnic al acestei populații atât de puțin deslușite ce ar fi precedat în Vestul Ucrainei pe Cazacii erei moderne, nu este exclus ca parte din ei să fie de origine română și ca unele elemente ale lor să fi pribegit în Moldova, cum o vor face de atâtea ori Cazacii în timpuri mai apropiate de noi. Apare însă de prisos de a le da rolul unor factori hotărâtori în întemeierea țării, atunci când toate elementele constitutive ale istoriei moldovenești se lămuresc îndeajuns prin pătrunderea descălecătorilor maramureșeni într'un mediu de mult pregătit pentru o viață de stat mai dezvoltată.

Căci, spre deosebire de Dl. Boldur, credem că se pot aduna destule informații care «să confirme în mod cu totul neîndoiebnic că pe teritorii ce urma să devină moldovene, au existat înainte de descălecarea voievodate sau voievodat care ar fi servit de bază Moldovei, în analogie cu voievodatele și cnezatele din Ardeal sau acele din care s'a format Țara Românească»¹⁵⁹. La toate indicațiile semnalate de Dl. Brătianu se cuvine să adăugăm mai întâi pe celea amintite cu alt prilej de Dl. P. P. Panaitescu: «Aflăm că la 1332 pământurile episcopiei de Milcov, episcopie catolică a ordinului Minorităților, cum spune un raport trimis Papei, fuseseră încălcate de către «boieri (a potentibus illarum partium)» din acele părți. Erau deci boieri cu moșii în Moldova de Jos înainte de coborirea domniei în acele părți... La 1334—35 este pomenit, la Lemberg, *Alexe Moldavicz*, adică fiul «moldoveanului», ceea ce nu înseamnă din țara Moldovei, care nu exista pe atunci, ci din *Târgul Moldovei, Baia*. La 1352, regele Ludovic al Ungariei cercetează pe ruda sa, Cazimir al Poloniei, și trece prin Bucovina, în care sunt menționate câteva râuri precum și *Târgul Siretului*¹⁶⁰. Va trebui să revenim asupra descrierii din cronică lui Długosz, cu precizuni de date și amănunte ce par autentice, a expediției nenorocite a Polonilor în nordul Moldovei la 1359 — anul oficial al descălecatului — în legătură cu lupta dintre doi voievozi, Petru și Ștefan, ce îi sunt prin urmare anteriori. «Era deci, socotește Dl. Panaitescu, și un alt voievodat,

¹⁵³ A. Mazon, *Le Slovo d'Igor*, Paris 1940; cf. N. Bănescu, *Sfârșitul unei legende*, *Rev Istorică*, XXIX, 1943, p. 211 și urm.

¹⁵⁴ *Interpretări românești*, p. 55. Cf. și N. Iorga, *Hist des Roumains*, III, p. 264—65.

¹⁵⁵ Gr. Ureche și Simion Dascălul, *Let. Țării Moldovei*, ed. C.C. Giurescu, p. 11.

¹⁵⁶ *Hist. Polonicae*, Frankfurt 1711, I, col. 1122. Menționat de Onciul, *Originele Principatelor Române*, p. 234, n. 8.

¹⁵⁷ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 135; textul, p. 245.

¹⁵⁸ Asupra acestor împrejurări, expuse mai recent de M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, v. considerațiunile paralele ale lui E. Petrovici, *Dacoslava, Dacoromania*, X, p. 233 și urm. și *Les Slaves en Grèce et en Dacie, Balcania*, VII, 2, 1944, p. 463 și urm.

¹⁵⁹ *Întemeierea Moldovei*, p. 181.

¹⁶⁰ *Interpretări românești*, pp. 44—104.

și desigur altele pe care nu le știm.¹⁶¹ Acestor considerațiuni se alătură întrebările formulate de editorul celei mai complete serii de vechi documente moldovenești, Dl. M. Costăchescu, cu privire la « Câmpul lui Dragoș », amintit într'un hrisov din 1419, denumire ce se aplică unui teritoriu întinzându-se peste hotarul județelor Neamț și Bacău, « la nord și sud de pâraul Nichid și între Tazlău și Bistrița: nu e mai vechiu Câmpul lui Dragoș decât satele de pe el, din care unele sunt cu siguranță din veacul al XIV-lea? Nu e oare vorba de Dragoș, găsit aici de descălecători? Sunt întrebări fără răspuns. Oricum, la 1419, « Câmpul lui Dragoș » sună ca ceva vechiu tare. »¹⁶²

Parte din orașele moldovenești sunt sigur mai vechi: există o pecete a Băii cu inscripție latină din anul 1300. Sași veniți din Ardeal, de bună seamă Unguri și Secui, s'au așezat din vremi mai vechi la poalele răsăritene ale munților¹⁶³. Se va vedea că sunt temeinice motive de a bănuși că părțile de Jos ale Moldovei au constituit la un moment dat o « marcă » sub directa stăpânire a regilor Ungariei, în lupta lor împotriva năvălirii tătărești. Cea mai veche mențiune a Cetății Albe dela gura Nistrului e din 1290, când aflăm despre sosirea în acest port a unei corăbii genoveze¹⁶⁴.

La toate aceste mențiuni din izvoare apusene trebuiesc adăugate altele, care arată legăturile cu Răsăritul. Încă dela 1239 Tătarii au pătruns în Moldova, pustiind așezările episcopiei Cumanilor întemeiate puțin mai înainte în folosul propagandei catolice¹⁶⁵. Timp de un secol, stăpânirea lor va cuprinde țara, impunându-și tributul și dările căpeteniilor locale. Rămâne deocamdată enigmatic demnitarul tătar *Ymor filius Molday*, pomenit într'un raport franciscan din 1286¹⁶⁶. Dar știm că împărăția Kipciakului sau a Oardei de Aur își avea hotarul la gurile Dunării, sau cel puțin își întindea hegemonia asupra acestor ținuturi, cum se constată dintr'un document genovez din 1343¹⁶⁷. Am amintit mai sus că în a doua jumătate a veacului al XIII-lea și în jurul anului 1300, în partea de răsărit a Moldovei de astăzi și cu deosebire în valea Prutului, se aflau Alanii sau *Iași* al căror nume va rămâne viitoarei cetăți de scaun a principatului. Acest popor de neam iranice va fi părăsit mai de mult sălașurile sale de lângă Caucaz, pentru a constitui la Nordul Dunării un principat vasal al împărăției tătărești¹⁶⁸. De același neam cu el, Iazigii, amestecați cu Cumanii, s'au refugiat în Ungaria în fața marii năvăliri mongole din anii 1237—1242. Și dela Cumanii au rămas urme neîndoielnice în toponimie, așezări ce lasă să se presupună o perioadă de stăpânire înainte de năvălirea Tătarilor.

În fine, dacă pasajele cunoscute din « *Descriptio Moldaviae* » a lui Cantemir, privitoare la vechile « republici » din Vrancea, Tigheciu sau Câmpulung pot fi interpretate ca mărturii ale unor autonomii locale ce au supraviețuit sub stăpânirea domniei care le-a cuprins, dovedi precise despre un regim de deplină autonomie comunală ne întâmpină în veacul al XV-lea la Cetatea Albă. S'au găsit într'adevăr bani de aramă cu capul de bour moldovenesc, dar cu numele orașului, așa cum îl redau izvoarele grecești; *Asprkastru*; iar instrucțiuni genoveze dela 1472 prevăd tratative cu un *dominus et communitas Mocastru*, deși în timpul lui Ștefan cel Mare nu e nicio îndoaială asupra stăpânirii voivodului în cetatea unde își numea părcălabii¹⁶⁹. E deci probabil că și acest vechiu centru comercial a păstrat sub domnia Moldovei ce l-a cuprins sub Alexandru cel Bun, dacă nu mai de vreme¹⁷⁰, privilegiile anumite de a bate moneta și a întreține legături de negoț asemănătoare acelorora de care se bucurau marile comune medievale în Europa apuseană. Imaginea ce rezultă din toate aceste informații din

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 104.

¹⁶² *Doc. moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 134, Cf. și N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 249 și urm.

¹⁶³ C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei*, *Rev. Ist. Română*, X, p. 322.

¹⁶⁴ G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, p. 102.

¹⁶⁵ Diac. Gh. I. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul v. acului XIV*, București 1942, p. 27.

¹⁶⁶ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 137.

¹⁶⁷ *Vicina et Cetatea Albă*, p. 114.

¹⁶⁸ Sunt desigur aceiași care, la 1300, prin mijlocirea mitropolitului Vicinei, intră în serviciul armatei bizantine.

¹⁶⁹ Cf. P. Nicorescu, *Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă*; N. Bănescu, *Mauro-castrum-Moncastru-Cetatea Albă*, *An. Acad. Rom. Mem. secț. ist. s. 3-a*, XXII, pp. 171—172 și G. I. Brătianu, *Vicina II*, *Rev. hist. du Sud-Est Européen*, XIX, 1, 1942, pp. 160—161.

¹⁷⁰ Documentul din 1374, republicat de Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, I, n° 1, e contestat. Dar stăpânirea lui Roman Vodă din 1392 « până la mare » cuprinde probabil și Cetatea Albă.

izvor atât de deosebit, arată cât se poate de limpede că descălecatul s'a suprapus unui adevărat complex de organizări politice și mici suveranități, unele băstinașe, altele rămase în urma năvălirilor care au străbătut acest teritoriu în decursul veacurilor sau al pătrunderii căilor de negoț internațional. Și Dl. D. Panaitescu a ajuns la aceeași concluzie: « Este clar, scrie D sa, că Moldova, înainte de întemeiere, era o regiune bine populată, avea o organizație politică cu orașe, ceeace arată o viață economică de schimb, o armată, ceeace înseamnă și șefi militari. Organizația anterioară întemeierii presupune o reglementare a proprietății și clase sociale la fel ca la celelalte ramuri de Români, în Ardeal și Țara Românească »¹⁷¹. Cea mai sigură, după izvoarele de care dispunem, pare a fi existența unui voivodat în nordul Moldovei, cuprinzând Șipenițul vecin cu Galiția, și parte din actuala Bucovina: asupra acestei formațiuni politice și a legăturilor ei cu Halici și Polonia de o parte, de alta cu « marca » de hotar ungurească dela poalele Carpaților din care se va desface descălecatul maramureșean, e locul de a reveni mai amănunțit.

Tradiția istorică a acestui descălecat, care insistă asupra întemeierii statului în țară pustie, oferă desigur un contrast vădit cu situația ce reiese din examinarea tuturor datelor pe care le-am amintit. Din acest punct de vedere, Dl. Boldur are dreptate când subliniază caracterul tendențios al relațiunii. Ea nesocotește intenționat toate stăpânirile anterioare, înfățișând pe Dragoș Vodă pornind la vânat după miticul bour, prin desigur de codri neumblați, după pilda altor « descălecători » ale popoarelor din stepele răsăritene, a căror legendă se repetă, localizându-se în Moldova cu prilejul acestei povestiri¹⁷². Se întrevede limpede tendința de a da uitării tot acest trecut mai depărtat, împreună cu datinele și privilegiile ce îi păstrau amintirea, și de a porcede dela descălecat, ca dela un nou *Domesday Book* al organizării de stat moldovenești¹⁷³, fără însă a mai înșira referințele la stările de lucruri anterioare pe care le cuprinde originalul anglo-normand.

Procesul istoric al descălecatului Moldovei și obârșia sa maramureșeană sunt acum limpezite de studiile recente ale D-lor I. Moga și Al. Filipașcu, și chiar de polemica dintre acești cercetători¹⁷⁴. Pare a fi acum bine stabilit că dela sfârșitul veacului al XIII-lea s'oprește infiltrarea în acest ținut muntos și păduros din nordul Ardealului, a « oaspeților » regali, coloni sași sau unguri, a căror sosire e urmată în curând de aceea a dregătorilor însărcinați cu cărmuirea lor. O rivalitate începe între vechea organizație autonomă a « Valahilor », cu cnezii și voievozii lor aleși — pe care o mai recunoaște diploma reginei Elisabeta din 1364 — și noua structură a comitatului feudal, instituit de autoritatea regală; ea se desfășoară cu deosebire în timpul Angevinilor. Regele Carol Robert care a întâmpinat o dărză împotrivire în Transilvania, s'a străduit să-și întărească pozițiile în Maramureș hărâzind chiar unora din seniorii români maramureșeni privilegii excepționale spre a-i atrage astfel mai ușor în sfera jurisdicțiunii feudale pe care avea interesul să o întindă cât mai mult; este cazul, atât de mult discutat, al cneazului Stanislav și al domeniului său dela Strâmtura din 1326¹⁷⁵.

Această acțiune a fost reluată cu mai mare stăruință și insistență de regele Ludovic, izbindu-se de împotrivirea tot mai inversunată a unora din elementele nobilimii românești, care țineau la vechea organizare. Dela 1343 fostul voivod de Maramureș, Bogdan, e socotit răsculat; luptele cu el și oamenii lui se vor prelungi peste două decenii, strămutându-se în cele din urmă din Maramureșul strămoșesc în Moldova, unde « infidelii » care își părăsiseră moșiile de baștină vor înlocui pe credincioșii regelui, așezați acolo de Dragoș, cel dintâi descălecator ca vasal unguresc.

Asupra desvoltării acestui proces de restrângere a vechii autonomii în folosul organizării feudale ce avea preferințele regalității, istoricii mai sus amintiți sunt mai mult sau mai puțin de acord, până a provoca din partea celui dintâi chiar o învinovățire de plagiat împotriva celui de al doilea. Ceea ce îi desparte, este aprecierea acestor evenimente și interpretarea lor. Dl. Moga ține să sublinieze însemnătatea « majoră » a rolului istoric jucat de Bogdan, al cărui spirit de dărză împotrivire se opune ingerinței străine și a cărui inițiativă creatoare de stat determină destinele Moldovei. Dl. Filipașcu, fără a nesocoti însemnatele urmări ale

¹⁷¹ *Op. cit.*, p. 45.

¹⁷² Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 125 și urm. Trebuie adăugată tradiția întemeierii orașului Wilno de către marele duce Gedymin al Lituaniei în anul 1341) tot în urma vânătorii unui zimbru. P.P. Panaitescu, *Istoria Poloniei*, curs litografiat, 1937, p. 101—102.

¹⁷³ Gh. I. Brătianu, *ibid.*, p. 140.

¹⁷⁴ Cf. I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, Sibiu 1944; *Voevodatul Maramureșului*, Cluj 1945 (Anuarul Institut. de Ist. Națională, X); A. Filipașcu, *Le Maramureș*, Sibiu, 1944; *Voevodatul Maramureșului, originea, structura, tendințele lui, Transilvania*, a. 76, Sibiu 1945.

¹⁷⁵ I. Moga, *Voevodatul Maramureșului*, (extras) p. 24 și urm.

conflictului și rostul răsculatului împotriva autorității regale, pune însă mai de grabă accentul asupra celorlalți nobili români maramureșeni care, acceptând noile condiții ale regimului feudal, se încadrează printre *servientes regii* și rămân pe pământul strămoșesc unde unii din ei ajung la însemnate demnități în noua ordine a regatului Ungariei. E o chestiune ce privește aspectul sub care e considerată problema; desigur acțiunea răsculatului Bogdan a avut cele mai însemnate consecințe și o depășește cu mult pe aceea a adversarilor săi, resemnăți să-și păstreze doar rosturi locale în noua ierarhie feudală. Dacă ne interesează în primul rând permanența acestor rosturi în Maramureș și stăruința elementului românesc în acest ținut, prin tradițiile adânc înrădăcinate ale familiilor de obârșie nobilă, nici aceste preocupări « minore » nu sunt cu totul de nesocotit¹⁷⁶.

O altă latură care reiese cu o deosebită claritate din aceste împrejurări, acum mai bine cunoscute, este rivalitatea dintre familiile seniorale care a împins în cele din urmă la descălecat. Nu degeaba socotește cronicarul că « într'această începătură au fost domnia ca o căpitanie »¹⁷⁷. De fapt, documentele ungurești contemporane opun neamul « credincios » al lui Dragoș și al fiilor săi răsculatului Bogdan care i-a înlăturat din « *terra nostra molduana* », în schimbul căreia capătă moșia Cuhea din Maramureș a rebelului care s'a așezat dincolo de munți¹⁷⁸. Se vede lupta între două familii de feudatari, dintre care una înțelege să păstreze legăturile de vasalitate față de Coroana ungară iar cealaltă le-a rupt, poate tocmai în urma certeii cu credincioșii regelui ce se bucurau de ocrotirea sa. Astfel unii se încadrează în ordinea feudală a Ungariei, rămânând în ținutul lor de baștină, pe când ceilalți apărând vechi privilegii ale unei alte feudalități, se așează dincolo de lanțul Carpaților. Domnia Moldovei se desface, printre altele, din rivalitatea seniorilor învrăjbiți, dintre care unul mai hotărât și mai puternic s'a făcut căpitan de expediție pe socoteala lui proprie și, înlocuind pe vasalul regelui, a întemeiat țara Moldovei cu ajutorul vasalilor și « vitejilor » ce l-au urmat, și desigur cu sprijinul cnejilor localnici pe care a știut să-i câștige de partea sa. Și în această privință Dl. Boldur este îndreptățit să vadă în Bogdan mai mult un feudal în luptă cu alți feudali decât un revoluționar cu tendințe naționale¹⁷⁹. Autonomia pe care o apăra se întemeia pe privilegii ce se deosebeau doar prin faptul că erau autohtone. Vechile documente moldovenești arată mai mulți sfetnici ai domnului ce se intitulează « viteji », desigur în înțelesul medieval unguresc de « cavaleri » și « servitori crăiești »; întâlnim astfel pe « Dnula capitaneus în 1387, Ionaș Viteazul, Dragoș Viteazul, Costea Viteazul, Dragoș Viteazul, Grozea Viteazul și Bratul Viteazul »¹⁸⁰. În Țara Românească nu ne întâmpină decât un contemporan al lor cu același titlu: Viteazul Neagu sau Neagoe dela 1369¹⁸¹. E un criteriu mai sigur decât altele pentru a stabili însemnătatea raportului maramureșean în alcătuirea boierimii moldovenești de mai târziu.

Oricum l-am interpreta însă, faptul rămâne: descălecătorii și cetele lor au venit dela Vest, dinspre Ungaria. Și mai înainte de altfel, « Olaha » dela 1247 amintește numele pe care Maghiarii îl dau Românilor: Oláh¹⁸², ceea ce ar fi o dovadă a aceleiași influențe ungurești care se manifestase și în acțiunea de creștinare a Cumanilor, la Răsărit de Carpați. Când, la 1290, aflăm în actele notarilor genovezi dela Cafa în Crimeea numele românesc al femeii Mărioara, el e însoțit de calificativul: « Ungara »¹⁸³, fără ca aceea căreia i se aplică să fie de origine etnică maghiară; « Ungureni » de felul ei întâlnim și mai târziu la Cafa: ei se numesc Stanciu, Radu sau Stoica. E însă interesant de a constata această particularitate la 1290, mai bine de o jumătate de veac înainte de descălecatul maramureșean, într'un port din Crimeea, față de care regiunea românească cea mai apropiată e tot Moldova. Denumirea arată în orice caz că purtătoarea ei a ajuns acolo, ea sau părinții ei, venind dintr-o regiune aflată în dependența politică a Coroanei ungurești¹⁸⁴. Nu trebuie să uităm că, urmărind pe Cumanii fugiți din Ungaria, regele Ladislau la 1288 se lăuda că trecuse dincolo de munți în ținuturile supuse Tătarilor, acolo unde niciunul din înaintașii săi nu răzbatuse¹⁸⁵. Dacă apropiem aceste împrejurări de pecetea târgului Baia dela 1300, precum și de legăturile de

¹⁷⁶ V. darea de socoteală a acestor lucrări de Gh. I. Brătianu în *Rev. hist. du Sud-Est Européen*, XXII, 1945, p. 313—314.

¹⁷⁷ *Let.*² I, p. 133.

¹⁷⁸ *Doc. hist. Valachorum*, n° 109, p. 144 și urm. și 141, p. 178 și urm. (20 Martie 1360 și 3 Februarie 1365).

¹⁷⁹ *Întemeierea Moldovei*, p. 183.

¹⁸⁰ M. Costăcescu, *Doc. mold. în. de Ștef. cel Mare*, I, p. 9, n. 4.

¹⁸¹ *Actes de Kullukus*, ed. P. Lemerle, Paris, 1945, N° 30, p. 119.

¹⁸² Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 157.

¹⁸³ Cf. G. I. Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 134 și urm.

¹⁸⁴ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, p. 484—485. Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 181.

dependență politică sau în orice caz de alianță în care se afla, la 1307, voivodul valah vecin cu principatul de Halici de voivodul Transilvaniei, căpătăm impresia că influența ungurească și lupta ei împotriva supremației tătarăști la Răsărit de Carpați sunt mai vechi decât descălecatul și că procesul de infiltrare din Ardeal dincolo de munți se întinde și în această direcție peste o mai lungă perioadă de timp, înainte de a se fi «dilatată în regnum» țara Moldovei.

Dl. Boldur obiectează însă că după așezarea primei reședințe domnești la Baia, mai aproape de hotarele Ungariei, sub Dragoș și Bogdan, «abia peste câțiva ani în domnia lui Lațcu Vodă, care începuse să domnească în 1365, capitala țării se mută la extremul Nord, la Siret, făcând un adevărat salt, acolo de unde a pornit probabil scurgerea populației românești»¹⁸⁶. Capitala principatului s'ar fi mutat deci pentru a întâmpina curentul de imigrare, ce ar fi provenit din țara Bolohovenilor: caz cu adevărat fără precedent și, după cunoștința noastră cel puțin, fără alt exemplu. Dar fiind că amândouă orașele: Baia și Siret, figurează pe lista lăcașurilor franciscane din vicariatul nou înființat al «Rusiei», împreună cu Chilia și Cetatea Albă¹⁸⁷, e de presupus că vechimea unuia nu e mult mai mare decât a celuilalt. Mutarea reședinței are alt înțeles: acel al unirii între cele două voevodate, al urmașului lui Bogdan și al stăpânitorului Șipenițului, țara dela hotarul de Nord al Bucovinei¹⁸⁸. În acest caz stabilirea reședinței domnești la Siret ar fi mai degrabă rezultatul unui compromis, în urma alianței matrimoniale prin care cu adevărat s'a unificat stăpânirea Moldovei, Lațcu asigurându-și autoritatea peste toată țara, iar coboritorii cumnatului său din Șipeniț, succesiunea. Așezarea ulterioară a reședinței domnilor la Suceava nu corespunde astfel numai unui interes economic ci ar fi un pas mai departe pe calea aceleiași înțelegeri între voievozii din Vest și din Nord prin unirea cărora într-o singură dinastie s'a realizat stăpânirea Moldovei «din Plonini până la mare». Toată chestiunea e de altfel de cel mai mare interes și cere a fi cercetată mai amănunțit.

Astfel, în ultima analiză, nu suntem în dezacord cu Dl. Boldur când formulează o ipoteză denumită de D-sa *pluralistă*, adică «avându-se în vedere mai multe elemente românești ce au contribuit la nașterea Moldovei»¹⁸⁹. Dar nu credem că se poate rosti atât de categoric concluzia că «înainte de întemeierea Moldovei nu știm niciun voevodat care ar intra în compunerea ei, în analogie cu procesul nașterii Țării Românești și acel al formării unității politice a Transilvaniei»¹⁹⁰. Descălecatul dela Vest, atestat, fără puțință de contestație, și de tradiție și de documente, a întâlnit în drumul său cel puțin o formațiune politică de egală însemnătate, voevodatul pe care atâtea indicații din izvoare deosebite ni-l arată așezat în Nordul actualei Moldove în hotar cu Galiția, pe lângă alte autonomii mai mărunte de cnezate sau orașe. Din acest substrat mai vechiu provin desigur și toate influențele ruso-galițiene ce dau vieții de stat moldovenesti caracterul nu numai vestic dar și nordic care a atras atenția cercetătorilor. Că vor fi ajuns în Moldova și elemente desprinse din grupul «Bolohovenilor» dela marginile Podoliei, oricare ar fi obârșia ce le-o atribuim, e foarte posibil. După 1257 nu se mai pomenește de numele lor iar împrăștierea lor probabilă va fi dus pe unii și în Moldova. Dar nu numai prin ei se lămuresc obiceiurile de cancelarie sau cunoștința despre orașele Moldovei în unele izvoare rusești. Contactul firesc al formațiunilor politice locale din această regiune cu principatul vecin al «Rusiei Roșii» din Halici, cu deosebire în perioada în care hegemonia imperiului tătarăesc era cunoscută și de unii și de alții, ajunge să explice aceste aspecte, desigur caracteristice, ale celui mai vechiu trecut moldovenesc.

Spre deosebire deci de Țara Românească, unde informațiile ce ni le dau puținele documente ale vremii pot fi întregite — credem, totuși, cu folos — de tradiția istorică a descălecăturii, în Moldova procesul e invers: tradiția istorică, deși confirmată de mărturiile contimporane, trebuie întregită cu acele informații care adaugă, la relațiunea ei, mențiunile despre existența stăpânirilor locale. Rezultatul este în definitiv același: nici într'un caz nici în celălalt, descălecatul nu a coborât în țară pustie. Viața politică a băștinășilor, ca și cea economică, se desvoltă de mult în forme proprii. Trebuia însă un element polarizator care să întregze totul sub o singură domnie, să unifice voievoodate, cnezate și gospodării comunale răz-

¹⁸⁶ *Întemeierea Moldovei*, p. 188.

¹⁸⁷ Cf. Diac. Gh. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova*, p. 87.

¹⁸⁸ Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la ist. Românilor în sec. XIII și XIV*, pp. 52—53. Cf. I. Nistor, *Lucius Aprobianus, eroul Țării Șipenițului*, An. Acad. Rom. Mem. sect. ist. s. 3-a, XXIII, 1940—41, p. 157—158.

¹⁸⁹ *Op. cit.*, p. 192.

¹⁹⁰ *Op. cit.*, p. 192.

lețe, să stăvilească revărsarea puterii străine — fie a împărăției mongole din Răsărit, fie a regatului unguresc dela Apus. Tradiția istorică și logica împrejurărilor ne arată deopotrivă că factorul unificator a purces din Ardeal.

TRADIȚIA ISTORICĂ PRIVITĂ DE UN ISTORIC UNGUR

În starea actuală a legăturilor științifice internaționale ar fi desigur o iluzie de a nădăjdui că discuția acestor probleme ar putea depăși hotarele noastre, mai ales că cea mai mare parte a literaturii istorice pe care o examinăm n'a apărut decât în românește. Totuși cunoștința limbii române de către învățații străini a sporit în mod apreciabil în ultimele două decenii, cu deosebire în țările vecine, astfel că *valachica* nu numai *leguntur*, dar pot atrage în examinarea problemelor ce ne preocupă și competențe străine. Deocamdată n'a ajuns la cunoștința noastră decât articolul istoricului maghiar L. Elekes despre «noua literatură asupra originelor statelor românești»¹⁹¹. Autorul e un cunoscător al istoriei noastre; a publicat un studiu de proporții însemnate asupra «începuturilor societății românești»¹⁹² în care, dacă nu e cu totul la curent despre bibliografia mai recentă a lucrărilor de istorie socială, și nu s'a putut desface de unele tendințe prea vădite ale școlii istorice dela Budapesta, dovedește totuși o serioasă cercetare a izvoarelor documentare. De n'ar fi unele exagerări — mai accentuate de altfel în capitolele de istorie medievală cu care a colaborat la lucrarea colectivă de istorie a Românilor întreprinsă sub conducerea D-lor Makkai și Gáldi¹⁹³ — punctul său de vedere nu ar fi lipsit de interes deși teza pe care o susține îl face să considere drept aproape exclusiv influența vestică — în speță ungurească — în procesul de alcătuire politică și socială al principatelor române. Nu i se poate contesta însă o pregătire în acest domeniu, pe care n'o au prea mulți din istoricii străini care s'au interesat de problemele românești.

Cel dintâi studiu ce i-a atras atenția și cu care își începe darea de seamă este acel al D-lui P. P. Panaitescu, *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?* pe care îl cunoaște și din versiunea sa germană¹⁹⁴. Modul de a vedea al istoricului român, care, după cum se știe, lămurește acest fenomen de diviziune politică prin așezarea geografică a celor două principate și direcțiunile divergente ale căilor de comunicație și ale intereselor lor economice, întâmpină în general aprobarea recenzentului. Î se pare totuși că această explicare economică cuprinde și o nuanță de exagerare: «ipoteza, confirmată de altfel printr-o migăloasă cercetare a izvoarelor contemporane, că în stadiul inițial al evoluției statelor românești rolul precumpănitor aparținea altor factori decât elementului economic, pare a fi susținută. Această presupunere pare cu atât mai verosimilă cu cât formarea celor două voievodate era anterioră dezvoltării negoțului românesc, îndreptat spre Marea Neagră sau cel puțin — în cazul Moldovei și după socotelile cele mai puțin favorabile — de aceeași vechime cu aceasta»¹⁹⁵. Aceste considerațiuni îl determină pe Dl. Elekes să nu accepte definiția dată de Dl. Brătianu începuturilor statului moldovenesc, în sensul că «drumul a creat statul»¹⁹⁶. Desigur nu e de tăgăduit că o ramură însemnată a negoțului Mării Negre se îndrepta spre Ungaria și Polonia, străbătând teritoriul românesc. Dar «dezvoltarea acestei căi de negoț a trebuit să aibă loc în a doua jumătate a veacului al XIV-lea și, chiar la această epocă, însemnătatea ei nu poate fi exagerată. Grosul mărfurilor ce se scurgeau pe piețele Europei centrale și apusene sosea totdeauna pe calea maritimă, și chiar acelea expediate într-o proporție considerabilă pe drumul continental, uman, calea zisă tătărească care, prin teritoriul tătăresc, rusesc și lituan, ajungea în Polonia»¹⁹⁷.

¹⁹¹ *Nouvelle littérature sur les origines des états roumains, Revue d'Histoire Comparée*, XXV, 1947, p. 69 și urm.

¹⁹² *Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft, Versuch einer rumänischen Entwicklungsgeschichte im XIII—XVI Jahrh., Archivum Europae Centro-Orientalis*, VII, 1941, pp. 361—488.

¹⁹³ *Geschichte der Rumänen*, Budapesta, 1942, p. 82 și urm.

¹⁹⁴ În *Leipziger Vierteljahrschrift f. Südosteuropa*, II, 1940, p. 20 și urm. Retipărit în românește în *Interpretări românești*, p. 131 și urm.

¹⁹⁵ *Op. cit.*, pp. 71—72.

¹⁹⁶ *Vicina et Cetatea Albă*, p. 123.

¹⁹⁷ L. Elekes, *ibid.*, D-sa citează studiul istoricului polon M. Malowist, *The Baltic and the Black Sea in Medieval trade, Baltic and Scandinavian Countries*, III/1, care nu ne-a fost accesibil. Observăm însă că același istoric pare a împărtăși punctul de vedere al D-lui Brătianu în cartea sa *Kaffa, kolonia genuenska na Krymie*, Warszawa 1947, p. 60.

O examinare mai atentă a împrejurărilor pe care le-am amintit duce într'adevăr la o modificare a definiției D-lui Brătianu. Chiar în ce privește Moldova, drumul de negoț nu a creat propriu zis statul, rezultat, după cum s'a văzut, din compromisul descălecatului cu formațiunile locale, dar în orice caz i-a determinat dezvoltarea și i-a îndrumat expansiunea spre hotarele ce le-a atins, cum s'a observat, în cursul unei singure generații. E de altă parte neîndoielnic că, alături de «drumul moldovenesc» spre Chilia și mai ales spre Cetatea Albă, era și «drumul tătăresc» care, străbătând Podolia, Ucraina și Crimeea, ajungea la Cafa, marele centru comercial genovez. Ceea ce i-a scăpat însă din vedere D-lui Elekes e că întemeierea Moldovei coincide — și desigur nu întâmplător — cu o criză în folosirea acestei din urmă căi, determinată de războaiele ce se duc cu mai multă înverșunare tocmai la jumătatea veacului al XIV-lea între imperiul tătăresc al Kipciakului, câștigat de prozelitismul musulman, și regatele creștine ale Poloniei și Ungariei¹⁹⁸. Misiunea acestora de cruciată împotriva «necredincioșilor» din Europa de Răsărit a fost deosebit de puternică și stăruitor susținută în prima parte a domniei lui Ludovic I de Anjou, iar dezvoltarea negoțului de tranzit prin Moldova e fără îndoială o urmare a împrejurărilor nefavorabile ce închideau sau făceau nesigură cealaltă cale a comerțului continental.

Dl. Elekes amintește pe urmă, cu îndreptățite elogii, studiul regretatului C. Racoviță despre începuturile suzeranității polone asupra Moldovei¹⁹⁹, definindu-l un exemplu nedotat al modului de a trata asemenea chestiuni. Face totuși cu privire la el unele rezerve: cea dintâi se referă la aceeași interpretare economică, adoptată de Racoviță sub influența lucrărilor D-lui P. P. Panaitescu²⁰⁰. La originea raporturilor feudale moldo-polone nu e numai interesul comercial ci joacă desigur un rol important drepturile moștenite de Iadviga, fiica lui Ludovic cel Mare, suveranul care intrunise la un moment dat ambele coroane, ale Ungariei și Poloniei (1370—1382). Urmând în acesta teoria istoricului polon O. Górka, Racoviță însuși socotește că în rivalitate cu sora lui Maria și cumnatul ei Sigismund de Luxemburg, ajuns rege al Ungariei, Iadviga, soția lui Vladislav Jagello, a încercat să reție măcar în parte moștenirea comună, după ce pierduse prilejul de a domni în Ungaria. Astfel s'a grăbit să reanexeze Rusia Roșie (Galiția), pe care Ludovic o alipise de stăpânirile sale ungurești, și să-și valorifice suzeranitatea polonă asupra Moldovei. O nuanță trebuie totuși precizată: istoricul maghiar pare a crede că această politică decurgea din revendicarea coroanei ungurești de către Iadviga, pe când în realitate ea nu însemna decât recuperarea unor drepturi depinzând de coroana polonă: asupra Rusiei Roșii, anexată de la 1349 sub regele Cazimir, și asupra Moldovei — în rivalitate cu Ungaria — probabil, credem, din vremea voevodatului deosebit din țara Șipenițului, ale cărui legături le-a cunoscut cronică la Dlugosz. Această deosebire de vederi îl face pe Dl. Elekes să aplece «unele puncte slabe» în prezentarea politicii regelui Sigismund de către Racoviță, fără a stăruia asupra lor. Acolo unde își precizează însă obiecțiunea, cu privire la rostul pe care tinărul istoric român îl atribuie sfatului boierilor, în perioada de început a statului moldovenesc, D-sa formulează un punct de vedere greșit. Racoviță văzuse foarte limpede că «în Moldova exista o orînduială constituțională» care făcea necesară garanția boierilor la actul de omagiu al domnului²⁰¹. Dacă i se poate aduce vrece obiecțiune, e că n'a mers mai departe pe această cale și n'a recunoscut existența unei «Stări» nobiliare organizate — amintită și de documente — după exemplul aceleia din Polonia, care și-a avut după aceeași pildă adunarea sau «seimul» ei. Nu e locul de a cerceta aci mai amănunțit această problemă care a fost obiectul altor lucrări dar trebuie subliniată confirmarea pe care această particularitate o aduce ipotezei că au existat formațiuni politice locale înainte de descălecat. «Ordinea constituțională» a Moldovei își are obârșia în pactul încheiat între aceste stăpâniri autohtone și domnia ce li s'a suprapus, înțelegere conformă dreptului feudal al vremii. E o dovadă indirectă, ce se adaugă la celelalte pe care le-am amintit.

E de regretat că Dl. Elekes nu ne dă mai multe amănunte despre studiul D-lui Pataki asupra legăturilor româno-ungare în veacul al XIV-lea²⁰², ce nu i-a lăsat însă o impresie favorabilă. Lucrarea paralelă a d-lui Brătianu, apărută în urma lui²⁰³, — care n'a avut nici

¹⁹⁸ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*, Leipzig, 1943, p. 97 și urm.

¹⁹⁹ *Rev. Ist. Română*, X, 1940, p. 237 și urm.

²⁰⁰ *Ibid.*, p. 324: «Pe urmele negustorilor au venit armatele și apoi planul politic».

²⁰¹ *Ibid.*, p. 269.

²⁰² *Anjou királyaink és a két román vajdaság* (Regii angevini și cele două voievodate românești), Cluj 1944.

²⁰³ *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIV-e siècle*, Acad. Roumaine, *Bullet*, de la sect. hist. XXVIII, 1, p. 67 și urm.

ea cunoștință de studiul unguresc aproape cu același titlu — nu a mai putut fi luată în seamă în acest articol.

În schimb, Dl. Elekes se oprește mai mult asupra volumului despre «Tradiția istorică», față de care formulează rezerve și obiecțiuni. A căuta să privești o întemeiere de stat prin oglinda tradițiilor i se pare o sarcină din cele mai grele. Trebuie o îndelungată muncă analitică spre a desprinde din relatările transmise de tradiție amintirea faptelor istorice reale și a le deosebi de «imaginația epică a poporului și... argumentația pseudo-științifică a cărturarilor». Totuși curentul pentru restaurarea tradiției nu poate fi contestat. La exemplele adunate în cartea D-lui Brătianu s'ar putea adăuga altele, din câmpul istoriei cehoslovace unde unele studii recente reacționând împotriva unui scepticism critic ce li se părea excesiv, au căutat să afle temeiuri unor legende chiar de natură curat hagiografică²⁰⁴. Începuturile legendare ale statului ceh au fost așezate într-o lumină mai puternică²⁰⁵. De altfel principiul stabilirii unei linii mijlocii între credința exagerată în tradiție a vechii istoriografii și tendințele hipercritice ale generației care ne-a precedat, i se pare și D-lui Elekes deplin justificat. Dar întoarcerea la vederile lui Xenopol, ce o recomandă Dl. Brătianu, nu e compatibilă cu crințele critice și științifice moderne. Ea e de fapt o dare înapoi: «Xenopol nu despărțise în tradiție elementele ce pot fi folosite ca date istorice de acelea ce nu pot fi. Mai mult, această lucrare nu a fost niciodată îndeplinită de atunci»²⁰⁶. Cât timp nu se va face o examinare mai severă a «filiațiunii izvoarelor scrise», ne vom afla pe un teren nesigur. Dovada e că Dl. Brătianu, în lipsa unor date precise, e nevoit să opereze mereu cu posibilități și conjecturi.

Din argumentele istoricului român, Dl. Elekes reține trei constatări principale, ce le atribuie tradiției: 1) existența formațiunilor mai mici, având însă oarecare însemnătate politică, pe teritoriul celor două state românești înainte de descălecat; 2) întemeietorii acestor state din veacul al XIV-lea erau Români din Ardeal; 3) întemeierea statului are un caracter curat românesc. Dar tot D-sa constată că Dl. Brătianu greșește: «tradițiile nu cuprind aceste constatări»; în ce privește Moldova, povestirea descălecatului înfățișează dimpotrivă o țară pustie. De fapt, așa este; dar asupra acestui punct lucrarea D-lui Brătianu subliniază lacunele — după el, interesate — ale acestei relațiuni și necesitate de a întregi tradiția. «Dar noi nu știm nimic, observă Dl. Elekes, cel puțin nimic autentic, despre organizări politice și mai ales politice românești create de această populație»²⁰⁷; else întâlnește deci în această privință cu una din concluziile D-lui Boldur.

În Țara Românească, tradiția arată un descălecat mai vechiu, din partea Românilor imigrați de la Sud, adică din Balcani, în Oltenia, care și-au ales «banul» din neamul Basarabilor. Aceștia mai târziu s'au supus organizatorului venit din Ungaria, care s'a așezat în Muntenia cu însoțitorii săi. Se amintește pe urmele lămurirea adusă de Dl. Lăpedatu confuziei între «Negru Vodă», personajul legendar ce păstrează amintirea lui Basarab întemeietorul, și Radu I, cobilătorul acestuia de la sfârșitul veacului al XIV-lea. În ce privește descălecatul din Ardeal, formula dintr'un studiu anterior al D-lui P. P. Panaitescu: «această legendă nu mai are niciun temei serios în ochii istoricilor...»²⁰⁸ i se pare și acum recentului o judecată definitivă. Tradiția vorbește într'adevăr în ce privește Moldova de un descălecat real al unor Români din Ungaria, dar nu știe de existența prealabilă a unei formațiuni politice oarecare. În privința Țării Românești, ea știe de existența unei alte organizații politice în Oltenia, înainte de constituirea unității statului; «dar nu se poate demonstra raportul dintre această afirmațiune și faptele istorice». Ea arată că întemeietorul ar fi transilvan, «dar nu ne spune că era Român»²⁰⁹; insistă chiar asupra prezenței Ungurilor și a

²⁰⁴ Cf. V. Chaloupecky, *Prameny X století Legendy Kristiánovy a sv. Václava a sv. Ludmila, Svatovaclavsky sborník*, II, 2, Praga 1939. V. și P. J. Alexander, *The Papacy, the bavarian Clergy and the Slavonic Apostles. The Slavonic Year-Book*, 1941 (American series, I, p. 266—67).

²⁰⁵ G. Vernaelsky, *The beginnings of the czech State, Byzantion*, XVII, 1944—1945, p. 327—28.

²⁰⁶ L. Elekes, *ibid.*, p. 76.

²⁰⁷ *Ibid.*, p. 77.

²⁰⁸ Mircea cel Bătrân și suzeranitatea ungurească, An. Acad. Rom. Mem. secț. ist. s. 3-a, XX, 1938. În privința Basarabilor din Oltenia se amintește părerea lui I. C. Filitti, *Banatul Olteniei și Craioveștii*, p. 80 și urm., că această denumire e o confuzie creată de înrudirea boierilor Craiovești cu Neagoe Basarab la începutul veacului al XVI-lea.

²⁰⁹ *Ibid.*, p. 78.

Sașilor ce l-ar fi însoțit, după cum o versiune a aceleia din Moldova știe că Dragoș și oamenii lui erau coborâtori din Românii din Maramureș căsătoriți cu Unguroaice. « Acest motiv servește întotdeauna, în materia epică a Europei orientale, să exprime raporturi populare și altele foarte intense (astfel motivul răpirii tinerelor fete bulgare în legenda epică ungurească). »²¹⁰

Dl. Elekes a mai avut prilejul să examineze tradiția istorică a întemeierii Țării Românești în unul din studiile sale anterioare. Atunci considerase « vrednic de atenție » descălecatul dintâi « acel al « Basarabilor » din Oltenia, în care recunoștea dovada unei conștiințe « de a fi venit dinspre miazăzi », ce mai dănuia încă în veacul al XVII-lea, când se redacta *Cronica Anonimă*²¹¹. « Conștiința de a fi venit dinspre miazănoapte » ce o reprezenta descălecatul din Ardeal i se părușe mai puțin interesantă — spre deosebire de alt istoric maghiar, B. Hóman, care îl considera verosimil²¹². Și acum, D-sa nu reține din tradiția istorică decât ceea ce convine punctului său de vedere; apropierea de Sași și Unguri a descăleătorului, despre care nu se știe — în cazul Țării Românești — dacă a fost Român. Din redacțiunea însăși a *Cronice*i, care îl arată pe Radu Negru pornind din regiunea tipic românească a Amlașului și a Făgărașului, și așează în fruntea « noroadelor » ce îl însoțesc pe Români, e însă greu de a desprinde altă concluzie. Cât privește existența unor formațiuni politice mai vechi în Oltenia, amintită de aceeași tradiție, raportul între această afirmațiune și faptele istorice îl constituie diploma regelui Bela al IV-lea din 1427, ca e înșiră două cnezate și un voivodat românesc la dreapta Oltului și încă unul la stânga lui. Trebuie căutată aiurea contrazicerea pe care voiește să o afle Dl. Elekes, căci tocmai asupra acestui punct tradiția e deplin confirmată de mărturia documentară. E adevărat că aceasta din urmă nu pomeneste de Basarabi: dar faptul important nu e aci numele familiei domnitoare ci existența stăpânirilor locale. Așteptăm deci din partea învățatului maghiar alte temeieri, pentru a recunoaște în argumentarea sa o pierdică ce s'ar opune atât de categoric încercărilor de restaurare a tradiției istorice.

Cât privește problema voivodatelor românești mai vechi din Ardeal și mențiunea lor în *Cronica* Notarului anonim al regelui Bela, de care se ocupă în altă parte a cercetării sale Dl. Brătianu, Dl. Elekes îi răspunde indirect, rezumând concluziile unui articol recent al D-lui Iosif Deér, colaboratorul său la « *Revista de Istorie Comparată* » din Budapesta²¹³. Mențiunea Valahilor în *Cronica* notarului anonim « nu are nimic comun, după Dl. Deér, cu tradițiile istorice perpetuate de epopeea primitivă din secolul XI ». Autorul *cronice*i, influențat de stilul poemelor epice franceze ale vremii, desvolta prin puterea închipuirii sale « puținul material de care dispunea pentru Transilvania », interpretând astfel nume de localități prin « personificări aventuroase ». Dece însă a ales tocmai pe Valahi ca eroi ai unei astfel de povestiri? « Spirit raționalist, Notarul Anonim considera ca evident — spune Dl. Deér — că popoarele care erau vecine ale Ungariei în vremea sa, ocupau teritoriile Ungurilor înainte de sosirea acestora. Astfel așează în basmul carpatic în veacul al X-lea pe Cehi, pe Poloni, chiar pe Cumani — ceea ce este un vădit anacronism. Dacă așează pe Vlahi în drumul cuceritorilor unguri, este prin analogie cu imperiul bulgaro-vlah al Asăneștilor, care se împotrivesc în repetate rânduri atacurilor ungurești. »²¹⁴

Pe cât ne putem da seama din aceste citate, argumentarea D-lui Deér nu aduce nimic nou față de aceea dezvoltată mai de mult de Dl. Tamás în lucrarea sa cunoscută despre « *Romani, Romanici și Români* »²¹⁵. Este același mod de a interpreta izvorul atât de mult

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ *Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft, ibid.*, p. 397, Cf. Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 103.

²¹² *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, p. 304.

²¹³ *A románok eredeténél kérdése a középkori magyar történetírásban* (Chestiunea originii Românilor în istoriografia ungurească în Evul Mediu) în vol. *Magyarok és románok*, Budapesta 1943, I, p. 293 și urm.

²¹⁴ L. Elekes, *Rev. d'Hist. Comparée*, XXV, p. 79.

²¹⁵ *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, I, pp. 1—96; II, pp. 46—83, 245—374; în privința Notarului Anonim, p. 358 și urm.

discutat pe care îl reprezintă cea mai veche cronică ungurească. Dar analogia cu imperiul vlaho-bulgar pune din nou problema cronologiei acestei scrieri și încearcă să revie la părerea, de mult părăsită de marea majoritate a istoricilor unguri, că autorul ei ar fi un contemporan al lui Bela al IV-lea. În această privință, discuția nu mai consideră în general decât două ipoteze: domnia lui Bela al III-lea (1173—1196) sau aceea a lui Bela al II-lea (1131—1141) în favoarea căreia, după cum am văzut²¹⁶, par a se fi adunat mai multe temeiuri. Nu știm dacă pentru un istoric român, a reveni la o părere a lui Xenopol este a da înapoi; dar această revenire a istoricului ungur în privința Notarului Anonim ne pare a fi o neîndoielnică regresie.

Observațiile D-lui Elekes au însă o necontestată utilitate, pentru care îi rămânem îndatorați: aceea de a ne arăta care sunt punctele mai puțin lămurite în problema tradiției istorice și asupra căror laturi ale ei trebuie să stăruim în cercetările noastre.

²¹⁶ V. și Introducerea la *Doc. hist. Valachorum*. p. LXI.

ÎNTREGIRI DOCUMENTARE

UN PROGRAM DE CURS UNIVERSITAR AL LUI GHEORGHE I. BRĂTIANU

O întâmplare a salvat de la dispariție un plan de lecții universitare alcătuit de Gheorghe Brătianu în anul 1941, profesor din anul precedent la Universitatea din București. Pe un sfert de coală, formatul unei fișe obișnuite, pe două coloane, noul titular al catedrei de istorie universală, a însemnat temele a două cursuri paralele pe care își propunea să le susțină¹. Sub literele A și B — indicativele celor două cursuri —, sunt înșirate titlurile lecțiilor, al celui dintâi curs începînd cu lecția VI, al celui de al doilea începînd cu lecția V². Pe verso, sub titulatura Cursul R. sunt înșirate treisprezece lecții, cu data la care urmau să fie ținute și, separat, trei alte titluri, probabil trei teme suplimentare. Iată conținutul acestui document instructiv pentru felul în care își programa cursurile Gheorghe Brătianu:

A

Plan 1941

- VI Originile ideii de naționalitate
Definiții — Weill — Bloch (Henry)
- VII Particularisme la sfîrș <itul> imperiului
- VIII Unificarea prin Biserică (1)
Imperiul carolingian și saxon
- IX Unif<icarea> prin biserică (2)
Imperiul pontifical
- X Nașterea spiritului laic (1)
Filozofie
- XI Nașterea spiritului laic(2)
Politică
- XII Cele două concepții:
Ludovic IX și Filip IV
- XIII Internaționala creștină (1) proiecte de
cruciată
- XIV Internaț<ionala> creștină (2)
P. Dubois
- XV Sentim<entul> național:
Anglia — Franța.
Răz<oiul> de 100 de ani
- XVI Concepții de rasă și națiune la sfîrș-
<itul> Ev<ului> mediu
Italia — Bohemia — Polonia
- XVII Concepții de națiune la încep<utul>
ep<ocii> moderne

B

- V Evoluția economică a imp<eriului>
roman
- VI Geogr<afia> econ<omică> a Imp<eriu-
lui> rom<an> (1)
- VII Geogr<afia> econ<omică> a imp<eriu-
lui> rom<an> (2)
- VIII Geogr<afia> econ<omică> a imp<eriu-
lui> rom<an> (3) texte
- IX Orientul în viața imp<eriului> (1)
- X Orientul în viața imp<eriului> (2)
- XI Structura econ<omică> și socială.
Agricultura.
- XII Struct<ura> econ<omică> și socială
Ind<ustrie> și comerț
- XIII Persia sasanidă
- XIV Invaziile germanice
instituții
- XV Merovingienii
semn<ificație> econ<omică> și soc<ială>
- XVI Teoria lui Pirenne

Cursul R.

1. J<oi> 16 I 41	Originile Revoluției fr<an- ceze> <cuvînt indescifrabil>	10. „ 20 III	Anul 1848
2. „ 23	Revoluția din p<unct> de v<edere> național	11. „ 27 III	Politica lui N<apoleon> III și naționalitățile
3. „ 30	„ „ „ social	12. „ 3 IV	Politica lui Cavour și unit- <atea> Italiei
4. „ 6 II	Consulatul ca ex<presie> de consolidare revoluț<io- nară>	13. „ 10 IV	Politica lui Bismarck și u- nit<atea> Germaniei
5. „ 13 II	Imperiul: trecerea de la național la european		Războiul de secesiune în America
6. „ 20 II	Blocada continentală		Nașterea Japonului mo- dern
7. „ 27 II	Căderea lui N<apoleon> I		Formarea României mo- derne.
8. „ 6 III	Sfînta Alianță		
9. „ 13 III	Mișcările naționale — defi- niții și acțiune		

¹ Mulțumesc și pe această cale d-lui profesor Alexandru Elian care mi-a dăruit cu ani în urmă această prețioasă însemnare, în speranța că va fi publicată într-o zi.

² Lista a fost probabil întocmită după susținerea primelor prelegeri.

O enigmă pare a fi semnificația titlului celui de al doilea plan intitulat *Cursul R.* Descifrarea semnificației prescurtării *R.* ne-o lămurește însă un alt text al lui Gheorghe Brătianu, anume lecția inaugurală a unuiu din cursurile sale universitare din anul 1945—1946, consacrat adunărilor de stări medievale, prezentată sub formă de comunicare la Academia Română, la 30 noiembrie 1945. Iată în relatarea autorului un incident legat de această preocupare științifică, revelație care ne oferă explicația titlului *Cursul R.* altminteri neinteligibil:

„Am fost adus să-mi pun această problemă încă de acum câțiva ani, când împrejurări puțin obișnuite m’au determinat să mă interesez de acest capitol al istoriei instituțiilor, ce îmi rămăsese până atunci aproape cu totul străin. În nădejdea că rațiunile, pentru care nu le-am făcut cunoscute, au încetat de a mai fi valabile, îmi îngăduiu să le amintesc astăzi spre a aduce astfel un nou temei unor cercetări, care socotesc că au dreptul din partea istoricilor români, la mai multă atenție, decât le-au arătat-o până acum.

În toamna anului 1940 am avut onoarea, împreună cu alți colegi, de-a fi chemat să întregesc cunoștințele istorice ale M.S. Regelui Mihai I, prin unele convorbiri asupra evenimentelor și împrejurărilor trecutului, de natură să intereseze pe tânărul nostru Suveran. Am îndeplinit această sarcină până la începutul verii din 1941, când izbucnirea războiului a făcut loc altor preocupări. Cu atât mai vie și mai plăcută mi-a fost surprinderea, când în primăvara următoare, am fost chemat de Majestatea Sa, care de rândul acesta, din proprie inițiativă, mi-a cerut să-i vorbesc despre evoluția organizării de stat și a problemei constituționale în România. Deși nu mă simțeam pregătit pentru o expunere a unei probleme atât de importante, studiile și preocupările mele dezvoltându-se în alte direcțiuni, am socotit în chip firesc că o asemenea însărcinare nu se putea refuza, și mi-am întocmit în grabă planul celor șase prelegeri sau convorbiri, între care urma să împart materia ce mi se ceruse. Cea dintâi a și avut loc, după notele mele, la 18 Aprilie 1942. La sfârșitul ei, Suveranul, interesându-se de dezvoltarea următoare a subiectului, mi-a cerut să-l las o însemnare a prelegerilor proiectate, cu o scurtă indicație a ordinei și a conținutului lor. Deoarece o întocmisem pentru propria mea lămurire, am lăsat numai decît o copie pe biroul adjutantului de serviciu, spre a fi prezentată Regelui cu cel dintâi prilej.

Cum a ajuns această schiță, de un interes de altfel strict științific și obiectiv, în alte mâini decît acele cărora le era destinată, nu e nici locul nici timpul să arăt aci. Îmi ajunge să amintesc că inițiativa Suveranului a stărnit atunci o adevărată furtună și că întâia prelegere n’a mai avut urmare. Alții socoteau atunci că dețin monopolul dezvoltării și interpretării așezămintelor constituționale în țara noastră și își apărau această poziție cu îndârjire. Nu insist, pentru că mersul implacabil al evenimentelor a adus și aci aceleași întorsături tragice, care sunt întotdeauna rezervate acelor ce caută să zădărnicească, în folosul lor, libertatea de gândire și de expresiune, pe orice treaptă politică sau socială s’ar manifesta”³.

Așadar *Cursul R.* din anul 1941 nu e altceva decît *Cursul Regelui*, șirul de lecții programate de profesorul Gheorghe Brătianu pentru a fi prezentate augustului său elev, Majestatea Sa regele Mihai I al României.

Foița cu pozul de lecții al lui Gheorghe Brătianu pe anul 1941 cuprinde un crîmpei din biografia lui universitară și un moment din viața politică a țării în vremea celui de al doilea război mondial.

Șerban Papacostea

PACEA DE LA PARIS ȘI ROMÂNIA

O luare de poziție a lui George Brătianu. Cu o mărturie inedită

Expresie a unei formule ierarhice de organizare a păcii, tratatul de la Paris de la 10 februarie 1947 statua în absența oricăror tratative pacea cu România, ale cărei fruntarii vitregitoare dinspre răsărit ce continuă să despartă români de români fuseseră predeterminate în concordanță cu ceea ce primul articol definea incorect „acordul româno-sovietic de la 28 iunie 1940”: în realitate, un schimb de note în cadrul căruia Bucureștii acceptaseră doar condițiile de evacuare specificate în documentul sovietic, fără a confirma prin aceasta vreo ceziune teritorială pe care numai parlamentul ar fi putut-o valida.

³ Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Țările Românești în cadrul istoriei generale. I. Liniile generale ale problemei*, în Academia Română, „Memoriile secțiunii istorice”, s. III, t. XXVIII, 1945—1946, Mem. I p. 4—5.

„Act de șantaj internațional” cum l-a calificat istoricul britanic Denis Deletant, ultimatumul Molotov impunea României detașarea unui teritoriu național asupra căruia ea exercita legitim o suveranitate recunoscută direct de către patru puteri în 1920 și indirect de Uniunea Sovietică prin convenția de la Londra pentru definirea agresiunii din iulie 1933 ce excludea soluții de forță în valorizarea unor eventuale revendicări.

Prin jocul doctrinei *uti possidetis*, doctrină concesivă față de achizițiile teritoriale dobândite prin cucerire, semnatarii tratatului de la Paris le-au situat și pe acelea realizate de Soviete în dauna țării noastre, deasupra principiului suprem al autodeterminării proclamat solemn în Carta Națiunilor Unite și înscris în 1975 și în documentul final al Conferinței pentru Securitate și Cooperare în Europa de la Helsinki.

Împărțirea politică a României — căci Prutul nu a constituit niciodată și nu constituie o linie de demarcație etnică — pare a fi rămas pecetluită în concepția puterilor care au evitat tacit și mutual, inclusiv în momente de maximă tensiune între ele, orice minimă referire la acel drept imprescriptibil și inalienabil al popoarelor de a-și decide autonom soarta. O omisiune ce nu anulează nicidecum valabilitatea eternă a postulatului potrivit căruia nici chiar „un secol de stăpânire nedreaptă nu e de ajuns spre a-i înlătura acesteia viciul originar”.

Stăpânirea sovietică a Basarabiei și a Bucovinei de Nord a fost una de această natură și nu se va putea invoca în sprijinul exercitării ei nici măcar teza unui eventual consimțământ al populației majoritare, infirmat de respingerea fermă a dominației străine căreia ea i-a opus statornic rezistență, îndurând prigoană, arestări, lagăre, deportări, decimarea.

Agregare fals federativă extrastatală și antistatală, Uniunea Sovietică a respins îndelung acel minim indispensabil și intangibil de norme și de îndatoriri universal recunoscute fără de care comunitatea mondială nu poate funcționa. Situndu-se de la origine în afara cadrelor dreptului internațional a cărui temelie primă — respectul celorlalte state și solidaritatea lor — a negat-o sistematic, ea a angajat o agresiune permanentă împotriva personalității statelor, împotriva conceptului însuși de stat modern. Uniunea Sovietică a încetat să existe ca atare dar requiemul imperiului n-a însemnat și abolirea celui cod imoral pe care ea l-a instaurat, cu tot cortegiul său de consecințe.

La Paris — în 1947 — reprezentanții oficiali ai unei Românie în curs de comunizare au păstrat o tăcere extrem vinovată, singurele observații, obiecțiuni de fond și proteste cu privire la tratat provenind — neoficial — sub forma memorandumelor de la diplomați români în exil, apărători ai drepturilor ei încălcate.

Între luările de poziție din țară, unica la care am avut privilegiul de a asista direct, aparține lui George Brătianu. Ea s-a produs în arhiplul amfiteatrului Odobescu al Facultății de Istorie din București, în chiar ziua semnării păcii, la 10 februarie 1947, seara, precedând prelegerea obișnuită închinată „Formulelor de organizare a păcii în istoria omenirii”.

Ilustrul istoric, vice-președinte al Partidului Național-Liberal, s-a prezentat atunci însoțit de Virgil Mănescu, Ionel Săndulescu și Florin Boițeanu, frunțișeri liberali, ceea ce poate autoriza părerea că luarea de poziție angaja și acea grupare politică.

Substanța acelei luări de poziție mi-a rămas în miezul minții, fidel conservată — cred — în expresivitatea ei lapidară și împărtășită la răstimpuri apropiaților mei. Iată-o:

„Am considerat catedra și mai ales pe cea universitară ca pe o tribună de pe care trebuie să răsună întotdeauna glasul adevărului, chiar și în vremuri potrivnice lui.

S-a semnat astăzi la Paris tratatul de pace cu România.

Prin acest tratat ne-au fost răpite teritorii scumpe nouă — Basarabia și Bucovina — a căror posesiune îndreptățită prin istorie și prin jertfa străbunilor, ne fusese recunoscută prin tratate de pace anterioare dintre care vă voi menționa numai pe acela de la Versailles.

Împrejurări trecătoare pot sili uneori o națiune să intre în alianțe nefirești cum este cazul României astăzi. Dar mai curînd sau mai târziu apele reintră în albia lor firească. Atunci națiunile ca și indivizii își regăsesc adevărații lor prieteni.

Dincolo de interesele celor ce provoacă războaie și de intențiile celor ce încheie păci, există adevărul istoric. Și acela e unul singur. El poate întîrzia uneori dar nu lipsește niciodată.

Nu pot găsi o încheiere mai potrivită la ceea ce aveam de spus decît cuvintele rostite acum aproape un veac de străbunul meu, Ion Brătianu:

Nimeni nu poate fi biruitor contra adevărului și a voinței naționale”.

Valoarea acestei mărturii sporește, dobîndind o semnificație cu totul ieșită din comun, prin moartea de martir rezervată lui George Brătianu.

În decursul ultimului an universitar în care magistrul — cum îl numeam — ne-a mai putut împărtăși din seva modelatoare a intelectului său luminos (deseori constrîns să-și schimbe adăpostul într-o epocă în care nici un acoperămint nu te mai ocrotea sigur), am fost invitat să-l vizitez acasă, în strada Biserica Popa Chițu. Pe una din publicațiile sale recente, datorite atunci, profesorul îmi făcea urări pentru studiile mele și „pentru vremuri mai bune”. Cum se întrevedea că acele vremuri aveau să întîrzie peste măsură pentru români, mi-am îngăduit,

supremă ofensă care putea avea doar scuza că pornea din preocuparea pentru destinul celui ce era pentru noi cel mai mare istoric al nostru, să sugerez că pentru continuarea liberă a activității sale — nu numai profesionale — atât de importante pentru România, exilul se contura ca singura soluție salutară. Fără a reacționa la aparența ofensatoare a ideii, marele patriot m-a ajutat să înțeleg desăvârșit, printr-un plural în care numele Brătenilor rămânea deopotrivă de subînțeles, pe lângă altele de asemenea nerostite, că există nume ce se identifică în orice moment cu țara și cu atât mai mult, în momentele de maximă, supremă încercare pentru ea. Țara nu se poate deci părăsi pe sine, nu se poate strămuta.

Asumarea destinului tragic către care dascălul între dascăli s-a îndreptat fără șovăire — victimă sacră, împreună cu atâtea altele, a strălucitoarei intelectualități românești, fidele valorilor specifice, naționale și europene, n-a făcut decît să confirme printr-un act de credință și de jertfire, linearitatea conduitei celui ce știa că apărînd coerent adevărurile și Adevărul, îmbrăcase cămașa morții. Două din aceste adevăruri imposibil de trădat pentru el se numeau Basarabia și Bucovina.

Știm — acum cu absolută evidență — datorită și prețioasei mărturii a cardinalului Alexandru Todea — apărute în revista „Memoria” nr. 2 — că în închisoarea de la Sighet, în fața iminenței morții Istoricul n-a abdicat înaintea acelora ce-i cereau o întinare a conștiinței și a Istoriei, pentru eventualitatea relativă a salvării unui trup teribil de imputinat.

George Brătianu a murit apărînd acele adevăruri și implicit ideea necesarei restituirii a dreptului violat, a Basarabiei și Bucovinei, căci dezmembrarea unității românești ca soluție de durată îi apăruse încă din 1940 ca „o imposibilitate în același timp politică și morală”.

Astăzi, cînd după ultimul experiment totalitar, a decedat și cel din urmă imperiu, cînd românii de dincolo de Prut ilustrează prin atâtea dovezi că valorile naționale, democratice și europene sunt atât de vii și acolo și cînd continentul își redobîndește treptat sentimentul indivizibilității, Europa trebuie să ajungă cum preconiza Grigore Gafencu condamînd și temeiurile și rezultatele strimbe ale păcii de la Paris „să facă dreptate popoarelor care fără a o fi trădat, au fost victimele dezacordului forțelor sale și ale dezordinii ideilor sale”.

Ștefan Delureanu

NOI DATE PRIVIND GENEALOGIA FAMILIEI BRĂTIANU

Cercetările pe care le-am întreprins în arhive, cu scopul elaborării unei viitoare monografii privind *Familia Brătianu în societatea și viața politică românească*¹, ne-au furnizat, printre altele, unele informații ce completează sau corectează ultimul și, pînă în prezent, cel mai exact arbore genealogic al Brătienilor, publicat la Paris cu cîțiva ani în urmă, de Dan Cernovodeanu².

Datele culese de noi nu se referă însă la ramura principală a Brătienilor, adică a acelei pe care sînt înscrise numele renumiților bărbați de stat ce se numără printre ctitorii României moderne, ci la unele ramificații colaterale.

Astfel, în menționata genealogie publicată la Paris, Mincu Brătianu (fiul comisului Iordache, acesta fiind unul dintre frații lui Iane logofăt, 1776) figurează cu doi copii. Unul este polcovnicul Toma, decedat în 1840, celalalt nu este nominalizat, pe locul respectiv figurînd litera N, deci necunoscut. Într-un document, datat 19 decembrie 1818, se specifică însă că Maria, soția „răposatului postelnicul Savu”, bolnavă fiind, vinde rudei sale, Nicolae Brătianu, „partea sa din hotarul Brătienilor”, 35 stinjeni, cu 525 taleri. Se mai menționează că vînzarea se face cu

¹ Din grupul de cercetare, în vederea menționatei monografii fac parte de asemenea Iolanda Țighilui, A. Goșu, Daniela Bușe și informaticiana Irina Gavrilă (fiind în lucru și o bancă de date privind familia Brătianu).

² Vezi G. D. Florescu și D. Cernovodeanu, *Arborele genealogic al familiei Brătianu*, Paris, f. a. În textul însoțitor, D. Cernovodeanu face mențiunea de a-i fi revenit rolul doar de a publica genealogia respectivă, întocmită de G. D. Florescu, rămasă în manuscris, și pe care a continuat-o cu ultimii descendenți apăruiți între timp sau cu date, necunoscute principalului autor al lucrării. Un prim arbore genealogic al familiei Brătianu, însă cu numeroase erori și inadvertențe a fost publicat în lucrarea cu caracter memorialistic a Sabinei Cantacuzino, *Din viața familiei I. C. Brătianu. 1821—1891*, București, 1934. Același arbore în anexa la volumul *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu*, t. 3, București, 1935. Preocupări privind genealogia Brătienilor avuseseră și Ion Ghica, vezi Paul Cernovodeanu, *Preocupări de genealogie la Ion Ghica*, în *Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, 1980, p. 11—12.

știrea tatălui și a fraților ei, aceștia semnind ca „adeveritori”, anume Mincu și frații Toma și Răducanu Brătianu³. Aceeași Maria Brătianu figurează ca vinzătoare a 35 stinjeni, într-un zapis, datat 1818 noiembrie 18, document a cărei copie este înaintată, la 15 august 1867, Tribunalului Argeș de un anume Scelaru, urmînd ca amintita suprafață de pămînt să fie folosită la improprietărea foștilor clăcași. Deci, pe locul din amintitul arbore genealogic, pe care figurează un copil al lui Mincu Brătianu, fără a i se indica numele, trebuie trecută Maria, căsătorită cu postelnicul Savu, ea fiind ca atare sora polcovnicului Toma.

După cit se pare, aceasta ar fi avut însă trei frați: Răducanu, menționat mai sus, Cănuță și Manolache. Ultimii doi figurează într-o danie a polcovnicului Toma, datată 31 mai 1837, în care se arată că „pentru multă facere de bine, ce am cunoscut de la dumnealui stolnicul Constantin Brătianu⁴, care nu pot arăta anume, drept răsplătire puțin prețuită [...] i-am făcut și eu har partea mea de moșie ce am moștenire de la părinți, ce se numește Gales și Birlog”. Cănuță și Manolache sînt de acord cu gestul fratelui lor, Toma, și întăresc cu semnăturile lor această danie⁵. În fine, pe arborele genealogic figurează Tița, ca unică fiică a celui de al doilea copil al lui Mincu, pe care autorii genealogiei, după cum am arătat, nu reușiseră a-l identifica. Tița a vîndut însă, la 10 februarie 1818, vărului ei, biv vel medelnicerul Constantin Brătianu⁶, partea de moșie „ce am avut în hotarul Ceparilor, pe din două cu dumnealui unchiul meu, șetrarul Ene⁷ în prețul de 14000 talere⁸. Din cele menționate rezultă că Tița este fiica lui Mincu, neexistînd ca atare între cei doi o generație intermediară. În acest caz, indicația corectă este totuși cea din arborele genealogic atașat volumului al III-lea *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu*⁹ cit și amintitei cărți a Sabinei Cantacuzino¹⁰, deși această genealogie conține numeroase erori și, odată cu apariția celei a lui George D. Florescu și Dan Cernovodeanu, și-a pierdut valoarea unei lucrări de referință. În concluzie, Mincu Brătianu nu a avut doar doi copii, Toma polcovnicul și unul necunoscut, ci cinci, dacă nu chiar șase, în cazul în care o considerăm și pe Tița drept fiică a acestuia.

După cit se pare, Mincu, la rîndul său, n-ar fi fost unicul copil al lui Iordache comis, căci potrivit unui act, ce-i drept nedatat, un anume Iordache Brătianu vinde nepotului său Dincă toată partea sa de moșie din hotarul Lerești, avînd nevoie de bani pentru a face pomenire răposatei sale soții Păuna și pentru a-și căsători fetele¹¹. Cum în ambele genealogii menționate nu figurează un alt Iordache al cărui nepot să fie Dincă Brătianu, acesta nu poate fi decît amintitul comis, tatăl lui Mincu. Deci el nu a avut doar un fiu ci cel puțin încă două fete, ale căror nume nu sînt cunoscute. În schimb arborele genealogic poate fi completat cu numele de botez al soției comisului Iordache, anume Păuna.

Documentele de arhivă cercetate mai aduc unele completări arborelui genealogic al Brătienilor. Astfel Constantin, al treilea fiu al vistiernicului Constantin (Dincuță) este cunoscut și figurează în documente și sub diminutivul de Dincuță, conform cărții de judecată, din 23 noiembrie 1842, a judecătoriei Argeș. Prin aceasta este respinsă jalba lui Dincuță, în legătură cu îndepărtarea sa, prin mijloace silnice, de către clucerul Constantin Brătianu, fiul răposatului șetrar, Ene, de la stăpînirea moșiei Mălureni, pe care tatăl jeluitorului, vistiernicul Constantin (Dincuță) a stăpînit-o, cit a trăit, deopotrivă cu frații săi, șetrarul Ene și Grigore Brătianu. Dar la înfățișare, pîritul Dincă Brătianu aduce un zapis ce dovedește că Dincuță (adică Constantin, după cum e trecut în arborele genealogic, fiul vistiernicului Constantin — Dincuță) i-a vîndut moșia în cauză, fapt pe care jeluitorul îl recunoaște, la judecată, dar numai în parte, susținînd că ar fi încheiat o tranzacție în acest sens, dar numai pentru 100 stinjeni¹².

O altă completare privind arborele genealogic al Brătienilor. Într-o scrisoare, expediată din Paris la 12/25 iulie 1842, Dumitru Brătianu îl felicită pe fratele său mai vîrstnic, Teodor, la aflarea știrii că „ați dobîndit un al doilea fiu”. Conform arborelui genealogic al familiei, al doilea fiu al lui Teodor Brătianu ar fi fost Grigore, născut în 1849, urmat fiind de Constantin, al cărui an de naștere nu este indicat. Acesta din urmă este în realitate cel de al doilea fiu al lui Teodor, cunoscîndu-i-se și anul nașterii, conform amintitei scrisori; 1842¹³. Există însă și o a

³ Biblioteca Națională (în continuare: B.N.), Arhiva Brătianu, pachet LIII, ds. 5.

⁴ Dincă Brătianu.

⁵ B. N., Arhiva Brătianu, pachet LIII, ds. 5.

⁶ Dincă Brătianu avusese și acest rang.

⁷ Ene (Iene), tatăl lui Dincă Brătianu.

⁸ B.N., Arhiva Brătianu, pachet XXI, ds. 5.

⁹ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu*, vol. 3, București, 1935.

¹⁰ Vezi nota 1.

¹¹ B. N., Arhiva Brătianu, pachet LIII, ds. 5.

¹² Ibidem.

¹³ B. N., Arhiva Brătianu, pachet XXI, ds. 13.

doua ipoteză, anume cea a unei erori în tipărirea anului de naștere a lui Grigore Brătianu, adică 1849 în loc de 1842.

În fine, încă câteva precizări, de astă dată referitoare la unii descendenți ai lui Dumitru Brătianu, cunoscutul om politic din timpul revoluției de la 1848 și din deceniile următoare. Conform informațiilor pe care le-am cules¹⁴, unul dintre fiii acestuia din urmă, adică Radu, ar fi avut din a doua căsătorie (cu Maria Cristescu) șapte copii și nu opt. Mai precis, el n-ar fi avut o fiică, cu numele de Tatiana, după cum figurează în arborele genealogic al familiei. În aceeași genealogie, fiica lui Nicolae Brătianu (acesta fiind ultimul copil născut din căsătoria mai sus amintită), născut la 18 februarie 1920 și decedat la 9 mai 1955, este trecută cu numele de Marica, cind în realitate se numește Maria Tereza¹⁵, iar cei apropiați o numesc Marita.

Încheiem aceste citeva completări și corectări aduse arborelui genealogic al familiei Brătianu cu unele informații ce depășesc, într-o anumită măsură, cadrul genealogiei propriu-zise, cu atât mai mult cu cât descendenții lui Dan Brătianu, frate bun cu Nicolae, menționat mai sus, sînt înregistrați în arborele genealogic întocmit de George D. Florescu și Dan Cernovodeanu. Ele, sînt însă interesante, datorită caracterului lor insolit.

Din căsătoria lui Dan Brătianu, menționat mai sus, cu Iolanda Virag (transilvăneancă de naționalitate maghiară) s-a născut, la 1 ianuarie 1941 (Sibiu) un băiat care a primit același nume ca și tatăl său (Dan). Între cei doi părinți a intervenit curînd un divorț, iar noul născut a fost crescut inițial de bunici, adică de Radu și Maria Brătianu. La scurtă vreme, în urma intrării României în al doilea război mondial, tatăl copilului, mobilizat într-un batalion disciplinar, este trimis pe front, în Basarabia, și moare în primele lupte. Fosta soție, Iolanda Virag, obține prin hotărîre judecătorească copilul, îl ridică de la bunici, cu sprijinul portăreilor, apoi dispare cu el. Pînă la urmă, copilul n-a fost crescut de mamă ci de o evreică, originară din Arad, care în timpul războiului a emigrat, stabilindu-se în capitala Ungariei. Copilul este actualul avocat din Budapesta, Dan Laszlo Brătianu, maghiarizat, care n-a știut nimic despre origina sa, despre ilustrul său străbun Dumitru Brătianu (informațiile pe care le deținem au, ce-i drept, un caracter subiectiv, provenind de la un membru al familiei) pînă în anii 1974 sau 1975 cînd rudele sale din România, descoperindu-i adresa, i-au scris și l-au invitat la București.

Șerban Rădulescu-Zoner, Dana și Dumitru Bleoancă

¹⁴ În urma interviurilor luate doamnelor Sonia Stoianovici (văduva lui Nicolae Brătianu) și Adina Cătuneanu (fiica lui Radu Brătianu și a Adinei, născută Lascăr).

¹⁵ În arborele genealogic nu figurează data nașterii. Ea s-a născut la 17 martie 1951 iar fratele ei, Matei Radu Brătianu, la 11 martie 1946. Acesta din urmă, căsătorit cu Liliانا Leonte, are doi fii, Ioan Alexandru (născut în 1973) și Andrei (născut în 1977).

CICLUL DE CONFERINȚE: „BRĂȚIENII ÎN ISTORIA ROMÂNIEI”

Din inițiativa așezămîntului cultural „Ion C. Brătianu” și a Institutului de istorie „N. Iorga” s-a desfășurat începînd cu luna mai 1992 un ciclu de conferințe intitulat „Brătienii în istoria României”. Obiectivul principal al acestui ciclu îl reprezintă reconstituirea locului și rolului membrilor familiei Brătienilor în istoria modernă și contemporană a României.

În cadrul acestei prezentări vom semnală doar conferințele susținute de membrii Institutului de istorie „N. Iorga”.

Ciclul a debutat în ziua de joi, 21 mai 1992, cu conferința intitulată „Brătienii — o familie și o dinastie politică în România modernă și contemporană” susținută de domnia Anastasie Iordache și Apostol Stan. Primul s-a referit la originea Brătienilor și la începutul activității politice a marilor personalități ca Dumitru și Ion C. Brătianu, conducători, alături de C.A. Rosetti, ai grupării radicale a liberalismului muntean. La 1839, stolnicul Dincă Brătianu, părintele celor doi mari oameni politici din secolul al XIX-lea, este ridicat la rangul de mare clucer, primul din a doua categorie de boieri din Țara Românească. S-au oferit informații inedite privind formația intelectuală a lui Ion și Dumitru Brătianu, ultimul fiind licențiat în drept la Sorbona, în perspectiva susținerii tezei de doctorat, dacă n-ar fi intervenit revoluția de la 1848 și revenirea în țară. Participarea la revoluție, în calitate de conducători ai grupării radicale, activitatea politică și diplomatică în țară și peste hotare, exilul, lupta pentru Unire au constituit evenimente esențiale ale unei activități de excepție care i-a propulsat pe locurile de prim rang în opera de făurire a statului național român modern. Mare om politic și diplomat, Dumitru Brătianu, primul care a scris despre România Mare, în 1852, nu va mai avea rolul pe care îl deținea pînă la 1866. În războiul pentru independență, susținînd neutralitatea, contrar opțiunii fratelui său mai mic, Ion C. Brătianu, are un rol minor ca om politic, dar un eminent diplomat. Perioada luptelor pentru independență este dominată de marea personalitate a lui Ion C. Brătianu, primul ministru al României timp de 12 ani, începînd din 1876. El este primul președinte al Partidului Național Liberal, înființat în 1875. Prin dispariția lor, în 1891 și 1892, radicalismul românesc pierde ultimii săi mari conducători. Stan Apostol a prezentat un tablou general asupra Brătienilor ca „dinastie” politică. În acest sens conferențiarul s-a referit la faptul că Brătienii, prin activitatea lor în direcția renașterii noastre politice, unității și independenței României, acoperă un spațiu de timp de mai bine de un secol, de la 1831, prin prezența lui Ionică Brătianu în Adunarea Obștească de la București, pînă la descendenții acestuia care s-au opus regimului comunist cu deosebire Constantin I. C. Brătianu și Gheorghe Brătianu. Alte aspecte ale conferinței inaugurale au avut în vedere contribuția la dezvoltarea României moderne a lui Dumitru Brătianu, dar mai ales a celor doi titani ai familiei — neamului românesc, Ion C. Brătianu și Ion I. C. Brătianu.

În același cadru la 28 mai domnul Valeriu Stan a susținut comunicarea intitulată „Ion C. Brătianu și Cuza Vodă — o paralelă istorică”. După ce a explicat motivele care l-au determinat să încerce o caracterizare prin comparație a lui Al. I. Cuza și Ion C. Brătianu, deși unul a fost domnitor, iar celălalt numai ministru și prim ministru, autorul a relevat multiple puncte de convergență existente între cele două mari personalități românești ale veacului al XIX-lea: originea lor socială oarecum similară, profesarea de către ambii a unor idei liberale, progresiste, participarea la revoluția de la 1848 și mișcarea unionistă din Principate, dezinteresarea și patriotismul ce i-au caracterizat, marile acte și reforme înfăptuite în timpul guvernării lor. Între Cuza Vodă și Ion C. Brătianu au existat și deosebiri temperamentale și de concepții politice, radicalismul celui din urmă, precum și considerente de ordin diplomatic, împiedicînd o colaborare a lor în timpul celor șapte ani de domnie a lui Cuza. Lovitura de stat de la 2 mai 1864 a lui Al. I. Cuza a accentuat și mai mult ostilitatea grupării liberalilor radicali condusă de C.A. Rosetti și I.C. Brătianu față de domnitor, determinînd-o să acționeze împreună cu conservatorii pentru răsturnarea acestuia și înlocuirea lui cu un prinț străin, deziderat consacrat în 1857 de Adunările ad-hoc ca o dorință națională, singura ce nu fusese încă înfăptuită. Privit însă în perspectivă istorică, I.C. Brătianu nu trebuie considerat doar ca adversarul lui Cuza. Prin înfăptuirea în timpul guvernării sale din anii 1867—1868, dar mai ales în decursul mării guvernări liberale dintre 1876—1888 a dezide-

ratului independenței și a unor reforme structurale, el apare în primul rând ca un continuator al programului lui Al. I. Cuza de modernizare și consolidare a statului național român.

În conferința din 4 iunie 1992, intitulată „Ion C. Brătianu și independența României” domnul Apostol Stan s-a referit la rolul lui I.C. Brătianu în cucerirea independenței românești din 1877—1878. Sub acest raport, s-au prezentat diferite ipostaze ale implicării lui Ion C. Brătianu în acțiunea efectivă a desprinderii de suzeranitatea otomană: diplomație și acțiune militară. S-au evidențiat relațiile cu Poarta, Austro-Ungaria și Rusia mai ales, dar nu s-au omis deschiderile lui diplomatice spre puterile occidentale, începând din ianuarie 1878, în scopul dobândirii unui interes extern pentru apărarea sudului Basarabiei de iminentul rapt rusesc. Tot astfel, în cuprinsul conferinței s-au evocat aspecte ale contribuției militare a României în războiul anti-otoman, precum și deciziile de importanță majoră luate de Ion C. Brătianu, rolul lui de catalizator al efortului național de recuperare a atributelor de independență statală.

Domnul Șerban Rădulescu-Zoner și-a început expunerea intitulată „Ion C. Brătianu — diplomat” (11 iunie 1992) printr-o caracterizare a atitudinii lui Ion C. Brătianu în familie, societate și în viața politică a țării. Conferențiarul a împărțit activitatea pe plan internațional a lui I. C. Brătianu în două perioade, care se deosebesc nu numai în timp ci și în conținut. Asupra primăia (1848—1868) Ș. Rădulescu-Zoner nu a insistat deoarece aceasta făcuse obiectul unor prelegeri precedente. De altfel, în această primă perioadă, diversele misiuni în străinătate ale lui I.C. Brătianu, nu au a răut — după părerea autorului expunerii — un caracter strict diplomatic, în sensul că nu au angajat politica externă oficială a țării. Vorbitorul a insistat asupra rolului lui I.C. Brătianu în luarea deciziilor de politică externă și în negocierile purtate cu Rusia care au prefăcut războiul pentru dobândirea independenței României. În continuare a fost subliniată abilitatea cu care primul ministru român a reușit să impună pe plan internațional proclamarea regatului, făcând în același timp față cu succes presiunilor Austro-Ungariei dar și a celorlalte mari puteri în „chestiunea Dunării”. În ultima parte a expunerii, Ș. Rădulescu-Zoner a insistat asupra pragmatismului lui I.C. Brătianu prin orientarea politicii externe a României totuși spre Puterile Centrale, ce s-a realizat prin încheierea cunoscutului tratat defensiv de alianță împotriva Rusiei (18/30 octombrie 1883). Prin analiza făcută de Ș. Rădulescu-Zoner textului proiectului de tratat conceput la Viena și a raportului ambasadorului german Heinrich von Reuss, adresat cancelarului Bismarck, asupra negocierilor Brătianu-Kálnoky, a fost relevată abilitatea cu care premierul român a reușit să elimine din conținutul respectivului document prevederile care ar fi urmat să prejudicieze mișcarea națională din România și suveranitatea statului. Domnul Ș. Rădulescu-Zoner a susținut că I. C. Brătianu trebuie considerat, chiar și după dispariția sa din viață, drept modelatorul politicii externe românești până la izbucnirea primului război mondial deoarece, timp de trei decenii, diversele guverne, indiferent de coloratura lor politică, care au condus destinele țării, nu i-au schimbat cursul.

În conferința următoare domnul Ion Stanciu și-a bazat comunicarea intitulată „Ion I. C. Brătianu și Vintilă Brătianu” pe observația că s-ar putea lesne spune, la prima vedere, că împletirea destinelor acestor doi mari bărbați de stat, Ion I. C. Brătianu și Vintilă Brătianu, s-ar datora în primul rând celui dintâi, frate mai mare, așezat mai devreme și mai sus în fruntea țării, ajuns mai repede în atenția publică și confruntat cu misiuni naționale mai însemnate. Vintilă Brătianu, al cincilea dintre fiii lui Ion C. Brătianu, s-a arătat încă din anii școlii urmate în țară și ai studiilor universitare, urmate între 1886—1891 la Paris, posesorul unor remarcabile calități intelectuale, orientate spre însușirea ingineriei și a cunoștințelor economice. La fel de timpuriu s-a dovedit un spirit foarte organizat și tenace, calități prețioase, care, îmbinate și aflate sub puterea unor vii sentimente patriotice, l-au făcut repede remarcat în întreaga sa activitate. Lansat în viața parlamentară după 1903, Vintilă Brătianu se remarcă repede și în viața Partidului Național Liberal, în inițiative legate de conceperea și aplicarea liniei de consolidare financiară a statului român, de modernizarea structurilor sale economice și sociale. Pe această bază devine colaboratorul neîmpuscat și cel mai dinamic al lui Ion I. C. Brătianu, el însuși devenit principalul lider în viața României. În perioada postbelică el devine apărătorul intransigent al intereselor economice naționale și principalul reprezentant al „naționalismului economic integral” urmărit de Ion I. C. Brătianu și P.N.L. ca linie politică directoare. În fruntea ministerului de finanțe, între 1922—1926, Vintilă Brătianu a fost înfăptuitorul noii politici economice a guvernării liberale, înfruntând numeroase adversități interne și externe, dar reușind în linii mari să atingă toate obiectivele acestei politici. Abia moartea lui Ion I. C. Brătianu, în noiembrie 1927, a pus pe deplin în lumină modul în care cei doi Brătieni s-au sprijinit și completat unul pe altul în opera de guvernare liberală. Ca succesor la conducerea guvernului, până la 16 noiembrie 1928, și la șefia P.N.L., Vintilă Brătianu s-a impus imediat și firesc, deși nu se văzuse niciodată pe sine în aceste roluri, căci trăise cu gândul de a-și sprijini cu fidelitate fratele, obișnuit să poarte cu totală modestie onorurile funcțiilor pe care le ocupase, preocupat mai

înainte de toate de grijile țării. Și-a continuat cu îndărătnică febrilitate deci viața de muncă, în spiritul datoriei, și a murit, cum se știe, la 22 decembrie 1930, răpus fulgerător de o boală de inimă.

Conferințele din 23 și 30 octombrie 1992 au fost susținute de domnul Anastasie Iordache. În prima, intitulată „Ion. C. Brătianu și întregirea național-statală a României” s-au făcut referiri asupra poziției lui I. I. C. Brătianu în anii neutralității. Dintre toți oamenii politici și de stat din vremea sa, Ion I. C. Brătianu s-a distins prin clarviziune, tact politic și diplomatic în adoptarea și consolidarea neutralității față de izbucnirea primului război mondial, înțelegând prin aceasta o expectativă armată. În scopul întregirii neamului el a reînnoit și revigorat Partidul Național Liberal pe care l-a subordonat împlinirii acestui nobil ideal. Conceperea reformei agrare și a celei electorale era menită să accentueze modernizarea Vechiului Regat pentru a reduce discrepanțele existente între diversele provincii istorice locuite de români. Reorientarea politică și declararea neutralității, pregătirea militară și diplomatică pentru ieșirea din neutralitate la momentul oportun, adică numai în interesul desăvârșirii unității statale, guvernarea dificilă din timpul retragerii în Moldova, convingerea sa fermă în victoria Aliaților, permanentele contacte cu românii aflați sub dominație străină, intrarea în război, Unirea cea Mare și susținerea revendicărilor României la Conferința de pace de la Paris constituie evenimente cruciale ale vieții politice românești la care a contribuit esențial. Consolidarea statului unificat constituie ultima sa mare realizare, până la încetarea din viață la 24 noiembrie 1927.

A doua conferință s-a referit la „Personalitatea istorică a lui Ion I. C. Brătianu”. Acesta a preluat șefia Partidului Național Liberal la vîrsta de 42 de ani, făcînd apel la tinerețea generoasă spre a-și aplica programul său de reforme social-democrat prin excelență, continuator demn al aplicării principiilor liberale inițiate de părintele său. Prin întreaga sa activitate de om politic și de stat, Ion I. C. Brătianu a ieșit din normalitatea vieții obișnuite, vădîndu-și spiritul de mare vocație, chiar de genialitate, în conceperea înfăptuirii unității național-statale. Personalitatea sa dobîndise faimă nu numai în sudul sau centrul continentului european, dar și în țările occidentale, mai ales în Franța, unde avea temeinice legături, încă din anii studiilor. Prin contribuția sa esențială la împlinirea unor mari evenimente din istoria neamului, Ion I. C. Brătianu s-a impus ca personalitatea istorică primordială a secolului al XX-lea românesc, fiind de departe cel mai important om politic și de stat, comparabil doar cu ilustrul său părinte, căruia i-a continuat opera.

Asupra conferinței domnului Șerban Papacostea, „Gheorghe Brătianu, istoric și om politic”, susținută în ziua de 6 noiembrie 1992 nu facem nici o referire, deoarece este prezentată într-o formă dezvoltată în cadrul acestui volum al „Revistei istorice”.

Nagy Pienaru

CONGRESUL INTERNAȚIONAL DE ISTORIE MILITARĂ: „RĂZBOIUL ȘI MUNTELE”, Zürich, 19–24 august 1991

În zilele de 19–24 august 1991, sub patronajul Ministerului Federal al Apărării Elveției s-a desfășurat la Zürich (Elveția) cel de-al XVII-lea Congres al Comisiei Internaționale de Istorie Militară Comparată (C.I.H.M.C.) la care a participat, alături de alte 27 de țări, și o delegație a Comisiei Române de Istorie Militară, compusă din general-maior Ion Safta, directorul Institutului de Istorie și Teorie Militară, președintele C.R.I.M. și cercetătorii științifici maior Mircea Dogaru și Dumitru Preda.

Tema colocviului **RĂZBOIUL ȘI MUNTELE** a prilejuit susținerea în plen a circa 40 de comunicări urmate de un număr important de intervenții, cu toate evidențiind, pe scara timpului — din antichitate pînă în prezentul fierbinte (luptele din zona Golan din 1973) — valoarea și influența factorului geografic asupra desfășurărilor armate, inclusiv asupra organizării trupelor și tipologiei armamentului, caracteristicile luptei în condițiile unui relief frămîntat și ale unui climat specific.

Din partea română maiorul Mircea Dogaru a susținut comunicarea-sinteză *Războiul și muntele în istoria militară a românilor*, primită cu deosebit interes, lucru demonstrat de via dezbateri ce a urmat, în timpul căreia autorul și-a argumentat convingător punctele de vedere respingînd toate obiecțiile delegației ungare și sfîrșind prin a ține o apreciază prelegere asupra autohtoniei românilor în spațiul cuprins între Dunărea de mijloc și Bug, Balcani și Carpați Păduroși, contribuției lor originale la formarea popoarelor și civilizației Europei centrale și răsăritene.

Tot domnia sa a avut două intervenții pe marginea comunicărilor prezentate de delegațiile franceză și elvețiană cerind restabilirea adevărului privind participarea și rolul avut de români în campaniile din Caucaz și Carpați în anii celui de-al doilea război mondial.

Autor al unui referat inclus în actele Congresului, domnul Dumitru Preda a participat în calitate de membru ales la lucrările Comitetului de Bibliografie al CIHMC și, alături de domnul colonel Aurelian Miriță, șeful Arhivelor M.Ap.M. în zilele de 20–21 august la ședințele de constituire a Comitetului Internațional al Arhivelor Militare. România a făcut câteva propuneri incluse în *Statutul* de funcționare a acestui nou organism al C.I.H.M.C. vizind desfășurarea activităților și modul de cooperare între membrii C.I.A.M.

Delegația română, președintele C.R.I.M. au stabilit, cu prilejul lucrărilor Congresului, numeroase contacte (la nivel de președinți sau reprezentanți ai comisiilor din Belgia, Finlanda, U.R.S.S., Polonia, Cehoslovacia, Franța, Italia, Olanda, S.U.A., Japonia, Grecia, Turcia, Austria, Germania etc.), cu unele delegații realizându-se acorduri și înțelegeri privind schimbul de informații în domeniu, schimburi reciproce de delegații la studii în arhive și biblioteci, publicarea unor cărți și studii în țările respective, precum și, în perspectivă, crearea unor comisii mixte de lucru pe probleme de istorie militară. Un dialog deschis și fructuos a fost prestat în timpul întâlnirilor cu președintele C.I.H.M.C., domnul dr. Cornelius M. Schulten (Olanda), subliniindu-se noile posibilități de activizare a prezenței istoriografice românești în circuitul internațional.

A fost admisă, în urma discuției cu domnul Patrick Lefevre (Belgia), secretarul general al C.I.H.M.C., propunerea CRIM de a publica în 1992 un număr al „Revue Internationale d'Histoire Militaire”, a cărui tematică a fost definitivată curînd după revenirea delegației române în țară.

Excelenta organizare și atmosfera deosebit de amicală în care s-a desfășurat Congresul (echipa gazdă dirijată de un „stat-major” condus cu mina fermă de generalul de brigadă (r) prof. dr. L. Roulet funcționînd ca un veritabil „ceasornic elvețian”) au permis un schimb rodnic de idei și au deschis noi posibilități de colaborare pentru progresul științei istorice militare, pentru o mai bună și corectă cunoaștere și înțelegere reciprocă.

Aurel David

AL 6-LEA SIMPOZION INTERNAȚIONAL DE ARHEOLOGIA NAVELOR ȘI CORĂBIILOR, Roskilde, 2–5 septembrie 1991

Înmulțirea apreciabilă a descoperirilor arheologice în domeniul navigației în antichitate și evul mediu și numeroasele mărturii literare și imagistice au impus organizarea unor întâlniri periodice între specialiști. A luat astfel naștere o ramură distinctă a arheologiei ce beneficiază de simpozioane internaționale proprii desfășurate la fiecare trei ani în diverse țări din Europa.

Al 6-lea Simpozion Internațional de Arheologia Navelor și Corăbiilor a fost organizat în localitatea Roskilde din Danemarca.

Simpozionul, desfășurat în plen, pe parcursul a patru zile (2–5 septembrie) a avut ca teme principale: „Corăbii vikinge și medievale ale nordului”, „Aspecte de arhitectură navală a corăbiilor antice”, „Corăbii preistorice”, „Navigația locală în secolele 15–17”, „Corăbiile perioadei romane”, „Tradiții de construcție a corăbiilor în America”, „Tradiții de construcție a corăbiilor în Europa de Sud”, „Tradiții de construcție a corăbiilor în Europa de Nord”, „Aspecte generale ale arheologiei maritime”, „Miscellanea”.

Cei peste 150 de participanți au prezentat comunicări importante, veritabile contribuții la cunoașterea aspectelor abordate în cadrul temelor respective. Au impresionat prin finețea și complexitatea subiectului John Coates, „Puterea și viteza corăbiilor cu vîsle”, M. Hocker, „Flexibilitatea ca o caracteristică a construcțiilor de nave în nordul Europei”, Garth Wilson, „Documentația prin computer și analiza proiectării istorice a navelor”, F. Rieck, „Bărcile din epoca fierului de la Hjortspring și Nydam — noi investigații”, Ben A. G. Fuller, „Originile construcției de bărci în America de Nord”, O. Höckmann, „Corăbii post-romane în zona rhenană”.

România, țară cu vechi tradiții în arta navigației, situată în vecinătatea Mării Negre și traversată de Dunăre, a fost reprezentată, din păcate, de un singur cercetător, Mihail Zahariade, de la Institutul de Istorie și Teorie Militară, în a cărui comunicare, „Tipologia navelor romane la Dunărea de Jos în secolele I — VI d. Chr.” s-a încercat o urmărire a evoluției cronologice și ca funcționalitate a navelor în cadrul flotei romane de pe Dunăre.

Deosebit de interesante au fost exercițiile de navigație executate pe apele fiordului Roskilde cu corăbii vikinge, germane și engleze medievale, reconstruite la scala 1: 1, exerciții în care au fost angrenați și participanții la lucrările simpozionului. Au urmat vizite la muzeele din Roskilde (Muzeul corăbiei vikinge) și Copenhaga (Muzeul regal danez și Institutul de marină).

Contribuțiile de valoare, excelența organizare și legăturile stabilite între cercetătorii de profil au înscris cel de-al 6-lea Simpozion de Arheologia Navelor și Corăbiilor între reușitele științifice.

Traian Dvorski

STAGIU DOCUMENTAR ÎN BULGARIA

În toamna acestui an (17 septembrie — 17 octombrie) am întreprins o călătorie la Sofia (în cadrul acordului de colaborare și schimburi științifice existent între Academia Română și Academia Bulgară de Științe) cu scopul întregirii documentației pentru tema *Relații comerciale ponto-danubiene în epoca otomană (sec. XV — XVII)*.

Cea mai mare parte a timpului am petrecut-o la Biblioteca Națională „Kiril și Metodiu”, Secția orientală, care păstrează un important fond de documente otomane acoperind intervalul secolelor XVI—XIX. Multe dintre aceste documente se referă la linia Dunării, pe ambele maluri, sau la țărmul apusean al mării Negre, până la Cetatea Albă (Akkerman). O clasificare geografică și alfabetică însumând 328 de localități și câteva inventare tematice (Inventarul registrelor de timbre, Inventarul registrelor de *ciziye* și, în manuscris, un inventar al meseriilor și negustorilor) înlesnesc orientarea. Între localitățile care au fond ordonat în arhiva Bibliotecii Naționale se numără porturile dunărene Vidin (fond nr. 26), Nicopol (f. 114), Giurgiu (f. 301), Ruse (f. 112), Silistra (f. 119), Măcin (f. 172), Tulcea (f. 169), Galați (f. 300), Brăila (f. 298), Ismail (f. 309), Isaccea (f. 176), Chilia (f. 177), Akkerman (f. 305), de la limanul Nistrului și centrele pontice Varna (f. 20), Balçik (f. 21), Mangalia (f. 24) și Azov (f. 304). Majoritatea documentelor datează din secolele XVIII și XIX, mai rar din secolul XVII și foarte rar din secolul al XVI-lea. În schimb, colecția de registre ale tribunalelor cadiale (*kadı sicilleri*) oferă un variat material ilustrând atît probleme economice și administrative cît și o seamă de aspecte ale vieții cotidiene pentru secolele XVI și XVII (de exemplu registrele cadiilor de Silistra, *Ruscuk* (Ruse) și Vidin, microfilmate în parte și la Arhivele Statului București, constituie surse de primă importanță pentru cercetarea istoriei, încă atît de obscure, a teritoriilor dunărene românești intrate în stăpînirea otomană).

Atît Secția Orientală a Bibliotecii Naționale cît și biblioteca Centrului Internațional de Studii Balcanice (CIBAL) dețin un important fond de carte (de la cronică otomană și instrumentele de lucru indispensabile cercetării istoriei otomane pînă la istoriografia contemporană a problemelor societăților balcanice în perioada stăpînirii otomane) și periodice de specialitate („Turcica”, „Der Islam”, „Revue des études islamiques”, „International Journal of Middle East Studies”, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, ș.a.)

Acastă primă ședere la Sofia mi-a prilejuit totodată cunoștința citorva dintre specialiștii turcologi și istorici de la Institutul de Studii Balcanice, Institutul de Istorie al Universității și Secția Orientală a Bibliotecii Naționale „Kiril și Metodiu”: Strașimir Dimitrov, directorul Institutului de Studii Balcanice, coautor la recenta apariție sub egida Academiei Bulgare de Științe — *Istoria Dobrogei (sec. XV—XVIII)*, vol. 3, Maria Kalițin și Asparuh Velkov, cunoscuți specialiști ai surselor narrative și diplomatice otomane, Slavka Draganova, autoare a mai multor sinteze statistice ale aspectelor economice și demografice ale ținuturilor balcanice și dunărene, Rosița Gradeva, cercetătoare a instituției cadiale, Elena Grozdanova cunoscută prin contribuțiile ei în domeniul fiscalității otomane, Rumiana Mihneva, cercetătoare a relațiilor ruso-turce în secolul XVIII, Nadia Danova, specialistă a istoriei Greciei moderne. La Secția Orientală a Bibliotecii „Kiril și Metodiu” un colectiv de turcologi asigură laborioasa activitate de realizare a unei evidențe complete a fondurilor documentare: Stefan Andreev, șeful Secției orientale, Svetlana Ivanova, Rumen Kovacev, Emilia Silianova și Stoianka Kenderova, aceasta din urmă autoarea (împreună cu Boian Beșevliev) a unui interesant volum (apărut în 1990) asupra reprezentării cartografice a Peninsulei balcanice (inclusiv spațiul dunărean) în hărțile lui Idrisi. Deosebita lor solitudine colegială a avut darul să compenseze în bună parte insuficiența timpului avut la dispoziție pentru această primă etapă de documentare în Bulgaria.

Anca Popescu

NOTE

MARIA G. BRĂTIANU, *Georges I. Brătianu: l'énigme de sa mort. Les témoignages*, Paris, 1992, 40 p.

Doamna Maria Brătianu, fiica marelui istoric Gheorghe I. Brătianu dă o nouă ediție, revăzută și adăugită, a broșurii sale consacrată mărturiilor despre moartea părintelui ei în închisorile comuniste. După cum se știe, despre împrejurările în care a încetat din viață ilustrul istoric au circulat diverse versiuni (asasinat, sinucidere), fără ca vreuna din ele să fi putut să întrunească condițiile acceptării ca definitivă.

Așa cum remarcă și autoarea „mărturia cea mai importantă este incontestabil cea a cardinalului Alexandru Todea” (p. 2). Portretul mitropolitului unit, încarcerat la Sighet de la 2 martie 1952, el l-a întâlnit în aceeași închisoare de tristă celebritate pe Gheorghe I. Brătianu. La începutul anului 1953, acesta suferea de disenterie, fără să primească vreo îngrijire medicală. O comisie venită de la București condiționase această asistență de renegarea lucrărilor sale consacrate Basarabiei și Bucovinei. Gheorghe I. Brătianu a refuzat categoric să accepte falsurile istorice cerute,

preferind — cum a și spus — moartea în demnitate. În urma agravării bolii și în condiții de mizerie fizică de nedescris, marele istoric a decedat în celula 71, probabil, chiar în ziua sa onomastică 23 aprilie 1953.

Mărturia în termeni simpli dar profund mișcători a cardinalului Alexandru Todea poate fi considerată ca aducând adevărul asupra morții lui Gheorghe I. Brătianu, o moarte, care — ținând seamă de împrejurările producerii ei — trebuie considerată ca un asasinat.

Grație doamnei Maria Brătianu dispunem de un „dosar” lămuritor asupra ultimelor zile ale acestei strălucite personalități a istoriografiei românești, ucisă, pentru că — așa cum a spus-o el însuși — nu a vrut să-și trădeze țara.

Scrierea acestei exemplare vieți este o obligație de onoare a istoricilor români.

Florin Constantiniu

* * * *L'Alliance Atlantique. Données et structures*, Service de l'Information OTAN, Bruxelles, 1989, 639 p.

După căderea zidului Berlinului, dispariția Tratatului de la Varșovia și schimbările socio-politice din Europa, NATO caută să se adapteze noilor condiții, încercând a fi un factor de stabilitate politică și militară. E mai necesară ca oricând cunoașterea aspectelor legate de formarea și evoluția NATO; condiții în care apariția cărții de față e bine-venită. Acest lucru e subliniat și în post-scriptumul la prefață de secretarul general NATO, Manfred Wörner: „popoarele trebuie să cunoască faptele și cifrele prezentate în această lucrare, dacă NATO poate fi în măsură să atingă pe deplin obiectivul său: a creea un nou model al relațiilor Est-Vest”.

Prezenta carte este o nouă ediție, a unei lucrări de informare asupra NATO elaborată de Serviciul de Informare al NATO.

Lucrarea structurată în șapte părți, se deschide cu o scurtă prezentare a biografiei actualului secretar general al NATO, Manfred Wörner, și cu o prefață semnată de acesta,

prefață în care se subliniază rolul jucat timp de 40 de ani de NATO, acela de a apăra democrația.

Prima parte a lucrării, intitulată *Cadrul istoric și instituțional*, tratează pe parcursul a trei capitole trei aspecte importante:

1. Originile Alianței. La patru ani de la semnarea Chartei ONU, Europa se găsea divizată iar o nouă amenințare, cea sovietică, își făcea simțită prezența. În fața acestei amenințări, Occidentul își va lua măsurile de rigoare, făcând pași importanți spre crearea unui sistem care să-i asigure securitatea: doctrina Truman (lansată în 1947 de președintele SUA), planul Marshall, semnarea Tratatului de la Bruxelles (17 martie 1948) — un prim pas spre formarea unui sistem comun de apărare occidental —, reacția fără echivoc la blocada Berlinului (28 iunie 1948 — 9 mai 1949) și adoptarea rezoluției senatorului american Vanderberg (asocierea SUA la sistemul comun de apărare occidental) ce a

duș în cele din urmă la semnarea Tratatului Atlanticului de Nord (Washington—4 aprilie 1949).

2. Principiile și scopul Tratatului Atlanticului de Nord, capitol în care sînt prezentate, cu explicațiile de rigoare, cele 14 articole ale tratatului și este subliniat caracterul defensiv al alianței.

3. Cooperare europeană și transatlantică în materie de apărare; capitol ce prezintă formele și mecanismele acestei cooperări, principalele organisme EUROGRUP (apărut în 1968 cu scopul sporirii rolului european în sinul NATO și al lărgirii colaborării): EUROCOM (colaborarea în domeniul telecomunicațiilor tactice ale forțelor terestre europene), EUROLOG (cooperare logistică), EUROLOGTERM (cooperarea în concepția operațională pe termen lung), EUROMED (cooperare în domeniul medical militar), EURO-NAD (cooperare în anchiziția de armament), EURO/OTAN — subgrup de cooperare cu participarea Canadei și SUA.

Partea a II-a, *Evoluția Alianței atlantice*, înbină prezentarea pe scurt a biografiei secretarilor generali: lordul Ismay (1952—1957), Paul-Henri Spaak (1957—1961), Dirk U. Stikker (1961—1964), Manlio Brosio (1964—1971), Joseph Luns (1971—1984), lordul Carrington (1984—1988) și Manfred Wörner (1988—) cu o cronică a principalelor evenimente din perioada 1949—1989 și modul în care acestea au influențat NATO.

Toate aceste schimbări ca și amenințarea unui război nuclear au făcut necesare contacte cu URSS, contacte în urma cărora au rezultat unele acorduri privind dezarmarea (SALT I, SALT II, pentru a aminti doar câteva) și au determinat organizarea unor Conferințe privind colaborarea și securitatea în Europa (Helsinki 1973—1975, apoi Belgrad, Madrid sau Viena). În acest nou cadru s-a căutat întărirea legăturilor în cadrul NATO, Declarația de la Ottawa din iunie 1974 reafirmînd spre exemplu, legăturile solide între europeni și nord-americani.

Desigur nu lipsesc referiri și la alte momente importante din viața NATO și a relațiilor internaționale: accesul Turciei și Greciei în NATO, acordul de la Paris (23 octombrie 1954) și accesul RFG în NATO, războiul arabo-israelian din 1967 și 1973, șocul petrolier, invadarea Afganistanului de către URSS (1979), războiul Iran-Irak, războiul Malvinelor, evenimentele din Polonia anilor '80, problema terorismului etc.

Partea a III-a, *Cadrul politic*, conține date privind consultarea politică în cadrul NATO unde statele își păstrează independența în toate domeniile. Un rol important în acest sens îl joacă Consiliul Atlanticului de Nord. De asemenea, se analizează cooperarea economică în care un rol important îl joacă

Comitetul economic (apărut în 1957) și Direcția economică ce aparține Diviziei Afacerilor politice a Secretariatului internațional al NATO; ca și diplomația publică a NATO, subliniindu-se rolul Serviciului de informare al NATO.

Partea a IV-a, *Descurajare și apărare*, se oprește asupra relațiilor dintre NATO și Tratatul de la Varșovia, insistînd asupra unei comparații între cele două alianțe militare și asupra implicațiilor pe care le avea asupra URSS faptul că în anii '80, 15—17% din PIB erau destinate cheltuielilor militare. Aceeași parte a cărții tratează politica de apărare a NATO și planurile de apărare ale alianței (anuale, cincinale și pe termen lung). În continuare se analizează planurile de urgență în domeniul civil, cooperarea în materie de armament, importanța standardizării, sistemele de informare și telecomunicații, apărarea aeriană și coordonarea spațiului aerian european în care un rol important îl joacă CEAC (Comitetul de coordonare a spațiului aerian, înființat în 1955) și exercițiile aeriene.

Partea a V-a, *A treia dimensiune a NATO*, tratează în special, cooperarea științifică, arătîndu-se rolul pe care-l are în acest sens contactul individual dintre cercetători și importanța acordării a cca 1300 burse pe an.

Rolul științei nu este important doar pentru domeniul militar, ci și pentru cel civil, dovadă studiile pilot din cadrul NATO tratînd teme ca: tehnici moderne în domeniul medical, tratamentul apelor uzate, energia solară, transportul urban și rural, poluarea, securitatea rutieră etc.

Partea a VI-a, *Organizare și structuri*, analizează aspecte privind structura civilă și militară a NATO ca și probleme ale controlului bugetar și financiar. Structura civilă se bazează în principal pe Consiliul Atlanticului de Nord: Președinte și Secretar general, reprezentanți permanenți pentru fiecare țară și delegații naționale. Cea militară se bazează pe: Comitetul militar și Statul Major Internațional cu sediul la Bruxelles și cele trei comandamente dispuse pe zone strategice: EUROPA (sediul Shape-Casteau-Belgia), Atlantic (Norfolk — SUA), Marea Minecii (Northwood — Anglia) și Grupul regional Canada și SUA (Arlington — SUA), ca și forța mobilă creată în 1960 avînd cartierul general la Heidelberg în RFG.

Ultima parte, *Activități neguvernamentale*, se oprește asupra organizației interparlamentare ce cuprinde 188 de membri din 16 țări, Adunarea Atlanticului de Nord, Asociației Tratatului atlantic, și Confederației interaliată a ofițerilor de rezervă ce numără peste 800 000 de membri.

La sfîrșitul cărții sînt prezentate o serie de anexe cuprinzînd: unele documente impor-

tante pentru înțelegerea subiectelor tratate (textul art. 51 al Chartei ONU, textul Tratatului Atlanticului de Nord, textele protocoloanelor de acces în cadrul NATO ale Greciei, Turciei, RFG și Spaniei etc.), o serie de statistici asupra populației, PIB, forțelor armate și cheltuielilor de apărare ale țărilor NATO; ca și o listă a principalelor personalități legate de activitatea NATO (președinți ai Consiliului Atlanticului de Nord, secretari generali, comandanți supremi etc.).

Lucrarea prezentată mai sus, deși nu analizează aspectul legat de influența S.U.A. în Europa de apus în urma planului Marshall sau a formării NATO, sau divergențele din sinul alianței și politica Franței față de NATO, rămâne o importantă sursă de documentare pentru istoria contemporană prin bogăția datelor și a informațiilor prezentate, atât în textul propriu-zis dar și în cadrul anexelor.

Adrian Grecu

* * *, *Dracula. Essays on the life and Times of Vlad Țepeș*, Edited by Kurt W. Treptow, East European Monographs. Distributed by Columbia University Press, New York, 1991, 336 p.

Lucrarea, al cărui coordonator este istoricul american Kurt W. Treptow, este o culegere de 14 studii și 5 apendice, fiind o nouă contribuție la mai buna cunoaștere a personalității istorice controversate a lui Vlad Țepeș. Cele 14 studii au în vedere atât aspecte istorice, cit și literare și culturale referitoare la figura domnului Țării Românești.

Primul studiu, *The Historical Dracula* (pp. 13–27), aparține regretatului istoric Constantin C. Giurescu și este o scurtă trecere în revistă a aspectelor controversate ale personalității istorice a lui Vlad Țepeș. Alte două studii, *The Equilibrium Policy of the Romanian Principalities in East-Central Europe, 1444–1485* (pp. 29–52), de Veniamin Ciobanu și *The Social and Economic Crisis in Southeastern Europe in the Time of Vlad Țepeș* (pp. 63–80), de Kurt W. Treptow fixează rolul și importanța pe care țăările române le-au avut în secolul al XV-lea în cadrul raporturilor de forțe din Europa Centrală și de Sud-Est, influența pe care aceste raporturi au avut-o asupra lor. Prima domnie a lui Vlad Țepeș, cea din 1448, este analizată de Matei Cazacu (*The Reign of Dracula in 1448*, pp. 53–61), în timp ce Nicolae Stoicescu se oprește asupra relațiilor domnitorului Țării Românești cu Transilvania și Ungaria (*Vlad Țepeș, Relations with Transylvania and Hungary*, pp. 81–101). Alte câteva studii abordează aspectele militare ale domniei lui Vlad Țepeș, lupta sa antiotomană. Astfel, Radu R. Florescu se oprește asupra campaniilor din 1443 și 1462 din Bulgaria conduse de Vlad Dracul și de Vlad Țepeș (*Vlad II Dracul and Vlad III Dracula's Military Campaigns in Bulgaria, 1443–1462*, pp. 103–115), iar Eric D. Tappe (*Vlad Țepeș and the Campaign of Mehmed II*, pp. 117–122) și Kurt W. Treptow (*Aspects of the Campaign of 1462*,

pp. 123–136) analizează campania sultană din 1462. K. W. Treptow își propune să găsească cel mai adecvat răspuns la trei întrebări: 1) care a fost intenția lui Mehmet Cuceritorul atunci când a declanșat campania împotriva domnului român? 2) ce rol a jucat Ștefan cel Mare în timpul conflictului dintre Vlad Țepeș și turci? 3) care sînt cauzele înfringerii lui Vlad Țepeș în 1462? La rîndul său, Ștefan Andreescu abordează acțiunile militare desfășurate de domnul Țării Românești, în 1476, în Sud-Estul Europei (*Military Actions of Vlad Tepeș in Southeast Europe in 1476*, pp. 137–151).

Ultimele 5 studii se opresc asupra aspectelor și implicațiilor literare, folclorice și culturale ale personalității lui Vlad Țepeș. Astfel, Anton Balotă face o analiză generală a povestirilor despre Dracula (*An Analysis of the Dracula Tales*, pp. 153–184), iar un studiu, rămas inedit pînă acum, al regretatului P. P. Panaitescu, se oprește asupra povestirilor germane despre Vlad Țepeș (*The German Stories about Vlad Tepeș*, pp. 185–196). Raymond T. Mc Nally ia în discuție imaginea domnitorului muntean în folclorul român contemporan (*An Historical Appraisal of the Image of Vlad Tepeș in Contemporary Romanian Folklore*, pp. 197–228), Grigore Nandriș întreprinde o analiză filologică asupra numelui de Dracula (*A Philological Analysis of Dracula and Romanian Place-Names and Masculine Personal Names in-area* pp. 229–237), iar Alexandru Dușu se oprește asupra portretelor lui Vlad Tepeș în literatură, pictură și ca imagine a omului ideal (*Portraits of Vlad Tepeș: Literature, Pictures and Images of the Ideal Man*, pp. 239–245).

În apendice, George D. Florescu face genealogia familiei lui Vlad Țepeș (*A Genea-*

logy of the Family of Vlad Țepeș, pp. 249–252), iar Constantin Rezachevici prezintă conologia și bibliografia istorică a lui Vlad Țepeș (*Vlad Țepeș — Chronology and Historical Bibliography*, pp. 253–294). Tot în apendice sînt prezentate fragmente din cronicile otomane despre Vlad Țepeș (pp. 295–310), sînt traduse pentru prima dată în limba engleză citeva dintre cele mai importante documente referitoare la Vlad Țepeș (pp. 311–321) și sînt date pasaje importante din *Cronica* lui Laonic Chalkokondylas (pp. 323–333). Lucrarea este însoțită

de citeva imagini și hărți care îi sporesc interesul.

În concluzie, putem spune că este vorba de încă o lucrare consacrată figurii, aproape legendare, a lui Vlad Țepeș, o lucrare care, fără să aducă noi lucruri spectaculoase, conține citeva remarcabile contribuții științifice și permite mai buna cunoaștere a domnitorului român, a personalității sale istorice, în rîndurile cititorilor de limbă engleză.

Eugen Denize

* * *, *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France*, publiées et présentées par Hâmit Batu et Jean Louis Bacqué-Grammont, Édition Isis, Istanbul, 1987, 555 p.

Al III-lea volum din cunoscuta serie VARIA TURCICA a fost format de Hamit Batu și Jean-Louis Bacqué-Grammont cu ocazia aniversării a 450 de ani de la inaugurarea relațiilor diplomatice dintre Franța și Turcia prin primirea de Süleyman Mărețul a ambasadorului francez Jean de la Foret (1536), și cuprinde 37 de articole. Aceste studii au fost orînduite în ordine cronologică. Din motive legate de spațiu tipografic vom menționa în cadrul acestei prezentări studiile care se încadrează în sfera raporturilor diplomatice și economice dintre cele 2 țări.

Tema relațiilor politico-diplomatice este susținută de studiile elaborate de Nicolas Vatin, *Une tentative manquée d'ouverture diplomatique: la lettre de créance d'un envoyé de Bajazet II auprès de Louis XI* (1483) (p. 1–13); Michel Lesure, *Les relations franco-ottomanes à l'épreuve des guerres de religion* (1560–1594) (p. 37–57); Pierre Pinon, *Notes sur les résidences de France en Turquie durant la première moitié du XIXe siècle* (p. 151–168); Sinan Kunalalp, *Diplomates et consuls ottomans en France au XIXe siècle* (p. 305–313); Stéphane Yérasimos, *De l'intégrité au partage: la politique ottomane de la France pendant la première guerre mondiale* (p. 419–435); Sina Aksin, *Franco-Turkish Relations at the end of 1919* (p. 437–445); Paul Dumont, *Ismet İnönü et sont temps dans les archives publiques françaises* (p. 447–477); İsmail Soysal, *Les relations politiques turco-françaises, 1921–1985* (p. 587–698).

Dintre studiile care pot fi incluse în tema raporturilor economice sînt de menționat cele datorate lui Gilles Veinstein, *Un achat français de blé dans l'Empire ottoman au milieu du XVIe siècle* (p. 15–36); Robert Mantran, *Monsieur de Guilleragues,*

ambassadeur de France à Constantinople, et le commerce français au Levant (1679–1685). *Documents et notes* (p. 59–72); Edhem Eldem, *La circulation de la lettre de change entre la France et Constantinople au XVIIIe siècle* (p. 87–97); Daniel Pauzac, *Négociants ottomans et capitaines français: la caravane maritime en Crète au XVIIIe siècle* (p. 99–118); Jacques Thobie, *Sur quelques sociétés oubliées à capitaux français dans l'Empire ottoman* (p. 356–390).

Numeroase sînt și contribuțiile privind călătoria și imaginea celui-alt: Henry Laurens, *Le Siècle des Lumières face à l'Empire ottoman, l'élaboration d'une image* (p. 117–125); Jacob M. Landau, *Saint-Priest and his Mémoire sur les Turcs* (p. 127–149); Georges Cioranescu, *Le séjour à Constantinople du baron de la Rue* (1834) (p. 169–178); D. M. Sturdza, *Un playdoyer pour la Sublime Porte. L'Empire ottoman et la Question d'Orient vus par la presse parisienne de 1848 à 1856* (p. 209–231); Zeki Kunalalp, *Aspects de la vie sociale et littéraire à Paris à la fin du XIXe siècle d'après un jeune exilé politique turc. Lettres écrites de Paris à l'Ikdam par Ali Kemal. 1895–1898* (p. 345–357); Dimitri Kitsikis, *L'espace ottoman dans l'esprit de Charles de Moüy, dans la deuxième moitié du XIXe siècle* (p. 327–344); Gerard Groc, *La presse turc et son opinion. Un témoignage du Bulletin de la Presse de l'Ambassade de France* (1925–1927) (p. 479–498); Hasan Anamur, *L'image de la Turquie nouvelle dans la littérature française 1919–1939* (p. 499–521); Étienne Manac'h, *Quelques souvenirs d'un long séjour en Turquie pendant la seconde guerre mondiale* (p. 545–552).

Nagy Pienaru

* * *. *Etudes historiques hongroises 1990*, Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International de Sciences Historiques, 7 vol, Budapest, 1990.

Cu prilejul Congresului internațional de istorie de la Madrid din 1990, la Budapesta au fost editate, cu titlul *Etudes historiques hongroises 1990*, șapte volume. Acestea au apărut sub egida Institutului de istorie al Academiei Ungare de Științe și sint coordonate de Ferenc Glatz, care și prefătează fiecare volum.

În total volumele cuprind 98 de studii și articole, inegale ca întindere și valoare, cele mai multe reluarea unor studii apărute anterior în limba maghiară. Ordinate tematic, în volume separate, studiile abordează aspecte dintre cele mai variate ale istoriei Ungariei, din toate segmentele cronologice, cu referiri la spațiile învecinate. Există doar câteva studii de istorie universală. Sint în general studii de factură tradițională, dar există și modalități moderne de cercetare și problematice recent introduse în aria de interes a istoriografiei ungare. Considerăm că volumele din *Etudes historiques hongroises 1990* sint reprezentative pentru istoriografia maghiară, pentru preocupările și nivelul atins de aceasta.

Scopul acestor rinduri fiind semnalarea acestei apariții istoriografice de mari dimensiuni, de interes direct și pentru istoria noastră, ne mărginim la prezentarea selectivă a conținutului fiecărui volum în parte.

Volumul 1, intitulat *Settlement and Society in Hungary*, reunește studii care se ocupă de habitatul în cuprinsul statului ungar în diferite epoci, geografie istorică (György Györffy, *A Case Study of Historical Geography: Hungary in the Árpáddian Age*, p. 1–11), organizarea administrativă și tipuri de așezări (Gyula Kristó, *Die Entstehung der Komitatsorganisation unter Stephan dem Heiligen*, p. 13–25, ș.a.), structuri sociale, colonizări și procese etno-demografice petrecute în anumite epoci istorice în unele regiuni (István Kállay, *Siedlungspolitik des ungarischen Großgrundbesitzes und des Wiener Hofes im 18. Jahrhundert*, p. 149–157). Între cele 16 studii ale volumului amintim unul care privește direct istoria spațiului românesc: Gábor Barta, *Siebenbürgen im Königreich Ungarn (997–1690)*, p. 79–96. Polemizînd cu unele lucrări românești, autorul se ocupă de problema existenței sau inexistenței unei statalități transilvănene în evul mediu. Analizînd funcția de voievod al Transilvaniei, el ajunge la concluzia că acesta nu avea nici unul din atributele suveranității, fiind numit și subordonat regelui Ungariei, voievodatul Transilvaniei nefiind astfel un stat

propriu-zis. Abia principatul Transilvaniei a constituit un stat, care, afirmă autorul, nu avea nimic de-a face cu etnicul românesc al majorității populației, ci continuă sub raport politico-instituțional regatul ungar.

Indiscutabil, cel mai interesant este volumul 2 (*Ethnicity and Society in Hungary*), consacrat problematicii aspectelor etnice în statul ungar de-a lungul timpului. Din cele 25 de studii cuprinse în volum, semnalăm pe cele care privesc problema națională și politica față de naționalități în Ungaria în timpul dualismului și în epoca imediat anterioară — Gábor Pajkossy, *Problems of the Language of the State in a Multinational Country: Debates at the Hungarian Diets of the 1840s*, p. 97–110; László Katus, *Multinational Hungary in the Light of Statistics*, p. 111–130; István Diószegi, *Die Rolle der äußeren Faktoren bei der Entwicklung der Nationalitätenpolitik in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, p. 131–143; Zoltán Szász, *Nationality Policy in the Era of the Dualistic Monarchy. Possibilities and Restrictions*, p. 183–190 (în care autorul analizează elementele principale ale politicii față de naționalități promovată de statul ungar: legea naționalităților, sistemul electoral, politica ecclesiastică și școlară, politica economică și impactul acesteia asupra minorităților naționale); Béla Bellér, *Die ungarische Nationalitäten-Schulpolitik von der Ratio Educationis bis heute*, p. 433–454 — și pe cele care se ocupă de minoritățile maghiare din România, Cehoslovacia și Iugoslavia în perioada interbelică: József Galántai, *The Paris Peace Conference (1919–1920) in Protection of the Minorities*, p. 303–319; Magda Ádám, *The Little Entente and the Issue of the Hungarian Minorities*, p. 323–338; Júlia Balogh, *Das Bildungswesen der ungarischen Minderheit in Rumänien zwischen 1918 und 1940*, p. 381–391; Enikő Sajti, *Territoriale Revision und die Nationalitätenverhältnisse*, p. 393–406. Articolele lui László Makkai (*Siebenbürgensiedlungsgeschichte bis zum Ende der Mittellalters*, p. 1–9) și Kálmán Benda (*Les Hongrois de Moldavie (Les Tchangos) aux XVIe et XVIIe siècles*, p. 59–75) sint de fapt reluarea unor texte mai vechi.

Sub titlul *Environment and Society in Hungary*, volumul 3 adună 18 articole, variate ca tematică, cele mai multe de istorie economică, unele dintre ele fiind încercări de a găsi în anumite epoci preocupări pentru protecția mediului.

Din cele 14 studii ale volumului 4 (*European Intellectual Trends and Hungary*) semnalăm pe cele privitoare la Umanism și Reformă în Ungaria (Péter Kulcsár, *Der Humanismus in Ungarn*, p. 27–37; Katalin Péter, *Die Reformation in Ungarn*, p. 39–52) și pe cele consacrate istoriei ideilor: Béla Köpeczi, *Féodalisme, absolutisme, jansénisme. La pensée politique hongroise au début du XVIIIe siècle*, p. 53–65 (ce analizează lucrarea „Tractatus de potestate” a lui Francisc II Rákóczi, scrisă în limba latină începând din 1722, reluată apoi în franceză, cu titlul „Traité de la puissance” și publicată pentru prima dată în 1751 într-o culegere); Domonkos Kosáry, *The Enlightenment in Hungary*, p. 67–77; Iván Zoltán Dénes, *L'horizon intellectuel et le système de valeur des libéraux hongrois, 1830–1848*, p. 79–100. Acest din urmă studiu, deosebit de interesant, este o analiză a liberalismului maghiar din perioada premergătoare revoluției din 1848–1849. Sînt urmărite, pe cazurile reprezentative ale lui István Széchenyi, Miklós Wesselényi, Ferenc Kölcsey, Ferenc Deák și Lajos Kossuth, ideile centrale ale gândirii politice liberale maghiare: libertatea și proprietatea, concepția despre societate și despre stat, interpretarea conceptului de națiune și imaginea dușmanului, cu problema asimilării slavilor și românilor, imaginea străinului. Cîteva studii se referă la curentele politico-ideologice în Ungaria la sfîrșitul secolului al XIX-lea și prima parte a secolului XX: Ferenc Mucsi, *Sozialismus, Marxismus in Ungarn an der Wende des 19.–20. Jahrhunderts*, p. 139–155; Jenő Gergely, *Cristlich – sozialistische Ideen in Ungarn*, p. 175–192; Mária Ormos, *Die gesellschaftliche Basis des Faschismus im Donaubereich*, p. 193–201.

Volumul 5, intitulat *Reformists and Radicals in Hungary*, reunește o suită de studii și articole, în general de mică întindere, care fie că se constituie în micromonografii, fie că reconstituie anumite aspecte ale activității politice sau teoretice ale unor personalități reprezentative pentru istoria Ungariei în secolele XVIII–XX: Gergely Berzeviczy, Ferenc Deák, Lajos Kossuth, Lajos Batthyány, Mihály Táncsics, József Eötvös, István Tisza, Ervin Szabó, Oszkar Jászi, István Bethlen, Béla Kun, Georg Lukács, Mihály Károlyi, Illés Mónus, Ferenc Szálasi și Ferenc Nagy.

Volumul 6 (*The Stalinist Model in Hungary*) este consacrat sistemului stalinist introdus în Ungaria din 1948. Cele 9 studii, unele modele de analiză, acoperă aspecte dintre cele mai importante ale problematicei comunismului în această țară. Le prezentăm, date fiind similitudinile cu procesele petrecute în aceeași perioadă la noi, interesul care există pentru această problemă și, în același timp, necesitatea unor abordări dintr-o perspectivă științifică a comunismului în România: realizarea partidului unic, Partidul Muncitoresc, care sub conducerea lui Rákosi a copiat în Ungaria modelul sovietic (Lajos Izsák, *The Establishment of the Single-party System in Hungary*, p. 1–11); cazul Partidului Social-Democrat (János Molnár, *Die ungarische Sozialdemokratie und der Personenkreis* p. 33–52); procesul lui László Rajk (Tibor Zinner, *The Rajk-Affair (Its Roots in Politics and State Security)*, p. 13–32); introducerea modelului sovietic în economia ungară, cu politica de industrializare, cu prioritatea dată industriei grele, cu colectivizarea agriculturii, dar și cu păstrarea unor particularități (Iván Pető, *Concept and Reality. The Stalinist Economic Order in Hungary*, p. 53–65; Sándor Szakács, *Agrarian Policy in Hungary 1948–1961*, p. 67–78; Miklós Incze, *Das Stalinsche Modell und die industriellen und landwirtschaftlichen Betriebe in Ungarn*, p. 79–90); politica în domeniul muncii, cu deteriorarea eticii muncii în rîndul muncitorimii tradiționale și celelalte efecte sociale (László Varga, *Labour Policy in Hungary in the 1950's*, p. 91–103); reorganizarea Academiei Ungare de Științe după modelul sovietic (Sándor Kónya, *The 1949 Reorganization of the Hungarian Academy of Sciences*, p. 105–116); monumentul lui Stalin de la Budapesta, analizat sub toate aspectele, de la funcția avută în propaganda regimului și pînă la cheltuielile necesitate (János Pótó, *So wurde das Budapest Stalin-Denkmal errichtet*, p. 117–136).

Volumul 7 (*The Selected Bibliography of Hungarian Historical Science 1985–1989*) sepectează un număr de 2866 de titluri din bibliografia istorică ungară a anilor 1985–1989.

Viorel Achim

* * *. *La stampa italiana e la « polveriera d'Europa » (1905–1919)*, Milano, 1989, 108 p.

Colaborarea dintre Centrul italo-român de studii istorice din Milano și Centrul de studii de politică externă și opinie publică

a făcut posibilă apariția acestei culegeri de articole intitulată sugestiv *Presa italiană și butoiul de pulbere al Europei (1905–1919)*.

Se continuă astfel o veche preocupare a istoriografiei peninsulare atrasă de evoluția istorică a ariei central-oriental europene¹.

În studiul introductiv semnat de distinsa prosefoară Bianca Valota Cavallotti — directoarea Centrului italo-român — sînt sintetizate noile perspective de abordare a relațiilor Italiei cu zona amintită. O incitantă temă de cercetare este surprinderea influențelor reciproce a ariilor occidentale și orientale ale căror ritmuri de evoluție sînt atît de diferite la începutul secolului XX. Dacă Occidentul aflat într-o epocă de prosperitate visează la o politică mondială, națiunile din centrul și răsăritul Europei tind spre definirea unui nou destin.

Noutatea articolelor cuprinse în culegere constă în reliefaarea unui aspect mai puțin cercetat: conexiunea dintre evenimentele politice, sociale, culturale din aria balcanică și răsăriteană, poziția Italiei față de ele și receptivitatea opiniei publice peninsulare. Baza documentară a analizei o constituie presa italiană, segmentul cel mai sensibil și dinamic al opiniei publice, care în anii de început ai secolului al XIX-lea se constituie deja în cea de-a patra putere în stat².

Ni se par utile cîteva considerente asupra politicii interne și externe a Italiei precum și o succintă prezentare a publicațiilor citate în articolele culegerii de față.

La numai cincizeci de ani după unificarea (1861), Regatul Italiei cunoaște în timpul guvernelor liberale conduse de Giovanni Giolitti (prim-ministru în 1903 — 1905, 1906 — 1909, 1911 — 1914) o epocă de constantă înflorire economică, spirituală, manifestînd în politica sa externă veleități de mare putere (expansiune în Mediterana și Balcani). Deși membră a Triplei Alianțe, la începutul secolului XX devin vizibile acele elemente care vor îndepărta politica cercurilor romane de cea a Berlinului și a Vienei (interesele naționale italiene erau stînjinite de expansiunea Austriei în Balcani, iar apropierea de Antantă se concretizează prin acordurile semnate cu Franța și Rusia prin care se recunoșteau pretențiile peninsularilor în Mediterana).³

Lumea balcanic-răsăriteană aflată într-o epocă de profunde transformări devine trepat centrul de atracție al presei italiene. Nu

¹ Din lipsă de spațiu amintim numai activitatea prodigioasă a profesorului Angelo Tamborra închinată cu predilecție ariei balcanice.

² Paolo Murialdi, *Storia del giornalismo italiano, dalle prime gazzette ai telegiornali*, Torino, 1983, p. 81.

³ Denis Mack Smith, *Storia d'Italia (1861—1969)*, Bari, 1981, vol. 3, p. 988.

întîmplător culegerea debutează cu un articol dedicat Serbiei (stat implicat în războaiele balcanice și în declanșarea primei conflagrații mondiale) urmat de un studiu consacrat României (adevărată oază de latinitate, posibilă barieră împotriva pangermanismului și panslavismului) iar în ultimele două articole sînt analizate considerațiile presei asupra revoluțiilor din 1905 și 1917 din Rusia, asupra societății din acest imperiu euro-asiatic.

La sfîrșitul belle-epoque-ului presa italiană cunoaște o nouă strălucire nu atît prin numărul impresionant al publicațiilor cit prin diversitatea opiniilor exprimate și calitatea articolelor semnate de personalități ale literaturii, filosofiei: G. Papini, L. Pirandello, G. D'Annunzio, etc. Din evantaiul extrem de bogat al publicisticii italiene amintim cîteva titluri ale presei liberale (cotidianul milanez „Corriere della Sera” apărut în 1876, împreună cu suplimentul său literar „La lettura” din 1901), publicația de înaltă ținută intelectuală „Nuova Antologia” (apărută în 1866 la Florența); socialiste („Avanti!” apărut la Roma în 1896, „Critica Sociale”); naționaliste („La Voce” iar din 1911, „L'Iddea Nazionale” la Roma și „L'Unita” la Florența); catolice („Civiltà Cattolica” — oraganul de presă cel mai important al iezuiților, sprijinitor al propagandei catolice⁴).

Articolul *La Serbie polveriera d'Europa. Politica estera e opinione pubblica in Italia din fonte alla „questione slava”* (1908—1914) (*Serbia și butoiul de pulbere al Europei. Politica externă și opiniunea publică din Italia în privința „problemei slave”*) este semnat de Stefano Bianchini.

Statul sîrb sintetizează în evoluția sa frămîntările lumii balcanice ale începutului de veac.

În primul deceniu viziunea presei italiene asupra istoriei și civilizației slavilor din Peninsula balcanică este romantică. În „La Lettura” apar articole ce descriu peisaje exotice, obiceiuri pitorești, lupta dirză a sîrbilor, amintind episoade din Risorgimento. Pe măsură ce evenimentele se precipită (în 1908, Austro-Ungaria anexează Bosnia și Herțegovina) în presa italiană se angajează o amplă dezbatere în jurul panslavismului. Astfel în articolele semnate de F. Davanzati în „L'Iddea Nazionale” și G. Salvemini în „L'Unita” se apreciază că panslavismul nu reprezintă un pericol real pentru Europa. Constituirea „Serbiei Mari” un adevărat „Piemont slav” nu ar fi atras după sine o creștere a influenței rusești ci ar fi fost o barieră de netrecut pentru Aus-

⁴ Paolo Murialdi, *op. cit.*, p. 82—103.

tria. Demascarea pericolului panslavismului o face printre alții și F. Guicciardini ce exprimă temeri asupra unui eventual conflict italo-slav — pentru delimitarea frontierelor („Nuova Antologia”). Poziția presei catolice față de Serbia este constant negativă. Stat balcanic ortodox aflat sub influența anarhică a Rusiei — idee susținută de „Civiltà Cattolica” — Serbia are un singur moment de măreție, atunci când lupta împotriva barbariei musulmane în timpul primului război balcanic.

Delia Borcescu este o cercetătoare ce s-a dedicat studierii imaginii României în Italia prin articolul său *Oriente e occidente: La Romania e la sua immagine nell'opinione pubblica italiana (1905–1917)*⁵.

Imaginea României în presa italiană nu este constantă ci variază în funcție de implicarea autorităților de la București în problemele balcanice, poziția față de alianțele europene. (De remarcat asemănarea dintre politica Italiei și României în privința Triplei Alianțe).

Anul 1907 are un ecou deosebit în presa italiană. Se încearcă analizarea cauzelor războaielor țărănești din România, publiciștii peninsulari arătând un interes aparte evenimentului poate și datorită situației precare a relațiilor agrare din mezzogiorno similară cu cea de la gurile Dunării. O poziție critică, inflexibilă o are presa catolică, ce găsește în răzcoală un pretext binevenit pentru a zugrăvi corupția, imoralitatea, nepăsarea autorităților dintr-un stat ortodox față de mizeria țăranilor. Alte publicații ca „Nuova Antologia”, „La Lettera” apreciază eforturile României de a intra în marea familie a națiunilor moderne europene. Sint edificatoare articolele închinute operelor de binefacere ale reginei Carmen Sylva și contribuției lui Carol I la înflorirea economică a țării. În continuare autoarea prezintă opiniile diverse ale publicațiilor italiene în legătură cu atitudinea României în cel de al doilea război balcanic terminat prin semnarea păcii la București. Astfel „Civiltà Cattolica” acuză România de oportunism; Antonio Baldacci în „Nuova Antologia” susține că intervenția armatei române ar fi menținut echilibrul în Balcani iar în „La Lettura” se amintește comportarea eroică a românilor în timpul războaielor de independență.

După izbucnirea primului război mondial în Italia apar articole ce îndeamnă Româ-

nia să lupte împotriva Austro-Ungariei pentru desăvârșirea unității naționale. O sesiabilă răceală intervine în relațiile dintre cele două țări latine în anul 1915 când intervenția Italiei în război de partea Antantei nu atrage și implicarea României. Astfel se explică apariția articolelor din „Critica sociale” semnate de Claudio Trevers care acuzau statele balcanice de pasivism.

Următoarele două articole sînt dedicate Rusiei. Cel intitulat *La Rusia da Rivoluzione a Rivoluzione nella stampa italiana (1905–1917)* o are drept autoare pe Giulia Lami.

Imaginea Imperiului rus în presa italiană este neclară, plină de exotism, un tărîm al celor mai hibride experiențe politice, sociale în care ideile anarhiste se împletesc cu tradiția absolutismului țarist. Excepție face literatura rusă față de care intelectualii italieni își exprimă admirația în publicații ca „La Lettura”, „La Voce”, etc.

În general informațiile asupra societății ruse sînt superficiale. Singurele articole ce încearcă aprofundarea fenomenelor economice, sociale, politice sînt semnate de exilații ruși care au invadat Occidentul după revoluția din 1905.

Giulia Lami acordă un spațiu amplu în economia articolului dezbaterii de către presa italiană a conceptului revoluției sociale. „Civiltà Cattolica” — susținătoarea primatului catolicismului a spiritului latin față de ortodoxism și slavism — denunță greșelile unui guvern despot, barbar! În ceea ce privește revoluția socială are o atitudine surprinzătoare atunci cînd apar opinii ce susțin că o eventuală răsturnare a țarismului ar elibera calea spre o evanghelizare rapidă. În „Corriere della Sera” revoluția din 1905 este percepută prin prisma ideologiei liberale, constituirea Dumei reprezentînd un prim pas spre democratizarea imperiului. Totuși presa liberală nu se pronunță pentru răsturnarea țarismului, de care este legat destinul Rusiei, ci numai de transformare a regimului absolutist în unul democratic.

Cele două publicații socialiste „Avanti!” — ce susține aripa revoluționară a partidului și „Critica Sociale” — expresie a laturii reformiste — dezbate problema revoluției, avînd opinii diferite asupra oportunității instaurării socialismului într-un imperiu absolutist.

Astfel Claudio Trevers în „Critica sociale” se arată încîntat de maturitatea muncitorilor ruși care au organizat greve în 1905 dar adaugă că este imposibilă o revoluție socialistă într-o țară cu o economie plină de contradicții, lipsită de instituții democratice. În aceeași publicație apar articole semnate de Evgheni Ananin — în 1914 —

⁵ De aceeași autoare au apărut și articolele *L'opinione pubblica italiana e la formazione della Grande Romania (1918–1921)* și *La Romania nella coseienza intellettuale italiana (XIX–XX secolo)*, Milano, 1988.

prin care se încearcă lămurirea divergențelor dintre menșevici și bolșevici.

Atitudinea bolșevicilor față de primul război mondial preocupă presa italiană în anul 1917. În majoritatea lor publicațiile peninsulare acuză tendințele pacifiste ale Moscovei. Presa naționalistă are accente extrem de critice vis-à-vis de concepția bolșevicilor asupra națiunii, zugrăvind haosul, anarhia din Rusia după triumful revoluției socialiste.

„Vesy” è la cultura italiana, articol semnat de Tatiana Nicolescu încearcă să reliefeze contactele dintre literatura rusă și cea italiană într-o epocă deosebit de fertilă a spiritualității europene — cea a

inceputului de secol XX. „Vesy”, revista literară a simboțiștilor ruși apărută în 1907 la Moscova găzduiește în paginile sale creații artistice din întreaga Europă, fiind deschisă în special oamenilor de cultură italieni dintre care G. Papini este o prezență constantă.

Concluzia care se impune în finalul prezentării noastre este că tema propusă spre cercetare de către Centrul italo-român din Milano captivează prin noul orizont de abordare a relațiilor dintre spații geografice, culturale deosebite, încercând să surprindă influențele reciproce și impactul lor asupra mentalului colectiv și individual.

Raluca Tomi

EDDY H. G. van CAUWENBERGHE (ed.), *Money, Coins and Commerce: Essays in the Monetary History of Asia and Europe. (From Antiquity to Modern Times)*, Leuven University Press, 1992, 553 p.

Organizată în august 1982 la Budapesta, sesiunea „Monetărie, circulație monetară și rate de schimb” a inaugurat de fapt seria conferințelor internaționale de istorie monetară, devenite astăzi tradiție.

Primele două conferințe de acest gen au fost integrate în programul unor congrese internaționale, una ca temă a celui de-al „8-lea Congres Internațional de Istorie Economică”, cea de-a doua ca sesiune pe probleme monetare europene și istorie economică la cea de-a 7-a întrunită a organizației Social Sciences History Association, desfășurată la Bloomington-Indiana.

Comunicările prezentate, revăzute și îmbogățite în conținut au stat la baza volumului publicat în 1984 de editura Universității din Trier, Germania (Verlag Trierer Historische Forschungen).

Majoritatea acestor contribuții se referă la probleme ale monedei și ratei de schimb de la începutul secolului al XII-lea și până în secolul al XIX-lea, în Europa de nord-vest, numai câteva abordând istoria monetară a Canadei, Statelor Unite și Indiei.

Subiectele discutate cu precădere sînt legate de modul de producere și circulație a monedelor, istoria standardelor și procedurilor de batere a monedei, relațiile dintre sistemele monetare, funcția lor în epoca prestatistică.

Cea de-a treia conferință găzduită de profesorul Dennis O. Flynn la University of the Pacific at Stockton — California din octombrie 1985 a avut un caracter total independent.

Volumul publicat (Leuven University Press, 1989) conține câteva contribuții majore la istoria monetară a Europei, Americii și Asiei.

Studiul profesorului olandez Frank Perlin asupra istoriei monetare a Asiei demonstrează nu numai importanța comparării datelor europene cu cele asiatice ci și multiplele avantaje ale unei analize a contrastelor și asemănărilor existente între două regiuni: Europa de vest și India.

Interesul unei abordări comparative devine și mai evident în comunicarea profesorului Kazui Tashiro, *Exports of Japan's Silver to China via Korea and Changes in the Tokugawa Monetary Systems during the 17th and 18th Centuries*.

Fiind convinși că studiile colegilor din Asia pot cu siguranță conduce la o mai bună înțelegere a fluxului monetar la mare distanță, între diferite regiuni ale globului și a gradului de interdependență a diferitelor sisteme monetare, la închiderea Conferinței de la Stockton s-a hotărît ca următoarea conferință de istorie monetară să fie organizată în Asia.

Într-adevăr, gazda următoarei întruniri a fost Universitatea Keyo din Tokyo, iar profesorul Akira Hayami cel care și-a asumat sarcina organizării.

Succesul de care s-a bucurat conferința de la Universitatea Keyo a făcut ca numeroși participanți să solicite organizarea următoarei întruniri, într-un viitor apropiat, tot în Asia. La întrunirea de la Tokyo,

comitetul de organizare a hotărât ca viitoarea gazdă a Conferinței de Istorie Monetară din 13—15 aprilie 1989 să fie Delhi School of Economics de la University of Delhi, India.

Volumul apărut în 1992 conține lucrările celei de a IV-a Conferințe Internaționale de Istorie Monetară desfășurată în iunie 1987 la Tokyo (partea I-a) și ale celei de a V-a Conferințe Internaționale de Istorie Monetară care a avut loc în aprilie 1989 la Delhi (partea a II-a). Publicația acoperă o mare varietate de subiecte ale istoriei monetare din antichitate până în epoca modernă. Sint abordate teme legate de circulația banilor, sisteme monetare și poli-

tică monetară, falsificarea monedelor, precum și teme privind cauzalitatea în istoria economică și relația între sistemele monetare și prefuri în special în Asia și Europa. Dintre personalitățile internaționale ale domeniului, care semnează studiile incluse în acest ultim volum amintim pe Dennis O. Flynn, John H. Munro, Michael North, Takeshi Hamashita, Michel Morineau, Frank Perlin, V.B. Gupta, Georges Depeyrot și Lori Warner.

Deși multe probleme rămân deschise dezbaterii, nefiind pe deplin lămurite, volumul supus atenției cititorilor oferă un bogat și stimulator material pentru cercetări viitoare.

Irina Gavrilă

ȚVETANA GHEORGHIEVA, *Enicearite v bălgarskite zemi* (Icnicerii pe pământurile bulgărești), Nauka i Izkustvo, Sofia, 1988, 240 p.

Această lucrare a profesoarei universitare Țvetana Gheorghieva este o nouă contribuție la vasta bibliografie dedicată infanteriei ienicerilor, instituție militară care a jucat un rol foarte important atât în istoria Imperiului otoman cit și a statelor europene sau asiatice vecine cu acesta. Cartea este scrisă cu rigurozitate științifică, folosindu-se numeroase izvoare otomane și europene de epocă, materiale din folclorul bulgar din acea vreme, precum și rezultatele obținute în acest domeniu de istoriografia din diferite țări. Claritatea expunerii face ca lucrarea să fie accesibilă nu numai istoricilor, ci și unor largi categorii de cititori interesați să cunoască mai bine această instituție militară otomană care se identifică practic cu întreaga istorie a Înaltei Porți până în anul 1826 (când ienicerii au fost lichidați, fizic și instituțional, din ordinul sultanului Mahmud al II-lea).

Cartea se concentrează, în primul rând, asupra studierii ienicerimii provinciale, a stabilirii, evoluției și rolului său în teritoriile balcanice (și mai ales pe „pământurile bulgărești”) ale Imperiului otoman. Este un aspect insuficient abordat în cercetările istorice de până acum și se poate afirma că lucrarea de față completează o lacună în domeniul respectiv.

Conținutul lucrării este divizat în patru părți care tratează următoarele probleme: evoluția de ansamblu a corpului ienicerilor și, mai ales, a ienicerilor din capitală (Istanbul) (p. 19—65); „devșirme”, adică recrutarea copiilor și adolescenților creștini pentru trupele de ieniceri (p. 66—115); ienicerii și puterea otomană în provincii (p. 116—172); prezența ienicerilor în viața

poporului bulgar (p. 173—213). La acestea se adaugă concluziile finale (p. 214—221). Lucrarea este completată cu o amplă bibliografie, precum și cu rezumate în limbile rusă și engleză.

Prima parte analizează evoluția de ansamblu a corpului ienicerilor (și mai ales a ienicerilor din capitală) pe parcursul istoriei otomane de la înființarea lor în timpul sultanului Murad I (1361—1389) și până la lichidarea acestei instituții militare în 1826. Se subliniază nu numai contribuția ienicerilor la extinderea granițelor Imperiului otoman, ci și rolul lor de blocare a tendințelor separatiste și autonomiste din provinciile acestui stat. Pe măsură ce capacitatea de luptă și disciplina lor au scăzut, a crescut amestecul lor în viața politică și ei au ajuns tot mai mult un element de dezordine, devenind astfel necesară suprimarea lor.

Partea a doua se oprește asupra recrutării forțate a băieților creștini pentru trupele de ieniceri (cu convertirea obligatorie la religia islamică). Merită reținută aici informația privind ultima recrutare de acest tip: anul 1705. De asemenea, este demnă de atenție prezentarea împotrivirii la recrutare a bulgarilor și a altor popoare creștine din Peninsula Balcanică.

A treia parte a lucrării (care, împreună cu ultima parte, aduce cele mai multe noutăți la studiul ienicerimii) analizează prezența ienicerilor provinciali (începând din secolul al XVI-lea) pe „pământurile bulgărești” (ca și în alte lucrări ale istoriografiei bulgare contemporane, această noțiune acoperă nu numai Bulgaria de azi, ci și Macedonia, estul Serbiei, nordul Dobrogei, nor-

dul Greciei și Turcia europeană din zilele noastre). Remarcăm aici informațiile privind prezența de lungă durată a ienicerilor provinciali în Dobrogea (Silistra, Bazar-gic, Balcic, Hirșova și Medgidia), precum și la Timișoara. De subliniat și faptul că acești ieniceri au avut un mare rol în manifestările anarhice și secesioniste ale unor demnitari otomani din Balcani (sf. sec. XVIII—incep. sec. XIX).

Ultima parte prezintă rolul ienicerilor provinciali în viața economică a Balcanilor (sub stăpânire otomană), precum și rolul lor de forță de poliție și de factor de presiune asupra creștinilor pentru a-i determina să treacă la islamism. Ienicerii pe lângă menirea lor de gardă personală a

sultanului și de componentă esențială a armatei Porții, au jucat un rol deosebit în funcționarea stăpînirii otomane în Peninsula Balcanică din secolul al XVI-lea pînă la începutul secolului al XIX-lea.

În concluzie, se poate afirma că, deși are unele minusuri (arătate mai sus), lucrarea scrisă de Țvetana Gheorghieva reprezintă o contribuție valoroasă și o bogată sursă de noi informații pentru mai buna cunoaștere a istoriei instituției militare otomane a ienicerilor și a implicațiilor sale asupra ansamblului istoriei Imperiului otoman, a statelor și popoarelor cu care acesta a venit în contact.

Adrian Tertecel

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Buletin bibliografic, Revista revistelor în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sint prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile infrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi daotilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Rezumatele vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Redacției, B-dul Aviatorilor, nr. 1 București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

— SERIA ARTA PLASTICĂ

— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

— SÉRIE THÉÂTRE—MUSIQUE—CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

- Ostatecii în relațiile daco-romane.
Spaime milenariste și cruciada în evul mediu.
Imaginarul medieval, simbolul și însemnul heraldic.
Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.
Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.
Un personaj renascentist: Petru Cercel.
Mihai Viteazul și Țara Făgărașului.
O serisoare inedită a lui Dimitrie Cantemir.
Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715—1783).
Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.
Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.
Considerații privind structura capitalului în România 1864—1878.
Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.
Oamenii de știință și viața politică a României.
Convenții comerciale ale României cu statele din sud-estul european în ultimul sfert al secolului XIX.
Recensământul populației din Bucovina din 1910.
Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.
Tratative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.
Basarabia și relațiile româno-ucrainiene (1918—1922).
Cooperarea românească interbelică între deziderat și realități.
I. C. Filitti: Pagini de jurnal.
Poziția statelor europene față de războiul italo-etopian văzută de diplomația S.U.A.
Construirea căilor ferate în Basarabia.
Toponimie și demografie istorică.

ISSN 1018—0443

S.C. „UNIVERSUL” S.A.—c. 3753

43 356

Lei 200 pentru persoane fizice
Lei 500 pentru persoane juridice